

ΛΕΣΤ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ

ΠΛΑΝ 10

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

10

«СТАРОДАВНЯ
ІСТОРІЯ СХІДНІХ НАРОДІВ».
КОНСПЕКТИ. ВИПИСКИ З КНИГ.
НОТАТКИ ТА ІНШЕ

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 10

«СТАРОДАВНЯ

ІСТОРІЯ СХІДНІХ НАРОДІВ».

КОНСПЕКТИ. ВИПИСКИ З КНИГ.

НОТАТКИ ТА ІНШЕ

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-3

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редактор тому: Юрій Громик

Передмова: Олена Огнева

Упорядкування: Антоніна Радько, Олена Огнева, Ірина Біскуп,
Оксана Белих, Людмила Бондарук, Лариса Семенюк

Коментар: Олена Огнева, Віталій Приймаченко, Олена Романова,
Дмитро Бурба, Антоніна Радько

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

У томі 10 представлено текст «Стародавньої історії східних народів» — підручника, написаного Лесею Українкою для молодшої сестри, — а також авторські ілюстрації, конспекти й виписки з книг, нотатки і матеріали до художніх творів письменниці.

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-725-7

(Т. 10)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

Передмова	9
-----------------	---

«СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНІХ НАРОДІВ»

Ольга Косач-Кривинюк. Передмова до I видання	39 411
--	--------

ВСТУПНА РОЗПОВІДЬ

Первістні люде	41
Світ, відомий давнім людям	50

ІСТОРІЯ ІНДУСІВ

Розділ I Первістні арійці	53
Розділ II Арійці в Індії. Веда	56
Розділ III Браманська громада. Закони Ману	69
Розділ IV Буддизм	82

ІСТОРІЯ МЕДІЙЦІВ І ПЕРСІВ

Розділ I Іранці. Зороастр	93
Розділ II Медійці	100
Розділ III Царство перське. Кір	106
Розділ IV Камбіз	116
Розділ V Дарій	123
Розділ VI Перська держава при Дарії	132
Розділ VII Звичаї	136
Розділ VIII Письмо та пам'ятники	140

ІСТОРІЯ ЄГИПТЯН

Розділ I	Опис давнього Єгипту	147
Розділ II	Давня держава	149
Розділ III	Середня держава. Напад пастухів	161
Розділ IV	Нова держава	169
	Політичний упадок	186
Розділ V	Пам'ятники	196
Розділ VI	Віра	205
Розділ VII	Звичаї	221
Розділ VIII	Письмо	231

ІСТОРІЯ АСІРІЙЦІВ ТА ВАВІЛОНЦІВ

Розділ I	Країна Тігру та Евфрату	236
Розділ II	Первістні часи	241
Розділ III	Саргоніди	246
Розділ IV	Халдейська держава	251
Розділ V	Пам'ятники	256
Розділ VI	Віра	259
Розділ VII	Звичаї	267

ІСТОРІЯ ФІНІКІЙЦІВ

Розділ I	Країна Фінікійська	274
Розділ II	Сідон і Тір. — Картагена	276
Розділ III	Торговля. Ремісництво. Колонії	280
Розділ IV	Письмо	284

ІСТОРІЯ ІЗРАЕЛІТІВ (ЖИДІВ)

Розділ I	Країна палестинська	285
Розділ II	Ізраеліти в Єгипті. Моїсей	289
Розділ III	Судді (начальники)	294
Розділ IV	Єдина держава. Саул, Давид та Соломон	304
Розділ V	Дві держави, Іуди та Ізраеля	324
Розділ VI	Кінець обох держав. Полон Вавілонський	334

КОНСПЕКТИ. ВИПИСКИ З КНИГ. НОТАТКИ ТА ІНШЕ

[Бібліографічні нотатки]	347	501
[Фольклористичні нотатки]	348	503
Крафт Эбінг. Психіатрія	355	505
Музика до Гейне	358	507
Хори з «Антиґони»	360	509
[Список власних творів]	362	509
Спис рукописів Лесі Українки посланих на схов до Бібліотеки Наукового товариства Імени Шевченка у Львові 8 IV 1913 з Єгипту	363	509
[Список творів Дж. Мільтона і літератури про нього] ...	364	511
[Виписки з творів Т. Г. Шевченка: «Сон» («У всякого своя доля»), «Могила Богданова», «Бували війни й військові свари», «Чигирине, Чигирине!», «Кавказ»] ...	365	511
[Матеріали до драми «У пущі»]	368	512
[Виписки з трьох листів Кромвеля...]	377	515
[Матеріали до драми [«У пущі»]. Виписки з листів Кромвеля]	379	515
[Виписки з «Etudes historiques» G. Guizot]	404	516
Le vers mosaïque	406	516
[Eugène Pottier. «Tu ne sait donc rien!»]	408	517
Коментарі та примітки	411	
Номери сторінок, на яких починаються коментарі до відповідних текстів, подано курсивом у стовпці праворуч.		
Іменний покажчик	518	

ПЕРЕДМОВА

«Стародавню історію східніх народів» Леся Українка написала для своєї сестри. У родині перевагу надавали домашній освіті. Відомості про бібліотеку в домі Косачів встановлено за спогадами й листуванням, а те, що збереглося, розпорошене по різних установах.¹ Про освіту майбутньої письменниці відомо не дуже багато: разом зі старшим братом Михайлом навчилася читати (в чотири роки), трохи пізніше, у шість— писати; разом із Михайлом опанувала грецьку й латину за програмою чоловічої гімназії; від матері навчилася французької мови. Так складалася родинна традиція спільного навчання старших і молодших дітей. Отримані знання з подальшою самоосвітою, чудова власна книгозбірня, користування книгами з бібліотеки дядька Михайла Драгоманова відіграли значну роль у формуванні особистості Лесі Українки та неабияк вплинули на її творчість.

І Олена Пчілка, і Леся Українка звертаються до дитячої літератури. Це було реакцією на відсутність українськомовної навчальної літератури, зокрема підручників. Напрацювання минулих років, коли українською з'являлися праці з багатьох наук² (історії, літературознавства, мовознавства, математики, природознавства, етнографії, фольклористики та

¹ Ковальчук Т. Бібліотека родини Косачів: спроба реконструкції (за листуваннями та спогадами) // Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури: тези та мат. Всеукр. наук.-практ. конф. 24–25 лютого 1996 р. с. Колодажне на Волині. Луцьк: Ініціал, 1996. С. 18–19.

² Кравченко О. Загальна характеристика підручників для дітей за авторством Пантелеймона Куліша // Актуальні проблеми слов'янської філології. Міжвуз. зб. наук. ст. 2009. Вип. XX. С. 260–265; Шаркань В. Формування наукового стилю нової української літературної мови в підросійській Україні // Українська мова. 2013. №2. С. 100–118.

педагогіки), а отже, закладалися підвалини для подальшого розвитку українського наукового стилю, поступово було витіснено й заборонено.

Потрібно було шукати шляхів для їх відновлення й подальшого розвитку. Тому Олена Пчілка й надає перевагу домашньому навчанню. Вона сама викладає дочкам, піклується про розвиток дитячої та юнацької літератури і спонукає до такої роботи старшу доньку. Можливо, матері й спадає на думку ідея створення підручника хоча би для домашнього вжитку. Завдання з підготовки праці, адресованої молодшому поколінню Косачів, лягає на плечі Лесі Українки. І робить вона це з огляду на досвід спільного навчання з братом Михайлом і загалом на родинні педагогічні традиції. Не останню роль у намірі створити підручник відіграла й здійснена за кілька років перед тим, улітку 1878 р., поїздка Ольги Петрівни і Петра Антоновича Косачів до Парижа на Всесвітню виставку. Усе побачене у світовій культурній столиці спонукало до розвитку й самовдосконалення в царинах національної культури.

У контексті створення Лесею Українкою підручника не випадковим бачиться її звернення до творчості П'єра Жуля Етцеля і Жорж Санд. Етцель — «майже невідома територія», хоча в XIX ст. це одна з найвпливовіших постатей літературного світу Франції. П. Ж. Етцель (псевдонім Поль Жак Сталь, 1814–1886) — автор оповідання «Життя і філософські думки Пінгвіна», переклад якого здійснила Леся Українка (1888, 1889). Твір входив до популярного альманаху «Сцени приватного та суспільного життя тварин».¹ У бібліотеці Косачів альманах був у французькому оригіналі та в російському перекладі. Етцель — дитячий письменник і публіцист, засновник видавництва дитячої та навчальної книги.

У згаданому альманасі в алегоричній формі зображено різноманітні постаті-персонажі французького суспільства: пишаний індик — банкір, хижий яструб — домовласник, злий

¹ Hetzel P.-J. Scènes de la Vie privée et publique des Animaux. Études de Mœurs contemporaines. Paris, 1842.

собака — представник муніципальної влади. Паризький горобець мандрує світом у пошуках кращого уряду й відвідує державу мурашок, бджолине королівство, республіку вовків тощо (ймовірно, мандрівка горобця спровокує згодом схожу мандрівку горобця в казці Лесі Українки «Біда навчить», 1891). Наскрізний сюжет — зібрання Генеральної асамблеї революційних диких і консервативних свійських тварин у ніч на роковини Лафонтена. Її мета — довести рівність із людьми та скинути їхнє ярмо. Видання містить дотепні ілюстрації художника на ім'я Жан Іньяс Ізидор Гранвіль (Jean-Ignace Isidore Grandville, 1803–1847).

Альманах привертає увагу до стосунків суспільства і влади, адже деякі його розділи висвітлювали революційні події у Франції 1830-х рр. Для Лесі Українки знайомство з таким виданням стало можливістю засвоювати езопову мову через інонаціональний матеріал і культурну традицію. Ще однією важливою книгою тут стало багато ілюстроване видання «Міфи класичної давнини» німецького історика Г. В. Штоля. Студійована література, а також власний досвід роботи над творами для дітей формували в Лесі Українки уявлення про видання, призначене для дитячого читання: обов'язково багато і майстерно ілюстроване; текст має бути викладаєний цікаво та жваво; варто широко використати можливості підтексту.

Усе сказане можна взяти за підготовчий період, який передував роботі над «Стародавньою історією східних народів». У її основу лягла «Історія давніх народів Сходу»¹ французя Луї Менара. Поки не з'ясовано, за яких обставин у домі Косачів з'явилась ця книга і коли виникла ідея зробити за її матеріалами підручник. Про курс стародавньої історії згадує Ольга Косач-Кривинюк у передмові до першого видання книги: «Леся Українка, як була ще зовсім молодою дівчиною, то вчила свою молодшу сестру. Перед тим, як починати вчити її історії, Леся Українка звернулася до звісного історика, свого дядька Михайла Драгоманова, і попросила його порадити

¹ Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient. Paris, 1882, 1883.

їй, як краще та по яких джерелах складати курс стародавньої історії. Драгоманов віднісся дуже уважно до того прохання своєї улюбленої племінниці, вибрав німецькі та французькі книжки, які радив їй, яко джерела, і прислав їй додавши до них докладні поради про складання курсу історії. Відповідно до порад Драгоманова і по джерелах присланих ним, Леся Українка в роках 1890–1891 і зложила курс “Стародавньої історії східних народів”.^I Лист Лесі Українки з таким проханням і відповідь М. Драгоманова з переліком порад щодо складання курсу історії не відомі, як і те, які саме книжки були надіслані. Цілком можливо, що серед них була й Менарова «Історія давніх народів Сходу» разом із порадою зробити на її основі підручник.

У грудні 1890 р. згадана книга вже була в Лесі Українки, про що свідчить її лист до М. Драгоманова від 18 грудня. У листі — акцент на ведичних гімнах, що «страшенно» їй сподобалися. Вона просить Драгоманова вказати переклади гімнів французькою або німецькою мовою,^{II} що він і робить. Надані консультації не мають стосунку до підручника. У листі-відповіді він пише: «“Ріг-Веда” переложена по німецькому Ludwig’ом, та іноді так шчо все рівно, мов і по санскритському — темно. А фр[анцузький] переклад єсть Langlois — дуже літературній і ясний, — (французська вдача!) та знатоки кажуть, — шчо дуже вільний. Вривки, шчо ти читала у Ménard — з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобається, то ја тобі випишу з обох переводів».^{III} Австрійському орієнталісту й філологу Альфреду Людвігу (нім. Alfred Ludwig, 1832–1912; у М. Драгоманова Лудвіг) належить німецький прозаїчний переклад з коментарями, зауваженнями, глосарієм: «Рігведа, або священні гімни Брахмани».^{IV} Перший віршований французький переклад

^I Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Катеринослав, 1918. С. 1.

^{II} Леся Українка. Листи 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 105.

^{III} Драгоманов М. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки // Червоний шлях. 1923. № 4–5 (серпень). С. 188.

^{IV} Ludwig A. Der Rigveda oder Die heiligen Hymnen der Brahmana. Prag, F. Tempsky. 1876–1888.

«Рігведи, або Книги Гімнів» здійснив Олександр Ланглуа (Langlois Alexandre, 1788–1854).^I М. Драгоманов мав примірники цих видань, бо посилається на них, зокрема на Ланглуа, у рецензії «Учёная экспедиция в Западнорусский край».^{II}

Леся Українка здійснила переспів дванадцяти вподобаних гімнів, останній — гімн до Ями — датований 1890 р.^{III} Вона зберігала їх окремо і в листі від 23.Х.1893 питала Івана Франка, чи не надіслати переспіви цих гімнів для друку,^{IV} тобто сприймала ці твори, як і будь-який інший переклад. У зібраннях творів Лесі Українки (видавництво «Книгоспілка», 12-томне видання) гімни було вміщено в розділі перекладів. Жодних згадок ні про Л. Менара, ні про підручник, ні про допомогу М. Драгоманова в листуванні за 1889–1891 рр. віднайти не вдалося. Хоча до Давнього Сходу він звертався під час викладання в Київському університеті: розробив «Програму по истории Древнего Востока»;^V написав статтю «Положение и задачи науки древней истории» з переліком пам'яток Давнього Сходу, виданих у Західній Європі;^{VI} сприяв перекладу і виданню роботи Франсуа Ленормана «Руководство к древней истории Востока до Персидских войн».^{VII}

^I Langlois A. «Rig Véda ou Livre des hymnes». Traduction par Alexandre Langlois (1848–1851). Bibliothèque Internationale Universelle, Paris, 1870.

^{II} Драгоманов М. Ученая экспедиция в западнорусский край. (Рец. на к.): Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные действительным членом] П. П. Чубинским, в семи томах // *Вибрані праці: у 3 т., [4 кн.]*, т. 2. Київ: Знання України, 2007. С. 91–123.

^{III} Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд 2. Од. зб. 894.

^{IV} Леся Українка. *Листи: 1876–1897*. С. 222.

^V Драгоманов М. *Программа по истории Древнего Востока* // *Университетские известия*. 1865. №10. С. 1–6.

^{VI} Драгоманов М. *Положение и задачи науки древней истории* // *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1873. Ч. CLXXV. Отд. 2. С. 154–181.

^{VII} Ленорман Ф. *Руководство к древней истории Востока до Персидских войн/Прибавление* // *Университетские известия (УИ)*. Киев. №3, 5. 1875. С. 1–32; С. 57–81.

Ще студентом Київського університету Св. Володимира Драгоманов, крім «обов'язкового вивчення повного курсу загальної історії, займався й історією Стародавнього Сходу»;^I йому належала розвідка «Про вчення Зороастра і вплив його на громадянство зендів». Завдяки Віталію Шульгіну (1822–1878), професорові всесвітньої історії, Драгоманова запрошують на посаду викладача до цього університету. Його курс давньої історії починався з огляду історіографії, потім — первісна культура, далі — Давній Схід. Програма курсу складалась із таких розділів: 1) Вступна лекція із загальною характеристикою стародавніх східних цивілізацій; 2) Монгольські народи; 3) Арійські народи; 4) Семітські народи; 5) Єгиптяни; 6) Висновки.^{II} У своїх лекціях і рефератах автор «напирав на порівняльний метод».^{III}

Стаття М. Драгоманова «Положение и задачи науки древней истории»^{IV} фіксувала стан досліджень з історії стародавнього світу, історії Стародавнього Сходу на початок 1870-х рр. Автор прагнув розкрити поняття «древня історія» за культурно-історичним змістом, а не за хронологічним. Як викладач він дбав про те, щоб студенти мали доступ до найновіших західноєвропейських досліджень. За його редакцією в перекладі Івана Каманіна видано третю книгу з першого тому тритомної праці Франсуа Ленормана^V «Руководство к древней истории Востока до Персидских войн».^{VI} У передмові до перекладу Драгоманов зазначає, що курс Ленормана «найбільш

^I Щербань Т. Сходознавство у Київському університеті Св. Володимира: 1834–1918. Східний світ. 2006. №3. С.100.

^{II} Щербань Т. Сходознавство у Київському університеті Св. Володимира: 1834–1918. С.100.

^{III} Драгоманов М. Автобиографические заметки // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. К., 1970. С. 39–68.

^{IV} Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. Київ: Либідь, 1991. С. 60–83.

^V Lenormant F. Manuel d'histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux guerres Mediques.

^{VI} Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до Персидских войн. С. 1–32; С. 57–81.

відповідав сучасним вимогам з числа тих, що останніми роками побачили світ у Західній Європі, і найбільш скористувався найновішими відкриттями в галузі египтології, ассириології тощо», і саме при створенні третього тому автор є «майже на цілком науковому ґрунті».¹

Звільнений з університету за політичні погляди, М. Драгоманов 1876 р. залишає батьківщину, а з 1889 р. працює на кафедрі загальної історії у Вищій школі Софії. Проте закладена ним традиція не зникає. Російськомовне видання Ленормана «стало одним з основних університетських посібників з історії Стародавнього Сходу»¹¹ і було перевидане. Завдяки Олексієві Грену в рідному університеті з'являється й «Підручник з історії Давнього Сходу» (Київ, 1899).

Допомога і поради дядька в роботі Лесі Українки, без сумніву, були визначальними. Створення підручника українською мовою відповідало пошукам М. Драгоманова в шкільництві в 1860-ті рр. Водночас зміст підручника, звернений до історії Давнього Сходу, коригувався з тематикою його викладання в Київському університеті. На такому тлі й складаються стосунки між Лесею Українкою і Михайлом Драгомановим, ученицею і вчителем.

Перед Лесею Українкою постало непросте завдання — із написаного іншою мовою дослідження, призначеного дорослій освіченій аудиторії, створити підручник, адресований тринадцятирічній дитині. Існувала й інша важлива проблема, яку авторка мала вирішувати самостійно: як за майже повної відсутності українських словників передавати українською географічні назви, власні імена, терміни, назви літературних творів тощо, які репрезентують історію, культуру, образотворче мистецтво, мови різних народів Давнього Сходу.

¹ Драгоманов М. Предисловие к переводу // Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до Персидских войн / Прибавление. Университетские известия (УИ). Киев. №3. 1875. С. 1–2.

¹¹ Щербань Т. Сходознавство у Київському університеті Св. Володимира: 1834–1918. С. 101.

«Історія давніх народів Сходу» Л. Менара — дослідження з порівняльного релігієзнавства, написане на широкому історичному тлі.¹ Його створенню передувала низка досліджень. У цій праці автор аналізує і порівнює духовний світ різних народів. Розпочавши зі вступу («Світ, відомий давнім»), він презентує історію египтян, ассирійців, вавилонян, ізраїльтян, фінікійців та ін., використовуючи численні ілюстрації. Відкривають «Світ, відомий давнім» карти за Гомером, Ератосфеном, Геродотом, Арістотелем, Птоломеєм, що відбивають географічні координати давнього світу.² Аналізуючи духовний спадок кожного народу, Л. Менар використовує праці грецьких і римських істориків — як-от Геродота, Страбона, Плутарха, Ктезія, Ксенофонта, Діодора Сицилійського, Мегасфена, Ніколаса Дамаського, Варрона. Розмаїття образотворчого матеріалу спирається на матеріали з Лувру, Британського музею, Музею Булак (Каїр), Ватикану. Кожен розділ містить розгорнуте цитування писемних джерел (епіграфіка, знамениті єгипетські папіруси, Рігведа, перекази джатак, законів Ману, Магабгарати, Рамаїяни, Авести, Біблії тощо). Повнота матеріалу надавала можливість описувати, порівнювати й аналізувати світоглядні засади, культуру, писемність, релігію, обряди та звичаї. Ясна річ, Л. Менар супроводжував свій текст паралелями із сучасним йому світом.

«Стародавня історія східних народів» має свою композицію, свій розподіл на книги, відмінний від Менарового. Вступну розповідь складають розділи «Первістні люде» і «Світ, відомий давнім людям». Перша книга — «Історія Індусів», далі йдуть мідійці з персами і египтяни, потім ассирійці з вавилонянами, фінікійці, остання книга — «Історія Ізраелітів». Мабуть, Леся Українка з її бездоганним літературним смаком так зреагувала на уривки з гімнів «Рігведи» у праці Менара, що розпочала свій підручник саме з Індії.

¹ Шаян В. Віра предків наших. Гамільтон, 1987. Т. I. С. 670.

² Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient. Paris, 1882/1883: 8, 9, 10, 12.

Розгортаючи перші сторінки книги Л. Менара, читач відразу входив у прадавній простір завдяки картам. А для Лесі Українки, яка незадовго перед тим робила переклади Гомера, натрапити серед інших карт на карту світу за Гомером було справжнім дарунком. Праця Л. Менара не єдина, якою Леся Українка користувалася під час написання вступу. Оскільки йдеться про історію, важливим є розуміння її транслявання і в усній формі (як-от в індійців), і в писемній. Леся Українка пояснює специфіку давніх систем письма з акцентованою увагою на індивідуальний досвід: «З початку воно дивно здається, як то в одній країні одночасно могло вживатися різних способів писання та ще й кожний спосіб був побудований на різних правилах. Але ж от, напр[иклад], і в нас тепер справа стоїть сливе так само: ми уживаємо 1) друкованих букв, 2) писаних букв, 3) для чисел цифрів, 4) для математичних понять окремих знаків (=, ×, -, +, :), 5) для прудкого писання стенографічних знаків і т. д. Тільки, щоправда, всі наші знаки легші і для писання і для читання, ніж єгипетські, але ж і єгипетські не були б нам такі трудні, коли б ми знали єгипетську мову».^I

Аналіз давньоєгипетського суспільства Л. Менар здійснює на широкому історичному й релігійному тлі від часів пізньоведійської Індії (брагманської) та Александра Македонського, римських імператорів, Людовіка XIV, Наполеона I до хедивів — правителів Єгипту у складі Османської імперії. Порівняння соціальної структури суспільства в різних етносів Леся Українка розглядає на прикладі народів, віддалених у просторі, — індійців і єгиптян. Своєю виваженістю приваблює подана нею характеристика подвійного процесу підкорення одного народу іншим. Тут наявна і пряма вказівка на те, що відбувалося на батьківщині, і подальше ретушування гостроти сказаного: «Запевне, ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, обережно, от хоч би як у нас на Україні, або й по цілій Європі в феодальні часи. Ся історія скрізь була однакова».^{II} Продовження

^I Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 160.

^{II} Там само. С. 153–154.

теми набувало такого вигляду: «Одміна в такій історії була часом ще й така, що на один народ нападав другий народ і обертав його в кріпацтво чи раптом, чи помалу; раптовий спосіб однак часто викликав повстання, а повільний був вигідніше, бо запряжений люд, поки завважував, що він у неволі, був уже так приборканий та оплутаний, що інший раз уже й не вважався борікатися».^I З цього погляду праця Лесі Українки — це підручник, в якому порівняно з оригіналом змінено послідовність розділів і внесено коментарі з акцентом на сучасній авторці дійсності.

Над «Стародавньою історією східних народів» Леся Українка працювала з перервами з 1890 р. по грудень 1911 р. Цей процес складався з написання тексту, підготовки його до друку та публікації. Ольга Косач-Кривинюк зазначила, що писався текст у Луцьку та Колодяжному впродовж 1890–1891 рр. Відновлення і продовження роботи розгорнулося на просторах від Гелуану в Єгипті до Хоні в Грузії. У листопаді 1910 р. Леся Українка в листі з Кутаїсі до сестри, адресатки книги і її майбутньої видавчині, радиться, кому б з істориків дати прочитати текст, а також просить переписати й надіслати його, може, навіть до Єгипту.^{II} Доля переписаних примірників (рукопис і машинопис), а також текст станом на серпень 1911 р.^{III} поки що не відомі. Нічого не відомо і про рукопис, на підставі якого підручник було двічі видано в Катеринославі 1918 р.

Рукопис «Історії...» 6 грудня 1946 р. передав до Інституту літератури Михайло Михайлович Кривинюк (1905–1993), син Ольги Косач-Кривинюк.

Попереднє знайомство з рукописом виявило записи, що не внесені до основного тексту, а також різні записи на аркушах без нумерації. Ці нотатки інформативні для розуміння історії та самого процесу роботи. Деякі записи на нenumerованих аркушах свідчать про початок і наближення до завершення

^I Там само. С. 154.

^{II} Там само. С. 495–496.

^{III} Там само. С. 537.

праці, про сам її хід, містять імена дослідників (крім уже відомих), чиїм доробком Леся Українка користувалася.

На титульному аркуші (перший нумерований аркуш першого зшитку) в центрі першої його третини написано у два рядки: Стародавня Історія / Східніх народів; у нижній третині аркуша праворуч зазначено дату — 1890 р. Назву «Стародавня Історія» виділено більш жирним накресленням, що можна сприймати як увагу авторки до обраного сюжету — давньої історії. На звороті титульного аркуша — малюнок олівцем із цифровими (8) та літерними (заголовна літера А) позначками, які, на жаль, відчитати не вдалося. План зробленого і того, що треба доробити, подано на першому нумерованому аркуші четвертого зшитку; написана «Вступна розповідь, Світ від[омий] давн[і]м людям» та книги: «Індуси», «Перси», «Єгиптяни», «Ассірійці», «Фінікійці». Залишилось дописати шосту — «Ізраеліти».^I

На верхньому березі кожного першого аркуша другого, третього і четвертого зшитків — записи олівцем про порядок їхнього переписування. «Сей зшиток переписувати першим» міститься на аркуші «Розділу V. Дарій» у другій книзі — «Історія Медійців і Персів».^{II} Розділ про перського царя Дарія (роки правління 522–486 рр. до н. е.) ніяк не може розміщуватися попереду розділу про царя Камбіза (бл. 600–559) — це заперечує хронологія давньої Персії. Запис «Сей зшиток переписувати другим» передує «Розділу V. Пам'ятники» у третій книзі «Історія Єгиптян».^{III} Розміщення розділу з описом пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва як другого серед розділів історії Єгипту виглядає нелогічним. Запис «Сей зшиток переписувати третім» є на початку п'ятої книги — «Історія Фінікійців»^{IV} і мав би відзначати зміни в послідовності книжок, чого не трапилося.

^I Там само. Зшиток IV, перший нумерований аркуш.

^{II} Там само. Зшиток II, 1а.

^{III} Там само. Зшиток III, 1а.

^{IV} Там само. Зшиток IV, 1а.

Ці записи спонукають до припущень: 1) вони адресовані учениці, яка мала би переписувати окремі частини для кращого їх засвоєння; 2) порядок переписування має суто технічний характер і пов'язаний із підготовкою чистового автографа, надію на існування якого подає листування Лесі Українки за 1910–1911 рр. Наприкінці листопада 1910 р. у листі з Кутаїсі до сестри Ольги вона пише: «Все-таки дай переписати і пришли мені переписане (може, вже в Єгипет), то перше перегляну сама».^I Тому, ймовірно, записи були зроблені 1910 р. Уже в березні 1911 р. письменниця отримала рукопис і збиралася його доповнювати відомостями з нових видань, які знайшлися в Єгипті.^{II} Про те, що над «Історією...» Леся Українка працювала під час перебування в Єгипті, свідчить і малюнок мінарету на лівому березі аркуша рукопису, зроблений яскравішим чорнилом.^{III} Цей ескіз не є ілюстрацією (у тексті на аркуші — переказ Бегістунського напису).

Кілька інших записів рукопису, не внесених у текст, можна вважати рекомендацією звернутися до пройденого матеріалу для його закріплення. У першій книзі «Історія Індусів» — запис олівцем у три рядки «Порівняй / І гімн погр[ебовий] / Веди» міститься на правому березі аркуша, навпроти виокремленого олівцем фрагмента з характеристикою жінки за Законами Ману.^{IV} Запис можна розглядати як завдання, бо відсилає до схожого за змістом фрагмента. У шостій книзі «Історія Ізраелітів»^V наведено примітку «див. гімн Веди “Перемога Індри”» для порівняння образу чорної хмари в різних міфах — від Потопу до ведичної традиції.^{VI} Ці записи скріплюють, як ланцюжки, весь виклад «Історії...». Імовірно, їх Леся Українка адресувала собі під час засвоєння порівняльної міфології.

Записи є також на останніх нумерованих аркушах третього і четвертого зшитків; тут розміщено згадки про вчених,

^I Леся Українка. Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 495–496.

^{II} Там само. С. 512.

^{III} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток II, 36.

^{IV} Там само. Зшиток I, 28а.

^V Там само. Зшиток IV, 216–22а.

^{VI} Там само. Зшиток I, 10а–10б.

чийми дослідженнями користувалася Леся Українка. Проте загалом характерною рисою і рукопису, і першодруків є майже повна відсутність покликань на використані дослідження та джерела. Є нечисленні винятки: у третій («Історія Єгипту») і четвертій («Історія Ассирії і Вавилонян») книгах згадано імена давніх істориків і наведено чи цитати, чи перекази з Геродота, Діодора, Бероса, Манетона без покликання на їхні праці. Геродот і Діодор Сицилійський — грецькі історики. Манетон та Берос належать до інших історичних традицій — відповідно, єгипетської та вавилонської. У п'ятій («Історія Фінікійців») і шостій («Історія Ізраелітів») книгах у посторінкових примітках є посилання на джерела — книги Старого Завіту). Леся Українка згадує імена французьких сходознавців — Абрагам Гіацінт Анкетіль-Дюперрон (фр. Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron; 1731–1805)^I і засновник Єгипетського музею в Каїрі Франсуа Огюст Фердинан Марієтт (François Auguste Ferdinand Mariette; 1821–1881).^{II}

Імена інших дослідників і скорочені назви їхніх творів записано на останньому нумерованому аркуші третього зшитку.^{III} Згадано праці Павла Чубинського та німецьких теологів. Закономірно, що відомості про теологів передують «Історії Ізраелітів» — останній, шостій, книзі.

Перший запис — «Песн[и] шут[очные] Чуб[инского] / 3, 87, 134, 175, 177, 182, 200, 218, 226, 227, 237, 243, / 246»^{IV} — це праця П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные». ^V Її опосередковано згадано в розділі

^I Там само. Зшиток I, 506.

^{II} Там само. Зшиток III, 1а.

^{III} Там само. Зшиток III, останній нумерований аркуш.

^{IV} Там само.

^V Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург: [б.и.], 1872–1878. Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. Санкт-Петербург: Тип. Майкова, 1874. XXV: 1105, 1130, 1160, 1163, 1167–1168, 1173, 1177, 1178, 1181, 1184, 1185.

«Первістні люде», де йдеться про виникнення «хисту мови, себ-то поезії, ... музики, ... танцю» і наведено приклади пісень австралійських тубільців із приспівками.^I У примітці подано: «Подібні приспівки задержались і в наших піснях, напр.: а-а! в коліскових. Гей! в Чумацьких, Ти-ни-ни! в танцюристих і т. п.»^{II} Ось це «і т. п.» спровокувало появу імені П. Чубинського в рукопису: Леся Українка визначила номери пісень із розділу «шуточные», які відсутні в переліку примітки, але мають і різноманітні форми приспівок, і етнічне забарвлення (українське, єврейське («жидівське»), польське, опосередковано «русское»).

Під час навчання, мабуть, зіставлення вчителькою (Леся Українкою) цитованих австралійських приспівок із відібраними українськими зразками мало увиразнити учениці (сестри Ользі) універсальність таких текстів незалежно від місця і часу їхньої появи й етнічної належності та акцентувати увагу на єдиній природі. Покликання на пісні із зібрання Чубинського презентувало розмаїте фольклорне багатство рідної країни.

Наступний запис на аркуші — імена чотирьох німецьких протестантських теологів і богословів та назви їхніх творів.^{III} Їх Леся Українка представила як дві групи: Еміль Кауч (нім. Kautzsch Emil, 1841–1910) і Карл Генріх Корніл (нім. Cornill Carl Heinrich, 1854–1920) — фахівці зі Старого Завіту, а також Карл Генріх Вайцзеккер (нім. Weizsäcker Karl Heinrich, 1822–1899) і Генріх Юлій Гольцман (нім. Holtzmann Heinrich Julius, 1832–1910) — знавці Нового Завіту. Е. Кауч причетний до перекладу й редагування Старого Завіту,^{IV} К. Корніл — автор вступу (Einleitung) до Старого Завіту,^V К. Вайцзеккер — перекладач

^I Тайлор Э. Глава XII // Изящныя искусства. С.-Петербургъ, 1882, С. 287–288.

^{II} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2.Од. зб. 25, зшиток I, Vб.

^{III} Там само. Зшиток III, останній нумерований аркуш.

^{IV} Kautzsch E. Die Heilige Schrift des Alten Testaments, übersetzt und hrg., Freiburg i. Br. 1890.

^V Cornill von C. Einleitung in Das Alte Testament / Einleitung in das Alte Testament (Grundriss der theologischen Wissenschaften. Reihe 1. Theil 2. Band 1). Jakob Christian Benjamin Mohr. Freiburg Breisgau 1890.

Нового Завіту,^I Г. Гольцман відомий як автор підручника з історико-критичним вступом до Нового Завіту.^{II} Імена і праці знакові, бо свідчать, що письменниця продовжувала й далі писати «Історію...» влітку 1892 р. У листі до родини Драгоманових від серпня 1892 р. Леся Українка пише, що вона має «перше вправитися з Einleitung'ами»,^{III} тобто зі вступами, і згадує імена Кауча (це переклад) і Корніла (це вступ). За цим самим принципом з'єднано й імена Вайцзеккера (переклад) і Гольцмана (вступ), які не згадані в листі. Зіставлення вказує на систематизований підхід: переклад (Кауч, Вайцзеккер) і пояснення до нього (Корніл, Гольцман).

Останній, четвертий, запис на цьому аркуші розміщений у дві колонки з лівого боку, нижче німецькомовного. Запис презентує систему числення від 1 до 500 в кирилиці з паралельним переведенням в арабські цифри. Відтворено кириличну нумерацію, вживану й донині в церковних книгах православної традиції. Записи в зіставленні з листуванням (січень та серпень 1892 р.) підтверджують, що 1892 р. Леся Українка продовжувала писати «Історію», маючи намір спиратись на тексти Біблії. Запис із нумерацією на аркуші, що передує шостій книзі «Історія Ізраелітів», фіксує числівники, необхідні для читання церковнослов'янського тексту Біблії. У рукопису шостої книги виноска з посиланням на книги Біблії подано кириличною нумерацією, яка в Першодруці конвертована в арабську.

Імена німецьких теологів і їхні праці разом із записом кириличної нумерації та її конвертацією в арабську засвідчував готовність Лесі Українки й до написання шостої книги «Історія Ізраелітів», і до роботи з біблійними текстами на кількох мовах. Письменниця могла користуватися Біблією французькою мовою. У листі до М. Драгоманова (вересень

^I Weizsäcker von K. Das Neue Testament übersetzt von Karl Heinrich Weizsäcker. Tübingen. 1875.

^{II} Holtzmann H. Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament von Heinrich Julius Holtzmann. J.C.B. Mohr, 1885.

^{III} Леся Українка. Листи: 1876-1897. С. 181-183.

1891 р.) вона пише, що «Єзекіїла» переклала з французької Біблії.^I Правда, не відомо, що це за видання. Але в листі (вересень 1892 р.) М. Драгоманов пояснює племінниці відмінність у поглядах на єврейські священні тексти в Е. Ренана, К. Корніла та М. Верна, які належали до різних наукових і богословських течій.

Перший нумерований аркуш четвертого зшитку в рукопису містить план усєї «Історії», за яким її і створювано.^{II} Першим у плані визначено розділ «Вступна розповідь». Далі йде «Світ від[омий] давн[і]м людям». Однак у Першодруці «Вступну розповідь» відкривають «Первістні люде», а «Світ від[омий] давн[і]м людям» стає підрозділом.^{III} І це єдиний відступ від задуманого. Наступним пунктам плану («Індуси», «Перси», «Єгиптяни», «Ассірійці», «Фінікійці», «Ізраеліти») відповідає виклад історії і в рукопису, і в першодруках, хоч в останніх назви книг порівняно з планом дещо змінено («Історія Індусів», «Історія Медійців і Персів», «Історія Єгипту», «Історія Ассірійців та Вавілонян», «Історія Фінікійців», «Історія Ізраелітів (Жидів)»).

Прямий стосунок до останньої книги — «Історії Ізраелітів» — має перший із двох нумерованих останніх аркушів четвертого зшитка. На одному з них містяться малюнок і два записи (перший — простим олівцем, другий, як і малюнок, — чорнилом).^{IV} Напис олівцем погано читається. Повністю вдалося його відчитати і доповнити коментарями Віталію Приймаченкові, науковому співробітнику Інституту сходознавства НАНУ. Напис містить імена, події та дати, значимі для історії давнього Ізраїлю. Йдеться про загибель іудейського правителя Іосії в протистоянні з єгипетським фараоном Неко під час зіткнення в місті Мегіддо (у Лесі Українки

^I Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 156.

^{II} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток IV, перший нумерований аркуш.

^{III} Леся Українка. Стародавня історія східних народів. 1918. С. 10.

^{IV} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток IV, перший з останніх нумерованих аркушів.

Маг[еддо] і в рукопису, і в першодруках). Наведений епізод про втечу фараона Неко від вавилонського царя Набукодоносора. Зазначені дві трагічні події в державі ізраелітів: перший вавилонський полон за часів царя Іехонії і другий — за правління царя Зедекії при Набукодоносорі. Наведено різні дати, усі до нашої ери. 859 р. — перший рік правління Ассирійського володаря на ім'я Шалманезер — Салманасара III (859–824 рр. до н. е.), який одразу напав на Сирійські царства й на Ізраїль. 511 р. може бути пов'язаний із завойовницьким походом перського царя Дарія I до Пеонії та Македонії, коли майбутній цар Македонії Александр I (498–454 рр. до н. е.) наказав підступно вбити перських послів, відправлених полководцем царя Дарія I Мегабізом (516–440 рр. до н. е.) до Македонії. 589 р. до н. е. вважається роком облоги Єрусалиму вавилонським царем Набукодоносором чи роком повстання ізраїльтян проти вавилонського володарювання.

Ці події розкрито на останніх сторінках «Історії...».^I Сучасником царів Іосії і Зедекії та вавилонського царя Набукодоносора були пророки Єремія та, ймовірно, Єзекїїль, який, як кажуть, із першим караваном полонених опинився у Вавилоні. Трагічні сторінки історії ізраїльтян відображені в художніх текстах Лесі Українки «Вавилонський полон», «На руїнах», а твори й переклади, пов'язані з іменами пророків Єремії, Єзекїїля, — «Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі», «Плач Єремії» та ін. На 27 (28) главу книги пророка Єзекїїля вона посилається, працюючи над п'ятою книгою «Історія Фінікії».^{II}

Указані епізоди представлено в Біблії, зокрема в Книзі Царств,^{III} у Параліпоменоні^{IV} тощо, а сам фрагмент із датами взято з європейських теологічних досліджень, які Леся Українка студювала під час роботи над останньою книгою «Історії...». Спираючись на власний досвід, авторка зауважує,

^I Там само. Зшиток IV, 93а–96а.

^{II} Там само. Зшиток IV, 11а.

^{III} 4 Цар. 23:29

^{IV} 2 Пар. 35:20

що «кожний, кому цікава історія культури і віри людської, му- сить уважно перечитувати легенди біблійні, до того йому ба- гато допоможе критика Біблії, що вже міцно розвилася в літе- ратурі наших часів».¹ Речення, мабуть, адресовано її учениці, але й привертає увагу до досліджень теологів.

У наступному записі на аркуші, відтвореному чорнилом, Леся Українка прописує разом із цифрами «русскоязычные» назви шести місяців із їхніми єврейськими назвами в кирилиці. Цифри в записі вказують місце (на порядковий номер?) мі- сяця протягом року: «1. Март — Нізан (нісан), він же 7-ий і має уточнення (правда не зовсім точно) — Аванім (правильно авів, друга назва). Уточнення “сьомий” до першого місяця нісан, що за григоріанським календарем може відповідати берез- ню-квітню, визначає його місце в календарному році, коли но- вий рік починається в місяці Тішрей (свято нового року — Рош га-Шана), що припадає на вересень-жовтень григоріанського календаря. Початок літочислення в єврейській традиції від- повідає 6/7 жовтню 3761 р. до н. е. Місяці і свято Рош га-Шана починаються на молодика, завдяки чому кожна дата припа- дає на ту саму фазу місяця».¹¹

Рядки із записами назв місяців мають широкі відступи й по горизонталі, і по вертикалі. Між рядками (майже в цен- трі) — малюнок. В утвореному просторі Леся Українка роз- ташувала рисунок жіночої постаті в профіль. Детально про- мальована голова з пишною, ретельно викладеною зачіскою. Контуром представлено обриси тіла. Чітко прорисовано про- філь. Увагу акцентовано на зосередженому обличчі. Погляд покірний, опущений додолю, голова ледь схилена. Поява мал- люнка здається несподіваною, проте, якщо звернутися до змісту книги «Історія Ізраелітів», то виявляється, що в тек- сті згадано кількох жінок із різною долею. Серед них — проро- чиця і єдина жінка-суддя Дебора; дочка Іефая, про яку відомо,

¹ Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток IV, 25а.

¹¹ Тов Э. Текстология Ветхого Завета. Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001.

що рідний батько приніс її в жертву, щоб виконати обітницю, дану Богові; Вірсавія — вірна дружина царя Давида та матір Соломона, чия краса спокусила чоловіка на несправедні вчинки; пророчиця на ім'я Олдама (Хульда) — сучасниця царя Іосії, яка сповістила про кару Господню, що очікує на Іудею.

Сумнівно, що цей рисунок за втіленим настроєм співвідносний із динамічними образами Дебори, Вірсавії, Олдами. Можна припустити, що його настрої відповідає образу дочки Іефая Галаадського, начальника над Ізраелітами: вона скорилася волі батька, аби той виконав свою обітницю Богові — «принести в жертву те, що найперше вийде йому назустріч з його дому», коли він повернеться з перемоги. Образ дівчини, яка «одважно йшла на передчасну страту», міг з'явитись мимоволі — як продовження ще не завершеного творчого імпульсу Лесі Українки. Хоча книга «Історія Ізраелітів» добігла кінця, але сама історія євреїв вимагала продовження, як це й зазначено в останніх рядках книги, а отже, і всієї «Історії...».^I У майбутньому образ дочки Іефая знайшов продовження у творчості Лесі Українки, коли 1904 р. з'являється вірш «Дочка Іефая».

Імена, наявні в тексті «Історії» й у відчитаному фрагменті, є інформативними для з'ясування мови використаних Лесею Українкою матеріалів. Передача в першому фрагменті імені Седекії (597–586 рр. до н. е.), останнього царя Іудейського царства, як Зедекії вказує на винятковий вплив німецькомовного автора, зокрема К. Корніла — автора вступу до Старого Завіту. Ужите в тексті шостої книги ім'я пророчиці Олдами відповідає французькому католицькому перекладу Біблії: тільки у Вульгаті збереглася така форма її імені; у масоретському тексті її ім'я — Хульда, в Септуагінті — Олдан.

Останній (ненумерований) аркуш четвертого зшитку заповнений нерівними рядками записів різноманітного характеру.^{II} Унесено послідовний ряд цифр 1896 (можливо, дата). Далі

^I Там само. Зшиток IV, 96а.

^{II} Там само. Зшиток IV, другий з останніх ненумерованих аркушів.

переважають грецькомовні записи, трапляються українськомовні. Подано виконання різних математичних підрахунків на множення, ділення. У нижньому правому куті в перевернутому вигляді міститься скорочення заголовними курсивними літерами «М.В.Ш.М.С», схоже на шифрований запис. Його можна спробувати дешифрувати так: «Милий Вельми Шановний Максим Славінський», з яким у Лесі Українки були тісні творчі й особисті стосунки і який влітку 1892 р. приїздив до Колодяжного.¹

Грецькомовний запис починають слова *μορια*, *Κυλινδω* (коти). Далі — написане латинкою слово «Moriah» і те саме слово грецькою, але вже з правильним наголосом *Μορία* — «божевілля». Наступний запис — речення, що приблизно читається так: *πρὶν τὸ τόξευμα ἐξικνεῖσθαι οἱ βαρβαροὶ ἐκλυοντο καὶ [ἐπι]φευγοντο* — «перш ніж стріла долетіла до варварів, вони ослабли і повтікали». Це перероблена цитата з тексту Лукіана Самосатського (II ст. н. е.) під потреби підручника з грецької мови. В оригіналі фрагмент мав би виглядати так: «Γαλάται ... πρὶν ἢ τὸ τόξευμα ἐξικνεῖσθαι, ἐκκλίναντες σὺν οὐδενὶ κόσμῳ ἔφευγον»,¹¹ «Галати, ... перш ніж стріла долетіла до них, кинулись тікати ламаючи власні ряди». Наступні два рядки складають слова і прописи літер: *τοξευμα* — стріла (випущена з лука) з більш правильним написанням літери *ξ*, далі йдуть розкидані літери *ρ*, *φ*, *β*, *μ*, знову слово *ἐκλυοντο*. Запис про Александра Македонського та Діогена *εἰ μὴ Ἀλεξανδρος ἦν, Διογένης ἂν ἦν* (помилка в імені полководця, мало б бути *Ἀλέξανδρος*) виділений жирним шрифтом; повністю вислів мав би виглядати так: «*εἰ μὴ Ἀλέξανδρος ἦμην, Διογένης ἂν ἦμην*» — «Якби я не був Александром, я би був Діогеном» (Плутарх, біографія Александра Македонського).¹¹¹ Під реченням знову зображено окремі літери *μ*, *ρ*, *λ*. Форма їхнього написання свідчить, що Леся

¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 183.

¹¹ Lucian. Loeb Library. Vol. VI. Harvard University Press, 1959. P. 166–167.

¹¹¹ Plutarch's Lives. Vol. VII, Alexander, 1919.

Українка відшліфовувала свою грецьку каліграфію, у чому зробила певні успіхи: літери виглядають набагато краще, ніж на початку. За буквами відтворено ξανδρος — фрагмент написаного вище імені Αλέξανδρος; далі подано слово ἄνθρωπος (помилковий запис, мало б бути ἄνθρωπος — людина). Наведено слова γυνή — жінка, γυνάικα — жінка, але в акузативі (знахідний відмінок), окремі літери η, κ. Щодо повторення фрагмента імені Александра, то, на думку В. Приймаченка, повторення ξανδρος, ймовірно, реалізовано через багато років, коли Леся Українка написала п'єсу «Кассандра», адже жіноча форма імені ἡ Ἀλεξάνδρα з артиклем жіночого роду — друге ім'я Кассандри, доньки Пріама.

Грецька тема у творчому спадку Лесі Українки вперше з'являється 1888 р. (коли вона робить переклади з «Одіссеї»), після чого надовго зникає (відсутні також будь-які згадки про посібники, підручники чи хрестоматії з грецької мови, крім грецького словника, отриманого від Драгоманових). Робота над «Історією...» знову привернула увагу Лесі Українки до грецького напрямку. Шосту, останню, книгу підручника авторка завершує рядками, де йдеться про те, що подальшу історію ізраелітів, після втрати ними незалежності, варто розглядати разом з історією інших народів, зокрема і греків, з якими вони були тісно пов'язані.¹ Важлива примітка в другій книзі підручника — «Історія Медійців і Персів», зміст якої допускає ймовірність наміру Лесі Українки звернутися до історії Греції: «Про завоювання грецьких колоній ... будемо говорити пізніше при історії Греції».² Вправи, наведені на аркуші, указують на бажання відновити втрачене, щоби бути готовою чи для перекладів священного тексту, чи для написання історії давньої Греції.

Відтворене на аркуші грецькомовне слово «γυνή» («жінка») має стосунок до розділу «Первістні Арійці» першої книги підручника — «Історія Індусів», — де йдеться про терміни

¹ Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25. Зшиток IV, 96 а.

² Там само. Зшиток III, 75 а.

спорідненості. У Рукопису «γυνή» відсутнє,^I проте записане латиницею як «gynè» з'являється в Першодруці. Леся Українка переводить на латиницю й інші терміни спорідненості — ті, що наведено в Л. Менара грецькою мовою: «санскритські “patī”, себто господар, а жінка “patnī” — господиня (пані); у греків “pòsis” (чоловік), але “potnīa” вже не значить жінка, а значить шановна, поважна, статечна, а для жінки єсть уже зовсім інше слово “gynè».^{II} Леся Українка адаптує текст і вживає латинську транскрипцію інших санскритських та грецьких слів (Arya, Ares, Aretè і Aristos), щоб наочно показати спорідненість слів між собою та з іншими словами (Neros, Iran, які наведено також латиницею).^{III} Леся Українка не знала, як передати санскритське слово українською мовою, тому залишила його французьку кальку: «Тшандра» — від Tchandra, Чандра, бог місяця, чи «тшандала» — від tchandala, чандала. Хоча авторка точно знала, що французьке сполучення літер «tcha» передається українською як «ча», і назву турецькою — Tchil Menar — вона наводить як «Чіль Менар»

Створюючи підручник, адресаткою якого була тринадцятирічна дівчинка, Леся Українка намагалася полегшувати текст для сприйняття. У першій книзі «Історія Індусів», крім переходу на латиницю, вона виключає під час цитування гімнів Рігведи імена авторів-співців гімнів (риші) та назви віршованих розмірів, якими ці гімни створені. Але в першодруці наявна примітка, яка відсутня в рукопису (хоч позначку про необхідність коментаря наведено косим хрестом перед початком першого гімну до Ушас, богині вранішньої зорі),^{IV} яка пояснює: «Вони (тобто гімни. — О. О.) перекладені не тим розміром, яким зложені по санскритськи, (бо се неможливо було зробити), але так, щоб усе таки нагадували поважений спів, а не звичайну розповідь».^V

^I Там само. Зшиток I, За.

^{II} Там само. Зшиток I, За; Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 14; Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient. P. 500.

^{III} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток I, 161.

^{IV} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток I, 66.

^V Леся Українка. Стародавня історія східних народів. 16.

Простоту і жвавість викладу «Історії...» Леся Українка закріплює ілюстративним матеріалом, що представлений у рукопису й відсутній у першодруках. У рукопису є два малюнки, що містяться поза межами основного тексту. Книги «Історія Індусів» та «Історія Ізраїлітів» не ілюстровані. Зображення представлено на сторінках Вступної розповіді (дві карти), книг «Історія Медійців і Персів» та «Історія Єгиптян». Малюнки карт за Гомером та Ератосфеном запозичено з книги Л. Мена́ра, їх наведено разом із перекладом географічних назв, наявних на картах.^I Ілюструючи розповідь про повені Нілу, що спирається на опис скульптури «роботи греко римської» з Ватиканського музею,^{II} Леся Українка вводить ілюстрацію так званого «нілометра» і пояснює: «Повідь Нілу міряли осібними “нілометрами”, була то довга палка з зарубинами і нею мірялась вода в нильських криницях при спокійному стані води і поводі».^{III} Зображення «нілометра» вона вилучила з малюнка, де бог Тот визначає рівень підйому води у Нілі.^{IV} Так само Леся Українка чинить із деякими іншими малюнками: умовно кажучи, вводить їх як «зорові цитати», аби виділити значиме — чи то рисунок бумеранга, чи то малюнок променів сонця у вигляді рук.

Так виглядав рукопис «Історії...» станом на 1892 р. Але заняття історією відбувались і наступного — 1893 р. У січні Леся Українка дякує Драгомановим за надіслану книгу «*Lectures historiques*».^V Це був підручник Ґастона Масперо з історії Давнього Єгипту, Ассирії для шостого класу («*Lectures historiques pour la classe desixieme. Histoire Ancienne: Egypte, Assyrie*», ed. 1890) — з численними зображеннями відомих історичних пам'яток давнього світу. Заняття з історії продовжилися восени в Києві.

^I Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток I, 3а; Ménard L. *L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 9, 10.

^{II} Ménard L. *L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 45.

^{III} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток II, 48б.

^{IV} Ménard L. *L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 165.

^V Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 192.

На 1910–1912 рр. припадає відновлення роботи Лесі Українки над підручником. Ймовірно, її до того спонукало перебування в Єгипті, переспіви давньоєгипетської лірики за німецьким перекладом Карла-Альфреда Відемана, спілкування з Дмитром Яворницьким, відвідини Каїрського музею, а ще можливості використання нових друкованих видань. Крім Л. Менара з особистої бібліотеки і Г. Масперо («Histoire ancienne des peuples de orient», не з'ясовано, яке саме видання), Леся Українка використовувала й інші сходознавчі дослідження. У листах до сестри вона зазначає, що «й тут в Гелуані є дещо підхожого», пропонує назвати підручник «Історія давніх народів Сходу», визначити, що він складений за Менаром, Масперо, і додати ще «і інших». Очевидно, до тих інших належать англومовні праці знаного англійського єгиптолога Волліса Баджа (E. A. W. Budge, 1857–1934). У бібліотеці Лесі Українки збереглися два томи його перекладу Фіванської редакції «Книги мертвих» («The Book of the Dead», 1901).^I

Після повернення з Єгипту 1910 р. Леся Українка вирішила видати «Історію». Протягом 1911 р., коли дозволяє здоров'я, Леся Українка студіює видання з історії Стародавнього Сходу. Станом на серпень текст було переписано. Вона повідомляє сестрі Ользі: «Вчора я отримала остатню порцію переписаної “Історії” — тепер уже є вся», — і сподівається до жовтня її переглянути.^{II} Постає питання, де видавати книгу. У серпні 1911 р. в листі до сестри Леся Українка з'ясовувала можливість видання в Петербурзі; у вересні йшлося про друк у Галичині. А в листопадовому листі Леся Українка вагається: «Може ти знаєш кого у Києві, щоб зайнявся коректою і т. п., а може, в Катеринославі будеш друкувати?».^{III} У вересні-жовтні вона займається редагуванням. Остання згадка про книгу — майже наприкінці року, у грудні: «“Історію” я переглядаю, але бачу, що таки треба насвіжо написати; крім того, розділ той, що тепер на початку (про арійців), таки треба поставити на кінець,

^I Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 1311.

^{II} Там само. С. 537.

^{III} Там само. С. 537, 542, 554.

як у Менара, бо се історія і менше давня, ніж єгипетська та вавілонська, і менше досліджена, до того ж історія персів вв'язана з історією Ассирії, а та знов давніша. Але се великої ломки плану не зробить».^I

«Стародавня історія східних народів» у далекі 1890-ті рр. починалася як посібник для тринадцятирічної адресатки — молодшої сестри. Видання вийшло власним коштом видавця і редактора — О. Косач-Кривинюк у Катеринославі (тепер Дніпро) 1918 р. у друкарні І. Вісьман та І. Мордхілевич. Друге видання — того самого 1918 р. знову в Катеринославі як одна з книжок серійного видання (за №35) Українського кооперативного видавництва. Але обидва видання не мають зображень. На думку Лариси Мірошниченко, видавці вирішили «друкувати історію за первісним, не правленим текстом», а відмова від «рисунків потягла за собою відмову від авторського коментаря, яким зарисовка обов'язково супроводжувалася в тексті».^{II} Підтвердженням цьому є вилучення карти Гомера і пояснень до неї.^{III} Під час вилучення другої карти зроблено редактуру з унесенням додаткового тексту. Знімається «світ таким як на першому малюнку», вписується «таким, як колесо»; вилучається «і от ми бачимо найпізнішу карту давніх Єгиптян ось яку», вписується «і найпізніша карта давніх єгиптян уже чотирикутна» і текст «на ній визначено чимало країн і всі береги Середземного моря вималювані досить близько до правди».^{IV} У тих же випадках, коли рисунки винесені на береги або вписуються в рядок тексту, знімається тільки визначення «отаку форму», «отакій вид» і вилучення зображень не відображається на тексті.^V У видання введено коментарі, які

^I Там само. С. 554.

^{II} Мірошниченко Л. Над рукописами Лесі Українки. С. 124.

^{III} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток I, X-XI; Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 10.

^{IV} Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, зшиток I, XIIб, XIIIа; Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 11.

^V Відділ рукописних фондів та текстології. Фонд 2. Од. зб. 25, 24б; Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 85.

відсутні в рукопису. Ось пояснення, що передує гімну до сонця, де, крім зовнішніх характеристик світила, подано аналогію зі сприйняттям сонця в українській традиції: «В сьому гімні до сонця, що тут подаємо, добре висловлено почуття вдячності давніх арійців до «святого сонця», як і досі його називає наш народ («святе сонечко», «свєте сонінько»)».¹

На появу другого видання «Історії...» зреагував український літературознавець та архівіст Володимир Міяковський (1888–1942), який надрукував 1919 р. у «Літературно-науковому вістнику» рецензію на книгу.² Збереглася внутрішня рецензія гебраїста та релігієзнавця Євгена Кагарова від 1922 р. на «Стародавню історію східніх народів» як на шкільний підручник («экземпляр Всеиздата»). У радянські часи, читаючи текст про давню історію, уважні цензори мали над чим замислитися, перш ніж дати дозвіл на його видання. І цей аргумент виявився значно вагомішим, аніж навіть застарілість тексту. Тому й було здано його до спецфонду, як, наприклад, «Історію Західної Європи в середні віка» Роберта Віппера, яку не видавали читачеві, оскільки автор «захоплюється демократією і парламентаризмом». До спецфонду включали книги, що побачили світ до 1929 р. Відтоді рукопис і першодруки «Стародавньої історії східніх народів» на теренах України пропали на довгі роки.

1923 р. в Німеччині за редакцією Дмитра Антоновича надруковано вступ зі «Стародавньої історії східніх народів» («Первісне люде: світ, відомий давнім людем») із доданими зображеннями археологічних предметів, знайдених в Україні.³ До «Історії...» звертається Володимир Шаян (1908–1974), який друкує «Гімни Ригведи», отримані в Авсбурзі з рук О. Косач-Кривинюк.

¹ Леся Українка. Стародавня історія східніх народів. С. 21.

² Міяковський В. Леся Українка. «Стародавня історія східніх народів» [Рецензія]. Катеринослав. Вид. друге Укр. Вид-во в Катеринославі, №35. 1918 р. 255 стор. Літературно-наук. Віст. 1919. Т. 72. Кн. 1. С. 126–127.

³ Леся Українка. Первісні люде. Світ, відомий давнім людем. За ред. проф. Д. Антоновича. Ляйпціг: Видавництво української молоді. 1923. 20 с.

У повоєнній Україні з кінця 1940-х рр. починають з'являтися поодинокі згадки про Рігведу (Іван Романченко, 1948) і «Стародавню історію східних народів» (Іван Головаха, 1953). Надруковано окрему статтю П. Козика (1957), де йдеться про Лесю Українку як історика народів Стародавнього Сходу. Значно жвавішає ситуація у 1960-ті рр. Етапним можна вважати видання «Леся Українка про мистецтво», упорядковане Олегом Бабишкіним. Тут уперше після 1918 р. відтворено частини «Історії...». Упорядник обійшов цензуру, включивши фрагменти підручника до мистецтвознавчого контексту і не пославшись на першодрук. Так уперше значна частина книги, крім «Історії Індусів» та «Історії Ізраїлітів», стала доступною широкому загалу. У 1960–1970-ті рр. опубліковано низку статей І. Шиманської (1967, 1970, 1977), присвячених книзі Лесі Українки, яку розглянуто в контексті дореволюційних російських підручників з історії, проблем українського шкільництва, виховання національної самосвідомості.

Повільно, рік за роком, «Стародавня історія східних народів» Лесі Українки входить у науковий простір України. Триває фрагментарна публікація тексту Лесі Українки.

Нове тисячоліття відкрило нові сторінки в історії твору Лесі Українки в Україні. Уперше з забуття виринає рукопис «Історії стародавніх народів Сходу». 2001 р. Л. Мірошниченко в книжці «Над рукописами Лесі Українки» виокремлює підрозділ «Ілюстрації в “Стародавній історії східних народів”» і супроводжує його друком малюнків із рукопису.¹ Дослідниця вважає, що ці ілюстрації відкривають світ минулого, а персоналії, зображені в підручнику, згодом постануть у творах Лесі Українки, зокрема у «Вавілонському полоні», «Дочці Іефая», «Написі на руїні» та ін.

І нарешті впродовж 2005–2012 рр. тричі видано повний текст «Стародавньої історії східних народів» на паперових і електронних носіях. У 2005–2007 рр. працю друковано окремими випусками в журналі «Східний світ», починаючи з другого числа за 2005 р.

¹ Мірошниченко Л. Над рукописами Лесі Українки. С. 123–126; 158–160.

2008 р. в Луцьку виходить репринтне видання з супровідними матеріалами. Воно презентує, крім інших джерел, ілюстрації і з рукопису «Стародавньої історії східніх народів», і з досліджень, якими користувалася Леся Українка. З-поміж іншого привертає увагу розділ «Рецепція підручника “Стародавня історія східніх народів”», де представлено рецензії, статті та фрагменти статей дослідників, виявлених Надією Сташенко, починаючи від першої рецензії В. Міяковського 1919 р. і до 2001 р. включно.

Можна сподіватися, що в майбутньому, враховуючи значимість «Стародавньої історії східніх народів», буде видано текст-факсиміле, підготований об'єднаними зусиллями літературознавців, лінгвістів, істориків-сходознавців.

Олена Огнева

**«Стародавня
історія східніх
народів»**

ПЕРЕДМОВА ДО І ВИДАННЯ

Леся Українка, як була ще зовсім молодою дівчиною, то вчила свою молодшу сестру. Перед тим як починати вчити її історії, Леся Українка звернулася до звісного історика, свого дядька Михайла Драгоманова, і попросила його порадити їй, як краще та по яких джерелах складати курс стародавньої історії. Драгоманов віднісся дуже уважно до того прохання своєї улюбленої племінниці, вибрав німецькі та французькі книжки, які радив їй, яко джерела, і прислав їй додавши до них докладні поради про складання курсу історії. Відповідно до порад Драгоманова і по джерелах, присланих ним, Леся Українка в роках 1890–1891 і зложила курс «Стародавньої історії східніх народів». Жила вона тоді в селі Колодяжному в Ковельському повіті на Волині.

Незадовго перед своєю смертю Леся Українка дозволила надрукувати «Стародавню історію», але конче хотіла переглянути її і виправити перед друком. Тяжка недуга не дала їй зробити цього, і «Стародавня історія» друкується тепер так, як вона була написана одразу, — без жодних змін і поправок.

Леся Українка хотіла, щоб «Стародавня історія» була надрукована з малюнками, і сама повибирала малюнки до неї, але раніше не було змоги надрукувати «Історію», тепер же малюнки так страшенно удорожили б видання, що не можливо друкувати з ними, і через те се перше видання «Стародавньої історії» друкується, на жаль, без малюнків.

Взагалі дуже боляче, що через сучасні умови видавання зовсім неможливо видати так гарно, як би хотілося, сю книжку, що друкується мною з глибокою любовію, пошаною і вдячністю до ясної, прекрасної пам'яті її автора.

Ольга Косач-Кривинюк

ВСТУПНА РОЗПОВІДЬ

ПЕРВИСТНІ ЛЮДЕ

Ніхто не знає напевне, відколи живуть люде на землі. Відомо тільки те, що від тої пори, як вони настали, пройшло далеко більше, як шість тисяч літ (а ще не так давно люде думали, що цілий світ створений тільки шість тисяч літ тому). Що люде дуже давно живуть на землі, про се довідалися тоді, коли почали знаходити кістки людські разом з кістками так званих «допотопних» звірів, себто доісторичних; звірі тиї давно вже згинули зо світу, і тільки з кісток їхніх довідалися, що вони колись жили. Кістки тиї знахожено дуже глибоко під землею, се значить, що їх довго заносило землею, — можна ж собі здумати, скільки то треба часу, поки поробляться такі великі земляні наноси.¹ Але, як видно, люде ще давнійше на світі жили, бо при знайдених людях була різна камінна зброя, а певне ж, був такий час, коли люде не мали ніякої зброї. Камінна зброя так само, як і зброя костяна, найдавніша, яку тільки знахожено. Певно, була у первістних людей і дерев'яна зброя, але ж дерево не може доховатися від такого давнього часу. Отже, будемо уважати камінну зброю за найдавнішу. Через те, що найдавніші люде робили зброю і всякий знаряд з каміню, то часи, в які тиї люде жили, називаються «камінним віком (періодом)» історії. Люде камінного віку були дикі, не знали вони ані письма, ані хисту ніякого, коли не вважати за хист ті початки, про які буде говоритися далі. Не відомо напевне, яка була їх мова, догадуватись можна, що вона була дуже проста і нерозвита, як і тепер буває у диких народів.¹ Жили вони в печерах та в ямах,

¹ В одному місті в Голандії люде, копаючи, докопалися до цілого лісу, поваленого і закам'янілого, під тим лісом був ще другий ліс, а під другим ще й третій, та вже аж під тим третім знайшли людські та звірячі кістки. — Тут і далі примітки Лесі Українки, якщо не зазначено інше.

потім почали напинати шатрища з дрюків, галуззя та звірячих шкур. Сталої домівки не мали, а переходили з місця на місце, шукаючи собі поживку, бо жили вони з мисливства і не мали ніякого господарства, отже, їм мусіли вони шукати, де більше дичини, а виловивши її в одному місці, переходили на друге.¹ Страви жадної вони не варили, бо не вміли розпалювати вогню, а тільки знаходили його там, де він сам з'явився від блискавки абощо. Пізнійше люде навчилися добувати вогонь із сухого дерева, тручи його одно об друге. Тоді почали вони готувати собі їжу, але не варили, а тільки пекли, бо не мали посуду. Одежі вони не мали ніякої або обпиналися листями та шкурами звірячими.¹¹ Шили одержу тую риб'ячими кістками або камінними шилами. Дедалі почали вже люде виробляти собі різні річі з глини та з бронзи. Се вже був великий поступ у їхньому житті. Навчилися вони і прясти і ткати.

Бронзовими сокирами могли вони вже краще обтесувати дерево, бронзовими лопатами могли копати землю, бронзовою зброєю ліпше було боронитися від ворогів. Тоді почали люде ставити собі порядніші оселі, то було вже щось подібне до теперішньої хати. Часом тиї хати ставилися серед води на стовпах або на островах, щоб вороги та дикі звірі не могли доступитися. Потім біля тих хат обгороджували якусь частину землі і люде почали довше жити на одному місці, бо навчилися освоювати диких звірів і таким способом почали заводити господарство. Однак ні сіяти, ні орати ще не вміли. Вони пасли свою худобу, і та худоба була їхнім маєтком. Людей

¹ Однак все-таки жили гуртами, — знахожено місця, похажі на якісь табориська, а де-не-де щось подібне до фабрик зброї камінної. Про те, що в якому-небудь місці жили колись люде, догадуються часом з того, що знаходять під землею кістки звірячі, черепашки, виколупані разом з черепками або ножиками камінними, — це називають «кухняними зостанками».

¹¹ Хоч люде камінного періоду не вміли прясти, але вони могли скручувати в руках волокна різні і з того сплітали собі щось подібне до рогожок або килимків. Наука не знає такого часу, коли б люде нічогосінько не вміли робити. Яке було життя первістних людей, про те ми можемо догадуватися, знаючи життя теперішніх диких людей.

того часу в історії звуть «пастухами» і людьми «бронзового періоду».¹

В сей бронзовий період люде не були вже такі дикі, вони жили сім'єю під владою старшого в роді,^{II} мали свою поезію, віру і потім поділились на племена, значить, у них вже починалося громадське життя,² і людей сих історія зве не дикими, але все ще варварами (від грецького слова «barbaros» — чужий, чоловік з грубою звичою). Щодо найдавнішої мови, то до нас не дійшла найперша предковічна єдина мова людська (якщо вона була коли-небудь),³ нам відомо скільки дуже давніх мов, але з їхнього досить мудрого складу видно, що не єсть то мови дикого предковічного люду. Відомі нам мови вже були такі, що на них складалися пісні, і пісні тії переходили з роду в рід. В тій поезії одбивалася віра людей бронзового віку.

Хоч ми не знаємо, як почали люде говорити, але все ж ми можемо догадуватися про се, знаючи, як говорять теперешні дикі люде і малі діти. Мова почалася з того, що люде хотіли як-небудь виявити своє почуття. Таку початкову мову можна помічати навіть у звірів: коли звірині що болить, — вона кричить, коли їй що-небудь втішно, — вона виявляє се яким иншим гуком, видно, що вона тими гукками виявляє свої почуття, тільки що у неї небагато гуків і всі вони одноманітні. У людини, хоч яка вона буде немудра, таких гуків далеко більше, і чим далі розвивається людина, тим більше стає у неї гуків. Спершу людина може тільки виявити, що їй прикро що-небудь, або

^I Однак треба знати, що не завжди люде бронзового періоду були пастухами, часом вони стояли вже на вищому ступні.

^{II} Старшинство почалося з того, що знаходився якийсь дуже сильний чоловік у племені і його всі боялися, через те й слухалися або вважали його мудрійшим, знали, що він на війні може краще справитись та й у спокійний час може краще порадити, де випасати худобу, шукати поживку тощо, потім і дітей його слухалися, бо думали, що від батька і до дітей переходить сила і мудрість. (Курсивом виділено фрагмент, якого немає в рукопису, натомість він є в першодруці. Виноску через відсутність місця на нижньому березі аркуша (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, Пб) розміщено на верхньому березі того самого аркуша, але, очевидно, місця також не вистачило, тому відбулися скорочення, що були уточнені під час підготовки тексту до друку. — Ред.)

втішно, потім її починає вражати те, що вона бачить перед собою і вона починає називати річі. Називає вона часом такими словами, що схожі на крик того звіря або птиці, яку хоче людина назвати, часом вона гуком виявляє, що їй болить від якої-небудь річі, або що їй дивно з чого-небудь, або що їй гарне що-небудь. Коли людина почне які-небудь річі називати кожний раз такими самими гуками, то тоді вже ті гуки стають словами. Однак слова ті спочатку завжди бувають короткі, слів тих небагато, небагато можна й сказати ними, трудно висловити ними, як одна річ приходить до другої, що в який час було зроблено, так, напр., дикий чоловік має слово «їсти», але у нього се слово значить і їсти, і їм, і буду їсти і їв, бо нема у нього ще «форм» ніяких для мови. Дедалі форми тії потроху виробляються, мова стає багатшою, але все то приходить дуже помалу. Єсть і тепер дикі племена, що говорять дуже вбогою мовою, лічать по пальцях на руках і на ногах, не вміють більше трьох або п'ятьох злічити, а лічать: «1, 2, 3, багато». І от з мови тих диких людей можна догадуватися про мову первісної людини. Науки лічби і взагалі ніякої науки не було у людей кам'яного періоду.

Початок людського хисту можна теж прослідити в дуже давніх часах. Хист людський почався з того, що людині хотілося якось краще зробити коло себе, і початки хисту видно навіть на деяких річах камінного періоду. Так, напр., знахожено барвисті черепашки, нанизані на шкураток, або камінці гарно обточені, видно, що то вживалося не на користь, а для краси. Те ж саме видно і в теперішніх диких людей: вони чіпляють на себе черепашки, пера, красять на собі волосся, а часом надрізують пружки на тілі і запускають у надрізи краску, то зветься «татуїрвокою». У диких людей тії покраси уважаються дуже почесними і старший в племені може робити кращу татуїрвоку, носити яскравіші покраси, ніж інші люде з того племена. Деякі покраси та узорі татуїрвоки навіть зовсім заборонені для простого люду, їх і носити мають право тільки старші. В бронзовому періоді знаходять навіть дуже багато різних покрас та оздоб, і деякі з них зроблені дуже гарно, з правдивим

хистом. Можна думати, що хист у людей з'явився разом з першими людськими знарядями, а людина, хоч як вона мало розвита, все ж таки тямить зробити якийсь там знаряд з глини, чи з каміню, чи з дерева, отже, видно, як давно живе хист поміж людьми. Знахожено не раз посуд, як видно було, дуже давнього часу, і на ньому вже було видряпано або пальцями видавлено щось подібне до узору. На плетінках диких людей видно теж різні узори, або трава іншої барви вплетена, або просто якось майстерніше виплетено. Видно, що для людини не досить було просто аби чим нап'ястися, тільки вона хотіла, щоб її одежа була якась краща.

Як тільки люде навчилися говорити, з'явився хист мови, себто поезія. Звісно, спочатку вона була дуже первістною і найбільше видно сю початкову поезію в співі диких людей.¹ Поезія та звичайне не така, як теперішня, а далеко простіша, навіть надто проста, але все ж, почувши пісню диких людей, можна зауважити, що то таки пісня, а не просто розмова. Перше всього у ній є щось подібне до розміру, до музичної мелодії, єсть приспівка, себто одно або скільки слів, що приспівуються по скільки раз після скількох слів, пісні, найчастійше слова приспівки нічого не значать. Слова первістної пісні (не тільки приспівки) часом нічого не значать. Часто пісня та складається навіть не з слів, а просто з гуків: та-та! ба-ба-ба! і т. д.

Кажен чув, як співають дуже маленькі діти, отже, може з того уявити собі пісні первістної людини.⁴

От на зразок дві пісні диких людей:

Пісня диких австралійців, що співається на похороні

Kardany garro	Се значить:	Братіка знову,
Mammul garro		Сина знову
Mela nadjo		Більше я
Nunga broo.		Не побачу ніколи.

¹ У первістних людей поезія завжді йшла поруч із співом.

Друга теж погребова пісня

Твоє тіло в Вейшематі,
Але душа прийшла сюди
І збудила мене зо сну,

Приспівка: Га-а, га-а, га-а, га!

В першій пісні видно якийсь розмір, у другій ми бачимо приспівку, що не значить нічого. Таких приспівок єсть багато у диких людей, напр.: abang! abang! Nyah eh wa!^{1,5} Кожен раз, співаючи ту приспівку, дикі люде б'ють в бубни і дзеленчать різними брязкалами. Се вже перший ступінь музики. Тая музика, як і спів, дуже груба і проста, в ній ледве можна спостерегти яку-небудь мелодію, але все ж у ній єсть якийсь порядок (такт), більша або менша прудкість (темп), а се вже показує початок музики. При тій пісні і музиці дикі люде часто танцюють, і танок той залежить од співу і музики, так: коли грають тихше, то й танець тихший, коли грають прудко, то й танцюють прудко. Тут уже видно початок танцю, а не просто плигання. Первістні люде уважали танець (так само як і спів, і музику) не тільки забавою, але й ділом поважним. Се видно з того, що при таких поважних випадках, як весілля, смерть, війна, співались особливі пісні (весільні, погребові, військові) і танцювались особливі танці. І тепер у всіх диких племен є свій військовий танець, вони вірять, що той танець дає силу воякам і відвертає ворогів. Добре відомо теж, що дикі люде мають мисливські танці і думають, що танці ті мають силу придати звірину.¹¹

Спів, музика і танець розвивалися дедалі більше. Пісні людські добірали більшої краси і дедалі більше одрізнялись од звичайної розмови. Деякі народи бронзового періоду мали свою поезію досить багату.

¹ Подібні приспівки задержались і в наших піснях, напр.: а-а! в колискових. Гей! в Чумацьких, Ти-ни-ни! в танцюристих і т. п.

¹¹ Може, й ніколи не було такого часу, коли б люде ніяк не танцювали, бо навіть деякі породи звірів та птиць мають щось подібне до танцю, напр., кенгуру, журавлі і інші.

Хист малювання, так само як і різьбярства, почався з того, що люди хотіли самі зробити те, що бачили круг себе. Малювати люде почали теж дуже давно, бо знахожено не раз малюнки допотопних звірів, надряпані на камініях. Потім люде набірались більшої вправности і майстерности, і вже деякі ідоли богів бронзового періоду мають вигляд досить гарний. Идоли і малюнки первістних людей часто були помальовані різними барвами, але, звісно, те малево було дуже невеликого хисту і нехутко люде дійшли до теперешньої майстерности. З малювання повстало і письмо: перше люде просто малювали те, про що хотіли написати, потім скорочували ті малюнки для скорости, дедалі поскорочували так, що трудно вже й догадатися, з якого малюнку повстали їхні букви.

Віра у первістних людей теж була проста, немудра. Віра почалася у людей з їхнього погляду на світ. Дечого в світі вони боялись і вважали ворожим, друге знов сприяло їм, і вони любили його, от звідсі повстала віра в злих і добрих богів. За богів давні люде вважали сили природи: вітер, грім, дощ і т. п., і навіть створіння деякі. Так, напр., одно племено має між иншим за бога павука і приносить йому подання (жертви). Звісно, люде хотіли добрим богам зробити щось втішне, щоб подякувати їм за їхню добрість, а злих знов хотіли загодити, щоб не робили нічого злого. Давні люде думали, що боги подібні до людей, що боги мають людські почуття, думки і людські образи. (Часами, правда, за богів уважали й звірів). Люде почали робити богів тих з дерева, з каміню тощо, бо хотіли бачити своїх богів ближше. Богам тим люде робили все, що було для них самих приемне, вони давали їм їсти — себто палили для них найкращі шматки м'яса або овочі, а часом просто вимазували своїм ідолам лице салом. Вони шили для богів найкращу одежу, вішали на них оздоби, ставили найкращі хати. Перше ставились не хати, а тільки «жертovníки» — «олтарі» для поданнів. Для богів завжді робилося все краще, більше, значнійше, ніж для людей, і хоч давні люде не могли поставити щось дуже гарного, але все ж для богів завжді вибиралися найкращі місця для божниць, навалювалось велике каміння,

таке, щоб його було видно здалека, щоб кожний бачив, що то оселя бога. Олтарі з величезного каміння камінного періоду звуть «дольменами».⁶

Потім вибирали навіть окремих людей, що повинні були служити богам. Тії люде провіщали народові божу волю. Коли бог був розгніваний, все віддавалось, аби загодити його, навіть людей віддавали йому на жертву. Звісно, чим дичійші та первітнійші були люде, тим дичійша та первітнійша була й віра, бо в вірі одбивається натура і світогляд народу. У давніх людей віра входила у все: у поезію, в хист і в ціле життя. Громадське життя теж багато залежало од віри, бо кожний громадський закон уважався святим і даним од самого бога. Такий погляд на закони людські тримався і потім, коли люде жили навіть дуже розвиненим життям громадським. Все мудре, надзвичайне — вважалось ділом бога. І коли люде дійшли до того, що навчилися писати й читати, то думали, що сьому навчили їх самі боги.¹ Від того часу, як люде навчилися письма, — почалося життя «цівілізоване», почалися «історичні часи», бо люде почали записувати свої закони, свої казки, пісні, молитви, події свого життя,⁷ і з того ми довідуємося про їхні звичаї, віру і життя. Сі часи називають деякі «залізним періодом», бо тоді люде навчилися добувати залізо і всякі інші метали.

От з сього третього великого періоду почнемо тепера ми науку історії. Годиться починати від найдавніших часів; хоч вони і менше звісні, аніж пізнійші, хоч у історії їхній єсть багато темного, недосліженого, однак з того, що відомо, бачити можна, як розвивались думки і хист людські, а се важнійше, ніж історія самих подій, не зв'язаних ніякою думкою. З історії віри і поезії найбільше можна побачити, як розвивалася людська думка і хист. Не у кожного народу однаково розвивалася тая історія, єсть бо і тепер деякі народи, що затрималися

¹ Давні люде думали, що й поезія, й музика, й танець, і всякий хист — все те йде від богів. Через те нема нічого дивного, що вони танцювали перед олтарями богів, що вони співали їм і малювали їх, бо все, що йшло від бога, уважалось святим.

й досі в камінному періоді або в бронзовому. Та і сі три великі періоди, про які ми оце говорили, не стоять вони так дуже окремо один від одного. Переходи від одного періоду до другого не були раптові, люде помалу доходили до вищих форм життя, і дещо з першого періоду завжди затримувалось і в другому. Так, напр., за бронзового періоду люде вживали багато камінних річей, і не раз трудно буває зважити, до якого періоду належав який народ. Навіть в одному народі не всі люде дійшли до однакових форм життя. Скільки народів, що жили в один час, дуже одрізнялись один від одного своїми звичаями і розвитком: одні жили цілими державами, а другі були ще «пастухами». І тепер ми бачимо те саме: хоч у нас єсть і машини, і прядки, і різне знаряддя, але поруч з ними затрималися коси, серпи, дерев'яні рала, веретена та інші річі, що були відомі ще людам бронзового періоду, а то навіть і камінного. І тепер одні народи мають дуже високу цивілізацію, а другі, напр., деякі островитяне, зостаються і досі дикими людоїдами. Причина сьому та, що одні люде мали добру спосібність до розвитку, а другі ні; одні жили у теплій країні, на добрій землі, в лагідному кліматі, а другі жили або в надто холодній, або в надто гарячій країні, на пісках та на болотах, між дикими пажерливими звірьми; одні люде запанували над іншими, другі знов самі попали у неволю. Причина сьому ще й та може бути, що деякі народи жили дуже малими племенами, далеко від ширшого світу, напр., на островах маленьких на широкому океані або в диких пущах та горах, і се не давало їм дійти до більшої цивілізації. Багато є причин нерівности людської цивілізації, і нелегко їх всі дослідити. Історія покаже нам, як росли і розвивалися людські цивілізації.

СВІТ, ВІДОМИЙ ДАВНІМ ЛЮДЯМ

Всі великі цивілізації почалися на Сході, в південній частині Азії та в східній частині Африки, при великих річках, серед розкішної природи, в теплому, лагідному кліматі. Там повстали цивілізації найдавніші в світі: Китайська, Індійська, Єгипетська, далі Ассіро-Вавилонська, Гебрейська (Жидівська) і Фінікійська. Далі ми довідаємося багато про життя тих народів, тепер же поговоримо про те, як ті народи знали світ і одні других і які думки мали про свій край і про чужину.

Кожний з давніх народів думав, що його рідна країна єть осередок світа. Думали вони так певне через те, що завжди кожному чоловікові, коли він вийде на широкий простор, здається, що він стоїть посередині якогось великого круга, а як хто приймає виднокол (горизонт) свого ока за справжню границю світа, то він легко може собі думати, що ось то він живе якраз посередині землі.¹ Давні люде не знали, що земля така, як куля, а думали, що вона плисквата і кругла, як колесо, і кругом оточена водою.⁸

І довго ще люде в'являли собі світ таким.⁹

За давніх часів не так легко було їздити по світі, як за наших часів, отже люде тоді дуже мало знали чужину, знали вони тільки ті сторони, які ближше були до їхньої, а що дальша була сторона, то дивніші та неправдивіші розповіді були про неї. Найбільше знали про світ та про людей єгиптяне та фінікійці. Навколо Єгипту жило багато народів різних, єгиптяне мали з ними справи різні, часто воювалися з ними і знали їх досить близько. Вони часто малювали чужинців на своїх малюнках. Один такий малюнок знайдено в давньому розруйнованому єгипетському місті: на малюнку тому були

¹ Разом з тим кожний народ уважав себе найкращим, найрозумнішим і найсвятішим, то ще, може, й через те звав свою країну серединою світа, себто найголовнішою часткою землі.

змальовані чотири людські «раси»:^I єгиптянин, негр, семіт і європеєць.¹⁰ Єгиптянин намальований увесь червоний, у білій одежі, з довгими кучерями, з довгастими очима, з великим трохи горбатим носом; він намальований близько бога, що стояв у початку малюнка. Далі, після єгиптянина, стоїть негр, чорний, дуже схожий на теперішніх негрів. Далі семіт, або азіят: тіло жовто-біле, на виду смуглявий, ніс горбатий, борода чорна, довга, клином, убраний в коротку барвисту одягу. Потім остатній — європеєць: білий, очі сині, ніс рівний, борода руса, сам високий та стрункий; замість одягу волова шкура, на тілі татуїровка, зовсім дикий чоловік! На других малюнках, замість жида і дикого європейця, намальовані: ассірієць, перс, медієць і європеєць в одягу, в сандаліях, з сагайдаком і тулою. З цих малюнків ми бачимо, яких народів єгиптяне знали. Монголів, як видно, вони не знали зовсім.

Фінікійці, перші мореходці давні, мали багато городів приморських і їздили морем досить далеко. Єсть давня розповідь про те, як фінікійцям наказав царь Єгипту, щоб вони об'їхали кругом Африку, і щоб виїхали з Червоного моря, а вернулися морем Середземним. Їздили вони три роки; вернувшись, вони розповідали, що, їхавши морем Південним, на захід, бачили сонце по правому боці але їм ніхто не повірив.^{II} Другий раз фінікійці доїхали тільки до північно-західного берегу Африки і, вернувшись, розказували, що вони бачили волохатих людей і люде тії зуться Горіллами.^{III} Ще третій раз їздив один фінікійєць навколо Африки, але що саме він бачив під час подорожі —

^I Раса значить — порода людей, за давніх часів було відомо п'ять рас: арійці (до них належали індуци, медійці і перси, потім греки, римляне і більшість європейців), семіти (жида, фінікійці та ассірійці), єгиптяне або копти, кушити (всі чорні народи африканські) і манголи (китайці). Сей поділ на раси, описаний у давніх істориків, здебільшого признають і тепер, та тільки не всі вчені однаково ділять відомих тепер народів межі сими расами, а дехто налічує більше рас, ніж тут сказано. (Підкреслення Лесі Українки. Курсивом позначено фрагменти тексту, відсутні в рукопису. — Ред.)

^{II} Отже, так, власне, мусіло бути, бо вони їхали по той бік екватору.

^{III} Того тепер зуть горіллами великих африканських мавп.

не відомо. Окрім сих трьох подорожів, відомо, що фінікійці їздили по оливо до теперішньої Британії. З того часу, як почали люде переїздити Гібралтар, почали вони трохи більше знати про чужі землі і перестали собі в'являти світ таким, як коесо.¹¹ Карта світу, відомого людям, перемінялася потроху, і найпізніша карта давніх єгиптян¹² уже чотирокутна, на їй визначено чимало країн і всі береги Середземного моря вималювані досить близько до правди.¹³

Отже, єгиптяне, ассирійці, жида, фінікійці і негри зналися трохи між собою, але всі вони знали тільки байки про азійців. Перси, інші арійці та китайці, хоч і були сусідами, однак дуже мало знали один одного. Отже, про історію кожного з сих трьох народів найбільше можна довідатись з їх власної літератури, а дещо теж і з грецьких істориків. Відколи учені навчилися добре розбірати давнє письмо, вони багато дізналися про історію давніх народів. Про давні звичаї та життя можна багато довідатися з малюнків, статуї і річей для щоденного вжитку, що зосталися по давніх людях. Порівнюючи давні мови, учені побачили, який народ якому ріднійший, хто від кого навчився чого, і таким способом установлено «сем'ї» народів, або «раси». Хоч і не завжді можна вірити давній літературі, бо в ній багато байок, однак все-таки, рівняючи її з історіками грецькими та з літературою сусідів, можна бачити, що в ній правда, а що неправда. Зате з останків давнього хисту ми бачимо правдиву, певну історію, історію хисту, історію цивілізації.

ІСТОРІЯ ІНДУСІВ

РОЗДІЛ I

ПЕРВІСТНІ АРІЙЦІ

Коли європейці розійшлися по цілому світі, вони пізнали багато чужих мов живих і мертвих;¹ порівнюючи ті мови одну з другою, учені побачили, що багато єсть дуже схожих між собою, і ті мови, які схожі між собою, вони назвали «сем'ями людських мов».

Отже, єсть на світі «сем'ї народів», так само єсть і «сем'ї людських мов».¹⁴

Сливе завжді народи одної раси мають мови одної сем'ї. Учені довідались, що всі теперешні головні народи європейські, так само як і давні індуси, перси, греки та римляне, всі вони народи одної раси арійської,¹⁵ а мови їхні теж належать до одної сем'ї. Найдавніша зо всіх їх мова — се мова давніх арійців, або, як її звать, мова «санскритська»,^{11,16} і до неї подібні всі мови європейські, одні більше, другі менше, котрі давніші, ті більше схожі з нею.¹⁷

Тією мовою санскритською написана «Веда»,¹⁸ збірник гімнів (святих пісень) індійських. Народ, що співав тії гімни, зветься арійцями («Аруа»).^{III} Аруа по-санскритськи значить славутний,

^I Живі мови — се ті, якими люде тепер говорять, а мертві — ті, якими колись давно люде говорили, а тепер ніхто не говорить і вони відомі тільки з книжок або давніх написів на пам'ятниках тощо. (Підкреслення Лесі Українки. Курсивом позначено фрагмент тексту, відсутній у рукопису. — Ред.)

^{II} Але і то не найдавніша мова арійців, була ще давніша колись, але вона згинула і про неї можна догадуватись, тільки порівнюючи давні індо-європейські мови, бо при тому трапляються слова, спільні всім тим мовам, але такі, що їх нема в санскритській, значить, вдумані раніше, ніж настала санскритська мова. (Курсивом позначено фрагмент тексту, відсутній у рукопису. — Ред.)

^{III} Від них вся наша європейська раса зветься арійською, бо вони (арійці) найстарші з усеї нашої раси.

благородний, і слово се порівнюють з грецькими Ares (бог війни, значить сильний, ярий), Aretè (чеснота) і Aristos (найкращий) та з словом Heros (герой), так греки звали своїх прадідів славетних. Слово Arya задержалося в слові Iran¹⁹ (Персія).²⁰

Ще недавно учені здебільшого вважали, що первістні арійці²¹ жили спочатку в Азії таки,²² між морем Аральським і горами Белур та Гінду-Ку, в країні Памір, на високій полонині над річкою Оксусом,²³ а звідти вони розійшлися помалу, одні в долину Інду, а звідти до Гангу, другі в Персію та Бактріану,²⁴ на Кавказ і вже з Кавказу^{1,25} дедалі розійшлися по всій Європі. В остатні часи серед учених почала переважати думка, що арійці таки зроду були європейцями, а вже з Європи через Кавказ частина їх перейшла в Азію, в Іран та в Індію і там скоріше вийшла з дикого стану, бо дісталася в кращі краї. Тая ж, якась прадавня сторона «Аріанем — Ведйю»,²⁶ що споминається в давніх арійських легендах, звідки ніби вийшли прадіди арійців, то, — як думають тепер, — країна понад річкою Араксом, і не єсть рідний край арійської раси, а тільки одно з пристановищ тих мандрівних арійців, що йшли з Європи в Азію.

Ті учені, що вважають арійців споконвічними європейцями, доказують таку свою думку, між иншим, ще й тим, що в Азії людей арійської раси зовсім мало, рівняючи до числа инших, неарійських народів, а в Європі їх найбільше; тим часом, як людей безперечно азійських рас (семітів, монголів) і тепер найбільше таки в Азії, хоча їм траплялося переселятися цілими ордами в инші сторони (в Африку, в Європу). Однак згоди в думках про сю справу між ученими ще нема.²⁷

Порівнюючи індо-європейські мови, учені догадуються про життя громадське первістних арійців і про їхні звичаї, — коли яке слово єсть у всіх тих мовах, то, значить, воно було і в первістних арійців, а якщо було слово, то був і той звичай або та річ, яка тим словом зветься. Багато про що довідалися і з гімнів арійських, з тої «Веди». В гімнах ведічних видно картину

¹ Через те арійську расу в Європі зовуть часом кавказькою. (Коментар відсутній у рукопису. — Ред.)

патріархального¹ життя давніх індусів. Індуси були пастухами і не були «номадами» (бродячим народом), ані дикими. Вони вмiли сіяти, ковати метали, плавати човном і ткати різні тканини. Вони жили не в наметах, як прадавні семіти, а в сталих домівках; у всіх індо-європейських мовах єсть похожі між собою слова, що означають дім або село,²⁸ так само, як і слова, що означають різних свiйських звiрів, напр., віл, кiнь, собака, свиня, вiвця, коза, гуска. Арiйці вмiли запрягати коней та волiв. У них були дороги для проїзду, вони вмiли ковати золото, сiрiбло і бронзу (спiж);²⁹ не вiдомо напевне, чи знали вони залiзо. Вони копали землю та сіяли збiжжя, але орати навчилися вже аж пiсля того, як розiйшлися по свiтi, бо рiльничi слова хоч і єсть похожі в грецькiй та латинськiй мовах, але нема їх зовсiм у санскрiтськiй. Арiйці солили м'ясо на схов, але сiль добували не з моря, бо моря не знали; вони мали човни, плавали ними по великих рiчках і гребли веслами, але вiтрил і щоглiв не мали. Вони дiлили рiк по мiсячних змiнах, лiчба у них була на десятки³⁰ (така, як і тепер у нас), але вони не вмiли до тисячi лiчити.

Ся первiстна громада мала далеко вищi поняття духовнi, аниж у теперiшнiх диких людей. Шлюб у них був освячений релiгiєю, хоч разом з тим старшина могла мати по скiлька жiнок. Родичами уважалися навиць досить далекi свояки, так, напр., в арiйськiй мовi є слова для шурина і дiверя. Чоловiк по-санскрiтськи *pati*, себто господар, а жiнка *patni*— господиня (панi);³¹ у грекiв «*pati*» перейшло в «*pòsis*» (чоловiк), але «*potnia*» вже не значить жiнка, а значить шановна, поважна, статечна,^{II} а для жiнки єсть уже зовсiм инше слово «*gynè*».³² Брат по-санскрiтськи *bràtar*³³ (в рiзних мовах тепер—*bruder*, *brother*, *frater*), себто помiчник, сестра по санскр. *swasra*,³⁴ себто— утiшниця. З сiх слiв можна трохи бачити, яке було життя родинне у давнiх арiйцiв.

^I Патріархальний устрій життя значить такий устрій, де владає всiма найстарший в родi (патрiарх).

^{II} З сього прикладу видно, як то часом слова, перейшовши в другу мову, змiняють своє первiстне значiння.

Громада їхня теж була подібна до великої сім'ї, та навіть «клан» (рід, племено)³⁵ їхній був не що інше, як велика родина, а над родиною тією владав старший в роді, а з ним разом рада старших родичів.

Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в їх одбивається все, що думають люде про природу і про самих себе.

Природна віра всіх індо-європейських народів єсть політеїзм — віра в багатьох богів. Багато завдавали собі труду учені, щоб довідатись докладно, яка була віра в первістних арійців, але все ж багато зосталося не виясненого. Імення богів та богинь неоднакові у всіх індо-європейських народів, та й само слово святий, божий не у всіх однакове. Арійці індійські звать своїх богів *Devas*³⁶ — ясні, світлі. Слово се рівняють до латинського *divus* і грецького *dios*. Святе в гімнах Веди, то — світло, і перші боги наших предків були зміни дня і ночі, рання зоря, вечірне смеркання, блискавиця та багаття. Арійська віра — чиста віра в світло. Учені доказують, що первістні арійці здавен вірили в посмертне життя і шанували, як святих, своїх померших предків.

РОЗДІЛ II

АРІЙЦІ В ІНДІЇ. ВЕДА

Що всі народи індо-європейські жили колись спільно, се видно з їхніх мов, звичаїв та віри, але жаден з тих народів не пам'ятає ні про те спільне життя, ні про те, як вони розійшлися з свого первістного рідного краю. Учені думають, що, певне, які монгольські орди розігнали арійців з їхньої сторони.

Племено санскритське (воно вважається найстаршим), перейшовши кряж Гінду-Ку,³⁷ розійшлося по долині Інду, потім, значно пізнійше,³⁸ дійшло до долини Гангу, а далі зайняло і весь півострів Індію. Племено зендське пішло в Бактріану і розійшлося по Медії та Персії.

Гімни Веди нічого не згадують про первістну сторону арійців. Здається, що громадське життя почалося для арійців уже в долині Пенджаб³⁹ (долині Інду). Тільки західні арійці, або іранці (перси та медійці), заховали пам'ять про свою давню Аріану. Є відомості, що медійці спершу звались арійцями, а сторона між Персією та Бактріаною звалась Арією.

Не відомо напевне, як розійшлись арійці по Європі, коли не вважати, що вони там жили споконвіку. Розселились же вони так:⁴⁰ кельтійське плем'я пішло південним берегом Європи⁴¹ аж в теперішню Францію та Іспанію, а потім оселилось і в Британії.

Германські, готські та скандинавські племена, що мали віру і звичаї подібніші до іранських, ніж до індійських, спочатку заняли середину Європи і Скандинавський півострів, а потім потроху помішались з кельтами.⁴² Слав'яне, рідніші індійським арійцям, бо мова їхня близька до санскритської, оселилися на схід від германців.⁴³ Греко-латинські народи, теж ближші до індійських арійців, посіли Балканський та Італійський півострови, крім того, греки жили здавен на островах Архіпелагу та на східних берегах Малої Азії.⁴⁴

Широка долина Пенджаб лежить близько гір Гінду-Ку, в північно-західному краю теперішнього Кабулу, отже, не там, де теперішня Індія, або Індустан. Сами арійці звали свій новий край *Sapta Sindhou*,⁴⁵ себто країна семи річок. На півночі сеї країни стоять снігові гори Гімалайя, найвищі гори в світі. Сім річок зливаються в одну велику ріку *Sindhou*, тую річку греки прозвали *Indos*, через те і долину її стали звати Індія, а потім уже і долину Гангу і півострів почали так прозивати. Сами ж арійці звали свій край *Aryawartha*⁴⁶—земля арійців.

Люде, що жили в Індії перед арійцями, звуться в гімнах Веди *Dasyou*⁴⁷—перші мешканці, тубольці.⁴⁸ Потім почали їх звати *Melchta*⁴⁹—чужинці. Дазйу⁵⁰ завжді одрізнялись од арійців темною барвою тіла, і арійці вважали їх за своїх підданих. Але арійці тільки тоді запанували над дазйями, коли зайняли весь Індустан, та й то мусіли чимало змагатися з ними.

Арійці уважали дазйів чарівниками (подібно до того, як наш простолюд думає про циган, а надто циганок),⁵¹ а часом навіть звали їхнім іменням злих духів. Дещо про змагання з дазйями говориться в Ведах, але там одрізнити правду від байки вельми трудно. Взагалі арійці індійські ніколи не писали історії, для їхніх письменників⁵² нецікаві були⁵³ земні справи, вони займалися тільки вірою своєю та мовою, що вони називали санскритською — бездоганною.

Ріг-Веда,⁵⁴ найдавніша свята книга індійська, показує нам, яка була віра в індійців. До неї ж подібна віра кожного первісного мало свідомого народу. Для первісної людини все, що має рух, — має життя, отже, в світі все живе, все має душу. Небо, земля, вітри, вода, хмари, зорі — все має життя, думку, бажання і душу. Міцні сили природи, дивні істоти, незрозумілі появи світові — все то боги. Первісна людина⁵⁵ бачить своїх богів навколо себе, вона їх чує. Де лише обернеться, всюди бачить таємницю, всюди бачить своїх богів. Така віра кожного первісного люду, тільки в кожного народу вона має свої відміни. Люд арійський зовсім не знав того почуття, що зветься страхом божим. Ні, він не боявся богів своїх, він щиро дивувався їм, він любив їх, він радів, утішався ними, дякував їм за їхню добрість, але не боявся їх. В його вірі нема нічого темного, страшного, хоч багато єсть величного. Його віра й поезія була ясна, чиста, радісна. Він співом голосним вітав кожную ранню зорю, до сонця озивався щирою хвалою, дива природи південної поймали його душу подивом, але не гнітили страхом. Він радів з свого життя, він любив цілим серцем свою розкішну матір-природу. Тепер погляньмо на тую поезію, з неї ми найкраще побачимо віру арійців, ту просту, чисту, дитячу віру.⁵⁶ Ось два гімни¹ до ранньої зорі.⁵⁷

¹ Вони перекладені не тим розміром, яким зложені по-санскритськи (бо се неможливо було зробити), але так, щоб усе-таки нагадували поважений спів, а не звичайну розповідь.

I

В повіз великий богині щасливої впряжені коні.
Всі не смертельні боги посідали в той повіз.
Славна з'явилась богиня, живуча в повітрі,
з лона темноти з'явилася людській оселі красити.
З цілого світа найперша встає вона й шле нам здалека
пишні дари. Народилась зоря молодая, новая,
будить створіння, найперше приходить на поклики ранні.¹
В наші оселі не смертна зоря завітала,
нашу хвалу прийняла в високостях повітря,
вільна, осяйна іде, щедро сипле, розкішній скарби.
Наче дівчина струнка, так, богине, ідеш ти
хутко на наші поданки. Всміхаючись, ти, молодая,
линеш раніше від сонця, осяйнее лоно відкривши.
Наче дівча молоденьке, що мати скупала, така ти,
бачим блискучу красу твого тіла! О, зоре щаслива!
Ясно палай! Ні одна ще зоря не була така гарна!

II

Світло лагідне займається, прорізнням красить всю землю.
Слово й молитву провадить зоря, сипле барви блискучі
і одчиняє ворота деннії. — У сні всі лежали;
Ти ж сповістила, що час нам повстати, життям утішатись,
час нам приносити жертви і дбати про власний достаток.
Темрява скрізь панувала; зоря ж освітила край неба
і до живих завітала. О, дочко небес, ти з'явилась!
Ти молодая, серпанком блискучим укрита!
Скарбів наземних усіх ти цариця! Ідеш ти
вслід за минулими зорями, ти ж і найстарша
зір всіх прийдешніх, зір вічних. Іди веселити живучих
і оживляти умерлих!.. Зоря відколи нам сіяє?
Зорі сіяли нам досі і потім сіяти нам будуть.
Ся зоря в свою чергу сіяє для нашого щастя.
Вмерли ті люде, що бачили сяйво предвічної зорі,
бачим зорю ми сьогодні, судилась же й нам тая доля,

¹ На ранні молитви до неї.

згинуть і наші нащадки, що зорі прийдешні побачать.
В давні віки красно-пишно зоря променіла; сьогодні
щедро нам світить, і потім блищатиме ясно.
Смерті нема їй ні старощів, завжди в промінні приходить.
Повідь огнисту зоря розливає в долинах небесних.
Темряву чорну жене промениста богиня.
В повіз чудовий запряжені коні червоні. Вже їде
світ весь будити зоря. Вставайте! бо знову з'явився
нам дух життя, щоб усіх оживляти! Ось темрява гине,
день наближається! Час до роботи прийматися! Час жити!
Мати богів! ясне око землі! вістовнице поданків!
Зоре прекрасна! Світи нам і зглянься на наші поданки!
Славу нам дай, ясна зоре, ти, радоще світа!

Найчастіше в гімнах співець молить богів не тільки за себе самого, але за увесь люд свій. Він просить у богів дрібних та рясних дощів, великих статків, доброї сім'ї, гарних дітей, перемоги над ворогами. За все те він дає богам поданки. Хоч і поданки тії вважаються божим добром, але чим же инакшим⁵⁸ люде можуть показати свою щирість отим добродійним богам? Спів і поданок дуже давні релігійні звичаї, як навчились люде говорити, то й⁵⁹ почали вони співом вимовляти свою щирую віру, як навчились вогонь добувати, то й⁶⁰ почали палити поданки своїм богам.

Арійці казали, що бог вогню сам навчив їх, як розпалювати багаття.⁶¹ Вони бачили, як хмара з хмарою, тручись, добувають вогонь-блискавицю, — отже, й люде робили так, вони терли тріску об тріску і видобули вогню на багаття. Матір'ю бога вогню вони звали тріску з сухого м'якого дерева Arani⁶² і другу тріску з твердого дерева — Pramantha.^{1,63} В гімнах ведічних

¹ Ся назва сухої тріски—Праманта—нагадує ймення, що сталося славним по всіх світах здавна та й досі, ймення Прометей. Се давні греки розказували, неначе «син землі» Прометей здобув проти волі найстаршого бога Зевса вогонь для людей, що до того часу блукали в темряві, бо їх Зевс навмисне не хотів просвітити, щоб не стали розумними, як боги. Прометей витерпів за те тяжку і довгу кару від Зевса, але не каюся за свій вчинок, бо люде просвітилися і вийшли з дикости, прийнявши небесний вогонь.

часто говориться про добування вогню з трісок, ще й тепер в Індії святий вогонь добувається для поданків тим давнім способом.⁶⁴ На вогнище лили чисту олію, щоб краще горіло. Отже, арійцям здавалося, що бог вогню живиться тією олією, і вважали олію поданком для Агні (Agni),⁶⁵ бога вогню.

Агні арійці надто поважали, бо вони думали, що він передає поданки всім іншим богам (через те, що поданки для богів палено вогнем),⁶⁶ отже, він був святець (жрець), бог поданків (жертв),⁶⁷ заступник людей перед богами. Такий погляд на вогонь видно з цих двох гімнів:

I

Батько всієї родини приносить поданки.
Агні швидко біжить по всім вітті кострища.
Вже не такий він слабкий, молоденький, як був на початку
в час, як дві матері^{1,68} його на світ породили.
Хутко він займе ті гілочки, ще не доткнуті.
Шириться, стелиться, кинувсь на гілки найвищі,
швидче, все швидче... он кинувсь на нижчії знову.
Гляньте, як раптом Агні боговитий змінив свою постать!
Вітром розмаяний, в'ється, тріщить, готить і вирує,
ділить свій пломінь, і палить, і чорні сліди полишає.
Мчить наче півіз, червоним племінням вже неба сягає.
Швидко від саява його никне темрява, наче ті птахи,
що поспішають схватись від сонця упалів.
Вчуй нас, ти, боже поданків! Ти маєш прекрасне світло,
коней прудких, пишний півіз ти маєш!
Мудрий, щасливий ти, Агні! о, зглянься на наші благання!
О, допровадь нас скорійше до щастя й багатства!⁶⁹

¹ «Дві матері» — тож саме ті дві тріски «Арані» та «Праманта», що з їх витесується святий вогонь.

II

Ясного Агні для вас викликаю, господаря люду,
ми його хвалимо в гімнах, поданки даємо,
він же на світі держить все створіння й богів усіх вічних.
Любо нам бога такого хвалити, що всім дає щастя,
любо дивитися, як він росте, як він сяєвом грає!
Полум'ям має на вітті, мов гривою в повозі кінь.
От, роз'явившись, дерево їсть він і жевріє сяє.
Наче вода він біжить і гуде наче повоз.
Палячи, стежку лишає він чорну. Він вабить, мов небо,
що усміхається ясно до нас із-за хмари.
Він по землі розстеляється й землю він палить,
він розбігається врозтіч, неначе без догляду стадо.
Агні, розкинувши пломінь, пече, пожирає рослини!..
Дай нам, Агні, товариство хоробре й багатство щасливе,
Дай нам хорошу сім'ю і великі достатки!⁷⁰

Запаливши вогонь удосвіта, арійці викликали богів світла Devas (Девів).⁷¹ Серед темної ночі арійці зо страхом питали себе: «Чи давній наш друг, ясна рання зоря, прийде знову до нас?» Але, отже, Агні з'явився на олтарі, може, й другі всі Деви теж придуть на гімни й поданки. Отже, й приходять вони: з'являються Akwinas⁷² (Аквіни),⁷³ зоряні їздці, що з'являють собою ранне біле світання і вечірне смеркання, в гімнах їх завжді споминають обох разом; потім з'являється люба Рання Зоря і розбудить весь світ. Ясний блискучий Індра, бог неба, покажеться, а з ним товариші його Marutas⁷⁴ (Марути)⁷⁵ пораннії вітри. Потім виїде Сур'я мандрівець осяйний — сонце блискуче. Співи лунають навколо, а Сур'я та Індра п'ють ранню росу, п'ють воду з потоків, що туманом здіймається в небо;⁷⁶ либонь же, і наші зливання¹ й подання приймають яснії

¹ Богам, окрім поданків найдками (м'яса, хліба, овочів), зливалися на вогонь напитки — то звалося зливання. (У рукопису слово «найдками» відсутнє. — Ред.)

Деви, — гадали арійці. «Втішайся напитком святим, напій своїх коней прудких!» співалося в гімнах. Напиток божий звався Сома, то був сік з одної рости, що зветься тепер асклепіас.⁷⁷ Арійці видушували той сік і робили п'яний напиток, вони його самі пили і для богів зливали. Отже, Сому почали вони теж богом називати, вони казали, що той бог віддає сам себе на страту, на вогонь за людей, що він дає себе мучити і гнітити задля поживку людського, і от вони поважали його, як бога заступника, бога ратунку й поживку.

Окрім боротьби дня з нічю, арійців надто вражала боротьба ясного неба з темними хмарами. В гімнах Веди хмари, що затримують воду небесну, часто з'являються зміями або велитами-злочинцями, що крадуть корів небесних. Ось один гімн про перемогу Індри⁷⁸ над Агі⁷⁹ або Врітрою⁸⁰ — чорною хмарою:

Маю співати про ту перемогу, що вчора одержав
Індра стрілець. Переміг він Агі, розділив усі хвилі,
визволив він з гір небесних потоки... І ринули води...
Як до обори корови біжать, так летять вони в море...
Індро! подужавши первістня хмар, ти розбив еси чари
тих чарівниць, народження дав сонцеві, місяцю й зорям!
Перед тобою твій ворог зника... Індра вдарив на Врітру,
тож найхмарніший був ворог. Потужним смертельним перуном
він йому тіло розбив. Мов підтяте сокирою древо,
долі простягся Агі. Наче прорвана гребля лежить він,
водами вкритий, а нам тиї води утішили серце,
Врітра колись їх держав у своїх величезних обіймах,
отже, Агі подоланого давлять вони і стискають.
Кидають вітри турботні, буйні тіло Врітри, і води
топлять його, він тепер така річ, що і назви нема їй!..
Сон, вічний сон покрива тепер ворога Індри!..⁸¹

Сонце Сурйа,⁸² Савітрі⁸³ або Пушан⁸⁴ хоч і не так часто згадується в Ріг-Веді,^{1,85} як другі боги, але все ж і йому була велика шана, як джерелу світла і радощів.⁸⁶ Арійці, як і інші давні народи,⁸⁷ думали, що сонце гоїть всі слабості тіла і духа.

Та й справді соняшне світло дуже корисне для людини, ним і тепер люде гоять чимало слабостів, а в давні часи, коли люде не вмiли гаразд готувати собі ліків, сонце таки й було найкращим, правдивим ліком. В сьому гімні до сонця, що тут подаємо, добре висловлено почуття вдячності давніх арійців до «святого сонця», як і досі його називає наш народ («святе сонечко», «свete сонiнько»):⁸⁸

Сонце святе, що все віда, встає перед поглядом світа,
коні блискучі несуть його. І перед сонцем,
оком світовим, зникають, як злодії, темрява й зорі.
Проміні, наче палкиї вогні, освітили живучих.
Сурія, прудкий їздець! ти нам світло приносиш,
саявом небо сповняєш! Перед богами ти сходиш,
перед людьми, перед небом, всі бачать тебе і дивують.
Ти очищаєш, від лиха борониш! Ти світлом вкриваєш
землю і люде, а небо й повітря ти ним заливаєш.
Міряєш ночі і дні, споглядаєш створіння наземні.
Сім ясных коней твій повіз везуть, о, Сурія, Боже!
Боже споглядачу, маєш вінець ти з проміння над чолом.
Іде твій повоз, сім коней упріг ти у ярма окремі.
Вглядівши сяйво твое, що блищить після темряви ночі,
падаєм ниць: ти найвищий з богів! Ти найкраще світло!
О, доброчинець, зійшовши сьогодні високо на небо,
тугу з серденька мого прожени, а з лица мого блідість.
Кидаю блідість пташкам лісовим, щоб міні не марніти,
а жовтяницю на жовтиї квіти я кину.
Син Адіти встав потужний, — він ворога мого поборе!
Сам же не маю я сили змагатися з лихом жерущим.⁸⁹

¹ Ріг-Веда — давніший збірник гімнів, а єсть іще Сама-Веда — то вже пізніших часів.

Адїта,⁹⁰ що споминається тут як мати сонцева, се натура, або первісна темрява, початок творіння. Всі небесні світила зовуться Adityas — синове Aditi.⁹¹ Йменням Assoure⁹² теж зветься якась первісна сила, але найчастійше лиха сила. У Ведах споминається багато йменнів богів, але нема певності, що кожне з них значить. Єсть деякі ймення безперечно відомі, як напр.: Indra — небо, Sourya — сонце, Agni — огонь, Vayon⁹³ — повітря, Roudra⁹⁴ — вітер і деякі інші. Але багато єсть іменнів непевного значіння, до того ж у кожного бога по скільки іменнів. Ясні ведичні боги постійно перемінюються, приймають різні образи. Кожний бог зветься найстаршим, найкращим всіх богів, коли гімн співається на честь йому, через те трудно зважити, чи мали арійці найстаршого бога. Однак здається, що Індра, бог неба, спочатку уважався найстаршим. Дедалі найстаршими почали вважати Агні та Сома.⁹⁵ В пізнійших гімнах в Сома⁹⁶ Веді, Сома зветься творцем світа. Нарешті в пізніші часи Брама, молитва у образі бога, став на місці усіх давніх ведичних богів. Близько до того часу, коли арійці прийняли віру в Бразу,⁹⁷ складений оцей гімн⁹⁸ до найвисшого духа Pramâtma:⁹⁹

Як не було ще нічого: буття й небуття ні етеру,¹ ні неба,
що покривало усе те, чого не було ще?
Де було скрито таємне? У хвилях? В безодні? —
Смерти й безсмертя тоді не було; і ніщо не ділило
темної ночі від ясного дня, і жило тоді тільки
«Все»¹⁰⁰ неподільне, а в ньому ніщо не жило.
Отже, і все, що було. Його темрява крила,
мов океан, безпросвітня. І «Все» було скрите глибоко,
скрите в самому собі, і вродилось воно і зростало
під своїм власним теплом. Тож найперше кохання
«Все» проїняло, бо кохання — духовного світла первісток.
В думці міркуючи, мудрі Ріші^{II, 101} почувли той зв'язок,

^I Етер — повітря.

^{II} Співці, що склали святі гімни.

що то єдне буття з небуттям. Але де ж був той промінь,
що то побачили Ріші? Чи був він вгорі, чи в безодні?
Впало насіння і сили зродились; внизу — народження,
сила і воля — вгорі. Але хто теє знає?
Хто ж нам повідав те, звідки взялися світа всі безкраї?
Адже пізнійше, ніж тиї світа, всі боги народились.
Хто ж може відати, звідки пішло все? Хіба тільки той сам,
з кого повстали безкраї світа, — чи створив він,
чи не творив їх, — він бачив усе з високости,
він, певне, знає усе; а може, і він не відає?..¹⁰²

Таку саму непевність видно і в думках про посмертну долю чоловіка. Арійці вірили, що людська душа і по смерті живе, але чи буде вона на небі, чи десь в країні ночі, чи знову повернеться потім на землю — про те нема певности. В одному гімні погребовому говориться: «Якого прихильного бога імення я маю взивати? Хто мене верне величній Адіті, щоб там я побачив батька і матір своїх?»

Однак арійські погребові гімни не сумні, в них більше видно жадобу життя тих, що zostалися на світі, ніж тугу по умерлому.

Ось чотири погребові гімни, з них можна бачити, яка була віра в посмертне життя, наскільки самі арійці могли її висловити.¹⁰³

I

Все має чергу свою: по житті смерть приходить.
Хай же сей поклик, що ми до богів посилаєм тепера,
буде почутий. Ми ж будьмо веселі, танцюймо,
будьмо щасливі і дбаймо, щоб довше прожити.
А від помершого долі я бороню всіх живучих,
хай в його путь жоден з люду сього не відходить,
хай всі живуть по сто літ! Міртйо^{1,104} в яму закіньмо.
Жінко, іди в ту господу, де маєш свій вік доживати.
В дітях, що він полишив тобі, знайдеш небіжчика свого.
Ти була гідна дружина тому, з ким на вік заручилась.

¹ Смерть.

Сей сагайдак у руках у помершого — міць наша, сила і слава.
От що з тобою^I зробилось!.. А ми, на сім світі зоставшись,
будьмо одважними людьми, щоб з ворогом гордим змагатись.
Ти ж повернись до землі, до широкої, доброї неньки,
що розстелилась широко... О, земле, розкрийся!
Будь ти до нього лагідна та добра, сховай його кості!
Вкрий його, земле, як шатою мати вкриває дитину.
Землю я сиплю на тебе тепера, копаю могилу,
щоб твоїм костям спокійно, вигідно лежати.
Предки глядітимуть гріб сей. Йама^{II,105} тут зробить оселю.¹⁰⁶

II

Підеш, одійдеш від нас тим шляхом, що по ньому ходили
наші батьки! Ти побачиш богів двох величних
владарів Йамау й Варуну, що наші подання приймають.
З Йамою жити на небі високім ти будеш,
бо заслужив ти на теє. Покинь все лихее
потім вернись до нас знову у постаті ясній, блискучій.¹⁰⁷

III

О, не пали його, Агні,^{III} не завдавай йому болю!
Не роздирай його тіла! Як проймеш його ти, премудрий,
вічним Батькам його дай! Хай до Сурії вернуться очі,
Вайу дихання хай прийме. Дай небу й землі їм належне.
Водам, ростинам верни сього тіла частини.
Тільки безсмертну частину пройми своїм пломінем ясним,
боже Агні, і зогрій своїм палом ту душу,
в постаті ясній неси її в край, де правдивії люде.
Агні! нехай він полине до прадідів наших!
Хай він приходить на покликі наші й подання.
Потім нехай оживе і прийме яку постать.
О, Дйатаведас!¹⁰⁸ хай знову з'єднається він з яким тілом.¹⁰⁹

^I З помершим.

^{II} Йама—Іама, певне, бог, що живе на тім світі, бог померших душ. (Іама— одрук, має бути Яама.—Ред.)

^{III} Мертвих Арійці палили на кострищі, потім кості збирали і ховали в землю.

IV

Хай понесе тебе звідси Пушан,¹ той премудрий
цілого світа пастух, що глядить своє стадо.
Хай тебе Агні віддасть до батьків та богів доброчинних.
Хай захищає й глядить тебе вічний мандрівець
мудрий Пушан у обладі своїй. Хай провадить Савітрі
в тую країну тебе, де живуть праві люде і предкі.¹¹⁰

Гімн до Йама

Всіх, що одважні були на війні, що померли славутні,
всіх, що поданки великі давали, прийми їх до себе,
всіх, що чинили добро, що любили його й боронили,
правих, поважних батьків наших, Йама, прийми їх до себе!
Мудрих співців, що складали багато пісень в божу славу,
сонця сторожу, тих Ріші поважних і правих,
всіх їх до себе прийми ти, о Йама!¹¹¹

Веди не наказують людові бути цнотливими, в їх не говориться ні про святість духовну, ні про повинність до рідного краю та громади. Одна тільки повинність виставляється там: угода богам. Поданки, гімни, молитви і то конечно по всіх святецьких установах—от все, про що мусів дбати арієць. Найстарші в роді та в племені розпалювали святе багаття, чинили поданки та зливання, співали гімни. Святі гімни передавалися з роду в рід і заховувалися в пам'яті довго, аж потім уже, як навчилися письма, арійці записали їх і зібрали усі до купи; до того ж часу родини, що знали тиї гімни, мали собі велику шану і уважалися старшими, святійшими з цілого люду.

Дедалі почали уважати святим усе, що тільки приходилось до служби божої: ножі, ложки, палки і все, що потрібне було для поданку, святими уважались молитви, слова і міра святих гімнів. Люде, що гляділи божих поданків та святого багаття, сами почали зватися святими—Devas. Вони ж бо творили

¹ Пушан, Савітрі—імення сонця.

самих богів, добуваючи вогонь та Сому, викликаючи ранню зорю, день і сонце силою свого співу. І от з патріархальної громади арійської витворилася помалу і непримітно сувора святецька Браманська держава, де святці запанували міцно над усім людом і закували його у святі кайдани.

Розділ III

БРАМАНСЬКА ГРОМАДА. ЗАКОНИ МАНУ¹¹²

Гімни Веди зложені між XIV і XIII ст. до Р.Х., вони зібрані всі в один збірник, що зветься Sanhita.¹¹³ Цілий сей збірник доховався до наших часів, у ньому 1017 гімнів. Гімни ті зложені в Пенджабі і в долині Інду, до переходу арійців у долину Ганга.

Хоч в гімнах нічого не говорить про той перехід і про перемогу арійців над Дазіу, однак ся перемога дуже змінила стрій арійської громади. Тільки перейшовши в долину Ганга, громада арійська розділилася на касти,¹¹⁴ себто на стани громадські, на старших і менших, на владарів і підданих. Разом з тим перемінилась і віра, з політеїзму¹¹⁵ (многобожної віри) зробився пантеїзм¹¹⁶ (всебожна віра, така, що уважає все на світі частиною бога, божої сили). Однак сі великі переміни настали не раптом, а помалу, поступово і непримітно. Веда зосталась і досі ще святою книгою індусів, давніх богів не знищено, не проклято, не забуто, вони zostались і приймали шану, як і перше, тільки вважались не самостійними богами, як перше, а тільки різними постатями одного бога, великого, всеобіймаючого Брами. Під час великої зміни віри настала зміна громадського устрою. Правда, і перше в арійській громаді були святці, і вояки, і простий люд, і навіть невільники, але всі оці стани громадські не були так одділені один від одного законом, як то сталося потім. Кождий чоловік міг собі стати і вояком, і святцем, і чим хтів, то міг бути. Отже, в браманські часи віра і закон (а вони були завжді вкупі) поділили громаду на окремі касти,¹¹⁷ і тиї касти трималися міцно звання і повинності святця, чи вояка, чи хлібороба, чи невільника,

переходили в спадок од батька до сина, від покоління до покоління, і віра забороняла кастам єднатися одна з другою.

Браманська віра була чудна і велична, як і природа індійська. Ганг, свята річка індусів, починається в горах Гімалайя, на горі Меру. Тую гору індуси уважають осередком світу. Швидким потоком збігає Ганг з тієї гори, приймає багато потоків і спливає в Бенгальську затоку. Там при Бенгальській затоці, при впаданню Ганга лежать великі багна, там гадюки і мошки отрутні лазять поміж високою травою. Річка Ганг в деяких місцях має більше двох верстов завширшки, розливається щороку, як розтають сніги на горах Гімалайя і заливає велику частину долини. Серед літа страшенна спека сушить багна і палить траву і збіжжя. Велика пустеля, що йде від берега морського аж до гір, одділяє долину Гангу від долини Інду. Сі дві долини дуже одрізняються одна від одної: в долині Інду клімат лагідніший, хоч і не така розкішна земля, в долині Гангу є всі дива тропічної натури, але і все лихо, і вся небезпечність південного клімату. В тій країні є дивні пахощі та самоцвіти, але там і найстрашніші урагани, найлютіші отрути. Там у високих бамбукових лісах бродять тигри, поміж отрутними квітами живуть гадюки люті, в гарячих багнах сидить зараза всяка, пропасниця та холера. Перейшовши в сю дивну, величну, багату, але й згубливу країну, арійці змінили свою дитячу ясну віру, своїх осяйних Devas, на величного потужного і таємничого Брамуну.

Тепер ми роздивимось ближче, яка стала віра і звичаї в арійців, коли вони перейшли в нову країну.

Закони свої громадські та релігійні арійці зібрали в один збірник, що зветься Manava Dharma Sastra,¹¹⁸ себто збірник законів Ману. Закони ті були написані не одразу і не одним чоловіком, їх писали та збирали брамани (святці браманської віри) довгі роки, але потім народ, научений свяццями, почав уважати тії закони божим заповітом. Починається збірник з того, як Ману (теж одна з нечисленних постатів великого бога Брама) творив світ, людей і закони: «Ману сидів і направляв свою думку на єдину річ. Приступили до нього великі мудреці,

вітали його з пошануванням і звернулися до нього з такою мовою: о, вельми можний, зволи нам відкрити достатно і по порядку закони про чотирі касти і про стани, що повстали від змішання тих каст. Так питали веледушні люди того, хто має владу безмірну. Повітавши їх, він одповів: Слухайте! Скрізь була темрява, непевна, незрозуміла, її не може розум збагнути, весь світ був немов у сні. Тоді той, хто живе в собі, сам невідомий, він зробив світ видимим, при помочі, п'яти елементів¹¹⁹ та інших сил, з'явив свою силу і розігнав темряву. Той, кого тільки душа може почувати, хто не дається зрозуміти нашим почуттям, незрозумілий і неможливий до розуміння, вічний, дух всього творіння, він, кого ніхто не може відкрити, він з'ясував свою славу. Він у думці зважив, що мусить дати життя всякому створінню. Найперше воду сотворив і поклав у неї зародок. Той зародок зробився яйцем блискучим, як золото, воно грало, мінилось промінням, і з нього віродився він сам, Брама.¹²⁰ Проживши в тому яйці один божий рік, Владарь самою думкою своєю розділив те яйце надвое. З тих двох половин він створив небо і землю, всередині між ними створив повітря, вісім небесних країн і вічні схови для води.¹²¹

З самого початку він призначив кожному створінню ймення, діло і повинність, як то розказано у Ведах. Він, найвищий владарь, дав на світ багато богів чинних (що діло могли чинити) і з душею вічною, невидиму силу духів і вічний поданок. З вогню, повітря і сонця він витворив, для закону поданків святих, три вічні Веди: Ріг, Вадйус¹²² і Сама. Він створив час і поділи часу, зоряні кола, планети, річки, моря, гори, площини, пригори, поважну набожність, слово, втіху, бажання і гнів. Отак виконав утвір свій, хоча чи дати життя кожному створінню. Щоб установити ріжницю межи вчинками, він одрізнув праве од неправого, дав чутливим створінням втіху, та прикрість, та інші почуття. Коли найвищий владарь призначив якому створінню яке діло, тее створіння кожний раз, як народиться на світ, мусить само чинити тее призначене богом діло. Коли в той час, як творив світ, він (Брама) дав кому яку натуру, чи злу, чи добру, цнотливу чи розпусну, лагідну чи буйну,

праву чи неправу, — така натура буде у того завжді. Так як чотири доби року мають завжді однакові признаки, щораз як вертаються на світ, так само і кожне створіння має завжді признаки своєї породи. Для порядку в людському роді він створив з своїх уст Брамана, з руки Кшаттрію (вояка), з бедра — Вайзію¹²³ (простого чоловіка) і з ноги (ступні) Судру¹²⁴ (невільника).¹²⁵ Створивши весь світ і мене (Ману), той, чия сила незбагнута, зник і з'єднався знову з найвищою душею. Коли Бог прокидається, тоді весь світ чинить свої діла; коли Бог спить і душа його пробуває у глибокому спокою, тоді весь світ гине.¹²⁶ Отак Несмертна Істота, засинаючи і прокидаючись, дає усім наземним створінням, рухомим і нерухомим, смерть і життя по черзі».¹²⁷

Отже, значить, брамани виставляли поділ громади на касти ділом бога самого, найвищого Брами, після сього усі неправі закони, що походили від сього поділу, теж мусіли уважатися божими, святими. В пантеїстичній громаді індійській немає ні рівності, ні волі, та ніхто не має права їх вимагати, бо тож Брама довіку призначив кожній річі і кожній людині певне ймення, признаку і повинність. Кожна річ і кожна людина є частиною великого Брами («Все» таємне); кожна частина людського тіла може робити тільки те, до чого вона від самого народження призначена, отже, і кожний чоловік, як частина тіла великого Брами, може і повинна тільки те робити, до чого призначено його при народженні. Судра не може статись браманом так само, як нога не може статись ротом. В законі Ману стоїть: «Для певності цілого творення, владарно-славутня істота дала різні повинності тим, кого створила з своїх уст, руки, бедра й ноги. Брамани мусять учити Веди, чинити поданки, наглядати над поданками люду, мають право давати і приймати. Кшаттрії повинні боронити люд, бути добродчинними, давати поданки, читати святі книги і не віддаватись без ваги утіхам. Глядіти бидла, давати на бідних, давати поданки, читати святі книги, торгувати, позичати гроші на користь собі, робити в полі, то все робота Вайзіїв. Для Судри Найвищий владарь призначив тільки одну повинність: служити всім трьом кастам і поважати їх».¹²⁸

Брамани поставлені вище всіх каст; в законах Ману се говорить дуже виразно: «Владарь всього на світі се Браман, бо він вродився з самої найкращої частини тіла Брами, бо він створений найпершим, бо він знає Святе Письмо. Його Істота живу-ча сама в собі, після поважної думи, створила найперше і з своїх власних уст, щоб він чинив поданки богам і манам,^{1,129} щоб він наглядав над усім, що живе на світі. Яке створіння може бути старше від того, чийми устами райські мешканці їдять завжди чисту олію, а мани погребову учту? Між усіма створіннями найстарші ті, що мають душу; між усіма створіннями з душею найстарші ті, що мають розум; між усіма розумними створіннями найстарший чоловік, а між усіма людьми — Браман.¹³⁰ Браман, приходячи на світ, вже найстарший над усіма; він владарь всього живого, він доглядає скарбу закону. Все, що тільки є на сім світі, все то власність Брамана, він має право до всього, бо він первородний і превелебного уродження. Браман завжди їсть власну їду, носить власну одягу, роздає свою власність. Через добродичність Брамана всі люде втішаються добром світовим.¹³¹ Чоловік, що по гніву навмисне ударив Брамана хоч би навіть билинкою, буде відрожуватись двадцять і один раз в тілі нечистої звірини. Чоловік, що, не знаючи закону, пролле кров Брамана, коли той не займав його, буде терпіти по смерті найгірші муки. Скільки пилинок змочить кров, падаючи на землю, стільки років того, хто пролив тую кров, будуть жерти хижі звірі на тім світі.¹³² Хай і царь не важиться забити Брамана, хоч би навіть той вчинив усі можливі гріхи, хай царь виселить того Брамана з царства, зоставивши йому все його добро і не чинячи йому жадного лиха. Немає в світі більшого гріха, ніж як хто заб'є Брамана; тим то і царь не сміє навіть подумати, щоб завдати смерть Браманові.¹³³ Хоч би в якій нужді був царь, нехай він не важиться гнів-вити Браманів, одбіраючи їм добро їхне; бо як вони розгнівляться, вони знищать царя і все його військо та зброю силою молитов та чарівничих поданків. Хто не згине, розгнівивши

¹ Мани — підземні боги.

тих, що створили силою своїх заклятьтів вогонь всежерущий, океан з гіркими водами і місяць, що гасне і знов запалюється по черзі? Який царь може бути щасливим, зневажаючи тих, що в гніві своєму можуть створити інші світи і владарів інших, можуть змінити богів на смертних? Який чоловік, коли він жити бажає, посміє образити тих, що дякуючи їм стоїть світ і живуть боги вічно? Хто посміє образити тих, що мають скарб святої науки? Учений й не учений Браман, він завжди святий і могутий, так як вогонь є завжди святий і могутий, хоч він свячений, хоч ні. Маючи світло чисте, вогонь, навіть там, де палять мертвих, є завжди чистий; так і Брамани, хоч би вони які лихі вчинки робили, однак їх треба завжди поважати, бо при їх завжди застається щось вічно святе.¹³⁴ Брамана, через його народження, мусять поважати всі, навіть боги, і його воля — закон для всього світа; святе письмо дає йому сее право. Браман, що знає цілу Ріг Веду, не матиме жадного гріха, хоч би він повбивав мешканців з трьох світів, хоч би приймав поживок од людини самої нечистої¹³⁵».

Каста браманська поставлена далеко вище над кастою кшаттріїв (вояків): «Десятилітній Браман старший від столітнього Кшаттрії, так як батько старший від сина, отже, Кшаттрія повинен поважати Брамана, як батька.¹³⁶ Коли Кшаттрія зважиться зробити яку зневагу Браманові, нехай Браман покарає його прокляттям або чарівничим закляттям, бо Кшаттрія походить від Брамана. З води повстав огонь, з каміню залізо, з касти святецької — каста вояцька; їхня влада, що все проймає, не має сили проти тих, від кого повстали вони сами¹³⁷».

Однак не без змагання стали кшаттрії підвладною кастою. Спогади про сю боротьбу двох каст зосталися в двох поемах індійських: Магабгараті¹³⁸ та Рамаїні.¹³⁹ Однак врешті обидві касти погодились, аби вкупі тримати в неволі простий люд.

«Кшаттрії не можуть мати щастя без Браманів; Брамани не можуть утримати влади без Кшаттріїв; з'єднавшись, каста святецька з кастою вояцькою запанує над усім світом, і буде щаслива на тім світі.¹⁴⁰ Вайзія (простий чоловік) повинен

завжди глядіти своєї роботи та виховувати бидло; тож владарь всього світу створив пожитечних звірів, доручив їх вайзії для нагляду, а цілий рід людський віддав під владу Браманові і Кшаттрії.¹⁴¹ Судра (невільник) має за найпершу повинність сліпее послухання Браманів, бо вони знають святей книги, за тее судра матиме щастя на тім світі. Судра матиме краще від-рождення, якщо буде чистий душею і тілом, слухатиме волі старших каст, буде стримливий на слові, зречеться гордих ба-жаннів і послухатиме найбільше Браманів».¹⁴²

Царі повинні були оберігати країну від ворога і належали до касті вояцької, хоч вони були нижчі від браманів, однак все ж були святими: «Сей світ, бувши без царів, завжди був опанований страхом, для певності всіх живучих Владарь створив царя, взявши вічні частки від Індри, Аніли,¹⁴³ Йаами, Сурії, Агні, Варуни, Тшандри¹⁴⁴ і Кувери.¹⁴⁵ Через те, що царь створений з частин найстарших богів, він єсть найяснійший між всіма людьми. Так як сонце, він сліпить очі і палить серця, ніхто на світі не може глянути йому в очі.¹⁴⁶ Ніхто не сміє гордувати царем, хоч би навіть малим, кажучи: се простий смертний; бо великий бог живе в його постаті.¹⁴⁷ Для помочі цареві Владарь створив кару (генія кари), сторожу всіх живучих, слугу справедливості, свою святу дочку.¹⁴⁸ Кара — то царь потужний, вона править зручно, вона ставить мудрі закони, вона глядить і заставляє всі чотирі касті глядіти законів. Кара править всім родом людським, вона його берегає, все засне, а кара не спить; кара — то справедливість, говорять мудрі.¹⁴⁹ Якби царь не карав раз у раз тих, кого варто карати, то дужі попекли б усіх безсилах, як рибу на рожні, сорока розкльовала б поданок з рижу,¹⁵⁰ собака злизав би чисту олію, не були б тоді права власности, чоловік низької касті став би на місце чоловіка високої касті. Кара панує над усім людським родом, чоловік з натури цнотливий рідко буває. Тільки дякуючи страхові кари, світ може мати законну втіху. Боги, святі, музики небесні, змії, всі вони глядять свого діла тільки задля страху кари. Всі касті впали б у розпусту, всі границі були б перекинуті, весь світ перевернувся б, якби не було кари¹⁵¹».

Люде трьох старших каст (брамани, кшаттрії та вайзії) звуться Dwidjas,¹⁵² себто відроджені, двічі вроджені, бо вони релігійною постановою, через накладання святого реміня,¹⁵³ мають право давати поданки і читати Веди, а судри не мають права до віри. Власне таке одрізнення учені об'ясняють тим, що певне судри були люде іншої раси, подолані перші мешканці Індії. Однак і Dwidjas уже не були чистими арійцями, а може, дедалі і зовсім би змішалися з чужою расою, якби не забороняв того закон.

Неможливо було перейти у старшу касту, але зійти до нижчої було дуже легко. За який-небудь гріх або недбалість до якого релігійного обов'язку чоловік вищої касты мусів переходити в нижчу. Хоч кожний чоловік мав багато жінок, однак тільки діти від жінки вищої касты уважалися вишшими, а якщо жінка була нижчої касты, то дитина не належала до касты батька, але вже до касты матері, та навіть уважалася ще нікчемнішою. Так само було і з дітьми жінки старшої касты та чоловіка нижчої касты. Син жінки брамані і чоловіка судри звався тшандала¹⁵⁴ і уважався найпоследнімшим чоловіком в світі.

Жінка арійська теж була невільна, вчно мусила вона когось послухати, а найбільше свого чоловіка. За невірність до чоловіка жінці завдавали найгірші муки і навіть смерть. Хоча жінок утримували досить розкішно, але не було їм ніколи волі. В законі Ману ось що говориться про жінок: «Замужніх жінок мусять доглядати і дари їм дарувати їхні батьки, брати, чоловіки та дівері. Де шанують жінок, там і боги втішаються, а де жінкам нема шани, там не допоможуть молитви та поданки. В якій сім'ї жінка живе в поневірці, та сім'я хутко мусить загинути; де жінка щаслива, там сім'я буде велика та щаслива.¹⁵⁵ Тим-то чоловіки, коли хочять мати достатки, повинні шанувати своїх жінок, давати їм різні покраси, убрання, добу їду щосвята. В тій родині, де чоловік з жінкою любляться, там певне щастя. А вже ж, коли жінка нехороше наряджена, то не збудить вона втіхи в серці свого чоловіка, а через те й шлюб нещасливий буде.¹⁵⁶ Вдень і вночі жінка мусить бути

під наглядом своїх оборонців. (Жінку мусить глядіти батько, поки вона дитина, чоловік, поки вона молода, і діти, коли вона стара).¹⁵⁷ Ніколи не повинна вона поводитись по своїй волі. Жінку треба оберегати від усякого злого бажання. Якби жінки не були під наглядом, то вони б дві сім'ї зробили нещасними. Хай кожний чоловік, хоч який би він був плохий, уважає, як поводитьсь його жінка, бо то закон для чоловіків усіх каст.¹⁵⁸ Ніхто не може втримати жінки в добрих звичаях примусом, але того дуже легко дійти ось якими засобами: хай чоловік призначить жінці, щоб вона дбала про видатки та зиск, щоб вона тримала все в чистоті, щоб готувала їсти та гляділа господарства домового. Не можна мати певності в жінці, хоч би її глядів і дуже дбайний чоловік, тільки в тій жінці можна мати певність, котра сама себе глядить по своїй власній волі.¹⁵⁹ Коли жінка йде заміж аби мати дітей, коли вона зовсім щаслива, статечна, коли через неї вся родина щаслива, то така жінка є справжня богиня щастя. Родити дітей, виховувати їх, дбати про своє господарство — от повинності кожної жінки.¹⁶⁰

Жінка мусить бути завжді весела, повинна тямити порядок у господі, глядіти господарства свого, не мати щедрої руки на видатки.¹⁶¹ Хоч би чоловік поведився ганебно, хоч би він інших любив, хоч би мав нікчемну вдачу, однак жінка цнотлива повинна завжді шанувати його, як бога. Для жінки нема окремих молитов, ні постів, — аби жінка любила та шанувала чоловіка, то буде їй шана в небі. Коли жінка хоче бути по смерті разом з чоловіком на небі, то нехай не робить чоловікові нічого прикрого ні при житті, ні по смерті його. Хай вона морить себе поволі, живучи квітками, корінням та овочами, хай, втерявши свого чоловіка, не згадує навіть ймення чужого.¹⁶² Жінка зрадлива матиме неславу на сім світі, по смерті ж відродиться в тілі шакала або ще й при житті буде покарана проказою або сухотами. Жінка, вірна своєму чоловікові, маючи думки, слова й тіло чисті, житиме вкупі з чоловіком в небесній оселі, на сім же світі всі добрі люде зватимуть її цнотливою жінкою».¹⁶³

Арійці дуже почитували родинне життя. Віра наказувала їм шанувати старших в роді і прадідів померших. Душі

померших предків, що звалися Пітріс,¹⁶⁴ шанувалися, як боги, їм давали поданки і співали гімни. Почитування до померших було ще за ведичних часів, та і в законі Ману говориться про нього багато. Однак віра про посмертне життя змінилась багато в індійців проти ведичних часів.

В браманські часи розпросторилося віра в перехід (переселення) душ або відродження, у Ведах про се нема речі. Віра пантеїстична вважає кожне створіння одною з нечисленних постатів найвищої душі, в кожному створінні живе частина тій душі, отже, половина створіннів земних умирає, друга половина родиться, і з умерлих частина Вічної душі відходить до народжених. А перейти вона може однаково, як з чоловіка в звірину, так і з звірини в чоловіка. Однак і тут уважається, яка душа якої оселі варта: коли вона була праведна при першому житті, вона переходить в чисте створіння, а ні, то в нечисте. Деякі звірі уважалися нечистими, напр., шакал, і перехід в тіло шакала уважався карою за гріхи; деякі знов звірі були чисті і навіть святобливі, у них пробували чисті, безгрішні душі. З сього повстало навіть релігійне пошанування до деяких звірів, напр., корова уважається дуже святобливою в законі Ману: «Коли хто віддасть життя своє, не сподіваючися надгорою, за Брамана, за корову, за жінку або за дитину, той дістанеться до неба, хоч би він був низького уродження».¹⁶⁵ Забити звірину (бо в ній же теж була вічна душа) дозволялося тільки для поданку, а коли хто забивав її на свою користь, то мусів спокутувати гріх той якою-небудь карою або подарунком Браманам. Життя поважалося скрізь, в законі Ману стоїть: «Деякі люде похваляють хліборобство, але праві люде ганять тую роботу, бо гострий плуг роздирає землю і забиває звірят, що живуть в ній».¹⁶⁶

В законах Ману є дуже багато дрібних правил і на першому місці стоять усякі святецькі релігійні установи хоч би найдрібніші, так буває у кожних святецьких законах кожного народу. Спершу чоловік дбав тільки про звичайну чистоту тіла та їди, бо то конечно потрібно, найпаче ж у гарячих стонах, але святці почали уважати тую чистоту божою, святою

установою і довели свої закони про очищення до смішних, дитячих, дрібних забобонів. Правда, що тих установ мусять слухатись тільки старші касти, а найбільше браманська. Бо вже коли браман — старше, краще і святійше над усіх, то мусить він і святих законів краще, ніж хто, дотримувати, а який-небудь судра, або тшандала нещасний, на що йому установи очищення, коли він сам зроду єсть нечистий. Отже й сталося, що брамани самі на себе пута наложили; надто багато було побожних одправ, надто легко було зробитись нечистим, надто багато було усяких покут і в тому проходило життя брамана. Брамани повинен був половину життя читати святі книги і роз'яснення до них, учити їх під орудою учителя святця, другу половину життя він повинен давати поданки, служити богам, виучити всю святую одправу як слід, під кінець життя мусить оселитися в лісі, на безлюдді, жити там в самотині, пустельником, поринути в святих думках, а за теє сподівається він, що по смерті вже не переходитиме в інше тіло, а з'єднається просто з душею вічного, безконечного Брама.

«Коли старший в роді (Брамани) побачить, що на лиці з'явилися зморшки, що волос йому вже сивіє, коли він матиме внуків, нехай одійде в ліс. Нехай зречеться їди, що їдять по селах, і всього свого маєтку, нехай іде сам, полишивши свою жінку синам, або нехай і жінку візьме з собою.¹⁶⁷ Носити має шкуру газелі або одягу з кори; має купатися рано й вечір; має носити довге волосся, хай не втинає бороди та нігтів.¹⁶⁸ Їсти має трави, квіти, коріння, овочі з чистого дерева та олій.¹⁶⁹ Коли пустельник проживе так третю частину життя, нехай четверту проживе зовсім по-чернечому і зречеться всякого почуття.¹⁷⁰ Хай буде самотний, без товариша, щоб дійти до найвищого щастя, бо самотність єдиний спосіб дійти до того щастя.¹⁷¹ Глиняний горщик, оселя під деревом, лиха одяга, самота цілковита, однакове обходіння зо всіма, от прикмети Брамани, що хутко має визволитися від земного життя. Хай не бажає він смерті, хай не бажає він життя, хай жде свого часу, як слуга жде плати.¹⁷² Він мусить цідити воду, що питиме, аби не завдати смерті малім звірятам, що живуть у воді. Має просити милостині

раз на день і то хай не бере багато, бо жадоба дарунків потягне набожного чоловіка до втіхи земної.¹⁷³ Поневолі він все-таки муситиме щодня і щоночі одбирати життя дрібнесеньким створінням, для покути й очищення він мусить купатись і затримувати дихання шість разів.¹⁷⁴ До найвищої мети може дійти той, хто не чинитиме зла створінням, хто стримуватиме своє тіло, сповнятиме набожні установи, що наказує Веда, послухатиме самих суворих установ віри. Тоді буде покинута сся оселя душі, збудована з кісток, зв'язана жилами, з кровію та м'ясом всередині, покрита шкурою, нечиста, брудна, мучена старістю, слабістю та журбою всякою, нужденна, присужена до смерті.¹⁷⁵ Коли Sannyâsi¹⁷⁶ (пустельник) пізнає все лихо в його коріні і стане нечутливим до всякої втіхи світової, тоді він матиме щастя на сім світі і вічну втіху на тім. Вільний від усякої світової приязні, нечутливий ні до якої прикрості чи втіхи, він з'єднається навіки з Брамою».¹⁷⁷

Сувору думку браманських пустельників можна бачити із цих слів закону: «Віддаючися на спокусу тіла свого до земних утіх, чоловік завжді впадає в гріх, тільки стримуючи тіло своє, людина може досягнути найвищого щастя. Не можна ніколи загодити свого бажання, дістаючи собі жадану річ, — як той вогонь, що на нього ллють чистий олій, так загожене бажання щораз гірше розпалюється. Порівняйте, хто вищий, чи той, хто радіє втіхою світовою, чи той, хто зрікається її зовсім? За-недбання бажаннів краще, ніж їх загоження».¹⁷⁸

Грішник може визволитись од гріхів, даючи милостиню, каючись перед усім світом, слухаючи набожних установ, читаючи молитви.¹⁷⁹ Хто кається хутко після гріха, той визволений, коли він каже: я не робитиму більше сього, — то ся обіцянка очищає його.¹⁸⁰

Чоловік неправий, що нажив собі статки — маєтки кривою присягою, що кохається в кривді, не може мати щастя на сім світі. Хоч в якій біді буде цнотлива людина, вона не повинна звертатись до кривди, бо часто ми бачимо зміни, які робляться з долею лихих та неправих людей. Кривда починена на сім світі не одразу дає свій овоч, так як і земля, але через який час

вона зросте і перекине того, хто посіяв її. Кривда завжди віддячиться тому, хто її зробив, як не йому, то синові його, не синові, то внукові.¹⁸¹

Треба побільшувати свою цноту щораз, як білі мурахи побільшують оселю свою, треба стерегтися, щоб не скривдити кого, щоб не бути самому на тім світі. Батько, мати, жінка й діти не будуть товаришити людині на тім світі, тільки цнота при ньому зостанеться. Чоловік родиться сам, умірає сам, сам приймає надгороду за добрі вчинки і кару за злі. Всі родичі покинуть того трупа, одвернуться і підуть собі геть, але цнота буде товаришити душі. Отже, треба дбати про цноту, аби не йти самотним на той світ, бо кого цнота провадить, той перейде через найстрашніші темнощі безпечно.¹⁸²

Правда — се товариш чоловіка по смерті, бо всяка приязнь гине разом з тілом.¹⁸³ Душа свій власний свідок, душа має лиш в собі захист, не погорджуй своєю душею, бо вона свідок людський. Лиходії кажуть: ніхто мене не бачить! Але їх бачать боги та дух той, що сидить в їхнім тілі. Боги — сторожа неба, землі, серця людського, місяця, сонця, вогню, підземної країни, вітрів, ночі, смеркання й світання, і Правди, ті боги знають всі людські вчинки.¹⁸⁴ В країну муки піде той, хто забив Брамана, жінку або дитину, хто скривдив свого друга, хто віддає злом за добро, хто говорить неправду. Від твого народження все добро, яке ти міг зробити, о, чесний чоловіче, все воно зійде на собаки, як що ти не завжди правду говориш. О, гідний чоловіче, коли ти кажеш: ось я сам з собою! в серці твоему і тоді живе той дух найвищий, пильний, мовчазний наглядч добра і зла. Той дух, що живе в твоїм серці, то суворий суддя, то кара невмолима, то Бог. Як що ти завжди живеш з ним у згоді — не йди на прощу до Гангу святого ні в пустині Куру».¹⁸⁵

РОЗДІЛ IV

БУДДІЗМ

Найголовніші книги індійської літератури, окрім Вед та закону Ману, се дві великі поеми: Магабгарата і Рамаєна. В Магабгараті розповідається про війну двох царських родин (місячної династії) за обладнання Індією.

Пандоваси¹⁸⁶ (синове царя Панду) були скинуті з царства Куравасами¹⁸⁷ (синами Куру), потім їм знову вернув царство Крішна¹⁸⁸ (постать бога Вішну). Ся велика поема складалася довгі віки, вона має 18 розділів різної довгості, а кожний розділ має багато частин, а кожна частина є сливе окрома поема, і всі вони мало зв'язані між собою. Рамаєна розповідає про славу Рами¹⁸⁹ (теж постать бога Вішну), царя соняшної династії, як він зовоював, нібито, півострів індійський, як велит украв його жінку Сішу¹⁹⁰ і поніс її на острів Цейлон,¹⁹¹ як Рама шукав її і знайшов при помочі царя Мавп, що построїв міст через море, допевнився в її вірности, а потім вернувся знов на небо. Рамаєна зложена пізнійше Магабгарати; здається, що вона зложена в VII віці до Р.Х.

Обидві поеми зложені в той час, коли арійці зайняли півострів Декан, широкий півострів, оточений океаном Індійським, а з півночі горами Віндїя.¹⁹² На південь від Декана лежить острів Цейлон, його ж арійці звать Ланка. Арійці завоювали Декан і Цейлон, але все ж переважно жили в долині Гангу. Однак все-таки, певне, дещо з віри перших мешканців завойованих країн увійшло у віру арійців. Думають, що віра в дикого кривавого бога зла Сіву¹⁹³ походить од тих подоланих народів. Тож у пізнійші часи арійці, окрім Брами (найвища душа, бог творець, бог добра), прийняли віру в Сіву, бога зла і руїни, та Вішну, бога, що стояв межи Брамою та Сивою, єднав їх і був середнім між злом і добром. Сі три боги, сполучені в єдиного бога, звалися Трімурті — Трійця. Про сю Трійцю в законі Ману не згадується нічого.

В первісних релігіях боги — се сили природи, потім же пізнійше люде починають вірити в богів, що з'являють собою різні цноти людські, у індійців з тієї віри в цноти повсталала віра в так звані «втілення», себто віра, що бог може прийняти на себе постать людини або звірини, зійти на землю, зробити діло, для якого прийняв тую постать, потім знов повернутися на небо і статися богом — духом.

Є легенди про те, як бог Вішну приймав постать і риби, і черепахи, і вепря, і Кришни, і Рами. В легендах арійських (пантеїстичних), що зветься Пуранас,¹⁹⁴ багато говориться про тії втілення. В законах Ману Брама приймає тільки постаті богів, а в кожному створінні живе тільки частина вічної душі.

В Багават-Гіта¹⁹⁵ (частина з Магабгарати) Кришна, виражаючи на війну Арйуну,¹⁹⁶ князя з родини Панду, розказує йому про себе і про своє втілення: «Я початок і кінець всього світу. Нема нічого більшого від мене; на мені тримається все, як перли на реміні. Я вільгость води, я сяйво сонця і місяця, я гук, я повітря, я людська сила. Я пахощі землі, світло вогню,¹⁹⁷ мудрість мудрих,¹⁹⁸ сила сильних.¹⁹⁹ Я знаю все, що було, що єсть і що буде, мене ж ніхто не знає.²⁰⁰ Все залежить од мене, я ж не залежу ні від чого.²⁰¹ Я поданок, молитва і віра, я батько й мати всього світу, потіха, захист і друг. Я смерть і безсмертя, о, Арйуна!²⁰² Всі, що служать іншим богам з твердою вірою, служать міні, хоч і без відома. Я бог кожної віри, я надгорода кожної віри.²⁰³ Я приймаю святі поданки вірних, що приносять мені листя й воду, овочі й квіти». ²⁰⁴ Арйуна падає ниць перед тим, кого досі уважав за свого товариша й друга:²⁰⁵ «О, Владарю всесвітній, неподільний, вічний, стороже закону! Ти еси вічність, тобі нема початку, середини й кінця!²⁰⁶ Ти бог первісний, ти сам знаття і тебе пізнають, ти єднаєш світà,²⁰⁷ і тобою, о нескінченна постате, створився світ.²⁰⁸ Хвала тобі тисячу раз, та ще хвала, хвала тобі, хвала перед тобою, хвала поза тобою, хвала з усіх боків, о всесвітній! Сила й влада твоя безмірна, ти все обіймаєш собою, ти еси все!»²⁰⁹

Віра про «втілення» потроху довела арійців до буддизму.²¹⁰ Помалу віра в богів природи перейшла в чисту віру в людські

цноти та людську думку і душу. Треба пам'ятати, що всі віри створилися не відразу, а дуже помалу, отже, браманська віра, розвиваючи дедалі свої пантеїстичні думки, дійшла до буддизму, а потім браманам прийшлося ворогувати з буддістами. Бо то ж тільки одна частина людю розвила так далеко свою віру, що дійшла до буддизму, а друга зосталася при давнійшому браманізмі;²¹¹ як то завжди буває в кожній країні, де повстає яка нова віра. Буддизм, хоч і вийшов з браманізму, однак дуже багато відрізнявся від нього; в чому власне він був інший, ми побачимо далі, порівнюючи легенди та думки буддійські з браманськими. Тепер же подумаймо, як браманізм дійшов до буддизму.

Браманська віра обіцяла вірним пустельникам-браманам, що вони стануться вище над усі земні сили, що вони матимуть вищу надгороду, з'єднавшись з вічним Брамою. Найвища душа входила в їхнє тіло (частина тії душі), вони ж тепер зникали в тій Найвищій душі по смерті. Мислячи та міркуючи над тим, що то, власне, таке — та найвища душа, люде поставили її в своїй думці надто високо, почали уважати її чимсь неможливим до зрозуміння, чимсь таким чистим, високим, всеобіймаючим і вічним, що вкінці, замість якогось всім зрозумілого бога природи, почали собі в'являти бога, що з'являв собою щось безпочаткове, безконечне, істнующе і неістнующе або, краще сказати, якесь велике «Ніщо». Та буддісти власне так і звали вищу надгороду і надію людської цноти; вони звали тую країну, в яку має піти душа цнотливого чоловіка по смерті: Нірванна, себто Ніщо, Неістнування. Правду сказати, тее Ніщо мало чим відрізняється від «з'єднання з душею таємного Брама». Тут, однак, треба ще додати, що арійці може дещо взяли і від чужих народів, бо, напр., філософ кітайський Лао-Тсеу²¹² теж уважає Ніщо початком всього живучого, а Нежиття — найвищою метою людської цноти. Ся філософія і єсть основа буддизму. Однак все ж не відомо напевне, хто від кого навчився тії філософії — чи арійці від кітайців, чи навпаки.

Буддісти кажуть, що нової віри навчив їх чоловік царського роду, він звався Сіддгарта, або Сакіа-Муні, або

Срамана-Гаутама,²¹³ окрім того, він мав святоблिवе ймення Будда, себто мудрий. Про нього ходять дуже багато легенд, і з них дуже трудно зложити якусь певну історію. Не відомо напевне, в який вік він жив. Кітайські буддисти кажуть, що він жив у XI в до Р. Х., а цейлонські, що в VII чи VI. Книжки буддійські написані всі через скільки віків по смерті Будди, написані вони мовою санскритською, інші мовою тибетською,²¹⁴ інші знов мовою палі²¹⁵ (цейлонською). Всі вони не мають літературної вартости, сила там дрібних релігійних розумувань та байок про чудеса Будди. Отже, власне через ті чудеса буддійська віра так розійшлася поміж простим людом, бо та суворона філософія буддійська була для простого люду мало зрозуміла та й мало цікава. Бо люди не міг покинути віри в богів природи, зрозумілих, ясних богів, задля того непевного філософського «Ніщо» і зробив собі з свого пророка Будди нового бога. Люди ж і собі почав складати усякі байки про Будду, і через те в буддійській вірі надто їх багато.

Можна сказати, що буддизм — це віра без бога, бо коли вони уважали «Ніщо» початком, кінцем, владою і метою всього живучого, то, значить, у них вже не було бога-творця, бога владаря світу. Світ створився сам, живе, змінює постаті нескінченно, немає нічого сталого, а, власне, був і єсть «Ніщо». Вже брамани звали усю натуру Майя Деві, себто Свята Мрія. Брамани не зреклись своїх давніх богів, тільки з'єднали їх з своїм Брамою. Буддисти теж не зреклись їх, але поставили їх дуже низько, хіба лиш для того, аби показувати зверхність людської думки над ними; вони не кланялись їм, не поважали їх, як перше, тільки признавали їх за образи Святої Мрії, і боги ті завжді кланялися та падали ниць перед мудрим Буддою. Віра в посмертне життя теж була схожа до браманської: той же самий перехід душ, кара за гріхи переходом у нечисту звірину, а в решті життя в кожній постаті уважалось злом і карою, отже, єдине добро і надгорода була Нірванна, знов таки «Ніщо», вічний сон без мрії, вічний спокій, вічна тиша. От легенда про життя Будди: душа Будди після нечисленних переходів дійшла до стану Бодізатви,²¹⁶ себто вже була близько до того, щоб статися Буддою, але, щоб статися ним і дати мудрість та

визволення всьому світові, треба було ще раз вродитися на сім світі. Душа Будди обрала собі за матір Майядеві.^{1, 217}

В монгольських легендах говориться, що вона була незамужня дівчина, але індійці кажуть, що то була жінка царя Сакіа-Суддгодана,²¹⁸ що панував над країною Капіл при горах Непал. Народженну дитину прийняли і обмили боги Індра та Брама; як Будду батько поніс у храм, то всі боги підвелись на вітання до нього. Породивши його, мати його через тиждень умерла, а виховала його тітка, вона була після найвірнійшою його ученицею. В школі він хутко став мудрійшим над своїх учителів, з товаришами в забави не заходив, а любив на самоті думати та міркувати і був вельми жалісливий. Батько наказував йому одружитися, він згодився, аби покоритися батькові, але вимагав дуже цнотливої жінки і казав, що візьме собі таку жінку, не вважаючи з якої касти вона буде, хоч би навіть з судрів. Врешті вибрав собі за жінку вродливицю Гопу, вона була йому гідною дружиною і зреклася усіх марних звичаїв, так, наприклад, після свого шлюбу вона покинула носити покривало, вона сказала: «Жінки, що панують над своїми думками і стримують свої почуття, коли вони вірні чоловікам і не думають про інших, вони можуть бути без покривала, як те сонце та місяць. Ріші²¹⁹ і всі боги знають мої звичаї, стримливість і статечність, на що ж я маю скривати обличчя?».

Життя молодого князя було щасливе й легке: батько його любив, жінка йому дитину породила, люд покладав на нього всю надію. Але боги нагадали йому, що він дав обітницю, ще будучи з ними на небі, що він має визволити людей. Він чув божі голоси на учтах, в гаремі серед жіночого співу та музики. Одного дня, йдучи з свого дворця до саду, він зустрів старого діда, сивого, похилого, тремтячого на ході, з кийком у руці, далі углядив у куточку самотнього слабого, вкритого ранами. Ще далі побачив трупа, що люде несли, плачучи. І він покликнув: «А! Горе молодості, що в'яне від старості! Горе здоров'ю, що гине від слабости! Горе життю, що кінчається смертю!» Потім зустрів він святого пустельника, що сидів у набожній

¹ Так брамани звали природу, як відомо.

задумі: «От приклад до життя!» І він наважив усе покинути: жінку, дитину, царство і царські розкоші — та йти в самотиню і жити пустельником. Батько, довідавшись про той замір, поставив сторожу на міських брамах і наказав не випускати сина з міста, але син одурив сторожу. Він виїхав самотний уночі на прудкому коні, і, коли конюх хотів його затримати, він сказав конюхові: «Я давно обіцяв, що здобуду мудрість і визволю всіх живучих; цей час настав». Тоді боги заспівали хвалу і посипали дощ із квіток. Тільки бог міста засмутився і промовив: «Без тебе ця країна стратить красу і зубожіє, вона тепер для мене пуста». Будда кинув останій погляд на рідну країну та оселю і мовив: «Я не вернуся до великого міста Капілу, доки не здобуду чистої мудрости і вічної оселі, де нема ні старости, ні смерти». Вранці тільки всі довідались, що він виїхав, бо вночі на всіх жінок Будди боги наслали міцний сон. Цариця Гопа заридала і сказала конюхові: «Ой, не маєш ти жалю! Чом ти не насмів збудити мене? Хай буде проклята розлука тих, що любляться!»

Будда обтяв своє довге волосся,¹ змінив свої царські шати на лиху одягу мисливську і почав ходити до шкіл наймудріших браманів, потім, не вдовольнившись браманською наукою, забажав пошукати сам чого кращого, пішов у самотиню, прожив там шість літ, розмишляючи, сповняючи найсуворіші встанови, він не ховався ні від спеки, ні від дощу і їв тільки по зернятку рижу на день. Був би вмер від такого суворого посту, але боги зіслали з неба його матір Майядеві і вона вблагала його трохи підживитися. Він згодився і прийняв трохи страви з молока та меду, що принесла йому молода селянка. Набравши знову сили, він сів під деревом Мудрости, Бодіманда,²²⁰ там він мав одержати останню перемогу. Демон Папіан²²¹ (вельми лихий), владарь країни жадоби, почав спокушати його, наслав на нього своїх страшних синів перше, аби його злякати, потім наслав своїх гарних дочок перелестниць, аби його спокусити до кохання. Але Будда переміг цю подвійну спокусу і здобув собі Мудрість найвищу. Потім словами та

¹ Всі кшатрії носили довге волосся.

добрими прикладами навчав людей, мудрістю своєю вирятував їх від лиха та гріха і вмер, маючи 80 літ.

Хоч моральні звичаї буддійські теж пішли від браманів, але вони були ще суворіші. Ба, навіть потім брамани мусіли з буддістами дуже змагатися, бо тож буддісти довели свої звичаї до того, що при їхній вірі святці стали зовсім непотрібними. Брамани задля милосердя забороняли їсти м'ясо, але дозволяли різати звірів для поданків та ще казали, що звірі вбиті для поданку, відродяться колись у постаті кращій; поданки були конечним обов'язком для кожного вірного. Буддісти забороняли і вбивання звірів, і поданки, бо, казали вони, поданки — це тільки приклюдка для прожерливих святців, аби їсти м'ясо. Отож, при забороні поданків святецька браманська каста була зовсім не потрібна, бо єдина повинність браманів — це поданки. Закон Ману похваляє пустельниче життя, але тільки для старих браманів, що мають велику сім'ю, нажилися в світі і сповнили всі обов'язки святецькі. Буддизм ставить пустельниче життя спасенним життям для всіх людей, усіх каст, молодих і старих, бо сам же учитель Будда покинув жінку, дитину і царство і пішов у самотиню, сам Будда був з касты кшаттріїв. Брамани забороняли меншим кастам читати святі книги, буддизм промовляв до всіх однаково. Кшаттрії, прийнявши нову віру, хутко визволились від браманського дозору, та напевне, що й невільники хутко переймали буддизм, що рівняв усі касты. Хоч буддісти не нападалися прямо на касты, але при буддійських звичаях та вірі касты мусіли згинутися самі собою, тим брамани повинні були боротися з буддизмом для власного рятунку.

В буддизмі разом з суворими установами єсть багато лагідних слів любові до людей. Кожний буддіст (перших віків) уважав повинністю повернути як можна більше людей, аби визволити їх від гріха. Ось одна цікава легенда: Пурна,²²² ученик Будди, недавно повернутий до буддизму, хоче йти навчати дикий, варварський люд; Будда вказує йому небезпечність цього завдання: «Це люде лихі, немилосердні, люті, зухвалі, що як вони тебе зустрінуть прикрими словами, що як вони

розлютуються на тебе — що ти тоді подумаєш?» — Я подумаю, сказав Пурна, що певне вони добрі, ці люде, що не б'ють мене ні кулаками, ні камінням. — А як вони тебе битимуть кулаками й камінням, то що ти подумаєш? — Подумаю, що вони добрі і лагідні, бо не б'ють мене ні палкою, ні мечем. — А як вони битимуть і палкою і мечем, що ти скажеш? — Що вони добрі і лагідні, бо не вбивають мене. — А як уб'ють? — Добрі й лагідні ті люде, що визволять мене так легко від цього нужденного тіла нечистого. — Добре, Пурно, ти можеш іти до них, ти визволений — визволяй, ти потішений — потішай, ти прийшов до Нірванни, приведи ж і других.

Милосердя буддісти уважали за найпершу цноту, вони казали, що треба мати милосердя над кожним створінням. В одній легенді говориться про те, як Будда віддавав себе на поталу тигриці, що не мала чим годувати своїх дітей. В другій легенді розказується, що якимось бог Індра дванадцять літ не давав дощу, народ гинув від безхліб'я та від безвіддя. Царь роздавав бідним все, що міг зібрати. Голод не переставав, а хліба не стало, тут прийшов побожний чоловік і став перед царським домом, узяв вазу рішів²²³ і положив туди свій остатній шматок хліба: зараз же пішов дощ і полив землю. Потім пішов дощ із рижу, м'яса, олії та муки, потім дощ золотий, срібний та самоцвітний: «Якби люде знали, чого заслугує в богів милосердя людське, то хоч би мали остатній шматок хліба, не ззіли б його не поділившись з іншими». За милостинею тільки й жили пустельники брамани, тим то вона так і наказується всім в законі Ману. Але браман стався б нечистим, якби прийняв що від людини низької касті. Буддизм скасував таку ріжницю і дав усім людам цноту милосердя. От легенда: Якимось Ананда,²²⁴ найлюбійший ученик Будди, втомився по довгій мандрівці і, зустрівши молоду дівчину, що несла воду, попросив у неї напитися. Вона відповіла, що боїться приступити до нього, бо вона з нечистої касті. «Сестро, мовив Ананда, я не питаюся ні твого роду, ні твоєї касті, я прошу води, будь ласкава, дай мені напитись». Дівчина покохала Ананду за його добрість і пішла просити Будду, аби поговорив за неї з своїм учеником. Будда

сказав їй, що коли вона справді любить Ананду, то нехай так живе, як він. Світло відкрилося очам дівчини, вона побачила свою помилку і почала жити побожним життям в самотині.

Буддисти промовляли однаково і до чоловіків і до жінок усіх каст. Не було у них касти святецької, але були монастирі чоловічі й жіночі, дедалі таких монастирів повстало дуже багато в Індії. Ченці в тих монастирях повинні були зріктися шлюбу, жити милостинею, одяжку носити з того шмаття, що валяється по кладовищах, та по смітниках, та по шляхах, і шити повинні були власними руками ту одяжку. Вони могли мати тільки один кухлик на воду, одну голку, якесь начиння для збирання туди того, що хто дасть. Просити нічого не повинні були ні словом, ні рухом, а мусіли ждати, поки сам хто дасть. Двічі на місяць повинні були сповідати прилюдно свої гріхи. Кому ж ця установа здавалася надто суворою, той міг собі вийти з монастиря, вічних обітниць не було.

Сам Будда не написав нічого. «Сутрас»,²²⁵ себто слова учителя, були записані його першими учениками, що збиралися в громаду по смерті його; дві другі громади учеників змагалися з еретиками, записали і встановили всі релігійні закони, розділили їх на три частини і назвали «Потрійним кошником».²²⁶ Деякі учені знов кажуть, що буддійські книги були написані близько 80 р. до Р. Х. Не відомо напевне, звідки походить санскритське письмо; деякі вчені кажуть, що воно походить з Вавилону. Думають, що письмо, те не в надто давні часи придумане. Воно дуже трудне, має багато букв і в ньому є такі знаки вимови, що нашими буквами зовсім би не можна було їх передати. Індійці звать своє письмо дева-нагарі—боже письмо.

Індія має хорошу та багату поезію, глибоку і тонку філософію. Але хист будівничий та різбярській з'явився вже далеко пізніше і то ніколи не дійшов до такої краси, як то по інших народах було. Ні в Ведах, ні в законах Ману не говориться нічого про церкви. Хоч у великих браманичних поемах часто говориться про царські препишні дворці, але з тих дворців не зосталося жадних руїн. Певне вони були поставлені з дерева, бо всі міські будови та стіни тих часів були деревляні. Перші

кам'яні церкви побудували буддисти. Буддійські царі ставили теж монастирі чоловічі та жіночі, шпиталі для слабих людей та звірят. Коли в буддійських книгах стоїть, що боги в церкві встали перед малим Буддою, то це, певне, вони звичай своїх часів переносять в давніші часи, як це часто буває в народній поезії. Певне, що малярство та різьбярство були й за браманських часів, але вони вживались тільки для покраси царських та городянських будов, бо відомо, що постатей божих не робили так само, як і церков. В законі Ману говориться, що ремесники та майстри люди низького стану. Будда ж обіцяє великі надгороди тим, що роблять постаті божі, так само як і тим, що пишуть і впроважують поміж люд буддійські проповіді. «Той хто, маючи снагу, зробить постать божу, або напише проповідь, той не відродиться в пеклі ніколи. Він вернеться до життя тільки на сім світі. Не буде йому матір'ю невільниця, він не відродиться жінкою не матиме жадної вади, владатиме великим багатством, потім житиме на небі з тисячею небесних жінок». Царь Асока²²⁷ поставив 84 церкви і там поставив 84 постаті Будди, «очі всіх тих постатів були скінчені всі в одну хвилину». Хоч Будда вмер 221 рік до того часу, але всі були певні, що постаті схожі до нього, бо царь попросив царя зміїв, що жив багато тисяч років і бачив Будду, щоб він прийняв на себе постать Будди, аби майстри могли знати, як робити.

В цейлонських книгах говориться, що цейлонський царь Патісса,²²⁸ повернутий до буддизму місіонерами Асоки, наказав поставити у своєму царстві багато церков, де були змальовані різні випадки з життя Будди. Острів Цейлон був до того часу під владою діаволів, але вони повтікали перед світлом нової віри, «як темрява ночі гине перед промінням сонця». Асока дав Патіссі різні святі річі, що zostались від Будди, і гиллячку з святої Бодіманди (дерева мудрості).²²⁹ Патісса посадив ту гиллячку, і вона швидко пустила корінь. Розказують теж, ніби сам Будда під час остатнього свого втілення прилетів через море на Цейлон, і там на одній горі видно й до цієї пори слід від його ноги. Після того як брамани близько VII ст. до Р.Х. прогнали буддистів з Індії, то буддисти розійшлись по сусідніх країнах, а найміцнійше стали на Цейлоні. Там вони жили

сливе тисячу років поруч з браманами. Стара і нова віра погодились між собою: з Будди зробили втілення Вішну. За той час були побудовані найславніші церкви індійські. Деякі з тих церков висічені з цільної скелі, деякі викопані, мов льохи, під землею, або видовбані, мов печери. Печери — це найдавніші церкви, і там видно, що почитування Будди було разом з почитуванням Сіви. В других місцях знов віра в Будду змішалася з вірою в Вішну. Єсть теж церкви (пагоди) пірамідальні, але то вже пізніших віків. На будовах буддійських завжди так багато оздобної різьби, що не раз аж трудно розібрати шталт будови. Постаті богів не мають ні краси, ні зграбности, ні правди життєвої. Часто ті боги мають звирячі голови або часом по скілька рук, ніг та голов. Описувати церкви буддійські та долю буддистів після виходу з Індії тут не приходиться, бо це належить до пізнішої історії.

Брамани боролися з буддистами не так через віру, як через причини громадські. Брамани могли прийняти Будду, як прийняли Сіву, а Нірванна мало різнилась від Брама. Але от проти міцної касты браманської стала потужна каста чернеца буддійська набрана зо всіх каст, і з того повстала боротьба. Царі та простий люд більше горнулись до буддизму, однак все ж стара віра мала над ними владу. Боротьба тяглася сотні літ. Вкінці стара віра взяла гору, а нова мусіла вступитися з Індією. Зате вона міцно стала на Цейлоні і розійшлася геть далеко на північ та на захід. Буддизм панує тепер в Індо-Китаї, в Тибеті, в Монголії, в Китаї та в Японії. Будду звуть в Китаї Фо, а в Сіамі Пот. Китайський вчений Ма-Туан-Лін²³⁰ каже: Фо слово чуже і значить цілковита мудрість. В Японії з Сакії зробився Хака або Ксака, в Сіамі Срамана-Гаутама став Самана-Кодом. Перше в Європі думали, що то ймення якихсь інших богів, але потім через філологію довідались, що то тільки перекручені ймення Будди. Буддійська віра найбільш має вірних. Святців буддійських надто багато і владу вони мають страх велику. В буддизмі багато забобонів, він вимагає суворої побожности, і тримає люд в міцних релігійних путах.

ІСТОРІЯ МЕДІЙЦІВ І ПЕРСІВ

РОЗДІЛ I

ІРАНЦІ. ЗОРОАСТР

Іранцями зуться народи арійської сім'ї, що займали велику країну між морем Каспійським, річкою Оксусом,²³¹ морем Еритрейським,²³² між Тігром та Індом. Назвисько Іран єсть пере-кручене назвисько Аріана,²³³ деякі кажуть Єран. Іран країна дуже велика, а в ній багато незаселених сторін, на полудні Гедрозія²³⁴ неродюча сторона, близько Аральського моря Туранські степи,²³⁵ посередині Велика пустиня-солонець. В сторо-нах Персії, Медії²³⁶ та Бактріанії²³⁷ жили різні племена, мали різні звичаї, але все ж вони належали до одної родини, бо мали всі віру та мову схожу. До нас дійшла тільки одна книжка про ту віру, писана тією мовою, власне Зенд-Авеста,²³⁸ свята кни-га давніх персів. Коли мусульмане завоювали Іран, то сли-ве всі перси прийняли магометанську віру, а ті, що zostались при давній вірі, помандрували на півостров Гузерат²³⁹ на за-хідний край Індостану. Живуть вони там і тепер і доховують свою віру, мова ж у них вже дуже одмінилась проти давньої та й звичаї теж. Зуться вони парси,²⁴⁰ або гвеври,²⁴¹ огнепо-клонці. В XVIII в. один молодий француз Анкетіль²⁴² поїхав до Індії, придивлявся там до віри й звичаїв парсів і привіз звід-ти Зенд-Авесту. Розібравши мову цієї книжки, вчені довідали-ся, що вона близька до санскритської мови. Одриття написів на руїнах давніх перських стін теж вияснило багато в історії перській.

Гвеври мають тільки частину Авести,²⁴³ уривки з неї, ціла ж Авеста не доховалась до наших часів. Мову, якою та книга писана, вчені зуть зендською²⁴⁴ (а через те і ціле племе-но зендським), але назва погано добрана, бо Зенд-Авеста зна-чить «роз'яснення (додаток) до закону». Мова давніх перських написів на руїнах стін схожа до мови Авести, але ж не зовсім

однакова. Та й сама Авеста писана не всюди однаковою мовою; єсть там п'ять гімнів, Гатас,²⁴⁵ що писані, як видно, дуже давньою мовою; три розділи Вендідад, Вісперед і Ясна (вони, власне, і складають Авесту, себто закон) писані мовою трохи пізнішою, а Бундегеш (збірник гімнів) дійшов у перекладі на мову пельвійську,²⁴⁶ ще пізнійшу. Тепер і пельвійська мова уже мертва, а теперешні парси говорять мовою, що повстала з пельвійської. Авеста була складена не одним чоловіком і не за один раз, а була записана нехутко. Віра іранська повстала з арійської віри, але через довгий час так одмінилась від неї, що трудно було догадатись, де в ній заховались арійські віровання. Ще ж до того на неї мали вплив віри чужих народів — семітів кушитів і туранців.

В ведичних гімнах часто споминається про боротьбу Індри з Врітрою, отже, ця боротьба і стала головною думкою іранської віри. Вони бачили боротьбу не тільки між ясним небом та хмарами, але і в цілій натурі всюди вони завважали боротьбу добрих, ясних сил з темними, лихими. З того почалась віра в двох богів, двох владарів світа, бога добра — Агура-Мазда²⁴⁷ і в бога зла Ангра-Маніу.^{1,248} Між ними стояв бог Мітра,²⁴⁹ що еднав у собі ці обидва прінципи. Тії ж боги мали собі підвладних богів силу, що помагали їм у боротьбі. Цікаво, що слово *Devas* означало в іранців богів лихих, а слово *Asura* (лиха сила в арійців) перейшло в *Ahura (Mazda)* і означало добру силу, слово *Vrithra* сталося *Verethraja* або *Verethragha*,²⁵⁰ означало пере-можець і прикладалося до Агура-Мазди. Все лихо, прикрість, гріх — все походило від Ангра-Маніу, Агура-Мазда мав у себе все добре, ясне, любе, але Агура-Мазда не був всемогучим владарем цілого світу, хоч і як був потужним, бо тож він мав під своєю владою тільки добрі створіння, він міг боротися, змагатися з лихим богом, але влади над ним не мав. Так само й Ангра-Маніу не мав влади над добрими створіннями, але вічно мав боротися з ними. Така віра в двох богів-сперечників

¹ Назви цих богів грецькі історики перекутили в Ормузда, або Оромазеса (Агура-Мазда), та в Арімана (Ангра-Маніу), так вони звісні й тепер під такими назвами.

зветься дуалізм (від слова duo — два).^I Один грецький історик розповідає, що перси вірили, ніби Агура-Мазда вродився з найчистішого світла, а Ангра-Маніу з найчорнішої темряви. Агура-Мазда створив шість богів добрих, Ангра-Маніу створив шість богів злих. Агура-Мазда побільшився втриє, полетів вище сонця, створив над сонцем зорі і поставив над ними сторожу, зірку Сіріуса. Потім зробив 24 боги і посадив їх у яйце.^{II} Ангра-Маніу зробив стільки само лихих богів, вони пробили яйце влізли туди і зло змішалось з добром, через те й тепер на землі лихо живе побіч добра і перемішане з ним. Колись прийде час, коли Ангра-Маніу, навівши на землю хворобу та голод, сам згине і зникне. На землі повстане скрізь добро, люде житимуть під однією державою, говоритимуть однією мовою, матимуть однакові звичаї. Добро і зло по черзі захоплюють землю під свою владу і панують кожне по тисячі літ, але вкінці добро має перемогти і зло згине, на землі не буде темряви, люде будуть щасливі і не потребуватимуть їди.^{III}

Іранці поділяли всі створіння на добрих і злих, чистих і нечистих, це навіть мусіло так бути по їхній вірі. Шкодливі хижі звірі належали до Ангра-Маніу, отже, були нечисті, люде (правої віри) і всі свійські та лагідні звірі належали до Агура-Мазди і були чисті. Кожні служили своєму богові і помагали йому, борячись проти ворогів, чисті боролись з нечистими. Тимто, хто забиває чисте створіння, робить шкоду Агура-Мазді, хто забиває нечисте, робить шкоду Ангра-Маніу. Люде правої віри не сміють вбивати чистих створіннів, але чим більше хто заб'є нечистих, тим більшу нагороду матиме від світлого бога. Якщо людина для їди заб'є чисте створіння, то мусить за

^I Дуалізм може походити від того, що людям давно могло здатись, як то бог добрий всемогучий може карати людей за такі вчинки, котрі він сам призначив їм робити (признаючи віру в призначення боже). От тоді люде і допустили, що мусить бути ще якась сила, незалежна від цього бога, що має свою владу на світі і своє окреме призначення. Розуміється, що тут коначне мусіла повстати віра в їх взаємну боротьбу.

^{II} Порівняй браманську легенду про створення світа.

^{III} Перси вірили, що голод походить від Ангра-Маніу.

теє вбити два нечистих. Найкраще можна спокутувати гріхи, йдучи на полювання на хижих звірів або на війну проти безбожних людей.

Окрім двох головних богів Агура-Мазди та Ангра-Маніу, була ще сила менших богів, небесних духів, Агура-Мазда був старший над усіма богами світлими, Мітра вважався рівним Агура-Мазді, але потім почали вірити, що він був створений так, як і другі боги, і був підданим Агура-Мазди. Окрім богів, сил природи, було ще багато небесних духів Амшаспентів, що мали під своєю владою Ізедів — менших духів, окрім того, ще було сила Феруерів, безсмертних душ людей, звірів та птахів. Подібно цьому були і лихі сили. Найстарший Ангра-Маніу, потім старші злі духи Дарвенди, потім менші Деви і Паїрікі або Пері (жіночі постаті злих духів).¹ Були теж святі звірі, напр., собака і корова; уважалося, що собака своїм поглядом відганяє злих духів, і через те вона була потрібна при обходах шлюбу, при погребі, при очищенні. Лихими уважалися хижі звірі, гади, комахи, і вбивати їх радилося кожній правій людині. Люде можуть по своїй волі приставати чи до Агура-Мазди, чи до Ангра-Маніу. Після смерти прихильники Агура-Мазди підуть у рай до світлих духів, а прихильники Ангра-Маніу підуть до нього в пекло. Розділ мертвих і суд їх чиниться на мості Цінваті,²⁵¹ на тім світі, там важать добрі і лихі діла людські.

В Авесті мало говориться про закони громадські, вона більше займається релігійними справами, а й те, що встановлено там про громадські закони, то встановлено недбало і нерівно, напр., тому, хто заб'є чоловіка, присуджується 90 ударів,¹¹

¹ Окрім цих богів, маздейці вірили ще в долю, вона належала до світлих богів, вона не була всесильна, мала владу тільки над народженням, одруженням, смертю, багатством і славою людською, а решта залежала від самої людини або від інших богів.

¹¹ Про ці «удари» не згодились вчені, чи це удари батоном, чи це удари з лука на нечистих звірів, бо деякі об'ясняють це так, що за лихі вчинки не били і не карали злочинців, а тільки вони мусіли вбивати за те лихі створіння і тим спокутувати вину.

а тому, хто погано годує собаку, — 200, тому, хто її заб'є, — 800 і т. д. Вендідад — це закони про очищення, бо по маздейській вірі забруднитись було дуже легко і очищатись приходилось вельми часто. Найгіршою нечистю уважались мерці, до їх було гріх приторкатись, біля їх було гріх тримати вогонь або воду, люде, що несли мерця, мали руки і рота, зав'язані в шматки, але все ж після ще три дні були нечисті. Однак тільки трупи чистих створіннів були нечисті, через те, що їх убивав Ангра-Маніу, що на них була пляма сили нечистої, а нечисті за життя створіння уважались після смерти чистими, бо їх убивав Агура-Мазда і своїм доткненням очищав їхнє тіло. Очищення після мертвого потребували довгих молитов, частого обмивання, і різних дрібних та заморочливих святих установах. Нечиста людина не сміла дивитись на воду, на огонь, на сонце і на всі чисті та ясні створіння, для того мусіла сидіти скільки день у темній хаті, умисне для того збудованій, виходити по заході сонця на дике безлюдне, порожнє місце, де святець чинив над нею одправу очищення і потім вже зовсім чиста верталася до людей. Звісно таке суворе очищення було тільки для тяжко сплямованих людей, а для звичайних випадків вистачали молитви і просте обмивання водою. Найгірше нечистою уважалась жінка, що породила мертву дитину, вона не сміє пити води, аж поки не почне вмірати від згаги, тоді може напитися, але їй то мусить потім спокутувати цей гріх проти води. Ховати мертвих в землю або палити їх не можна було; для трупів робилися особні кладовища, дакмаси,²⁵² це були місця за городом, де ніщо не росте, де люде не ходять, там вимощувався каменем круг, кругом вбивалися стовпи і на них накривався дах, щоб сонце не світило на нечисте місце, мертвих клали на той дакмас нічим не вкритих, щоб їх їло птаство та звірря, коли через якийсь час зоставались тільки самі кості, то ті кості зсипали в яму, викопану по самій середині дакмасу. Близько дакмасу ніхто не ставив собі хати. Хата, де хто-небудь умер, три дні була нечиста, бо там побували злі духи. Людське дихання, слина, волосся і нігті вважались нечистими, через те не можна було дмухати на

вогонь, плювати на воду, святець мусів стерегтися, щоб волос або обтятий ніготь не впав на землю. Отже, з усіх святих одправ одправа очищення була найсвятійша і найваговитійша. Кожна слабість була теж нечисть, і від неї більш запомагали молитвами та очищеннями, ніж ліками. Шлюб теж був святим і мав для себе осібну одправу.¹ Було ще дві одправи: уводіння молодих людей у віру маздейську і посвящення в святці. Уводили у віру хлопців і дівчат п'ятнадцяти літ через накладання святого пояса (як і у браманів), сорочки і мішечка, що накладався на уста, при тому вибірався названий батько, ніби як у нас хрещений батько. Рідних і хрещених батьків діти повинні були дуже слухатись, а непокірну дитину батько міг, як схоче, покарати і навіть забити. Вогонь був надто почитуваний у маздейців. А в церквах була осібна хата для найсвятійшого вогню, до тої хати ніхто не смів вступати, окрім святців, та й вони мусіли перед вступленням молитися, вмиватися водою свяченою, вішати на уста мішечок; скидати взуття і взувати церковні сандалії. Окрім того найсвятійшого вогню, в церкві було ще багато олтарів і на них горів вогонь для палення поданків, для очищення нечистого вогню і т. д. Кожний маздеець не смів більше трьох разів варити страви на вогні, після трьох раз повинен був відносити свій вогонь до церкви до очищаючого багаття, а звідти приносити собі новий, чистий вогонь; розпалюючи той вогонь, треба було вважати, аби не попало між дрова що нечисте, волосся, напр., за образу чистоти вогню були різні кари і покути; вогонь був найчистійше створіння Агура-Мазди. Найбільше мусіли дотримувати усіх святих установ та очищених святці, за те ж вони були найміцнішим громадським станом. В Персії святці були всі медійці; після того, як перси повоювали медійців, вони, втративши громадську самостійність, захопили в свої руки святецьку владу і таким способом правили людом. Між святцями і царями перськими не раз були великі змагання, як то ми побачимо

¹ Святець читав над молодими шлюбні молитви при св. вогні, потім їх на порозі стрічали родичі і обсіпали збіжжям.

далі. Авеста була зложена на медійській мові,²⁵³ тільки маги (медійські святці) знали і розуміли її, для всього народу було скільки молитов на перській мові, але вся Авеста була для їх закрита (так же було і в браманів). Народ, хоч не любив магів, але мусів терпіти їх і коритись їм, бо вони знали святий закон, святі одправи, вони показували людові дорогу до раю, до того ж вони були розумні і вчені над усіх.

Маздейці²⁵⁴ вважають пророком своєї віри Заратустру²⁵⁵ (Зороастра, як писали греки). Не певно, чи він справді коли жив на світі, але якщо й жив, то не так, як про нього розповідають святі маздейські книги. Деякі вчені припускають, що він був першим провістником віри, що склалась між людом задовго до нього, другі думають, що він був тільки реформатором (себто що він поправив і переказав інакше первістну віру), але ніхто не знає нічого певного, з якого племени був Заратустра і в який вік він жив; деякі говорять, що він був з Медії, другі, що з Бактріани. Певнійше те, що його зовсім не було, а ті думки, які присвоюються Заратустрі, то просто думки, що склалися через довгий час між людом та між святцями. Легенда про Заратустра ось яка: перед тим, як мав уродитися Заратустра, Агура-Мазда, боячись, що народжений пророк пристане до Ангра-Маніу, просив богині Анагіти,^{1,256} щоб вона привернула до нього Заратустру: «Він приніс поданок Ардві Сура Анагіті, він, Творець, Агура-Мазда, він приніс їй Гаому (сік з рослини, брам. Сома),²⁵⁷ Міазду (жир з посвяченої на поданок звірини), Баресму (дрова для святого вогню), святі слова і молився їй, говорячи: О, богине таємна, потужна, чиста, зроби мені сюю ласку, поможи мені привернути до себе сина Пурашаспи, святого Заратустру, щоб думав по закону, говорив по закону, робив по закону!»²⁵⁸ Ардві Сура Анагіта вволила волю тому, хто чинив їй зливання, поданки та молитви. Заратустра пристав до Агура-Мазди. Злі духи прийшли, щоб забити його, але втікли, перелякавшись. Заратустра кидав проти

¹ З сього видно, що давнійше не всі боги уважалися підручними Агура-Мазди.

Ангра-Маніу каміння здорові, як хата, але мав він ще потужнішу зброю, святе слово Гоновер.²⁵⁹ В Авесті не один Заратустра виявляється таким сильним пророком, єсть там і Гайо Маратан,²⁶⁰ Йіма,²⁶¹ Карпістан²⁶² (святий птах), всі вони борються проти сили злої, всі вони міцні, всі вони тверді в законі, але все ж Заратустра найвищий між ними всіма. За життя він змагався з Ангра-Маніу зброєю і словом, а колись в кінці світа його син Саошіт²⁶³ навіки поборе Ангра-Маніу, воскресить мертвих і визволить весь світ від лиха.

Щодо моральних поглядів маздейської віри, то вони найбільше зверталися на привертання людей до правди. Брехня уважалась найтяжчим гріхом, присяга допускалася тільки в дуже поважних справах, а в щоденному житті людина не повинна була вживати для запевнення більшого слова над «так» і «ні». Окрім того, кожний повинен був поважати життя земних створіннів, але ся повинність не так суворо була встановлена, як у браманів і відносилася тільки до життя чистих створіннів. Милостиня, молитва і покута признавалися так само конечними у маздейців, як і в браманів та буддистів. Деякі погляди ми побачимо і зупинимось над ними краще тоді, як будемо говорити про звичаї персів і медійців, у них же звичаї хоч і дуже залежали від їхньої віри, однак все ж не так були тісно з нею зв'язані, як у індусів.

РОЗДІЛ II

МЕДІЙЦІ

Іранські племена, рідні між собою по расі, по мові й вірі, не хутко з'єдналися в одну державу. Спочатку жили вони невеликими громадками, не маючи сталих міст, жили «пастухами», громадський стрій був у них патріархальний. Медійці та перси довго були під владою Асірії.²⁶⁴ Асірійці, завоювавши жидів, переселили багато жидів у Персію та Медію, а багато персів та медійців переселили на їх місце в Палестину. Певне через такі переселення медійська й жидівська віра мають

багато подібності між собою. Не відомо напевне, з яких часів медійці визволилися від асирійців. От як розкаже один грецький історик (Геродот)²⁶⁵ про те визволення і про заснування Медійської держави: асирійці панували над Азією 520 літ, коли потім проти них найперші повстали медійці. Б'ючись довго з асирійцями за свою волю, вони набралися великої одваги і врешті вибилися з-під кормиги. За ними пішли і другі племена. Спочатку ті всі племена жили собі незалежно одно від другого, але от яким способом вони стали під владу єдиного царя. Між медійцями був один дотепний чоловік, звався він Дейокес,²⁶⁶ син Фраортеса. Цей Дейокес, забажавши влади, почав ось як того доходити. Медійці жили порізнені, малими громадами, по окремих містах. Дейокес мав собі велику повагу в своїй громаді, дуже дбав о правді, знаючи, що в Медії нелад, і що така безкарність прикра для людей справедливих. Люде з його міста, бачивши його статкування, вибрали його суддею, йому то було втішно, і він почав ще ліпше дбати про закони та справедливість. Тим він придбав собі велику хвалу своїх горожан, а люде з чужих громад, замучені кривдою у себе вдома, довідавшись, що тільки Дейокес судить по закону, приходили до нього, а до інших більше не хтіли вдаватись. Людей біля нього все більше та більше збіралося. Як він побачив, що всі покладали на нього надію, він не схотів більше сидіти там, де засідав досі, і сказав, що не судитиме більше, ніби через те, що його власні справи занепадають, бо він мусить цілий день займатися громадськими справами, а на власні часу не має. Розбій та нелад ще гірше запанували по всіх громадах. Медійці зібрались і почали радитись, що мають робити. Найкращі промови говорили друзі Дейокеса: «При таких звичаях ми не можемо жити в стороні нашій. Треба, щоб був над нами царь, тоді буде й лад, ми повернемось до своєї роботи та й не буде нас турбувати безвладдя». Всі на те пристали, що треба обрати царя. Почали радитись, кого мають обрати. Всі обрали Дейокеса, заспівали йому хвалу і з'єднали всі голоси за нього. Він наказав виставити собі домівку, гідну царського пробування, і зажадав собі царедворців. Медійці послухали

і виставили йому, де він наказав, велику та міцну будову і попросили, щоб він сам собі вибрав з них царедворців, яких схоचे. Набравши сили, він заставив медійців збудувати місто, окопати його та оздобляти, не дбаючи про інші міста. Служняні медійці збудували місто Екбатану,²⁶⁷ обвели її мурами, один мур по другому,²⁶⁸ і кожний мур вище від другого лиш на стільки, аби було видно зубці стін, до того ж надавалось і саме місце, бо то була гора. Всіх опасаннів²⁶⁹ було семеро, і за останнім всередині був царський двір і всі царські скарби. Зубці на першій зміні були білі, на другій чорні, на третій багряні, на четвертій сині, на п'ятій червоні, на шостій срібні, на сьомій, остатній, золоті. Збудувавши та обмурувавши свою оселю, Дейокес наказав людові жити в околиці і перший встановив той закон, що ніхто не сміє доступитися до царя, все влагоджувалось через посланців, аби ніхто не міг бачити царя, бо при ньому було заборонено сміятись або плювати. Та сей звичай заважав товаришам його, людям одважним та дужим, приходити і корити та вражати його; зробившись невидимим, він міг вславитись, ніби єсть він божого непростого походіння. Встановивши свої закони і міцно втримавши за собою владу, він знов почав вельми дбати про справедливість. Всі просьби слались до нього писані, він їх розбірав і відсилав, розсудивши. Коли він чув, що хто зробив яке злочинство, він наказував його привести і призначав йому кару по заслuzі, а для нагляду над злочинцями тримав наглядачів по всій країні. Так розповідає Геродот, але певне тут більше байки, ніж правди, бо розповідь його трудно погодити з деякими розповідями асірійськими. Геродот розказує далі, що Фраортес,²⁷⁰ син Дейокоса, звоювавши персів та інші племена іранські, задумав звоювати асірійців, але вони самі без підданих племен одбили його і знищили все його військо і самого його вбили. Син Фраортеса Кіаксарес²⁷¹ задумав оддячити асірійцям і почав навчати медійців військових справ. Він перший розділив медійське військо на стрільців, кінних, піших і списників, бо перше вся зброя була не поділена. Звоювавши Азію до річки Галіса,²⁷² Кіаксарес зібрався на силах і пішов на Асірію, аби помститися

за свого батька. Розбивши асирійське військо, він підступав під їхнє головне місто Ніневію,²⁷³ коли се надбігло велике військо скітів,²⁷⁴ воно гнало своїх ворогів з Європи, що втікали в Азію; женучись за ними, скіти загналися в Медію, і медійці, кинувшись їх відбивати, згубили справу з асирійцями. Скіти прийшли не для запомогти асирійцям, але їхній напад несподіваний оборонив Асірію. Геродот каже, що вони 28 літ плюндрували Азію. Врешті Кіаксарес і медійці запросили скітських старшин на бенкет, напоїли їх, а потім задушили. Тоді скіти, зоставшись без старшини, розбіглись, а які zostались, були вигублені. Медійці вернули собі волю і підвладні краї. Кіаксарес знову пішов на Асірію, взяв головне місто асирійське і сплюндрував його цілком. Це діялось в VII в. до Р.Х. (в 625 чи 606). Близько біля того часу медійці мали війну з лідійцями. Геродот розповідає про цю війну так: «Через чвари між собою скітське племєно одно вийшло з своєї країни і помандрувало до медійців. Кіаксарес прийняв їх спершу лагідно, навіть мав до них таку повагу, що доручав їм медійських дітей для науки скітської мови та стрільби з лука. Через який час почали скіти ходити на полювання і приносити цареві дичину. Дедалі однак, якщо вони приходили з порожніми руками, Кіаксарес дорікав їм вельми гостро за те, бо він мав дуже лиху вдачу. Скіти, вельми ображені таким обходінням, наважили порізати на кавалки одного свого медійського вихованця, приготувати його так, як завжди готували дичину для царя, і подати його Кіаксарові замість упольованого звіра, а потім втікти до лідійського царя. Так вони й зробили. Кіаксарес і його товариші з'їли те, що їм було подане, а скіти, помстившись таким способом над царем, подалися до лідійського царя Аліатта²⁷⁵ і просили у нього оборони. Кіаксарес, довідавшись про все, послав, щоб Аліаттес видав скітів, той не схотів і от почалася війна між медійцями і лідійцями. П'ять літ вони бились і не могли одно другого перемогти; на шостому році посеред бою раптом день змінився в ніч; лідійці з медійцями, побачивши се, покинули бійку і скоріш почали миритися. Щоб зміцнити мир клятьбою і шлюбом, медійці посватали Арієну, дочку Аліатта, за

Астіага,²⁷⁶ сина Кіаксареса. (Геродот каже, ніби вони мали такий обряд клятви, що надрізували собі на руках ранки і злизували кров один другому).

Кіаксарес царював 40 літ, потім покинув на царстві свого сина Астіага в 595 р. (VI в. до Р. Х.). Той царював спокійно 35 л., але потім його скинув з царства Кірос²⁷⁷ (Кір) і тоді настало перське царство замість медійського (V в.). Ся подія різно розповідається у різних істориків. Геродот розказує так: Кір був син Мандани, дочки Астіага і Камбіза, царя перського, що був тоді у підданстві у царя медійського. Астіагові одного разу приснився сон, що його внук має колись його з царства скинути. От він тоді наказав своєму міністрові Гарпагові,²⁷⁸ щоб той забив дитину, що уродиться в царевої дочки. Гарпаг віддав ту дитину на страту одному царському пастухові.

Пастух заніс хлопчика в ліс і там покинув, там його знайшли собаки і його вигодувала сучка. (Пам'ятати треба, що по вірі маздейській собака — звірь святий). Хлопець той, що потім назвався Кір, був завжди дужчий од всіх своїх товаришів, і через те вони раз, граючись, вибрали його за царя, він прийняв те за правду і наказав вибити різками одного неслухняного хлопця, а той хлопець був вельможного роду. Хлопець той поскаржився перед царем Астіагом на Кіра, той покликав до себе Кіра, але Кір гордо відповів цареві, що він сам царь і знає, що треба робити. Тут Астіаг, придивившись до обличчя Кіра, розлічивши його літа і розпитавши пастуха, що закинув Кіра в ліс, пізнав, що Кір його внук. Але маги сказали, що призначення боже вже сповнилося, бо Кір вже був царем над дітьми, і що тепер Кір вже не страшний для свого діда. Астіаг згодився подарувати життя Кірові, але задумав все-таки покарати Гарпага за те, що той свого часу не послухав царського наказу; узяв його сина зарізав і казав подати батькові (Гарпагові) на обід. Гарпаг пізнав свого сина, але на який час заховав свій гнів, чекаючи способу помститися над царем. Коли ж Кір, посланий до батьків в Персію, виріс, тоді Гарпаг послав йому листа, зашивши того листа зайцеві в черево. Кір розпорів зайця і прочитав лист, а там Гарпаг радив йому зробити повстання

і визволити персів з-під медійського ярма. Кір пішов на Астіага. Астіаг, не знаючи зради Гарпага, доручив йому владу над військом, а той, звичайне, зрадив царя. Кір розбив медійців, узяв Астіага в полон, але не робив йому нічого лихого, обходився з ним добре, тільки, скинувши його, сам став царювати. (Видно зараз, що це чиста легенда).

Другий історик (Ксенофонт)²⁷⁹ каже, що Кір просто був вихований з великим старанням при дворі свого діда Астіага, потім по смерті Астіага був царем син його Кіаксар II, дядько Кіра, і що Кір служив йому вірно, а по смерті його вступив на трон по праву. Але ця розповідь теж непевної вірності, бо Ксенофонт написав свою історію про Кіра на науку і для прикладу грекам і напевне більшу половину видумав, щоб воно більше підходило до його ідеалу справедливого царства.

Третій історик (Ктезіас)²⁸⁰ розповідає зовсім инакше і, здається, його розповіді можна найбільше вірити, бо він жив довго при дворі перського царя і краще міг знати царську історію. Він розказує, що Кір зовсім не був Астіаговим родичем. Коли Кір пішов війною на Екбатану проти Астіага, то Астіаг сховався у своєї дочки Амітіс, що була заміжжю за Спітамасом, але як їх узяли на муки, аби допитатися, де поділи Астіага, тоді Астіаг вийшов і сам віддався Кірові в руки. Кір не вчинив над ним нічого лихого, але Спітамаса убив, а Амітіс (дочку Астіага) за себе взяв і таким способом поєднався з династією медійських царів.

Ще один історик (Ніколаос Дамасский)²⁸¹ говорить, ніби Кір був сином пастушки та розбійника; що за його одвагу царь медійський взяв його до двора на високу службу, а потім Кір скинув царя медійського і сів на його царстві. Але ця розповідь дуже мало правдоподібна.

Сам Кір в своїх написах називає себе «сином Камбіза,²⁸² царя могутого», себто Камбіза, царя перського з династії Ахаменідів.

Ще один історик каже, що Кір звався перше Аградат, а вже потім, сівши на царстві, назвався Кіром, себто сонцем.

Своїм повстанням Кір, власне, перемінив тільки перевагу влади, себто зробив головною державою Персію, а Медія стала державою підрядною, хоч і не то, щоб зовсім завойованою в неволю. Нетрудно було з'єднати медян та персів в одну державу, бо вони були одної раси, говорили одною мовою, мали подібну віру й звичаї. Між племенами медійськими маги були кастою святецькою, такої у персів зовсім не було, Перси були скорійше подібні до касти вояцької,¹ бо, живучи в горах серед ворожих племен, вони затримали суворі вояцькі звичаї; медяне були багатші і більш цивілізовані, отже, звичаї в них не були такі грубі, вони більше займалися справами віри та громадськими. Потім перські родини стали ближче до уряду, бо вони були з того ж племені, що і царь, перській люд був вільний від податків, але й медійців не уважано за чужих або подоланих. Що ж до інших країн, підданих колись медійцям, то їхнє положення не перемінилося при перському пануванні. Деякі історіки згадують скільки повстантів різних підвладних племен проти персів. Напр., бактріане пробували повстати, але були хутко подолані, окрім того, вони, довідавшись ніби, що Кір поважає Астіага, як батька, а Амітіс, як жінку, покорились ніби ради Астіага.^{II} Царь же Арменії Тігран²⁸³ сам перший пристав до Кіра, бо мав незгоду з Астіагом, потім він помагав Кірові завойовувати племена, що жили біля Чорного моря та біля річки Галіс. За річкою Галісом була країна Лідія, отже, з нею Кір мав першу війну, а потім покорив Лідію собі.

РОЗДІЛ III

ЦАРСТВО ПЕРСЬКЕ. КІР

В Лідії²⁸⁴ був тоді царем Кройзос²⁸⁵ (Крез), син Аліатта. Геродот розповідає про нього в початку своєї історії: «Кройзос був сильний та багатий, він владав золотими пісками Пактолу,

^I Хоч строгого поділу на касти у них не було.

^{II} Певнійше ж просто через те, що перси були дужчі, а окрім того, не гірші владарі від медійців.

всі народи по той бік р. Галіса були йому піддані, всі, окрім лікійців та кілійців, він докінчив завоювання грецьких міст в Азії, почате його батьком. Влада його не була тяжка. Він поважав богів подоланих народів і навіть давав їм багаті поданки, був він царь добрий, тільки що надто гордий своїм багатством, боги ж не люблять, щоб хто пишався їхньою ласкою, неначе своєю власною заслугою, і та людина, що думає, наче вона стоїть вище людського призначіння, приймає рано чи пізно тяжку науку за те. Між мудрими людьми, що прибували часто в місто Сарди, головне місто Лідії, був теж мудрий Солон Атенський.²⁸⁶ Царь прийняв його з пошаною, дав йому помешкання при своєму дворі, потім показав йому всі свої скарби, а далі спитав, хто по його думці найщасливіший над усіма людьми, яких тільки він бачив. Солон відповів: «Се Телос Атенський; він жив у хорошому місті, мав гарних та цнотливих дітей, і всі його внуки пережили його. На останку він поліг на війни за рідний край, а його земляки постановили йому пам'ятник». — «А після нього кого ти вважаєш найщасливішим?» — спитав Кройзос. — «Клобіса та Бітона з Аргосу», — одповів Солон. «Одного свята їхня мати, що була жрицею Гери, не могла поїхати в храм, бо воли не прийшли з поля. Сини її були дужі, вони мали собі скільки разів надгороду на громадських игрищах; от вони впряглися в ярмо і повезли свою матір. Всі жінки поздоровляли її, що вона має таких добрих синів. Вона, ставши перед олтарем, просила богиню дати їй синам таке щастя, якого тільки може досягти чоловік на сім світі. Богиня вчула молитву і після поданку та бенкету, що закінчив свято, Клобіс і Бітон заснули в храмі та більше й не прокидались. Аргосьці зробили їх статуї і послали в Дельфи».

«Мій гостю атенський! — мовив Кройзос, — чи ти так мало даєш ціни моему щастю, що мене рівняєш з такими простими людьми?» — «Кройзосе! — мовив Солон, — ти питаєш мене про життя людське, а я знаю, що боги заздрі на людське щастя і люблять губити його. На довгому житті ще стане місця і для лихих річей. Звичайне, ти маєш велике багатство, але на твоє питання я тоді зможу відповісти, коли скінчиш своє життя

щасливо. Треба чекати всього до кінця, бо часто бог, показавши нам щастя, вирина його з корінням». Відповідь Солон не сподобалася цареві, і він одіслав його від себе. Але по відході Солон велика недоля впала на Кройзоса, бо він уважав себе за найщасливішого з людей. Він мав два сини, менший був німий зроду; старший Атис був кращий від усіх своїх товаришів. Цареві приснився сон, що син його Атис загине від залізної зброї. Царь знайшов йому жінку, віддалив від нього всяку зброю, здійняв усі списи та стріли, що висіли по стінах в його оселі. В той час як готувалося весілля царевича, прийшов у Сарди один нещасливий, що мав на собі нечисть; він був фригієць, ще й царського роду. Він просив царя очистити його від злочинства. Царь згодився; скінчивши обряд очищення, царь спитав чужинця, звідки він і кого забив. «Царю, — мовив чужинець, — я син Гордіаса і внук Мідаса; зовуся Адрестос. Я забив свого брата не хотючи. Батько мене прогнав, все од мене одібрав, і я прийшов сюди просити притулку». Царь сказав: «Ти дружнього роду, прийшов до друзів. Ні в чому не буде тобі недостачі, поки будеш у мене».

Того ж таки часу проявився величезний дик в Лідії, що нищив поля. Люде просили царя, щоб він послав свого сина з товаришами на влови. Царь, пригадавши свій сон, не хотів було пускати сина, кажучи, що син зайнятий весіллям і що нехай ідуть самі хлопці лідійські. Але Атис почув те і намігся йти на влови, кажучи, що йому сором буде перед усім людом і перед молодю жінкою, якщо він зостанеться вдома. Царь його вмовляв і розказав йому свій сон, але син сказав, що тут нема чого боятися, бо він іде змагатися не проти залізної зброї, а проти кабанячого зуба. Батько врешті згодився, але, покликавши Адрестоса, мовив до нього: «Ти був нещасливий, я тебе очистив і прийняв; зроби і мені прислугу: гляди мого сина на полюванні». Адрестос обіцяв глядіти, як тільки може. Але на полюванні, як стали кидати списами в кабана, Адрестос вий спис пролетів поузь кабана і вдарив Атиса на смерть; так справдився царевий сон. Царь почувши те, в розпачі кликав помсти богів на невдячного чужинця, що забив його сина. Але

тут принесли тіло Атиса, прийшов Адрестос, впав перед царем, просячи, щоб царь забив його, бо тепер йому вже не миле життя. Царь, дізнавшись, що Адрестос невинний, простив його і сказав, що всю вину складає на заздрісних богів. Але Адрестос, зненавидівши життя, забив себе на могилі Атиса».

Таку легенду розповідає Геродот. Хоч і нема причини думати, що він її видумав сам, але ж і вірити в неї не можна. Певніше, що сю легенду зложили малоазійські греки. Далі Геродот каже, що через два роки після смерти Атиса царь мусів забути про своє горе, втихомирюючи повстання в своєму царстві. Потім Кір скинув з царства його родича Астіага, Кройзос пішов боронити лідійського царя. Однак перед походом порадився в оракула, але хотів раніше перевірити його правдивість. Він наказав послам, щоб вони, як прийдуть до оракула, спитали його, що робить в сей час Кройзос, а потім би донесли йому про се. Як послы спитали про се, оракул відповів: «Я знаю число зерен піску, я знаю міру морську, я розумію мову німого, я чую того, хто не говорить. Я чую пах від черепахи, що вариться з ягням, сама лусковата, під нею мідь і над нею мідь». Послы записали сю відповідь, не розуміючи її. Почувши сю відповідь, Кройзос пройнявся повагою до оракула, бо як раз він того дня (як послы питали оракула) варив навмисно черепаху порізану на куски з ягнячим м'ясом в мідяному казані з мідяною накривкою. Потім Кройзос послав оракулові багаті дари і спитав, який буде skutok тої війни, що він має почати. Оракул відповів, що коли Кройзос почне війну з персами, то він зруйнує велике царство. Разом з тим оракул радив йому, щоб просив до помочі яке сильне царство. Кройзос розтолкував собі слова оракула, як йому здавалось лучче. Потім він ще запитав, чи довго він буде на царстві. Оракул відповів: «В той час, як мул стане царем медійців, тоді тікай, розпещений лідійцю, на береги р. Гермоса; стережися спинитись і не червоній за свою несмілість». Кройзос, бувши певним, що мул ніколи не буде царем Медії, подався на війну. Він запросив до помочі царів єгипетського та вавілонського і греків спартіатів. Але не ждучи помішників, сам з своїм військом перейшов р. Галіс, пішов

на Каппадокію²⁸⁷ і там сплюндрував цілу Птерію,²⁸⁸ а людей з неї геть порозвозив.

Кір тим часом зібрав, як тільки міг, багато війська, просив ще й греків іонійських, але ті не пішли. Після невдалої баталії Кройзос побачив, що перське військо більше, ніж у нього, і він просив помочі у своїх союзників, а сам вернувся додому, розпустивши військо. Але Кір не дав йому діждатися помочі і сам з військом з'явився під Сардами.²⁸⁹ Лідійське військо кінне було дуже добре, але Гарпаг порадив Кірові поставити верблюдів наперед війська. Коні злякалися верблюдів і розбіглися. Тоді лідійці пішли піша, але після такої перешкоди все вже було зіпсоване і вони мусили втікати до міста і там запертися, перси обложили місто. Кройзос послав просити помочі як найскорійше, але поки поміч прийшла, то вже Сарди були взяті і Кройзос забраний в полон.

Легенда є, що перси довго не могли взяти Сардів ніби через те, що Сарди були зачаровані. Розказували, ніби в першого лідійського царя була жінка і в тії жінки вродилося левиного, святці наказали обнести тее левиного навкруги всього міста і що тоді міста того ніхто не зможе звоювати. Левиного обнесли навколо міста, тільки з одної сторони не обносили, бо там був і так дуже міцний замок. Отож перси, довідавшись про те місце, вступили через нього в город і розруйнували його.

Про долю Кройзоса Геродот розповідає так: у Кройзоса був німий син, дуже добрий, і батько його любив та все журився, що син не говорить. Колись він питав оракула, що зробити синові, щоб той говорив. Оракул сказав: «Лідійцю, царю численних народів, не бажай чути в своєму домі голосу твого сина. Краще було б для тебе, якби він не говорив ніколи, бо він заговорить в той день, коли почнеться недоля твоя». Як були звоювані Сарди, один перс хотів забити Кройзоса, не знаючи його. Царь бачив, що його збираються забити, але не боронився, бо не хотів він жити на світі. Але син його німий, бачивши те, зібрався на силі і крикнув: «Чоловіче, не вбивай Кройзоса!» Такі були його перші слова, і потім йому голос лишився на все життя.

Отак забрали перси Кройзоса. Царював він 14 літ, витримував облогу 14 день і розруйнував велике царство своє. Перси повели його до Кіра, той наказав його спалити. «Побачимо, — каже, — чи вирятує його який бог, кажуть бо, він був дуже милий богам». Тут один історик розповідає далі ось що: як повели царя на кострище, то зібралися лідійські люде і плакали гірко, бо царь був до них добрий, як батько. Тільки царь не плакав; він попросив тільки, щоб привели його сина, — він хотів ще раз почути синовий голос. Кір дозволив прийти синові, і батько, побачивши його, заплакав. «Ох, мій бідний батеньку, — сказав царевич, — невже боги не прийдуть боронити тебе? А ви, сказав він до персів, спаліть і мене з ним, бо я теж ворог ваш!» — «Ні, сину, — мовив Кройзос, — я сам розпочав сю війну, сам мушу й покутувати за неї. Ти молодий, зостанься жити, не одбірай мені остатньої надії, що мені лишили ще боги». Царь обняв свого сина, вклонився людові лідійському і зійшов на кострище. Син кинувся за ним, його затримали, але він заволав до богів: «О, боги, не дайте загинути батькові, бо не буде тоді правди між людьми!» Як запалили кострище, Кройзос зітхнув і мовив: «О, Солоне, Солоне, Солоне!» Кір почув те і спитав, що то може значити те слово? Кройзос розповів йому свою розмову з мудрим Солоном. Кір подумав про непевність людського щастя і казав погасити огнище. Але ніякою силою не можна було вгасити вогню. Тоді Кройзос, побачивши, як люд лідійський кинувся гасити вогонь, помолився до богів, щоб вони, як він їм коли чим догодив, угасили вогонь і врятували його від смерти. Зараз же на ясному небі зібралися хмари, пішов великий дощ і вгасив вогонь.

Ся легенда була дуже розпросторена між греками, так що навіть вони малювали часто Кройзоса на кострищі.

Історик Ктезіас чув її від персів, тільки в перській легенді нічого не споминається про вогонь, а просто говориться, що з Кройзоса упали кайдани при гromі і блискавиці. Та й треба згадати, що перська віра забороняла палити людей на вогні. Але один історик (Ніколаос Дамаський) каже, що перси, власне, при божому дощі пригадали, що Зороастр їм заборонив

бруднити вогонь, і потім відпокутували свій гріх. Ксенофонт каже, що Кір просто помилував Кройзоса без жадної помочі божої. Юстин²⁹⁰ каже, ніби перси боялися греків і того не спалили Кройзоса, але ж персам не було чого боятися греків, а греки в ті часи зовсім не були такі вже прихильні до лідян. Певне єсть тільки те, що потім Кір дуже ласкаво обходився з подоланим царем і може б навіть залишив його в Лідії, тільки що боявся, аби Кройзос не підняв повстання в Лідії. Геродот каже, що Кір взяв Кройзоса в Персію і зробив його своїм радником.

Кройзос просив у Кіра, як єдиної ласки, дозволу послати свої кайдани до того оракула, що то давав йому ради, щоб показати богам всю їх невдячність. Але оракул сказав лідійським послам: «Навіть бог не може того відвернути, що має статись. Кройзос покутує за гріхи свого прапрадіда. Боги зробили все, що могли, аби нещастя повернути на дітей Кройзоса, а не на нього самого. Тільки ж ніхто не може одвернути Долі. А на оракула царь не має чого скаржитись. Йому було сказано, що він зруйнує велике царство, але, будучи мудрим, треба було спитати, чиє царство — чи Кірове, чи власне. А провісті про мула, він теж не зрозумів, бо мул, то мало значить — Кір. Кір був уроджений з двох родів — низького і високого. Батько його був персом (чоловіком підвладним), а мати медянкою і царівною. Отже, Кір був наче мул змішаного походіння». Посли переказали сю відповідь Кройзосові, і тоді він пізнав, що сам він винен в своїй біді, а не боги.

Кір вернувся в Екбатану і забрав з собою Креза, а в Сардах покинув перса Табалоса,²⁹¹ щоб той кінчав без нього покорення малоазійських греків¹ та інших народів. Лідійцеві ж Пактієсові наказав перевозити Крезові скарби з Лідії в Персію. Але не встиг ще Кір од'їхати далеко від Сардів, як уже Пактієс²⁹² підняв там повстання. Маючи всі скарби в руках, Пактієс найняв силу війська, скликав лідійців, прийшов до Сардів і обложив Табалоса в Сардах. Кірові дали про се знати ще на дорозі.

¹ Про завоювання грецьких колоній в Малій Азії будемо говорити пізніше при історії Греції.

Тоді Кір сказав Крезові: «Коли ж се скінчиться, Крезе? Здається що, лідійці завдадуть мені ще немало клопоту. Чи не краще б мені було обернути їх у рабство? А то зробив, наче той чоловік, що забив батька, а діти полишив. Ти їм був більше, ніж батько, а я тебе взяв у полон, їм же вільне місто покинув. Не диво, що вони повстали!» Крез же, боячись, щоб Кір не сплундрував Лідії, дав йому раду не руйнувати міста, а покарати тільки самого Пактіеса, людям же лідійським заборонити носити зброю, дітей їхніх учити тільки музики та мирних наук, щоб вони одвикли од військових звичаїв, та стались би покірним, смирним народом. Кір послухав тієї ради і послав медійця Мазареса²⁹³ втихомирювати повстання, наказавши йому, щоб конечне привіз Пактіеса живого. При наближенню перського війська Пактіес втік в грецький город Кіме.²⁹⁴ Мазарес тим часом зробив в Лідії все, як хотів Кір, і лідійці хутко змінили свої військові звичаї. Потім він потребував, щоб кімеяне видали Пактіеса. Кімеяне послали питати в оракула, чи мають видати Пактіеса, чи ні. Оракул казав, щоб видали. Тоді один кімеянин пішов і повиганяв геть усіх пташок, що жили в гніздах під дахом того храму, де був оракул. Тоді почувся голос з храму, питаючий, навіщо ганяють птиць. Кімеянин відповів: «Коли боги дозволяють і навіть наказують, щоб ми вигнали з нашої країни чоловіка, що прийшов просити оборони, то чому ж не можна вигнати пташок, що живуть під захистом богів?» Бог же сказав: «Я на те кажу вам, щоб ви вигнали свого гостя, щоб скорійше ви всі погинули ганебною смертю, бо ви того варті за такі питання!»

Тоді кімеяне, не хотячи видати Пактіеса і боячись його в себе тримати, передали його в інший город грецький, але тамошні люде продали його персам за одну країну, що їм перси подарували. Пактіеса одвезли до Кіра, а Мазарес пішов покоряти далі Малу Азію. Потроху він завоював усі малоазійські сторони і всі грецькі колонії, але деякі греки вибралися геть з Малої Азії, не хотячи коритися персам. Під час того покорення Мазарес умер, а його місце заступив Гарпагос. Поки Гарпагос кінчав покоряти Малу Азію, Кір пішов тим часом на схід

аж до Інду і прилучив усі іранські народи до перської держави. Сузіана²⁹⁵ була ще давніше під персами, бо ще батько та дід Кіровий звалися царями сузіанськими. В західній Азії одно тільки Вавілонське царство²⁹⁶ зоставалося незалежним. Кір наважив його звоювати. Кір пішов на Вавілонію, але дорогою прийшлося йому переходити широку річку Гіндес,²⁹⁷ приток Тігру. Переходити було дуже трудно і при переході утопився святий кінь. Кір розсердився і казав розкопати за те річку на канали. Військо стало розводити річку на малі потоки, але поки її розкопали на 360 малих каналів, то пройшло ціле літо, і вавілоняне тим часом успіли укріпити своє місто і набрати всякої їди, так що могли витримувати безконечно довгу облогу. Кір прийшов під Вавілон²⁹⁸ і обложив його, але стояв він під Вавілоном скільки місяців і все-таки нічого не міг зробити. Врешті він догадався, що треба зробити. Річка Евфрат протікала в місто через велику браму, і таким способом та брама була загорожена водою. Кір казав одвести воду з Евфрату геть в озеро далеке, а сам з військом перейшов по тій долині, що зосталась од річки. Вавілонці не сподівалися, що Кір може таким способом увійти, а через те й не ставили варти біля евфратської брами. У Вавілоні було в той час велике свято і вони собі пили, танцювали, забавлялися, коли Кір увійшов у місто і вдарив на них несподівано. Так Вавілон був звоюваний по раз перший (538 р.).¹

Не відомо, як власне умер Кір. Ксенофонт каже, що він умер у своєму царстві спокійно, лагодячи державні справи та навчаючи дітей своїх та внуків. Ктезіас каже, що його вбито на війні з дербіками,²⁹⁹ сусіднім народом індійським. Він умер на війні, а тим часом Аморгес,³⁰⁰ царь саків,³⁰¹ його помішник, звоював дербіків і покорив їх Персії. Геродот же розповідає ось яку легенду: Кір, покоривши вавілонців, захотів покорити ще й массагетів.³⁰² Массагети були сміливим народом і жили в східньому краю по той бік р. Араксу. Дехто каже, що то були

¹ Певна річ, що і тут легенди чимало, але звоювання Вавілону є дійсний факт.

скіти. Царицею над ними була Томіріс, вдова остатнього царя. Кір послав до неї послів сватати її. Але вона, знаючи, що Кір хоче опанувати разом з нею і її країну, заборонила йому приходити в массагетську країну. Тоді вже Кір пішов війною на массагетів. Дійшов до річки Араксу, поставив міст через річку і поставив башти на кораблях, що ними перевозилось його військо. Томіріс так йому тоді сказала: «Царю медійський, коли хочеш помірятися силою з массагетами, то строй далі свого моста, а ми відступимо від річки на три дні, щоб ти мав час достроїти його і перейти на наш бік, коли ж ти хочеш битись з нами на своєму боці, то відступи сам, а ми перейдемо».

Кір перейшов через Аракс, а потім, по раді Креза, казав приготувати великий бенкет і спровадити силу вина. Потім же сам відступив трохи назад, а там покинув найгіршу частину свого війська. Прийшла третя частина массагетського війська і вдарила на перський табор. Розбивши перське військо, массагети кинулися бенкетувати, упились і поснули. Тоді прийшов Кір з персами, побили більшу частину массагетів, а решту забрали в полон, між іншими полонянниками був і син цариці Томіріс. Цариця послала просити Кіра, щоб визволив її сина. Вона казала: «Кір, неситий кров'ю, не хвались перемогою своєю, — не ти переміг, а вино твоє. Послухай доброї ради. Віддай мені сина мого, тоді я тебе випущу живим з країни, хоч ти й побив третину мого війська. Коли ж ні, то сонцем присягаю, що я тебе досита напою кров'ю, дарма, що ти ненаситний». Але Кір не злякався її погрози. Син же цариці, протверезившись, попросив здійняти з нього кайдани, а потім забив себе, бо не хотів переживати того сорому, що він взятий в полон. Томіріс збрала все військо і вдарила на персів. Війна була страшна і немилосердна, стріли хмарами літали, як не стало стріл, то бились один проти одного списами та шаблями. Довго перемога нікому не давалась, але врешті перемогли массагети. Більша половина персів була знищена, і Кір був забитий. Томіріс казала знайти його трупа, потім знущала над трупом, всадила голову його в міх з кров'ю і сказала: «Хоч я жива, хоч я перемогла, але ти мене згубив, стративши мого сина, але ж

я напою кров'ю, як обіцяла». Сталося це в 529 р. Кір царював 29 літ.

На руїнах Пасаргаду³⁰³ (давнього перського міста) в долині Мургаб стоїть пам'ятник з білого мармору, його уважають могилою Кіра. На пам'ятнику тому є барельєф, він з'являє основателя перської монархії, фігуру з чотирма крилами, а на голові емблематична покраса, яку малювали єгиптяне своїм богам та царям. У горі напис на трьох мовах: «Я Курус, царь, Ахеменід».

РОЗДІЛ IV

КАМБІЗ

Кір мав два сини: Камбіз, старший, сів на троні по смерті батька, молодший Бардія³⁰⁴ (по Геродоту — Смердіз) отримав під владу Бактріану та східні провінції. Боячись, щоб брат не скинув його з царства, Камбіз убив брата. По перських пам'ятниках, Камбіз убив Смердіза в початку свого царства, і се здається певнішим. Але Геродот розповідає трохи инакше. Він пише так: «Одного разу Камбіз посватав дочку єгипетського царя, але той, не хочучи давати дочки своєї до гарему, послав, замість дочки, служницю її, дочку першого царя, забитого під час повстання. Камбіз, довідавшись, що його одурено, пішов війною на Єгипет. Така була ніби причина до війни, але ж то була тільки приклучка, а річ в тім, що перська монархія росла і хотіла дедалі все більше землі залучити. Мала Азія, Медія, Асіро-Вавілонія³⁰⁵ — все було вже звоєване, лишився тільки Єгипет, він мусів бути забраний. От Камбіз пішов на Єгипет, дорогою він вступив у спілку з арабами, і вони обіцяли доставити йому води в пустині, так що дякуючи їхній допоміж Камбіз щасливо перейшов через безводну Арабську пустиню.

Перед тим, як Камбіз прийшов до Єгипту, перший царь, Амазіс,³⁰⁶ умер і на трон вступив син його Псамметік.³⁰⁷ В той час пішов великий дощ в Єгипті, а се уважали там дуже лихим

знаком. За одним боєм при Пелузії^{1,308} Єгипет був подоланий. Геродот каже, що бачив поле тее, де бились перси з єгиптянами, і що там було багато людських кістяків, і що легко було одрізнити перські черепи від єгипетських, бо єгипетські були дуже тверді та міцні, а перські легко пробивалися. (По думці Геродота, се через те, що єгиптяне з малих літ ходять з голою головою, а перси завжди в шапках). Після перської перемоги провінції, піддані Єгиптові, самі передалися до персів. Камбіз хотів звоювати Картагену,³⁰⁹ але фінікійці³¹⁰ не схотіли дати своїх кораблів проти своєї ж колонії, а самі перси не були міцні на морі. Картагена зосталася вільна.

Після бою при Пелузії Псамметік втік у Мемфіс³¹¹ і там заперся. Камбіз послав послів, щоб Псамметік здався, але розлючені єгиптяне забили послів. Камбіз обложив Мемфіс і взяв його дуже хутко. Камбіз дуже люто обходився з подоланим царем, а над мумією помершого Амазіса дуже знущався. Потім він задумав звоювати аммоніян та етіопів. Він послав послів до царя меройського³¹² (етіопського) ніби з подарунками, а власне на розвідки. Царь етіопський догадався про підступ і казав так послам: «Ви прийшли вивідувати силу мого царства. Я вам скажу, що царь ваш не по правді робить, бо не повинен він хотіти руйнувати люд, що нічого злого йому не вчинив. Понесіть своєму цареві оцей сагайдак від мене і скажіть йому, — хай він тоді іде мене воювати, коли натягне мій сагайдак так легко, як я. А поки що хай дякує богам, що вони не навіяли етіопам бажання розширювати свого царства новими перемогами». Камбіз розлютувався на таку відповідь і зараз же пішов на етіопів, не наготовивши нічого для такого походу. Він послав 50000 людей на оазис Аммона,³¹³ щоб вони покорили і спалили його, а сам таки подався в Етіопію з рештою війська. На дорозі військові зовсім не стало чого їсти, голод їх

¹ Ще один історик каже, що то через зраду одного грека перси подолали єгиптян і єгиптяне потім порізали дітей зрадника. Окрім того, ніби ще перси зібрали різних святих для єгиптян звірів і погнали їх поперед війська, а єгиптяне, не важучись бити святих звірів, не знали, як стріляти на персів, щоб не зачепити звірів, і так стратили всю справу. Мусить бути, що се тільки легенда.

захопив такий, що вони, поївши все, що тільки могли, почали їсти один одного, кидаючи жереб, на кого впаде. Камбіз, боячись, щоб його військо само себе не з'їло, мусів завернутись до Єгипту, тим і скінчився його етіопський поход. Тее ж військо, що він відрядив на оазіс Аммона, десь загинуло в пустині так, що і сліду його не знайшли, кажуть, що на половині дороги нахопився вітер з полудня, нагнав хмари піску гарячого і засипав військо зовсім.

Вернувшись до Мемфісу, Камбіз застав там велике свято. В Єгипті знайшовся новий Апіс,³¹⁴ і люд радів. Камбіз же думав, що люд радіє з його невдалого походу. Зо злості він поранив кінжалом Апіса і казав вибити різками святців. Кажуть, що він був не при своєму розумі і що мав часто напади падуchoї. Після етіопського походу він став такий лютий та вередливий, що єгиптяне казали, ніби його боги покарали³¹⁵ за нечисть. Геродот каже, що в той час Камбіз убив свого брата. Він був заздрий на брата, що той натяг на два пальці етіопський сагайдак. Він одіслав брата в Персію. Потім приснилось йому, ніби гонець приніс звістку, що брат царський сидить на троні і головою неба достав. Тоді він казав забити брата. Після брата він забив і сестру, що була разом з тим його жінкою. Кажуть, що у магів був дозволений такий шлюб, але з персів Камбіз був перший, що взяв такий шлюб. Хочачи взяти за себе одну свою сестру, він запитав у суддів, чи закон дозволяє на це; судді сказали, що хоч і нема такого закону, щоб брат брав сестру за себе, але зате є такий закон, що дозволяє цареві робити все, що тільки йому схочеться. Тоді Камбіз взяв дві сестри за себе. Молодша поїхала з ним до Єгипту. Одного разу дивлячись, як левиня билосся з собакою і як дві собаки прибігли на поміч і подолали левиня, вона заплакала. Камбіз спитав, чого вона плаче. «Я плачу, дивлячись, як ті собаки боронять свого брата; я думаю про те, що нікому помститися за смерть Смердіза». Лютий Камбіз так її вдарив ногою, що забив на смерть.

Одного разу Камбіз питав свого найвірнійшого царедворця Прокзаспа,¹ що думають про нього (Камбіза) перси. «Перси

¹ Прокзасп убив Смердіза по наказу царя.

тебе вихваляють, тільки кажуть, що ти надто любиш вино», — відповів той. Царь побачив сина Прекзаспового, що наливав вино у другій хаті, взяв царь лука, стрілив у хлопця і забив на місці. «А тепер, що ти думаєш?» — спитав царь Прекзаспа.³¹⁶ «Сам бог не стрілив би краще», — відповів той. Другого знов разу Камбіз казав закопати живих в землю по шию дванадцять персів високого роду, і то без жадної причини. Крез попробував радити цареві де в чому, він казав, що царь на лихо грає, так розправляючись. «А, ти ще мені смієш давати ради? — крикнув Камбіз, — а добре ти сам собі порадив, як був царем! А через чию то раду Кір, мій батько, згинув у массагетській стороні? Давно я хочу помститися на тобі, та не мав приводу». Тут царь хотів застрілити Креза, але той втік. Камбіз наказав зловити його і забити. Слуги, знаючи химерну цареву вдачу, сховали Креза. Через який час царь почав жалувати за Крезом, слуги сказали, що Крез живий, царь дуже зрадив, але слуг все-таки казав стратити за неслухняність. Царювання його було взагалі люте та химерне. Він знущався над вірою та звичаями подоланих народів, як може тільки божевільна людина.

Камбіз виступив з Єгипту і мав якраз вступити в Сирію, коли прибіг гонець з Персії і об'явив, що вже Камбіз не царь, а на троні сидить брат його Барзія (Смердіз), син Кіра. Один маг Гаумата³¹⁷ скористав з віддалення Камбіза, назвався Барзією, (смерть Барзії була мало кому відома) і захопив царство в свої руки. Камбіз зібрався їхати зараз проганяти мага, але, сідаючи на коня, поранився мечем у тому самому місці, в яке він поранив Апіса. Він спитав назву того города, де він був на той час, йому сказали, що то Єкбатана сирійська. Він пригадав, що колись йому оракул провістив смерть в Єкбатані, але він думав, що то буде Єкбатана медійська і що він умре в своєму царстві царем. Тепер же, побачивши, що тут має вмерти, він покликав своїх царедворців, розказав їм про смерть свого брата Барзії і закликав їх усіма богами, щоб не дали медянам знову посісти царства перського, а щоб хитрощами чи силою скинули самозваного царя.

Швидко Камбіз умер від своєї рани, царював же він усього 7 літ і 5 місяців. Усі зважили, що все те, що він казав перед смертю, він говорив, аби помститися над своїм братом, що запанував у Персії. Прекзасп одрікся, що він не вбивав брата Камбізового. І маг Гаумата царював скільки місяців неначе по праву. Оману підтримувати було дуже легко, бо в Персії був звичай, що ніхто не смів бачити царевого обличчя, окрім дуже близьких людей. Щоб з'єднати собі повагу підданих народів, він подарував їм на три роки податі та військову повинність. До тої ж пори тільки перси мали тую ласку, щоб не платити податків, отже, їм нічого не прийшло з нової ласки царя. Окрім того, царь почав більше медійців приближати до себе, а перси почали переходити в стан підданого народу. Тоді перси пригадали все, що говорив Камбіз перед смертю, і почали підозрювати нового царя, і задумали допевнитися, чи єсть він справді брат Камбіза. Всі перські царі мали великий гарем, отже, до Гаумати перейшов Камбізовий гарем, а в ньому була дочка одного вельможного перса Отанеса.³¹⁸ Батько наказав їй, щоб вона, як царь засне, здійняла з нього мітру і подивилася, чи має він вуха, бо колись Кір за якусь провину казав відтяти вуха магові Гауматі. Жінка так зробила і побачила, що в царя вух нема. Отанес розказав про се товаришам своїм, між іншими й Дарієві,³¹⁹ синові Гістапса, з роду Ахеменідів. Всіх же було семеро, і всі вони змовилися скинути мага з царства. Поки вони шукали способу, як би їм пробратися до царя, царь почав підозрювати їхні заміри і наказав Прекзаспові, щоб той сказав перед усім людом, що він не вбивав Барзії і таким би особом запевнив люда в правости царя. Прекзасп зійшов на високу башту, щоб говорити до зібраного люду, але замість того, що йому царь наказав, він розказав, як він забив Барзію по наказу царя Камбіза і як Гаумата заволодав царством. Скінчивши розповідь, він кинувся з високої башти до долу і розбився. Семеро змовлених подались тим часом до царського двору, сторожа при брамі їх пропустила, але євнухи при царській кімнаті заборонили входити, тут почалася звада. Гаумата і брат його вибігли і почали оборонятися, двоє змовлених були поранені, третій,

Гобріас,³²⁰ ухопив Гаумату в свої руки і крикнув Дарієві: «Чому не б'єш?» «Боюся тебе зачепити», — відповів той. «Дарма, бий!» Дарій вдарив мечем і забив Гаумату. Потім вони показали людові голови Гаумати і його брата. Люд перебив усіх магів, яких тільки стрівав на вулицях. На пам'ятку сього щороку справляли свято, і тоді маги не сміли показуватися на вулицях, а сиділи вдома.

Потім семеро повстанців зібралися на раду, як вони мають далі правитись. Отанес стояв за демократію:^I «Нехай, казав, народ сам собою править, бо дати владати нами одній людині, то не єсть по правді. Ви бачили, які були в нас химерні царі Камбіз та Гаумата. Отже, при безмірній владі одної людини ніколи нема ладу в країні. Навіть найкраща людина зопсує собі вдачу, ставши владцею без обмеження: робиться заздрою на всяке чуже добро, славу та честь, хоче бути старше у всьому і над усіма, любить підлецування та хвалу безмірну, ні на що не вважає, нічого не поважає: ні рідної країни, ні народніх законів, ні жіночої чести, ні життя людського. Нехай народ сам правиться, сам пише закони, сам вибірає суддів, сам радить про всі свої справи. Я стою за демократію — все в народі».

Мегабізес³²¹ стояв за олігархію:^{II} «Правду казав Отанес про царську владу, але я не згідний щодо демократії. Юрба завжди химерна та дурна. Демократія — се найтяжча тиранія. Царь принаймі знає, що робить, а народ темний, невчений і нічого не тямить, преться без ваги, як потік без греблі. Хто бажає демократії, той не розуміє добра країни. Краще вибрати найрозумніших людей з цілого царства і їм доручити владу над людом, чесні люде правитимуть добре».

Дарейос (Дарій) стояв за монархію (влада одного). «Мегабізес добре сказав про демократію, але про олігархію не по правді. З усіх трьох способів правлення таки монархія найкраща, один мудрий чоловік справиться наймудрійше. Голосних

^I Народопрравство, влада народня.

^{II} Влада скількох вибраних людей.

нарад не буде, і вороги не знатимуть краєвих справ. При олігархії повстають завжди звади та чвари, а врешті мусить скінчитися на монархії. Як же буде правити народ, то вже ніякого ладу не буде, усякі нікчемні люде так заплутають громадські справи, що врешті все-таки мусить знайтись один який мудрий чоловік, що положить кінець тому безладдю. Врешті, хто нас визволив з медійської неволі, як не царь Кір? По-моему, не слід змінити давніх звичаїв, бо то нічого не варт».

Четверо остатніх згодилися з Дарієм. Тоді Отанес сказав, що не хоче бути ні царем, ні підданим, хай вибірають, кого хочать, а його і родину його хай лишать вільними до віку. Всі на те згодились, а він собі одійшов геть. І потім була в Персії єдина вільна родина — Отанесова. Всі шестеро постановили, що царь мусить брати жінок собі тільки з їхніх родин і що вони матимуть вільний доступ до царя завжди. За царя мав бути вибраний той, чий кінь перший зарже при сході сонця. Вибраний був Дарій через хитрощі свого конюха. Дарій сам походив з царської родини Ахеменідів. Він взяв за себе двох Кірових дочок Атоссу та Артїстоне, потім Парміс, дочку Барзїї, та Файдїме, дочку Отанесову, що відкрила обман Гаумати. Хутко після вступлення на трон він засудив на смерть одного з своїх шістьох товаришів, Інтаферна, з цілою його родиною, за те, що той хотів без дозволу сторожі вступити до царських світлиць і навіть пообтинав носи та вуха сторожі. Другим товаришам він подавав провінції для управління довіку і з правом передавати уряд той по спадку своїм сиnam. Врешті вони володали тими провінціями ще й раніше царювання Дарія.

Так розповідає про сю подію Геродот. Розповідь сходиться взагалі з перськими пам'ятниками, де в чому й розходиться, але Геродот запевняє, що чув усе від самих персів.

РОЗДІЛ V

ДАРІЙ

На дорозі з Багдаду³²² в Тегеран,³²³ на землі давньої Медії стоїть скеля 456 метрів заввишки, зветься вона Бегістун.³²⁴ Скеля та гостро обтесана, і на ній вирито багато фігур та написів. За два місяці трудно відмалювати всі ті малюнки, а злізти на вершок тої скелі дуже тяжко і небезпечно. Написи Бегістунські самі важні з усіх, які відомі, і написані вони на трьох державних мовах: на перській, на медійській та на асирійській. Найперше вчені розібрали перські написи, а після них вже легше було розібрати два другі. Пам'ятник сей відноситься до Дарія, сина Гістаспа. Так там написано: «Я, Даріавус, царь великий, царь многолюдних країн, царь царів, царь сього світа незмірного і його опора, я син Гістаспа Ахеменід». Далі він називає своїх предків, перелічує піддані краї і розказує, як він вступив на царство. Але, як завжди в таких розповідях на хвалу цареві, так і тут змова семи товаришів подана дуже темно, а тільки Дарій виступає єдиним героєм, що сам усе зробив при допомогі скількох вірних слуг, але ймення сих «вірних слуг», що виставлені в кінці напису, якраз ті самі, що і в Геродота. Ось та розповідь про вбивство мага: «Царь Даріавус об'являє: ось що я зробив перед тим, як став царем: Камбузія (Камбіз), син Куруса (Кіра), з нашого роду, царював тут передо мною. Сей Камбузія мав брата, званого Барзія (Смердіз), од того самого батька і тої самої матері, що і він сам. Одного дня Камбузія забив Барзію; народ не знав про його смерть. Потім Камбузія пішов у Єгипет. Поки він був у Єгипті, народ збунтувався, брехня розійшлася в краю, в Персії, в Медії та в інших країнах. Був один маг, званий Гаумата, він повстав у Пізіагаді (Пасаргаді); там є гора, що зветься Аркадріс; се було 24 дня місяця Віякна (лютого), коли він повстав. Він одурив люд, кажучи: Я Барзія, син Куруса, брат Камбузії. І люд збунтовався, повернувся до нього і покинув Камбузію. Потім Камбузія вмер, сам себе поранивши. Тее царство, що Гаумата маг заграбував у Камбузії, здавна вже

належало до нашого роду. Коли Гаумата маг забрав у Камбузії Персію, Медію та інші краї, тоді він чинив свою волю, він став царем. Не було людини з нашого роду, щоб одважилася зірвати корону з Гаумати мага. Люд боявся його, бо він був лютий. Він би забив багато людей, що знали справжнього Барзію. Він би забив увесь народ, щоб тільки ніхто не довідався, що він не Барзія, син Куруса. Ніхто не смів нічого казати проти Гаумати мага, поки я не прийшов. Тоді я помолився Агура-Мазді і Агура-Мазда мені поміг. 10-го дня місяця Багаядіс (марця) я забив, при помочі вірних людей, Гаумату мага і головних його помішників. Єсть замок званий Сіктаувагіс в Нізеї в Медії, там я його вбив, я одібрав йому царство. По волі Агура-Мазди я став царем, я відновив державу, що була заграбована в нашого роду. Я позовдив олтарі, що Гаумата маг розкинув, я вирятував люд. Я повернув співи та святі обряди». Остання фраза досить непевна: трудно, щоб маг (святець) розкидав святі олтарі. Се або царь хоче показати себе праведнішим від мага і тим заслонити свій гріх забивства святця, або, може, тоді ще віра персів одрізнялася від медійської, і Гаумата справді зневажав її, чи може, знов се говориться про співи та обряди чужих, підданих персам племен, їх же святець медійський міг і справді зневажати, а царі перські відносилися досить терпимо до чужих вір.³²⁵ На Бегістунській скелі виритий Дарій і різні люде, що здіймали повстання проти нього. Хоч вони там усі зв'язані на один шнур, але вони всі повставали в різні часи. Царь топче ногами Гаумату мага, а дев'ятеро інших стоять перед ним, зв'язані на один шнур з руками назад заложеними. Над ними надписані їхні ймення. Угорі проти царя зроблена сімболічна фігура, яка часто малювалася при асирійських царях, думають, що вона має з'являти царевого феруера. Ось написи над пов'язаними людьми: «1) Се Гаумата, маг, що брехав, говорячи: Я Барзія, син Куруса, я царь. 2) Се Атріна, що брехав, кажучи: Я царь Сузіани. 3) Се Надітабіра, що брехав, кажучи: Я Набукодоросор, син Набонагіда і царь вавилонський. 4) Се Фравартіс (Фраортес), що брехав, кажучи: я Ксаттріта з роду Кіаксара, царь медійський. 5) Се Мартія, що брехав, кажучи:

Я Уманес, царь Сузіани. 6) Се Цігратакма, що брехав, кажучи: Я царь сагартійців, з роду Кіаксара. 7) Се Вагіаздата, що брехав, кажучи: Я Барзія, син Куруса, царь. 8) Се Араку, що брехав, кажучи: Я Набукодросор, син Набонагіда, царь вавілонський. 9) Се Фрада, що брехав, кажучи: Я царь Маргіани. 10) Се Сарука, Сакієць».

Як видно, повстаннів було чимало. Царь Гаумата, каже Геродот, під час свого недовгого царювання так привернув до себе піддані народи, що всі, окрім персів, жалували за ним. Новий царь знов наложив податки, що були подаровані на три роки, от і почались повстання. В кожній країні знаходився такий одважний чоловік, що збирав коло себе невдоволених і здійснював повстання, а щоб придбати собі ще більше поваги, називався яким-небудь царем із стародавнього роду. Як видно з цього напису, було двох Набукодросорів у Вавілоні, двох потомків Кіаксара в Медії і двох Барзіїв у Персії. Перші повстання знялися в Сузіані та в Халдеї. Так пишеться далі на скелі Бегістунській: «Царь Даріавус об'являє: Коли я вбив Гаумату мага, то чоловік, званий Атріна, син Упадарми, повстав у Сузіані. Він казав людові: Я царь Сузіани. І один чоловік вавілонський, званий Надітабіра, син Анірі, повстав у Вавілонії. Він казав, брешучи, до люду: Я Набукодросор, син Набонагіда. І люду вавілонський увесь перейшов до цього Надітабіри. Тоді я послав військо у Сузіану, він, Атріна, був приведений перед мене скований. Я його вбив. Тоді я пішов на Вавілон проти Надітабіри, що назвався Набукодросором. Його військо обороняло Тігр; воно трималося на кораблях. Агура-Мазда мені поміг. Я перейшов через Тігр. Я побив багато військо Надітабіри. Тоді я пішов на Вавілон. Коли я дійшов до міста, що звалось Зазана, на Евфраті, Надітабіра наблизився з своїм військом. Ми вступили в бій. Агура-Мазда дав мені свою допомогу, я побив багато народу. Потім я взяв Вавілон і вбив Надітабіру».

Облога Вавілону розказується у Геродота з такими подробицями, що їх можна уважати за легенду, тим більше, що в написі Бегістунському про них не згадується. Геродот каже, що вавілоняне приготувалися довго витримувати облогу, та щоб

менше потребувалось їди, то кожний чоловік повбивав усіх жінок в своєму домі, окрім матері, та ще якої одної жінки, що варила їсти. Дарій уживав різних способів, щоб забрати місто, навіть Кіровий спосіб, але вавілоняне добре стереглись, і він нічого не міг вдіяти. Вавілоняне танцювали по мурах і, насміхаючись, казали, що тоді перси їх завоюють, коли у мулів будут ослята. А, як відомо, у мулів дуже рідко бувають діти. На двадцятому місяці в перському таборі самка мула привела ослия, сама ж вона належала до Зопіра,³²⁶ сина Мегабізового. Зопір прийняв се за знак божий і став думати, як би йому взяти Вавілон. Він обтяв собі вуха і ніс, збив себе страшенно багатом і так покалічений пішов у Вавілон (раніше сказавши про свій замір цареві). Там його прийняли, бо він сказав, що то його перси так скалічили і що він покинув перський табор. Розвідавши всі вавілонські справи і ставши довірленною людиною там, він виступив з військом проти персів (навмисне), і перси навмисне піддавались йому. Тоді вавілоняне доручили йому владу над містом, а він відчинив усі брами, впустив персів, тоді місто було зруйноване. Дарій страшенно сплундрував місто і розп'яв силу народу. Кір не робив сього. Потім він спровадив жінок з чужих сусідніх країн замість повбиваних вавілонських. Всіх жінок спроважено було 50,000. Зопірові дав він місто Вавілон у вічну обладу і завжди тримав його у великому почоті. Правда, що Зопірова подія була зрадлива, але ж Дарій казав, що нема чоловіка в світі гідного порівняння з Зопіром, окрім Кіра, але ж до Кіра не смів рівнятися жаден перс. З того часу пішов звичай обманювати всякими способами різних повстанців, дарма що перси хвалилися, ніби над усе в світі люблять і поважають правду. Для власної користі вони й правду готові були забути.

Далі в Бегістунському написі говориться про медійське повстання: «В той час, як я був у Вавілоні, повстали проти мене ось які краї: Персія, Сузіана, Медія, Асірія, Арменія, Партіана, Маргіана, Саттагідія, Скітія. Один перс на ймення Мартія повстав у Сузіані і казав до люду: «Я Уманес, царь Сузіани». Тоді я пішов на Сузіану і сузіанці, боячись мене, взяли сього

Мартію, що був їхнім ватагом, і вбили. Царь Даріавус об'являє чоловік, званий Фравартіс, повстав проти мене в Медії; він так казав людові: «Я Ксаттріта, з роду Кіаксара». І люд медійський збунтувався проти мене і пішов за Фравартісом, він же був царем в Медії. Військо перське та медійське, що було при мені, зосталось мені вірним. Я послав слугу свого Гідарнеса, я зробив його старшим. Я так сказав воякам: «Ідіть, бийте се військо медійське, що не слухає мене». Агура-Мазда поміг мені; військо Гідарнеса побито повстанців».

Однак все-таки Фравартіс не був взятий, отже повстання ще не минуло, воно все ширшало в Медії, Armenії та Асирії. Царь зайнятий облогою Вавилону, посилає в Armenію свого слугу Дадарсара, арменця. По милості Агура-Мазди він побив багато люду, але, не вважаючи на три перемоги, прийшлося послати другого слугу, Омізеса. Даремне казав йому Дарій: «Іди, знищи се бунтівниче військо, що не слухає мене». Бунтівниче військо займає Асирію, і дві перемоги не знищили його. Нарешті Дарій, взявши Вавилон, пішов сам зо всею силою на повстанців: «Тоді я пішов з Вавилону і подався в Медію, щоб втишити її. Є в Медії місто зване Гундурус; там Фравартіс, що назвався царем медійським, зустрів мене з своїм військом. Ми вступили в бій. Агура-Мазда дав мені свою поміч, і я побив багато люду. Сей Фравартіс утік зо своїми скількома вірними вояками в Рагу в Медії, я послав погоню. Його зловили і привели перед мене. Я відтяв йому ніс, вуха і язик. Його тримали скованого при моїй брамі, увесь люд бачив його. Потім я казав розп'ясти його в Екбатані, його і всіх його спільників».

По смерті Фравартіса Цітратакма, назвавшись царем з роду Кіаксара, повстав у Сагартії. Дарій послав на нього військо перське та арменське: «Агура-Мазда допоміг мені, мое військо знищило військо бунтівниче. Цітратакму привели перед мене. Я обтяв йому ніс і вуха. Його тримали скованого при моїм дворі, і весь люд бачив його. Потім я казав його розп'ясти в Арбелах». Партіану та Гірканію, що пристали до Фравартіса, покоровив Гістасп, Дарієвий батько. Бактріанський сатрап (начальник) усмирив Маргіяну. Але тут в Персії знову

повстав Вагіаздата, що видавав себе за Барзію (Смердіза). Його розп'яли, як і всіх інших. Вавілон знов повстав за приводом Араку, що назвався Набукодросором (царем вавілонським), його знищив товариш Дарія (з тих семи) Інтафрес, тим часом Габріас починав третє повстання в Сузіані. Геродот ще споминає одну подію, що не згадана в написі Бегістунському, може, через те, що вона не служить на честь Дарієві: Ороїтес, сатрап Фрігії, починав триматися занадто незалежно, робив, що сам хотів, забив двох знакомих персів, навіть ставив засади на царських гонців. Однак одкритого повстання не робив. Дарій задумав стратити його хитрощами, щоб не робити шуму в краю. Він вибрав одного перса з найвірнійших і доручив йому згубити Ороїтеса. Той написав скілька листів, запечатав їх царськими печатями і пішов у Фрігію. Там, вивідавши ума в сторожі Ороїтеса, він побачив, що та сторожа прихильна до царя, тоді він дав сторожі лист, де було написано: «Перси, царь забороняє вам служити Ороїтесові». Вони в ту ж мить склали долі всю зброю. Тоді він дав їм другий лист: «Царь Дарій наказує персам, що в Сардах, убити Ороїтеса». Сторожа зараз витягла мечі і вбила сатрапа.

Все це діялося в кінці VI в. до Р.Х. межі 520 р. й 514 в такому порядку: 520— Дарій жене вавілонян в місто. 519— початок облоги вавілонської й повстання медійців та арменців, перший поход на них. 518 кінець облоги Вавілону, покорення медійців та арменців. 515— поход в Партіану. 514— повстання сакійського царя Саруки.

Дарій так закінчує розповідь свою: «Ось що я вчинив за помочєю Агура-Мазди: Я мав 19 боїв з бунтівничими народами, я їх покорив і взяв у полон 9 царів». Тут намальований він і 9 повстанців. Далі він пише: «Хто буде читати сей напис, читай і знай, що я нічого такого не сказав, чого б я не зробив, і що я навіть зробив багато такого, про що тут не кажу. Коли ти не скриєш сього напису, хай Агура-Мазда буде тобі ласкавий, дасть тобі багато нащадків і довге життя. Коли ж ти скриєш його, хай Агура-Мазда стане тобі ворогом і хай не буде нащадків у тебе. Агура-Мазда та інші боги, які єсть, були до мене

ласкаві, бо я не був ні невірою, ні брехуном, ні насильником (тіраном). Ти, що бачитимеш колись сей напис і сі образи, не роби їм ніякої шкоди. Коли ти їх доглядиш, доглядиш сам себе. Коли ж ти їх знищиш, нехай Агура-Мазда стане тобі ворогом, хай тобі не буде нащадків, хай Агура-Мазда знищить всі твої надії і все, що ти вчиниш на світі».

На Бегістунській скелі нічого не згадується про поход на Індію, але Геродот розказує, ніби Дарій послав туди своє військо, і навіть розказує дещо про життя та звичаї індійських народів, але всі ті розповіді мають в собі дуже багато чудного. Він розказує, що одні народи живуть у пустині, дуже близько до сходу сонця, що вони людоїди і мають дуже дикі звичаї, що вони вбивають старих та слабих і їдять їх. Про других каже, що вони провадять бродяче життя і займаються риболовством, плаваючи річками на пучках очерету. Знов же, каже він, є й такі, що зовсім не їдять м'яса, а тільки рослини, і вважають за великий гріх вбити що-небудь живе; вони не живуть по хатах і не сіють збіжжя. Окрім того, ще Геродот розказує про якийсь чудний спосіб добування золота в Індії при допомозі великих мурах, таких завбільшки, як лисиці. Потім він розповідає, ніби Дарій вирижав колись експедицію, щоб розвідати сторони по берегах р. Інду. Але ж, як видно, р. Гангу ні Геродот, ні перси його часів зовсім не знали.

Посилаючи військо в Індію, сам Дарій ходив тим часом в Скітію європейську. Геродот споминає ще і Скітію азійську, або Сакію, та здається, що греки по більшій часті звали скітами всі чужі, невідомі народи, дарма, до якого племені вони належали.

Геродот багато розповідає про звичаї тих скітів, описує їх яко політеїстів, звичаями досить диких, не маючих сталої домівки (номадів) і приносячих людські жертви. Він розказує, як вони здіймають скальпи з забитих людей і ходять в одежах з людської або звірячої шкури і п'ють вино з людських черепів. Він розказує про їхніх святців — ворожбитів, але, як видно, великої влади ті святці не мали. Геродот описує ще багато інших диких народів, сусідніх скітам, але вони всі, як і самі скіти,

не належать до історії східних народів, отже, про них будемо говорити потім в другому місці.

Дивно, що Дарій, замість іти воювати багатий край — Індію, пішов на убогу та дику Скітію. Геродот каже, ніби він хотів покарати скітів за їхній набіг за часів Кіаксара. Другий історик каже, ніби війна почалася за дочку скітського царя. Як видно все-таки, поход Дарієвий був такий самий безумний та несправедливий, як і поход Камбіза на Етіопію.

Коли Дарій збирав велике військо, щоб іти на скітів, брат його радив йому, щоб він покинув тую війну, але Дарій не послухав ради і, зібравши як можна більше війська, пішов сам з ним на скітів. Один перс просив царя, щоб той лишив йому вдома одного сина з трьох, але царь сказав, що лишить йому всіх трьох, а потім казав забити всіх трьох і кинути на перській границі.

Потім Дарій пішов у Халкедонію,³²⁷ де йому малоазійські греки поставили міст через Босфор. Там же над Босфором казав Дарій поставити дві білих колонни і на них написати на одній по-асирійськи, на другій по-грецьки ймення усіх народів, які з ним ішли, а йшли з ним усі піддані йому народи.

Дарій вирядив малоазійських греків морем на гирло Дунайське, а сам пішов через Тракію³²⁸ сухопуттям на скітів. Дорогою він ставив пам'ятники, щоб знати було, де переходив. Перші народи перед Дунаєм (траки,³²⁹ кірміади міпсейці³³⁰ і т. д.) самі покорилися Дарієві або знов були дуже легко повойовані. Гети³³¹ сперечалися, але їх хутко звоювали. На Дунаєві греки, послані морем, вже поставили міст, і Дарій перейшов на той бік, потім казав грекам зламати за ним міст і йти за ним у Скітію, але греки попросили Дарія, щоб він не ламав мосту, а поставив би їх на сторожі при тому мості; Дарій згодився на се. Дарій непевний був, чи він вернеться тим самим шляхом, отже, дав грекам ремінь, зав'язаний на 60 вузлів, і казав їм розв'язувати щодень по вузлі, — щоб стерегли міст, поки усіх вузлів не розв'яжуть, а як розв'яжуть, то можуть собі іти до дому, не чекаючи його, коли він не прийде до того часу.

Скіти скликали тим часом сусідів собі до помочі проти Дарія, але деякі не схотіли їм допомогати. Тоді скіти зібралися з своїми возами (вони, не маючи домівок, жили в возах) і втікали перед персами, аж поки не затягли персів на землі тих народів, що відмовили їм своєї помочі, для того, щоб ті мусіли воюватися проти персів за свої землі. Втікаючи, скіти завалювали за собою криниці та псували пасовиська. На персів напав голод, а скіти їх тільки дратували своїми невеличкими відрядами, що часом вибігали проти персів. Тоді Дарій послав гонця до царя скітського і спитав його: «Чого ти втікаєш від мене? Коли твоя сила слаба, то піддайся, віддай мені свою землю й воду, коли ж ти дужий, то бийся». Царь скітській відповів йому: «Я не втікаю, а роблю те, що завжди роблю і в мирні часі. Ми не боїмося втратити свої городи, бо в нас їх нема, не боїмося пљундровання наших земель, бо вони в нас не орані, і нема нам за що воюватися. Коли ж хочеш довести нас до війни, то знайди могили наших батьків, та зобачиш, чи вміємо ми їх боронити. Замість землі та води, посилаю тобі дарунки, що більш тобі личать». І царь послав Дарієві миш, жабу, птицю та п'ять стріл. Дарій прийняв се за знаки підданства, нібито скіти віддають йому воду, землю, повітря і зброю. Але ж один перс розтолкував йому краще значіння чудного подарунку: «Перси, сказав він, сі подарунки значать, що коли ви не літаєте, як птиці, не ховаєтесь під землю як миші, не скачете через болото, як жаби, то ніколи вам не бачити вашої рідної сторони, і всі ви погинете від наших стріл». Тоді Дарій повернувся і пішов з військом назад до Дунаю. В таборі ж на тім місці покинув слабих, деяких рабів та ослів, щоб скіти думали, що він ще не виступав. Але скіти довідалися про відступлення, і навперейми пішли до Дунаю, й, знаючи коротший шлях, прийшли туди раніше Дарія. Там вони радили грекам (іонійським) покинути стерегти мосту, а втікати додому, покинувши Дарія гинути в Скітії, і таким способом визволитися від перського ярма. Але греки, розрадивши між собою, zostалися чекати Дарія і потім помогли йому переправитися через Дунай в Тракію, бо все-таки половину мосту мусіли розвалити,

боячися скітів. Потім скіти казали про малоазійських греків: «Яко вільні люде, вони найнікчемнійші і найподлійші в світі, але яко раби найвірнійші!»

Дарій же переправився знову на азійський беріг, а в Європі покинув частину війська, щоб завойовувало Тракію. Дарій застановився на який час у Сардах, подавав надгороди грекам за їхню поміч в поході, потім подався додому. Військо те, що зоставалось у Тракії, завойовало Тракію і всі землі від Дунаю аж до Тессалії.³³² Потім перси ще завойовали багато городів грецьких в Європі та в Азії. Сі руйнування чужих міст перси оправдували там, що вони хотіли покарати тих народів, що не помагали їм в поході і що насміхалися з війська при відступленні. Деякі історіки пишуть, що Дарій попалив деякі міста за те, що мешканці їх пробували розвалити босфорській міст, а деякі для того, щоб вони часом не допомогли скітам напасти на перську державу. Скіти справді збиралися зробити напад, але не могли, бо нікому було допомогти їм перебратися через море. В грецьких пограничних містах Дарій посадив старшинами прихильних до себе людей, і тії тримали мешканців, як у неволі.

Так закінчився скітський поход Дарія. Та й не по тодішніх часах було пускатися в такі далекі та невідомі сторони з певним різнонароднім військом проти сміливого та дикого народу.

РОЗДІЛ VI

ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА ПРИ ДАРІЇ

Хоча Дарієві не давалося завойовання чужих країв, так зате він умів заряджувати вже подоланими краями собі на користь. Власне, він намагався видобути як можна більше собі користі з своєї великої держави. Про нього казали, що він, наче той купець, хоче зо всього зробити гроші. До часів Дарія царі перські не мали ніякого порядку в збиранню податків, податки збирались як-небудь і скільки хто дасть, але Дарій зайнявся ними

дуже пильно; ще там всякі справи громадські, закони людві, суди тощо він лишав самим підвладним народам, але для збору податків він настановляв над кожною країною свого-таки перського начальника або дуже покірного, хоч би й чужого, чоловіка. Щоб легше було правити, або, краще сказати, збирати податки, Дарій розділив свою державу на 20 сатрапій (провінцій) і посадив на кождую сатрапію по одному сатрапу (управителю). От список сих сатрапій (після Геродота) і число податків, що вони платили. (При сьому треба зауважити, що в одну сатрапію входило часом скілька зовсім різних, чужих народів, а були вони злучені до купи найбільше для легчого збирання податків).

1-ша сатрапія— малоазійські греки, платили всі разом 400 талантів срібла.

2-га сатрапія — Лідія та Мізія³³³— 500 т.

3-я сатрапія — Геллеспонтіда,³³⁴ Тракія (азіятська), Пафлагонія,³³⁵ Фригія³³⁶ та Каппадокія— 360 т.

4-а сатрапія — Кілікія³³⁷ 500 т. й по білому коневі щодня.

5-а сатрапія — Сірія, Палестіна та Фінікія— 350 т.

6-а сатрапія — Єгипет і сусідні сторони— 700 т., окрім того, ще збіжжя 120000 мірок.

7-а сатрапія — Гандарія,³³⁸ Сатагідія³³⁹ та інші— 170 т.

8-а сатрапія — Сузіана— 300 т.

9-а сатрапія — Асіро-Вавілонія 100 т. і 500 євнухів.

10-а сатрапія — Медія— 450 т.

11-а сатрапія — Прикаспійська сторона— 200 т.

12-а сатрапія — Бактріана— 360 т.

13-а сатрапія — Арменія³⁴⁰ та інші— 400 т.

14-а сатрапія — Сагартія³⁴¹ та інші— 600 т.

15-а сатрапія — Сакія та Каспія³⁴²— 250 т.

16-а сатрапія — Хоразмія,³⁴³ Партія, Согдіана, Аріана— 300 т.

17-а сатрапія — Етіопія (азіятська)— 400 т.

18-а сатрапія — Мантіана та інші— 200 т.

19-а сатрапія — Мосхи,³⁴⁴ Тібарени³⁴⁵ та інші— 300 т.

20-а сатрапія — Індія— 360 т. чистого золота.

Всього разом 7200 талантів (близько 140 мил. руб.). Ще й, окрім того, збирались податки з островів та європейських країв. Та ще багато збиралося натурою. Золото та срібло ховалося чистим або перероблювалося на гроші. Гроші почали робити в Персії після завоювання Лідії, їх, певно, видумали або греки, або лідійці. Перські гроші звуться даріки (dariques), вони були золоті і срібні. На самих давніх перських грошах, що були ще за Дарія, вибитий був стрілець з одного боку, а на другім боці просто видовбаний чотирьохкутник. Пізнійше стали вибивати з обох боків фігури які-небудь. На інших вибитий човен, то, певне, фінікійські гроші. На інших вибивали царя на повозі, або царя, що душить лева, або стрільця на морському коні, або сову.

Натурою збиралося дуже багато. Окрім грошей, Кілікія давала коні, Вавілонія євнухів, Єгипет жито, Каппадокія мусіла давати щороку півтори тисячі коней, дві тисячі мулів, 50 тисяч баранів, Медія давала сього всього вдвоє стілько. Арменія давала ще 20 тисяч лошат. Інші сторони хоч не були обложені податками, так зате вони давали щороку «добровольні дари». Персія, напр., не була обложена, але щороку царь проїздив по ній і всі мешканці, навіть робітники та хлібороби, давали йому подарунки, хто чим міг. Давали воли, барани, збіжжя, вино, навіть молоко, фініки, сир і всяку садовину.

Так само етіопи давали через три рока «добровільного дару» два міхи чистого золота, 200 стовпів чорного дерева і двадцять великих слонових зубів. Колхидяне так само через кожних п'ять літ давали по 100 хлопців і по 100 дівчат. Араби давали на 1000 талантів ладану. Окрім того, піддані краї мусіли содержувати царське військо, напр., Вавілон содержував його чотири місяці на рік. Ще ж мусіли давати коні для війська, та й люде йшли теж у військо служити. Ще ж кожна провінція повинна була утримувати сатрапа і платити йому та годувати військо, що трималося для піддержання порядку в країні.

Царський двір звався порта (брама), як тепер у Турції. Царь жив весну в Екбатані, літо в Сузах, а зіму в Вавілоні. Пив особливе вино і воду, що перевозили за ним скрізь у срібних

збанах. Одежа царська була вбрана золотом та дорогим камінням. Життя провадив царь дуже розкішне, придворні звичаї вимагали великої уклінности перед царем. На малюнках перських царь завжди сидить на троні, а за ним евнух з опахалом; евнух має зав'язаного рота, щоб не псувати своїм диханням царського повітря. Чужоземні послы дуже трудно допускалися перед цареві очі, і, ввійходячи в царську світлицю, вони мусли падати долі перед царем. Грецькі послы часто не хотіли слухати сього звичаю, хоч не послухати його було небезпечно. Живучи завжди серед гарему та царедворців, царі хутко стали рабами своїх жінок та евнухів, і чвари придворні наповняють всю історію нащадків Дарієвих.

Сатрапи були досить незалежні від царя, але все ж при них настановлялись царські наглядачі, що доносили цареві все про життя сатрапів і що звались «царські очі й вуха». Але ж сатрапи мали в своєму інтересі бути покірними цареві, бо головна їхня повинність була збирання податі для царя, а на свою власну користь вони могли дерти з підданого краю скільки хотіли. Сатрап мав свій дворець, сади, гарем, службу, і все те утримувалося на кошт країні (сатрапії); отже, царь, даючи кому сатрапію, робив йому добрий подарунок, а сам нічого не теряв, бо податки він отримував, не відкладаючи нічого на плату сатрапові. Що ж до різних громадських потреб (города, дороги, церкви, школи і т. д.), то народ мусів то все вряжувати теж на свій власний кошт, звісно, коли йому зоставалося ще трохи того кошту після царевих та сатрапових зборів. Ще були менші управителі (тірани), і ті мали свій двір, сторожу і т. д. і те все теж утримувалося на народні гроші. Ще було й військо для порядку, і те жило на народний кошт.

Суд провадив справи «во ім'я царя», як у всіх монархіях. Дарій дуже суворо карав за хабарі, навіть розпинав.

В Персії за часів Дарія було щось подібне до почти. На різних дорогах стояли станції, де були коні і люде — царські гонці. Царь давав першому гонцеві листа, той відвозив його до другої станції, там листа переймав другий гонець і віз до третьої станції, і т. д. Така почта була дуже швидка (як на ті часи),

але вона відрізнялася від наших почт тим, що служила тільки для царських листів. На станціях були наглядачі над гонцями та кіньми. Найбільша поштова дорога була від Сардів до Суз, там стояло 20 станцій. Один учений думає, що перси перейняли пошту від кітайців. Почта утримувалася теж на народні гроші.

Перська монархія мала на меті зібрати всі краєві сили і гроші в руках однієї людини — царя. Монархічні звичаї та постанови були заведені не одним царем, а цілими дінастіями поступово. Царі перські турбувалися тільки за тим, щоб не було повстаннів у краю, для того вони тримали військо та рівнійше розкладали податі. Хоч податі лягали рівно на всіх підданих, та через те вони легші не були. До Дарія вони були не рівні і не суворо поведені збирання їх; Дарій запровадив міцну систему і таким способом тільки краще запряг свої народи в ярмо. Після Дарія перська держава швидко пішла на упадок. Та се й не диво; монархія доти може бути в порядку, поки над нею царює чоловік розумний, енергичний; а як вона попаде в руки неспосібному чоловікові, то в ній мусить лад загубитись; управителі перестають його слухатися, народ повстає, і перше чуже завоювання приймається народом, як визволення. Ще ж треба собі уявити всі чвари придворні, що вічно колотилися в царських перських дворах і котрими царь не раз був більше зайнятий, ніж державними справами. Взагалі царі здавна звикли дивитись на державу, як на свій маєток, тільки що великій, а при такому погляді добра в країні не могло бути.

Розділ VII

Звичаї

Як уже було спогадано, царі перські дбали тільки про збирання податків з підданих країв, а в звичаї і віру тих країв вони не мішались. Отже, говорячи про перські звичаї, маємо на увазі звичаї тільки самої Персії, а не усеї перської монархії, бо навіть звичаї кожної країни тої монархії мало або й зовсім невідомі,

або ж належать до окремої історії (як напр. в Асіро-Вавілонії, Палестині і т. д.). В самій Персії, як у всякій другій країні, звичаї з часом мінялися. Перед Кіром (перед злученням з Медією) вони були далеко грубійші та дичійші, потім вони стали більш подібні до медійських звичаїв, стали більш цивілізовані. Перси перестали бути дикими пастухами, номадами, потім же вони, покоровши собі краї більш освічені, самі покорилися чужій культурі і разом з добрими сторонами тої культури перейняли й лихі, напр., розпусту двірську, та п'янство, та гаремні звичайки. Тим легше було персам перейняти медійські звичаї, що вони були одного племені і віри з ними, з дуже невеликими одмінами. Про віру персько-медійську було раніше багато говорено в попередніх розділах. Тут тільки додамо, що не відомо, коли, власне, була прийнята у персів та дуалістична віра в такій, власне, формі, в якій вона відома в Зенд-Авесті, деякі думають, що, може, вона була прийнята тільки в часи Дарія, але ж то тільки може бути, що вона була більше впорядкована в ті часи. Віра ж у дві сили, добру й лиху, напевне, давніша Дарієвих часів, бо початки її бачимо ще в ведічних гімнах. Ще Геродот споминає, що в Персії вірили ще в богиню Мітру,³⁴⁶ але в чому виражалася та віра і що то було за божище — не відомо.

Геродот розповідає багато про релігійні звичаї персів, або, краще сказати, медійців, бо й він каже, що всі святі обряди, приношення поданків і т. д. належали до магів медійців. Він теж каже, що маги суворо забороняли робити ідоли і що вони дуже дбали про святі звичаї. Може, віра простого перського люду і відрізнялася чим від державної медійської, але ж цього не можна тепер перевірити, бо ніяких до цього пам'ятників нема. Ось як описує Геродот приношення поданку в Персії: маг приводить поданкову звірину на «чисте» місце, сам він має на голові тіару (шапку гостру) і вінок з мірту. Святець не сміє молитися за себе самого або тільки за того, хто дає поданок, він мусить молитися за царя і за всіх персів взагалі. Потім він коле звірину, ріже її на шматки і варить, потім стелить на землі колючину, розкладає на ній шматки вареного м'яса, співає над

ними святі гімни (певне Гатас). Після того чоловік, що приніс податок, забірає собі тее м'ясо і робить з ним, що хоче (певне, все-таки лишивши частину магові).

Отже, віра була вся в руках магів, а народ не розумів навіть тих святих одправ, що співали маги. Се врешті не дивно, коли собі пригадаємо, як тепер в православних церквах співають давньою слов'янською мовою, в католицьких латинською, в жидівських давньою гебрейською, в турецьких арабською і всіх тих мов теперішні люде не розуміють, однак одправу слухають і святою називають.

Після пригоди з Гауматою магом релігійна влада магів була захиталась, але ж ненадовго, бо вже дуже міцний був релігійний вплив магів на народ. Окрім же того, святці та царі завжди стараються бути в згоді (хоч би й в нещирій), бо дуже залежать одні від других, а річ тільки в тім, хто більше забере собі влади над людом. В Персії царі взяли гору, але все ж обійтись без магів не могли, може, боячись повстання святецького, самого підступного, фанатичного і страшного в світі. Одно тільки можна сказати на честь маздейській вірі, що за неї ніколи не здіймалися війни і не проливалася кров. Хоч царі завжди вживали виразу «при допомозі Агура-Мазди», розказуючи про військові перемоги, але ж се був вираз подібний теперешньому «Божією милостію» і не значив, щоб війна велася за того самого Агура-Мазду. Може, власне, того не було в Персії релігійних війн, що царі були з иншого племені, ніж святці, і релігійний святецький фанатизм був далеко від їхньої натури. Та й немало прийшлося би їм битися во славу Агура-Мазди, маючи в своїй державі стільки різних народів різної віри.

Хліборобство дуже похваляється в Зенд-Авесті: «Владарю і очистителю видимого світа! що дарує землі найбільше радощів? — Се коли святий ходить по ній, о Заратустра, коли він ставить на ній домівки з вогнем та з бидлом, коли він має жінку, діти та добрі статки. Се тее місце, де вправлена рілля родить збіжжя, трави та садове дерево, де чоловік поливає суху землю або осушує надто вогку, се те місце, де багато бидла та гною. Хто не вправляє землі, не задовольняє її. Хто робить

землю праворуч, ліворуч, правою й лівою рукою, той, о Заратустра, має землю правдиво родючу. Як друг любому другові, так вона йому дає багатство й нащадків. Хто не вправляє землі, тому вона каже: чоловіче, коли ти не посвячуєш мені праці праворуч, ліворуч, правою й лівою рукою, то будеш ти завжди блукати під чужими дверьми, жебраючи хліба. Хто робить землю, той робить чисте діло, він робить по закону маздейському, все одно, якби він прочитав сто молитов, дав тисячу поданків, одправив дві тисячі одправ». Царі перські теж підтримували хліборобство, почасти для віри, почасти для власної користі, бо з хліборобів завжди збирається найбільше податків. Щодо торгівлі, то царі нехтували нею, однак можна думати, що великі дороги караванні (по котрим потім ходили ті ж царі з своїм військом) були протоптані купцями перськими та вавілонськими.

Як медійці захопили в свої руки віру, так перси військової справи. Найбільше вони поважали в людях силу. Геродот каже: «Після одважних на війні людей, перси поважали тих, у кого багато дітей. Царь щороку дає подарунки тим, в кого сім'я найбільша. Вони починають учити своїх дітей на п'ятому році, і від сього віку до двадцяти літ вони учать їх трьох річей: їздити на коні, з лука стріляти й правду казати.¹ До п'яти літ дитини не показують батькові, її виховують жінки до того часу. Роблять се для того, щоб батько не журився, як часом дитина умре в малих літах». Видно по сьому звичаю, що родинне почуття в персів не дуже то ніжне було.

Ще за що Геродот ганить персів, то то за п'янство: «Вони дуже кохаються в бенькетах і навіть на бенькетах радят про найповажніші справи державні».

Перси дуже одрізняли людей старших (вельможніших) від менших (нижших). «Коли два перса стріваються на вулиці, каже Геродот, то легко пізнати, чи вони рівні, чи ні. Коли рівні, то цілуються в губи, вітаючись; коли один трохи нижше,

¹ Певна річ, що наука перських дітей була не така вже мала, тут треба розуміти, що Геродот каже се про виховання.

то цілюються в щоки, коли ж дуже нижше, то він кланяється старшому до ніг. З чужих народів вони поважають найбільше тих, що живуть найближше до Персії, але завжди ставлять їх нижче від себе. Чим далі народ який живе, тим менше йому поваги в Персії. Се походить від того, що вони уважають себе найкращими з цілого світа і свою країну серединою світа, отже, хто далі живе від тої найкращої середини, той мусить бути гіршим у всьому». Такий погляд не дивний, бо ми знаємо, що сливе всі народи уважали свою країну серединою світа, а себе найкращим народом.

РОЗДІЛ VIII

ПИСЬМО ТА ПАМ'ЯТНИКИ

В перській державі було, як відомо, багато державних мов. В малоазійській Греції уживали грецької мови, в Сирії, Палестині та Каппадокії арамейської (сирійської), в Єгипті мови єгипетської та гієрогліфічного письма, в Фенікії фенікійської мови та письма. В середині Азії уживано трьох мов: асирійської, медійської та перської, всі три писалися цвяхоподібним (кунеїчним) письмом,³⁴⁷ а в різні способи: асирійці та медійці писали сіллабичним (складовим) письмом, себто один знак показував цілий склад (як в санскриті), через те у них знаків було дуже багато; перси ж писали способом фонетичним (таким, як ми вживаємо), і через те у них знаків було менше і вчені розібрали його скорійше, бо воно читається легше. Хоч перське письмо повстало з медійського і повстало пізнійше, проте (або, власне, через те) воно краще пристосоване до легшого писання.

Розібрали ж його ось яким способом: на перських написах вчені найперше завважили один кривий цвях,³⁴⁸ що стояв окремим, вони домислилися, що то знак поділу (от як би наша точка), тоді вже починали одрізняти слова, відділені одно від другого тим цвяхом. Побачили далі, що деякі слова часто повторюються в написі без жадної одміни, тоді подумали, що то, певне, ймення царів, і почали підкладати до

них відомі з грецьких істориків ймення перських царів, ймення, стоячі близько їх, були напевне ймення царевих батьків.¹ Візьмемо, напр., чотири царські ймення: Курус, Ахеменід, Даріавус, Гістаспес, коли ми одгадаємо напр., букву а, у та р,³⁴⁹ то вже далі нам легше буде довідатися про всі остатні, провіряючи одно ймення другим. Потім же так: на пам'ятнику Дарія Дарій зве себе сином Гістаспа, на пам'ятнику знов Дарієвого сина вже ймення Гістаспа зникає, а зостається тільки Дарій та ймення його сина, нового царя, а знавши вже спосіб писання слова Дарій і пізнавши його поруч з другими йменнями на другому пам'ятнику (але не при йменні Гістаспа, котре теж, припустим, нам уже відомо), ми можемо догадатися, що те друге ймення має з'являти сина Дарієвого, його ж ймення ми знаємо від грецького історика, хоч, може, трохи й перекручене, а все-таки принаймі початкові букви мусять бути вірні, решту букв легко перевірити при помочі вже відомих йменнів. А вже знаючи букви з сих йменнів: Курус, Камбузіа, Барзіа, Гаумата, Даріавус, Гістасп (к, а, у, р, г, м, т, с, б, з, і, в), ми вже знаємо сливе третю частину всієї азбуки. Потім уже легше розбирати усякі інші слова, при тому провіряючи їх прикладанням до слів близької перській мови — санскритської і новоперської, вона ж була вченим відома раніше. Описувати докладно ступінь за ступнем історію розбирання перського письма було б дуже довго, а для зрозуміння способу досить і сього.

Асірійське та медійське письмо розібрали вже, приміряючи до перського, хоч, звісно, се було дуже трудно, власне, через те, що способи складання слів були зовсім різні. При сьому дуже добре трапилося, що знайшли отой напис Бегістунський, де про ту саму річ написано трьома різними мовами.

Окрім царських пам'ятників, не відомо, чи була в персів ще яка література (Зенд-Авеста і т. д. належать до літератури медійської і то релігійної), але зате пам'ятників зосталося скільки і дуже цікавих для історії. Окрім відомого вже нам

¹ Що таким способом могли писатись царські ймення, се догадувались, знаючи спосіб писання єгипетських царів, напр.

Бегістуну, є ще один дуже важний, зветься він Чіль-Мінар (со-рок стовпів),³⁵⁰ стоїть він на землі давньої Персії там, де було місто Персеполіс.³⁵¹ Єсть то руїни царського двірця, в котрому жило, як видно, чимало царів в різні часи. Стоїть той дворець на високому горбі, висіченому з великої камінної скелі, до котрої він і притикається одним боком. Отже, сей горб становить собою підмурівок, на ньому вже поставлений дворець з дикого каміню та мармуру. Сам підмурівок нерівний, а поділений на скілька вишших і нижших терас (спадів), обведених мурами, складеними з великих камінів без глини і цементу. Мури ті високі і товсті, вони розділяють менші тераси між собою. А кругом усеї просторіні іде ограда — великий та високий зубчастий мур з одною тільки брамою на заході, до брами теї входить по великих сходах.³⁵² Сходи ті дуже широкі.¹ Угорі (на підмурівці) проти брами видно руїни портіка, його стіни прикрашені дивними звірьми (крилатими волами з чоловічими головами в рогатих шапках), але звірі ті дуже зруйновані. Потім чотири колони одділяють сей портік від другого такого ж самого. Праворуч від другого портіка є цистерна³⁵³ висічена з каміню, куди вода збиралась підземними водопроводами. Потім від цистерни йдеться до других сходів, що ведуть на верхню терасу.³⁵⁴ На стінках тих сходів дуже багато різних фігур (барельєфів) деякі (верхні) дуже попсовані і невиразні, а деякі дуже добре заховані, бо були засипані землею і тільки недавно відкопані. Там намальовані різні народи Персії з своїми сатрапами, несучі річні податки цареві. Між сатрапами є деякі в довгій медійській одежі і шапці, деякі в короткій перській одежі і в штанях широких, деякі знов з голими руками й ногами, і сі остатні, кажуть, найкраще намальовані.

Тими сходами йдеться на верхню терасу, де стоять руїни головного дворця, він, власне, й зветься Чіль-Мінар. Думають, що він був построений при Ксерксі, синові Дарія, було там 72 колони, але всі вони повалені, зосталося стояти тільки 15.³⁵⁵ Колони ті внизу товщі, угорі тонші, п'єдестал у них подібний

¹ Всіх щаблів ті сходи мають 208.

до перекинутої квітки лотосу, самий стовбур попровожений рівчаками,³⁵⁶ угорі колони зроблена покраса (горішня покраса колони зветься капітель). Закруток³⁵⁷ на капітелях інших колон дуже багато, до 16-ти. Певне, над тими колонами була стріха дерев'яна колись, а окремі хати одділялися килимами замісто стін.

Трохи далі від сих руїн є ще руїни шести менших дворців. Перший з них поставлений на вищій терасі, і до нього з Чіль-Мінару треба йти по сходах, теж прикрашених барельєфами, але ті сходи дуже зруйновані, на сих сходах пороблені двірські слуги, що несуть усякі наїдки та поданки. Дворець сей, як видно з напису, що на ньому є, поставлений теж при Ксерксові, він зложений з величезних кам'яних плит, хати в ньому невеликі, межі малюнками коло одвірків є фігура самого царя, за ним ідуть двоє слуг з парасолем, над головою його феруер. Як видно, всі барельєфи були колись пофарбовані. Другий дворець страшенно зруйнований, так що там не можна нічого розібрати, тільки zostались цілі троє дверей.

Третій дворець був построений при Дарієві (там є напис), він дуже просторий з дуже товстими стінами, має двоє дверей, одні більші, другі менші. Там коло одвірків є намальований царь на троні, а за ним євнух з опахалом. Царь убраний по-медійському, в руках має берло, перед ним стоїть щось подібне до турецького наргіле.³⁵⁸ Перед троном стоїть чоловік в короткій одежі і щось допроважує цареві. За рамкою сього образу намальовані ще дві фігури — царська сторожа. На другому малюнку намальований теж царь на троні, тільки трон той стоїть на двох рядах людей, що підтримують його. Всі ті люде різно убрані, і через те думають, що вони мають собою з'являти підданих народів. По обидва боки сього п'єдесталу є дві колони з лев'ячими лапами, а над царем щось ніби намет. Над царем, як завжди, феруер. Думають, що перси перейняли від асирійців звичай малювати сих феруерів, тільки що в асирійців він з'являв собою бога, а в персів хіба вже генія, бо маздейська віра забороняла всякі ікони. Врешті напевне не відомо, що та фігура мала значити, чи феруера, чи, може, що інше.

Отже, релігійних малюнків у персів не було; хоч і єсть якісь аллегоричні фігури людини, що б'ється з левом або однорожцем; лева, що душить однорожця або змія, але, може, то просто має представляти царя (або ідею царства), що б'ється з ворогами. Може ж, знов перси просто перейняли ці малюнки від асирійців, не дбаючи про те, що мають вони з'являти собою. В руїнах Персеполісу дуже багато сих різних дивовижних звірів, але чоловік, що б'ється з ними, зветься завжди царем. Деякі історіки думають, що той царь — то є Ахемен, основатель династії Ахеменідів, дехто знов думає, що то Зороастр, але то все непевні догадки.

Четвертий дворець зовсім зруйнований, тільки п'єдестали від колон zostалися.

Далі на окремії терасі п'ятий дворець теж дуже розвалений, але все-таки ціліший. В ньому одна зала велика з 36 колонами і скілька менших кімнат, що малися бути царевими покоями. Найкраще доховалися в сій будові двері, над дверима покраси в зовсім єгипетському стилі. Від сього дворця йдуть підземні водопроводи до цистерни на дворі. Від шостого дворця дуже мало що zostалося.

За огорою усіх тих будов є ще дві могили: Дарія та Ксеркса.³⁵⁹

Про ті дві могили згадують і грецькі історіки. Могили ті (власне могильні пам'ятники) висічені з скелі, як і підмурівок Чіль-Мінару. До них нема жадних сходів, і добратися до них дуже трудно по стрімких та гострих каміннях. Власне через те вони й zostалися цілі, що до них трудно було достатися. На фасаді могили зроблений ніби портік з чотирма колонами, замість капітелів, ті колони мають волові голови з передніми ногами, ті голови наче підтримують зубчастий карніз. Вище над карнізом в глибокій ніші зроблений барельєф: царь на естраді перед олтарем з вогнем, його підтримують два ряди людей і дві колони з лев'ячими головами і з орлиними лапами. По боках ніші зроблено шість якихсь фігур в медійських та перських одежах. Царь тримає в руці лук; над ним феруер. Дверима, вбраними в єгипетському стилі, входить в середину

могили. Там, всередині, є низька хата з трьома нішами, де, певне, колись труни стояли, але тепер їх уже нема.

Учені шукали навколо Чіль-Мінару останків давнього міста Персеполісу, але знайшли дуже мало: всього одну колону і ту розбиту та перекинену. Її розвалили курди та араби, вириваючи з неї шматки заліза, якими вона була збита. Мешканці тамошні кажуть, ніби розбійники ті були покарані смертю за руйнацію тої колони, кара ніби йшла від Соломона та чорта, що поставили ніби сі будови. Але, певно, недовго вони боятимуться злих духів, бо вони певні, що під усіма давніми будовами мають конечне лежати скарби.

Ще далі від Чіль-Мінару в долині Мургаб, де, як думають, було колись місто Пасаргад, стоїть пам'ятник Кіра.³⁶⁰ Єсть то щось на шталт піраміди з білого мармуру, 16 футів заввишки, з уступами ніби сходи, уступів тих 6,³⁶¹ на тій піраміді на найвищому уступі стоїть труна (саркофаг), навколо піраміди видно руїни мурів та колон. Там стоїть і той стовп, де є барельєф Кіра з написом: Я Курус, царь Ахеменід. Отже, історіки грецькі писали, що Кір похований в Пасаргаді, і через те й думають, що то і єсть місце Пасаргаду.

Від Сузів (місто в Сузіані, де найбільше жили Ахеменіди) zostались тільки руїни мурів, на мурах тих видно ще де-не-де краску. Там же є і дуже розвалені руїни царського дворця з великою салею в 36 колон, подібного до Чіль-Мінару.

На руїнах Екбатани медійської знайдено колону подібну до тих, що в Чіль-Мінарі.

Весь перський хист походить від чужих народів, найбільше від асирійців, тільки що матер'ял для будов у них трохи инший. Дещо (напр., колони) дуже подібне до грецького, инше знов до єгипетського. Тільки що у персів далеко все гірше виходило, ніж у тих народів, від яких вони попереямали. Самі перси мало що строїли, а заставляли робити забраних в полон єгипетських та асирійських майстрів або наймали з чужих, напр., фінікійців. Ходячи войнами, царі перські бачили чужі дворці, отже, й собі хотіли таких самих, а як у їхній стороні ніхто такого зробити не тямив, то мусіли спроважувати чужих людей.

Потім же вони грабували чужі малюнки та статуї і перевозили їх в свою сторону, як се робив, напр., Камбіз у Єгипті. Перед Кіром в Персії зовсім не було ніякого хисту, а став він розвиватися тільки тоді, коли перси почали завойовувати чужі краї. При Дарії в Персії було багато майстрів грецьких з Малої Азії, отож вони вибивали гроші, «даріки», та може й помагали ставити будови. Найбільш, однак, було майстрів асирійських, через те перські дворці найбільш подібні до асирійських. Хоч, може, й чужі майстрі старались приладитися до перського вподобання, однак зовсім залишити свого стілю не могли.

Літератури, як уже сказано, у персів не було. Та, як бачимо тепер, і хист їхній не можна назвати перським, розбіраючи пам'ятники інших народів, побачимо, наскільки той хист був чужий.

ІСТОРІЯ ЄГИПТЯН

РОЗДІЛ I

ОПИС ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

В високій країні (в горах) в екваторіальній Африці є багато потоків та джерел, вони, збігаючи з гір, течуть на північ, збігаються в одно озеро, а з того вже озера витікає р. Ніл.³⁶² Перейшовши через екватор, Ніл приймає до себе чимало річок, що течуть з гір Абісінських,³⁶³ остатній приток Астаборос³⁶⁴ (Голубий Ніл).³⁶⁵ Ніл розширюється в одному місці в озеро, що давні люде звали Мерое,³⁶⁶ потім протікає через пустинну сторону, що звалась колись Етіопія,³⁶⁷ потім тече по вузькій долині межі червоними гранітними скелями, що тягнуться двома високими зубчастими кряжами по обидва боки ріки. Далі долина розширюється, гори нижшають, ріка ділиться на рукави і тече до Середземного моря долиною, що зветься дельта через те, що в тій долині рукава Ніла, спускаючись до моря,³⁶⁸ розходяться і сама долина має три кутки і ніби похожа на грецьку букву дельту.³⁶⁹ Країна межі остатнім водопадом Нілу і його дельтою зветься Єгипет. Давні єгиптяне звали свою країну Кемі,³⁷⁰ що значить чорна, певне задля чорного мулу нільського, що покривав часто долину. З одного боку єгипетську долину огранічують гори Арабські³⁷¹ з другого — Лібійські.³⁷²

«Єгипет, — каже Геродот, — не подібний зовсім до сусідніх країн Арабії,³⁷³ Лібії³⁷⁴ та Сирії.³⁷⁵ В Єгипти земля чорна від мулу, що Ніл наносить з Етіопії,³⁷⁶ в Лібії земля червона та пісковата, в Арабії та Сирії вона глиняста й кам'яниста. Геродот зве Єгипет дарунком Нілу. Єгипет є справді оазис посеред пустелі, і, певне, піски засипали б його давно, коли б не щорічна повідь (розлив) Нілу, що покриває Єгипет мулом та змиває сипучі піски, нанесені вітром. Ще ж і високі гори з обох боків захищають країну від піскових вихрів. Повідь нільська походить від того, що в південній та середній Африці щороку

випадають великі тропічні дощі, вони сповняють водою потоки, від котрих починається Ніл, тоді повстає велика повідь і ріка виступає з берегів. В самому Єгипті дощ дуже рідко буває, та й то тільки в дельті. Повідь зачинається в середині літа, найвищого ступня досягає восени (12-го сентября), потім починає зменшатись, люде починають засівати, а весною в Єгипті жнива. Нема країни, де б так легко було вправляти ріллю. «Єгиптянам, каже Геродот, не треба орати, ралити, боронити, сапати та копати землі, як то робиться по инших краях, річка сама поливає і відновляє землю, людам же зостається тільки посіяти і чекати жнив». Але все-таки треба сказати, що єгиптяне теж орали, тільки неглибоко, всього раз і легкими дерев'яними ралами. Але в Єгипті не досить води, щоб там могли добре рости дерева, однак все-таки там ростуть садові дерева та пальми, найбільше фінікова. Зате там добре росте усяка ярина та кущі овочеві і виноград. Надто ж добре там росли здавна дві водяні рослини: лотос та папірус, і вони надавали особливий вид стороні.

В Нілі було і дуже багато різних порода риби, але теж і крокодилів та бегемотів чимало. Потім, як сторона стала більше заселена, то їх стало менше, так само як і левів, гієн та леопардів, всі вони мусіли відійти далі в пустиню. Єгиптяне з давніх дуже часів уміли присвоювати звірів; на найдавніших малюнках є вже гуси, качки, воли, осли, кози і навіть газелі свійські, пізнійше з'являються коні, верблюди, барани, кури і т. д. Диких птиць, надто болотяних, було дуже багато в Єгипті, було теж чимало гадюк отруйних та комах і кузок всяких, надто багато з'являлось їх після повіді Нілу. Єгиптяне, бачивши, як народжається нове життя після кожного розлиття Нілу, почали думати, що все живе походить з нільського мулу і що навіть вони самі вродилися з нього. Думали вони теж, що з їхньої країни розійшлися по світі всі люде, які є на землі. Про се вони вірили так: колись на землі добро в образі бога Гармаку³⁷⁷ боролось з лихими людьми, що були йому противні, ото добрі люде zostалися жити в Єгипті, а лихих, ворогів своїх, Гармаку розігнав по всьому світі. Одні пішли на південь і стали

кушітами³⁷⁸ (неграми), другі пішли на північ і стали аму (азіятами);³⁷⁹ треті пішли на захід і стали тамагу (біла раса),³⁸⁰ четверті пішли на схід і стали шазу³⁸¹ (араби та всякі бродячі народи).

Мову єгипетську деякі вчені прилучають до мов семітичних,³⁸² як, напр., давня жидівська, халдейська,³⁸³ ніби до сих семітських мов єгипетська подібна дуже і корнями слів і граматичними формами, тільки вона все-таки багато відрізняється від них. Другі вчені знов кажуть, що вона не має жадної подібності з семітськими мовами.

Люде, що тепер живуть в Єгипті (феллахи³⁸⁴ або копти),³⁸⁵ говорять мовою, дуже подібною до давньої єгипетської, і та мова зветься коптською.³⁸⁶ Отже, деякі вчені вважають ту мову осібною і зовсім не подібною ні до яких відомих нам мов.

Теперешні копти та бербери³⁸⁷ дуже подібні тілом та складом лица до давніх єгиптян і дуже одрізняються від чорних негрів та інших африканських народів. Тіло мають червонясте, темне, губи досить товсті, ніс з горбиною, вуха дуже високо уміщені, очі довгасті, волосся чорне, плечі широкі, бедра вузькі. Надто заховався тип сей у простого люду.

РОЗДІЛ II

ДАВНЯ ДЕРЖАВА

Не відомо напевне, чи єгиптяне були одразу першими мешканцями Єгипту, як вони самі казали, чи з Азії прийшли, коли вірити жидам. Якщо й прийшли, то не відомо напевне, звідки, чи з півночі Азії, чи з полудня, і чи йшли пустинею Арабською через Суецький перехід,³⁸⁸ чи, може, вони переправились через море Червоне.³⁸⁹ У всякім разі в Єгипті ніколи не знайдено інших давніх пам'ятників, окрім тих, що належали до єгипетської (коптської) раси.

Через те, що в Єгипті легко було вправляти землю, Єгипет здавна був дуже багатою і сильною країною. Через пустині та високі гори, що захищали Єгипет, дикі розбійницькі народи не могли часто набігати та руйнувати його. На півночі

Єгипту в давніші часи дельта була дуже болотяна і непроходима. Долина єгипетська була досить вузька та довга і через те там не могло бути якогось одного державного осередку. Города та села тяглися двома довгими рядами по обидва боки Нілу. Часті поводи Нілу примушували мешканців жити так, щоб можна було мати захист від води в часи заливання і щоб можна було робити собі якийсь запас для годівлі на ту пору. Через се в Єгипті люде дуже рано покинули бродяче життя і звернулись до хліборобства та осідлого життя. Через те вони хутко навчилися строїти будови і будови ті були різних стилів в різних частинах Єгипту, се залежало від ріжниці матер'ялу будівничого. Ті³⁹⁰ різні стилі могли повстати і розвиватись одночасне, і даремне було б розшукувати, котрий стиль стародавнійший від інших. В Єтіопії та горному Єгипті почали найперше видовбувати в скелях домівку собі, в долині ж ближче до Нілу мусіли здавен навчитись робити цеглу з мулу та з глини, в дельті ж люде могли найперше почати ставити хати з дерева, бо там його було більше, ніж в других місцях. Пізніше по цілому Єгипті розійшовся спосіб будування з каменю,³⁹¹ але все ж і ті кам'яні будови були різних стилів в різних місцях.

Було б дуже цікаво прослідити історію сеї самостійної цивілізації, такої незалежної від чужих впливів, але ж перші її ступні нам не відомі, і ті пам'ятники, які знайдені, самі найдавніші, показують уже високий ступінь цивілізації народу, що міг їх зробити. За найдавніших відомих нам часів у Єгипті вже було рільництво, будівництво, малярство, різьбярство, письмо, релігійна наука в досить розвиненому стані. Звідки і як це все взялося, не відомо. Єгиптяне казали, що всього того людей навчили боги. Звідси деякі вчені вивели, ніби святці здавен були найстаршими в Єгипті, але ж такі розповіді про божу науку єсть у кожного народу, бо кожний народ звик все таємне виводити від богів. Що ж до давнього строю громадського в Єгипті, то, певне, він був спочатку патріархальний, як і у всіх країнах (як напр., було у первістних арійців), а потім перейшов у стрій монархічний. Відколи Єгипет з'являється в історії, він завжди є країною монархічною.

Єгиптяне не знали такої хронології як новітні народи, вони лічили роки від вступлення на царство нового царя. Вчені грецькі знайшли великий список царських династій (родів), де написано, скільки царів було з кожної династії, скільки кожний з них царював і скільки літ панувала кожна династія, при ньому була історія тих царських династій, аж до Олександра Македонського.³⁹² Історію сю писав Монетон,³⁹³ єгипетський історик, він же сам жив в пізнійші часи єгипетської монархії. До нас дійшли тільки уривки тої історії та списку, і то в перекладі християнських вже вчених. Окрім того, ще знайдено скільки пам'ятників єгипетських, теж досить порізаних та непевних, а з усіх їх можна вже було скласти досить повну хронологію єгипетську. Але все-таки в найдавніших часах та хронологія застається непевна, бо в давні часи царювання над верхнім і нижнім Єгиптом часто належало до двох різних династій, що царювали одночасно і незалежно одна від другої, через те часто бувало трудно розбірати, чи єгипетські історіки говорять про дві одночасні династії, чи про дві чергові. Часи царювання пізнійших династій установлені певніше. 20-та династія єгипетських царів панувала за 1300 літ до Р. Х., це було вилічено таким способом: на одному пам'ятнику було написано про схід зірки Сотіс,³⁹⁴ астрономи теперішні вирахували, що схід зірки тої в таку-то годину міг бути тільки в 1300 р. до Р. Х. Від того часу вже легше було провадити далі хронологію.

Єгипетська монархія була дуже довго на світі, одні кажуть: 5000 літ, другі: 4000 літ. Жодна монархія на світі не стояла так довго. Учені розділяють історію Єгипту на 5 періодів (розділів): 1-ий звать «давньою державою»,³⁹⁵ і так звать царювання перших 10-ти династій; 2-й період — «середня держава», 6 династій, в сей період був напад на Єгипет диких бродячих народів — гіксів;³⁹⁶ 3-й період — «нова держава», тоді були вигнані гікси, сей період продовжується аж до перського завоювання; 4-й період, під сей час єгиптяне скільки раз губили і знов вертали свою незалежність, під час цього періоду панувало 5 єгипетських династій; 5-й період, завоювання Єгипту Олександром Македонським і панування македонської династії

Птоломеїв,³⁹⁷ хоч ся дiнастiя була й чужа, але вона так прийняла звичай i вiру єгипетську, що її можна теж уважати національною, 5-й перiод закінчується римським завоюванням, i тодi вже скінчилося незалежне життя державне Єгипту. Тут ми будемо описувати тiльки першi три перiоди, бо вони становлять собою iсторiю чисто єгипетську, а при других двох так часто приходиться споминати iсторiю чужих народiв (напр., грекiв), що не знаючи її, трудно було б розумiти як слiд всi iсторичнi подiї.

Перший вiдомий царь єгипетський звався Мена.³⁹⁸ Вчені признали його за особу iсторичну, а не легендарну. Не вiдомо, чи він був вибраний народом, чи сам захопив силою владу. Царство єгипетське було подiлене на невеликi округи, що греки звали «номи», сам Мена був з номи Тенi,³⁹⁹ що була на границi горiшнього та середнього Єгипту. В тi часи мiсто Тенi⁴⁰⁰ було осередком державного єгипетського життя, але потiм його значення перейшло до мiста Абiдосу,⁴⁰¹ де була нiбито могила бога Озiрiса. Геродот пише, що сей царь Мена заснував мiсто Мемфiс трохи вище дельти i зробив греблю Кошейш,⁴⁰² де були шлюзи, що управляли нiльським розливом. Нове мiсто було присвячене богови Пта (Phtah),⁴⁰³ отже, свята його назва була Га-Ка-Пта (Ha-Ka-Phtah),⁴⁰⁴ звiдки греки взяли Aigyptos (Єгипет по-нашому) i перенесли сю назву на цiлу краiну, тодi як самi єгиптяне звали свою краiну Кемi. Другий iсторик каже, що Мена заложив Мiсто Крокодилiв (Крокодилополiс)⁴⁰⁵ i збудував великий Лабiрiнт.⁴⁰⁶ Про се єсть ось яка легенда: одного разу на Мену напали на полюванні його власнi собаки, він утік вiд них в озеро Мерiс,⁴⁰⁷ там його прийняв крокодил i потiм перенiс його на своїй спинi на той бiк. Задля вдячностi для сеї звiрини царь казав збудувати мiсто, назвав його Мiстом Крокодилiв i заборонив мешканцям забивати крокодилiв, i навiть озеро було присвячене їм, як богам. Там же стоїть i могила сього царя — велика пiраמידа, там єсть i великий Лабiрiнт.

Перша дiнастiя царювала 253 р. Вiд неї не зосталося нiякого пам'ятника.⁴⁰⁸ Друга дiнастiя походила теж з мiста Тенi, вона царювала 302 р. За сеї дiнастiї почалося поважання

святих звірів, принаймні найважливіших: вола Апіса,⁴⁰⁹ що вважався постаттю бога Пта, йому поклонялися в Мемфісі найбільше; вола Мневіса,⁴¹⁰ що був у місті Он (Геліополіс⁴¹¹ по-грецьки); святого цапа в окрузі Мендесійському.⁴¹² Від другої династії зосталась піраміда на п'ять уступів,⁴¹³ могила царя, отже, вона є найдавніший пам'ятник з цілого світа; вона збудована трохи иначе, ніж всі інші піраміди: ті всі мають підмурівок рівносторонній,⁴¹⁴ а ця має довгастих,⁴¹⁵ вона має низькі вузькі двері, ними йдеться до хати в середині піраміди, де колись стояла труна цариці, але труну ту забрано до Берлінського музею. Піраміда ця зветься Саккара.⁴¹⁶

Третя династія царювала 214 р., вона походила з Мемфісу. Від неї зостався цікавий пам'ятник: великий барельєф, що з'являє царя Сневу.⁴¹⁷ Царь той заложив єгипетське місто на Сінайському півострові, щоб там здобувати мідь. Царь стоїть і тримає за волосся якогось ворога подоланого, що впав перед ним на коліна, другою рукою царь здіймає над головою ворога зброю. Над царем напис: «Царь обох Єгиптів, Горус переможець, Сневу, великий бог». Барельєф сей дуже грубої роботи. Три статуї трохи кращої роботи, що тепер стоять в Парижському музеї, були зроблені, певне, близько того часу, що й барельєф. Єсть то статуї якогось Сепи,⁴¹⁸ урядовця, родича царського та ще святця білого вола з жінкою Назою,⁴¹⁹ що теж названа царською родичкою.

Від четвертої династії зосталися найзнакоміші пам'ятники: дві піраміди царів з сеї династії, Хуфу⁴²⁰ і Шафри,⁴²¹ Геродот зве сих царів Хеопс і Хефрен. Найдавніша піраміда Хеопсова (Хуфу), вона ж є і найбільша, при землі має 248 метрів кожний бік її.⁴²² Заввишки вона має 133 метра.⁴²³

Піраміди будувалися терасами⁴²⁴ з каміню вапняного, середина тих терас набивалася землею, а вся піраміда зверху накладалася різними каміннями полірованими.⁴²⁵

Але на Хеопсовій піраміді нема сього лицювання (на інших воно єсть), вона має 206 уступів (сходів) кожний заввишки в 2 або 3 локті. Велика піраміда має двері з північного боку, що провадять у вузьку галерею, галереєю можна зайти до кімнат,

в одній з них стояла царська труна. Над тією кімнатою є ще п'ять інших, зовсім порожніх,⁴²⁶ вони зроблені для того, щоб верх піраміди не був дуже тяжкий над царським склепом. Всі ті кімнати вироблені посередині цілої піраміди.⁴²⁷ В другій піраміді кімната зроблена нижче при землі, вирубана в цій скелі, і над нею нема порожніх хат. Над дверима Хеопсової піраміди один німецький мандрівець видовбав величезними гієрогліфами імення короля Пруссії⁴²⁸ і тим, звичайно, показав увесь свій вандалізм.

Обчислено, що на одну піраміду велику пішло стільки каменю, скільки треба було б на обведення муром цілої Франції, якби той мур був у 2 метра заввишки. Хто знає, скільки життя і сили людської пішло на будівлю цих камінних гір, поки то вони були поставлені. Ще ж тоді не знали як слід ні механіки, ні архітектури.¹ Геродотові казали єгипетські святиці, що на будування великої піраміди пішло 30 років. Геродот розповідає так про те будування: «Хеопс почав з того, що зачинив усі церкви, заборонив поданки і заставив усіх єгиптян робити на себе; одні мусіли лупати гори Арабські та везити камінь до Нілу, а потім переправляти його через Ніл; другі приймали його та тягли аж до Лібійських гір. З місяці 100 000 людей були при сій роботі. Десять літ робили мощену дорогу, щоб нею везити се каміння, не лічучи сюди ще часу того, коли робили над тією горою, де мала стояти піраміда, та над підземною хатою, де мав бути колись похований царь. На саму ж піраміду пішло 20 літ. Потім Хеопс умер, процарювавши 50 років, і настав брат його (по других історіках син) Хефрен, той теж почав будувати піраміду і мучити над нею людей. Він царював 56 років. Отак то єгиптяне будували 106 років, а увесь час церкви були позамикані».

Не все справедливо в сій розповіді, бо сії царі не тільки не замикали церков, а ще й нові будували, єгипетські історіки кажуть, ніби Хеопс на старість, покаявшись, навіть святи

¹ Видно, в ті часи не вміли зводити склепіння, бо його нема ніде в хатах пірамідних.

книги писав. Він же казав відновити церкву богині Атор.⁴²⁹ Хефрен же збудував церкву з білого алебастру перед Великим Сфінксом.⁴³⁰

Довго спорилися новітні історіки, для чого власне ставилися піраміди, але наостанку археологи дізнали, що то такі піраміди були царські могили, як то говориться у Геродота та в інших давніх істориків. Могили простійших людей теж були подібні до пірамід, тільки що були маленькі.

Так мучили царі народ над пірамідами, народ же, хоч не смів повстати, однак часом оддячував царям після їх смерті тим, що не давав їх ховати в тих пірамідах. Так сталося з двома царями, народ розлютився і казав, що коли ті царі будуть поховані в пірамідах, то він витягне і роздере їх на шмаття. Тоді родичі поховали їх так, що ніхто ніколи не довідався, де були вони поховані.

Одного разу учені знайшли побиті статуї царів, покидані в глибокий кам'яний колодязь, певне, то були статуї тих царів, по смерті яких повстав народ. На одній такій статуйі написано, що то Шафра (Хефрен), той, що поставив другу піраміду. Статуя та мало попсована, вона зроблена з твердого каміню діориту. Постаць і поза царя така, як завжди в єгипетських статуях: царь сидить на троні випростаний, руки покладені на коліна, в одній руці ніби звитий папірус. На поруччях трону лев'ячі голови. На боках трону зроблені рельєфом дві рослини, лотос і папірус, емблеми горішнього і долішнього Єгипту. Вираз цілої фігури спокійний і величний. Робота досить гарна, особливо коли пригадати страшенну твердість матер'ялу, з якого зроблена статуя. Недалеко від піраміди Хефрена є Великий Сфінкс. Він витесаний з цілої скелі, і тільки там, де не вистачало скелі, докладено привезеного каміню. Тіло сфінкса має 57 метрів наздовж, воно сливе ціле засипане піском (остатнього часу його розкопали з піску). З піску виринає тільки голова, що має 9 метрів заввишки, видно, що колись вона була помальована на червоно. Де-не-де вона пооббивана. На ній написано гієрогліфами, що вона з'являє Гармаку, бога з'ходячого сонця. Перед ним стоїть колона царя Тутмеса 1-го,⁴³¹ 18-ї дїнастїї,

але сам сфінкс був поставлений далеко раніше, бо єсть храм, поставлений при царі IV-ї династії, Шафрі, і присвячений тому самому сфінксові. Постаць сфінкса часто стрівається в пам'ятниках єгипетських. Поеднання тіла звірячого (лев'ячого найчастійше) з людською головою єсть емблема сили, з'єднаної з розумом, і тільки богам та царям надавалася така постаць. Сфінкси в жіночій постаті трапляються дуже рідко.

Після Шафри настав Менкера⁴³² (по Геродоту Мікерінос). «Він, — розказує Геродот, — був трохи правдивіший від своїх предків. Казав повідчиняти церкви і позволив поданки. І людей своїх розсужував краще, ніж попередні царі. Коли хто був невдоволений з якого царського вироку, то царь того загоджував дарунком яким». Він теж збудував піраміду, але меншу од перших, тільки краще оздоблену. Колись вона була наложена зверху гранітом, тепер той граніт обвалився. Як і всі інші, вона всередині зруйнована дуже, видно там побували араби. В ній, однак, було знайдено великий базальтовий саркофаг,¹ дуже просто оздоблений, і труну дерев'яну. Саркофаг погинув у морі разом з кораблем, що перевозив його в Англію. Труна ж і тепер в Британському музеї.⁴³³ На труні напис гієрогліфічний, в ньому царь названий богом Озірісом: «О, Озірісе, царю Єгипту, Менкера, в вічності живучий, небом урочений з лона Нут⁴³⁴ (богині неба), нащадку Себа!⁴³⁵ Твоя мати Нут нахилилася над тобою, вона ж є небесна безодня. Для твоєї боговитости вона знищить всіх ворогів твоїх, о, царю Менкера, в вічності живучий!».

На тому полі, де стоять піраміди, був колись так званий город мертвих (некрополіс), кладовище давнє єгипетське. Було воно дуже велике, бо на ньому ховали людей з Мемфісу, що стояв по той бік Нілу, і мертвих перевозили човнами на кладовище. Там і тепер є багато могил, звичайне, дуже розруйнованих. Єсть могили, подібні до пірамід, тільки менші; єсть просто хати, у них усередині пороблені ями, наче колодязі, від тих

¹ Саркофагом зветься велика скриня з каміню, куди ставилася труна дерев'яна або папірусна.

ям ідуть ходи попід землею до льоху підземного, де вже стоїть труна. Стіни сих могильних хат укриті малюнками, але все то малюнки зовсім не релігійного змісту. Богів та різні святощі почали єгиптяне малювати при «середньому царстві», а в давніші часи, про які власне тепер говоримо, вони малювали тільки людей та звичайних світових істот. На могилах намальований завжди покійник з своєю сім'єю, при якій-небудь роботі, якою він завжди при житті займався. Намальовані різні сценки з його життя: от він на полюванні, несе козу на плечах, а собак веде на шнурі або знов полює на болотах та в очереті диких болотяних птиць; то знов він стоїть на полі, наглядає над женцями, то лічить мірки збіжжя, або часом він малюється даючий поданки богам, але боги ті не намальовані. Межи написами молитов сливе нема, єсть тільки дуже коротенькі молитви до Анубіса,⁴³⁶ бога-шакала, сторожа могил та проводаря мертвих на той світ. В хатах намогильних були тільки посередині столи для щорічних поданків, що приносили родичі покійного, та ще в маленькій замуруваній хатці стояла зовсім на віки замурована статуя покійника. В підземній же ямі стояла труна з мумією. Такі самі могили робились для різних святих звірів: волів, баранів, гадюк, а надто для ібісів.

Єсть іще цікаві руїни двох пірамід старого царства, що мали бути могилами якогось царя і цариці; поставлені ті піраміди серед озера Мері;⁴³⁷ на тих пірамідах стояли колись і статуї царя і цариці, але тепер їх нема. Само тее озеро не відомо коли власне було викопане; інші знов історіки кажуть, що воно собі озеро натуральне, а тільки його царі єгипетські розширювали, гатили та проводили від нього канали, і се скорійше, що так воно було.

Під кінець шостої династії відоме єсть царювання цариці Нітокріс,⁴³⁸ але про неї більше самі байки дійшли. Вона стала царювати по смерті свого брата і разом чоловіка. Звичай брати сестер за себе тримався у царів увесь час, поки трималася монархія єгипетська. Се було через те, що ніяка друга людина не вважалася гідною стати дружиною царицею, бо сам царь

уважався особою святою, і навіть чужі царі не могли йому дорівнятись, отже, треба було брати таку жінку, як сам, а такою могла бути тільки сестра або яка близька родичка; таким тільки способом могла дотриматися в чистоті висока царська порода.

Брат Нітокріс був забитий, і вона знала, хто його забив, і задумала помститися над злочинцями. Вона казала зробити велику хату підземну і запросила на бенкет у ту хату усіх тих, що забили царя, коли ж вони були всі за столом, вона пустила воду з скритого каналу і затопила їх усіх в тій хаті водою. Потім же, знаючи, що сама не втече помсти, вскочила в яму, повну гарячого приску, і там згоріла. Ціла ся історія єсть певне легенда, яких так багато у Геродота. В піраміді Менкери в тій хаті, що зроблена вище покою з його труною, знайшли саркофаг синього базальту, і там було написано, що то цариця Нітокріс.⁴³⁹ Се часто случалося, що царі, не хочачи ставити окремої піраміди, казали ховати себе в пірамідах своїх предків, прикрасивши та оздобивши ті піраміди на свій кошт. В написі на саркофагу Нітокріс названа «вродливою з обличчям рожевим». Сю назву греки переклали відповідним словом грецьким «Родопіс»,⁴⁴⁰ а потім видумали легенду, що ніби колись в Єгипті царювала грекиня Родопіс і що вона збудувала піраміду.

Тут ми бачимо, що від історії політичної (себто царської) давньої держави zostалися тільки самі обривки, та й то по більшій часті легендарні. Але зате історія культури та хисту єгипетського найкраще відбилася в пам'ятниках сього давнього Єгипту і її можна ясно вичитати, дивлячися на ті нечисленні малюнки, барельєфи, статуї, ремісничі та всякі інші знаряди, які zostалися нам від тих стародавніх віків. А се, може, власне, і єсть найцінніше в людській історії—історія культури. Шкода тільки, що багато тих дорогих пам'ятників було знищено та попсовано ранійше, ніж учені могли їх відмалювати, зіпсував їх час, дикі бродячі народи, а ще гірше європейські невігласи мандрівці виписуваням своїх йменнів та різних дурниць.

З малюнків сих видно, що єгиптяне вже й в ті часи були народом культурним, тямущим в господарстві, ремеслах, різних промислах і навіть в хисті (як на ті часи). І дивна річ! В ті давніші часи малюнки та статуї були кращі, ніж в пізніші часи «нового періоду», постаті були натуральніші, не такі тонкі, довгі та безжилі, як у пізніших фігур, рухи були живійші, цікавіші, не такі вимучені та одноманітні. Самі теми малюнків були цікавіші: були то сцени з щоденного життя, мало було в їх величності та ідеї, але в них відбивалося ціле життя людське. Ми бачимо на них, як ті люде ріллю вправляли, бидло годували, полювали, рибу ловили, хати ставили, статуї робили, малювали, пряли, ткали і всяку роботу робили; ми бачимо забави тих людей, танці, гімнастику; музичні струменти, убори, одержу, покраси; оздоби зостались навіть не тільки в малюнках, а й в натурі, бо при мумії в труну часто клали різні перстені, намиста та різні інші покраси, надто багато сього було при жіночих муміях. Ремісникам клали в труну їхні ремісничі знаряди. Що любив чоловік при житті або чим займався, те йшло за ним і в труну, тільки живі істоти не ховалися з мертвими у землю, як то бувало часом у інших давніх народів. Різних святощів у той давнійший період не вживали при погребі, однак мумії вже бальзамували. Тоді, видно, віра єгипетська була подібна до давнішої браманської, поки ще там не було образів жадних, а богам поклонялися тільки під постатею святих звірів або сил природи.⁴⁴¹

Писати єгиптяне вмiли теж з незапам'ятних часів, бо вже на самих найдавніших пам'ятниках є написи гієрогліфічні. Власне, у них письмо мало одрізнялось від малювання і, може, той і другий хист повстали і розвивалися одночасно. Лічба теж була їм давно відома, бо на малюнках давнього періоду часто з'являється писарь, що записує і лічить бидло та всякі статки господарські. Хоч у єгиптян не було такої гарної і цікавої літератури, як, напр., у греків, однак писали вони багато; у них був цілий великий гурт урядовців-писарів, що писали різні державні записи та накази царські, інші знов провадили записи астрономічні та медичинські. Звичайно, писарство

не було ще так розвито в давній період, але й тоді вже були так звані «царські писарі» і навіть «наглядачі над книжними домами», як це видно з могильних написів над тими урядовцями. Учені одкрили, що вже при шостій династії були книжки і навіть «книжні доми», себто бібліотеки. А коли пригадати, що тоді всі книжки писалися руками, то, певна річ, в такій стороні, де вже були бібліотеки, мусіло бути багато писарів. Єгипетська література, як видно, не з поезії почалась, як то було в інших народів. Найдавніша єгипетська книга єсть щось на кшталт моральної розправи. Зветься вона: «Наука Птаготепа»,⁴⁴² вона подібна трохи до жидівських заповідів, і найголовнішою заповіддю ставиться покірність дитяча: «Слухняний син буде щасливий за свою слухняність, дочекає старощів і матиме царську ласку. Я сам (автор писання) дожив до старощів на сім світі. Сто десять літ прожив я, царь до мене ласкавий і старі люде мене похваляють, бо я завжди був слухняний».

Другі книги подібні до медичинських збірників з рецептами та з заговорами від слабостів. Єсть ще уривок з якоїсь фантастичної розповіді, подібної до казок «Тисячу і одної ночі». Але все-таки в той давній період література і теоретична наука мало були розвиті, надто коли порівняти з розвитком ремесел та будівництва. Історії своєї країни єгиптяне давніх віків зовсім не писали, а з написів на царських могилах теж мало що можна було довідатися. Ні одна з бібліотек давнього періоду до нас не дійшла.

Треба спогадати знакомиту статую царя давнього періоду Ра-Ем-Ке:⁴⁴³ фігура та з дерева, а очі їй зроблені зі шкла і підбиті фарбованими цвяхами, так що зовсім видається, ніби статуя дивиться. Статуя ся має дуже натуральний вигляд, надто коли порівняти її з іншими статуями єгипетськими.

РОЗДІЛ III

СЕРЕДНЯ ДЕРЖАВА. НАПАД ПАСТУХІВ

Від VII, VIII, IX і X династій не зосталося жадного пам'ятника.⁴⁴⁴ Відомо тільки, що вони були не з Мемфісу, а з міста Гнес⁴⁴⁵ в середньому Єгипті. XI-та династія була з Теб,⁴⁴⁶ і з неї починається середня держава, і царі починають жити в Тебах. Вона теж мало відома. Від неї зосталося тільки дві дерев'яні труни, зроблені, як мумії; там лежали колись мумії двох царів, що звались обоє Антев.⁴⁴⁷ Одна дуже проста, друга оздоблена, вся позолочена і очі їй зроблені з емалю, на ній зроблена краса, наче два крила, що вкривають усю постать. На ній написана молитва до бога Анубіса. Потім ще написано, що сю труну зробив царь Антев молодший для свого брата Антева старшого. Династія Антевів є перша династія Тебанська і одинадцята, коли лічити від початку єгипетської держави. XII-та династія, теж із Теб, царювала 213 років, і то був час влади і сили військової для Єгипту; тоді ж і громадське життя було дуже розвите. Всі царі сеї династії звались Аменема (Amenhema)⁴⁴⁸ або Узортезен (Ousortesen).⁴⁴⁹ Царі тиї часто воювалися і прилучили багато нових країв до своєї держави; вони запанували над північно-західною Арабією⁴⁵⁰ та над Нубією,⁴⁵¹ або нижньою Етіопією.

Про тих царів ходило потім багато легенд поміж людом, і до їхнього царювання відносили часом такі війни та перемоги, що були зовсім за інших царів; люде казали навіть, ніби войська тих царів знакомих заходили до Індії та Бактріани, але вже то ніяк не могло бути в ті часи, і відомо напевне, що тоді єгиптяне дальше Арабії в Азію не заходили. З тих легенд єгипетських греки зложили казки про Мемнона⁴⁵² та Сезостріса,⁴⁵³ і ті казки довго приймалися на віру історіками пізніших часів, але потім було доказано, що тих Мемнонів та Сезострісів не було зовсім, а тільки до їх іменнів приточені діла зовсім інших людей.

Та не так славно XII-та династія своїми війнами, як своїм управлінням Єгипту, та своїми роботами над каналізацією Єгипту, та направленням поводі нільської. Від Нілу залежало все життя і добробут єгипетського народу, а сама повідь нільська багато залежала від державця, який панував над Єгиптом. Від царя бо залежало заряджування роботами громадськими і всіма коштами державними. Царь настановляв начальників над шлюзами та греблями нільськими, сам наглядав за добрим направленням поводі, щоб ніхто для власної користі не пустив на свою землю більше води і тим би не одібрав від другого округу потрібної для життя води. Оце направлення нільської сили, того божого дару, надто надавало цареві боговности та святости в очах народу. Отже, коли царь був розумний, дбав о добро народу, настановляв тямущих урядовців і дивився, щоб вони по совісті справляли свої обов'язки, то і земля краще родила і голоду не було, бо Ніл був належито направлений, канали утримувалися в порядку, греблі не розвалювалися, шлюзи не захаращувалися. Коли ж царь був недбалий, неспосібний, то в країні все йшло, аби як і Ніл був занедбаний і люде голодні.

Є в Римі хороша статуя Нілу, роботи греко-римської. Ніл зроблений в постаті діда величного у вінку з колосків; він лежить, спершись на сфінкса та на ріг достатку. На нього повлазили 16 дітей, кожне в локоть заввишки, вони мають з'являти 16 локтів потрібних для доброї поводі, себто щоб урожай був добрий, то треба було, щоб Ніл під час поводі здійнявся на шістнадцять локтів вище своєї звичайної рівні. Повідь Нілу міряли особними «нілометрами», була то довга палка з зарубинами,⁴⁵⁴ і нею мірялась вода в Нільських криницях при спокійному стані води і при поводі. Коли вода не доходила до потрібної міри, то одчиняли шлюзи усіх малих притоків та озер і пускали воду з озера Меріс;⁴⁵⁵ коли ж води було занадто багато, то одчиняли шлюзи на дельті та інші канали до озера Меріс, що були вище того озера, і таким способом вода скоріше зливалася в море та в Меріс, і повідь ущухала. Звичайно, що тут мусів бути дуже бачний нагляд, треба було часто міряти

воду, і день і ніч мати сторожу та урядовців при шлюзах. Для Єгипту однаково погано було, коли повідь була замала чи завелика, так: коли вода здіймалася тільки до 12 локтів, то значило, що буде страшний голод, бо сливе цілий Єгипет зостанеться непополитим; коли вода сягає тільки до 13 локтів, то буде недорід все-таки великий, коли ж до 14-ти, то вже можна прожити; коли до 15-ти, то вже й зовсім добре, коли ж 16, то великий достаток, багатство і щастя для всієї країни. Але ж знов, коли вода здійметься до 17 або до 18 локтів, тоді біда, бо повідь затопить села та міста, земля намокне занадто, вода не хутко ущухне, сівба почнеться пізно, жнива підійдуть під початок другої поводи, трава повимокає, почнуться болотяні повітря і край занепащений років на два. Тепер можна зрозуміти, чого єгиптяне так поклонялися Нілові як богам і чого кожний царь найбільше хвалився своїм управлінням Нілу, чого святці запевняли народ, що вони владають нільською силою і мають найбільшу ласку у нільських богів. Царь і святці тримали Ніл у своїх руках, отже, тримали і люд. Не дивно, що тепер Єгипет такий запущений та вбогий, бо Ніл тепер в занедбанні. Чужий уряд, чи то римський, чи турецький не дбає за Ніл, озеро Меріс запущене і висихає, канали давні завалилися, греблі знесені, шлюзів і знаку нема, і там, де колись був край багатий, родючий, там тепер пустиня мертва, суха. Відомо напевне, що середня високість нільської води тепер на 7 метрів менша, ніж була за давніх часів.

Близько озера Мері був великий дворець, що звався Лоперо-гунт (Lore-ro-hount), що значить — дворець над озером, а з тої назви греки зробили Лабірінтос (Labyrinthos). Цей Лабірінт був дуже знакомитий здавен по всіх країнах. Був він поставлений, певне, при XII-й династії, бо на стінних написах часто стрівається ймення царя Аменема, а як відомо, те ймення мало багато царів XII династії. Геродот каже, ніби він був збудований за пізніщих часів. От як описує Геродот сей Лабірінт: «Я бачив його і зважив, що він вартий своєї слави. В ньому є 12 дворів, обведених мурами, і стільки само брам: шість брам виходять на північ, шість на південь. В самій будові 100 кімнат,

а ще стільки само під землею. Я був тільки в верхніх кімнатах і розкакую тільки про те, що сам бачив; що ж до підземних кімнат, то я знаю про них з чужих слів, бо єгиптяне-сторожі не хтіли мене туди допустити, через те що там лежать поховані святі крокодили та царі, що збудували Лабірінт. Отже, про підземну частину я знаю тільки по слуху. Що ж до верхньої, то я сам її бачив і вважаю її за найвеличнійшу будову в світі. Не можна не дивуватися на ті закручені та химерні переходи та суточки, що ведуть з двора в двір, з кімнати в кімнату. Всі ті будови з каміню, і дахи на них камінні; на стінах скрізь малюнки та покраси. Кожний двір оточений колонадою з білого каменю. На кінці Лабірінту є височенна піраміда, і на ній вироблені різьбою великі звірі (барельєфи)».

Не відомо, навіщо був збудований той Лабірінт. Одні кажуть, що то просто був царський дворець; другі кажуть, що то був надгробний пам'ятник царя Меріса;⁴⁵⁶ інші знов думають, що то була церква, сонцеві присвячена; інші догадуються, що, може, то була радна палата, куди збирав царь начальників єгипетських ном (округів) на раду і де розражали над краєвими справами. Все то може бути, але ніщо не певне.

Єсть біля давніх Теб руїни могил князів XII династії. Там знайдено найдавніші єгипетські колони. Мають вони дуже просту форму:⁴⁵⁷ просто обтесаний стовп з квадратними накладками вгорі і внизу, видно, що сі колони хоч і зроблені з каміню, але зроблені на подобу дерев'яних стовпів. Деякі історики почали догадуватися, що, може, єгиптяне перейняли сі колони від греків або що, може, греки перейняли від них форму своїх дорійських колон. Але ж тут, певне, нема чого шукати якогось переймання, бо поставити простий стовп та обтесати його рівненько з різних боків⁴⁵⁸ можна легко і без чужої науки.

Ті руїни княжих могил, де єсть оті колони, з'являють собою просто печери, вибиті в скелі, і тільки вхід до тих печер прикрашений колонами, та ще в кожній печері всередині є по чотирі колони. Всередині стіни печер помальовані, хоч там так темно, що малюнків тих без світла навіть не видно, але ж єгиптяне не дбали, чи хто бачитиме їх роботу, коли прикрашували

свої могили. Малюнки ті подібні до тих, що в могилах «давньої держави», все то сцени з життя щоденного, і нема між ними жадного малюнку релігійного змісту. На тих малюнках намальовано багато людей різних чужих племен; видно, що єгиптяне в ті часи вже пізнали багато чужих африканських та азійських племен, торгуючи та воюючи з ними. Між иншим там єсть цікавий малюнок, що представляє переселення чужого племена в Єгипет. Племено те названо в написі Аам,⁴⁵⁹ було воно племено семітське з Палестини. Намальований великий гурт людей, попереду йде старшина і веде цапа за роги, видно, на дарунок краєвому цареві; за старшиною — його товариші, озброєні списами та луками, далі діти їдуть на ослі, за ними гурт жінок (жінки нагадують жидівський тип), позаду чоловік, граючий на лірі, і ще один з луком. Ні коней, ні верблюдів нема на цьому малюнку, тільки осли. Взагалі кінь з'являється тільки на малюнках «нової держави», а верблюда нема нігде на жадному малюнку єгипетському.

Власне ці могильні печери не єсть могили царів, але князів начальників над номою Мер.⁴⁶⁰ Єгипет в ті часи був поділений на округи-номи, і в кожній номі був князь; князівство переходило від батька до сина з роду в рід, а часами воно переходило і до инших родин через шлюб або яке инше споріднення. Разом з тим кожний князь мусів бути утвержений царем Єгипту, і царь міг, коли хотів, скидати князів і настановляти нових. Але все ж се не були такі урядовці, як сатрапи перські, що були настановлені від царя і не могли зоставляти сатрапії в спадок своїм дітям. Як сатрапи, так і начальники ном мали за головний обов'язок збирання податків для царя і помагання йому своїм військом при війнах, але вони не мали такої незалежності та волі, як сатрапи. Се залежало від того, що вони були не так далеко від свого царя, як сатрапи від перського, і що в Єгипті не було стілько чужих народів подоланих, над котрими усяке збиткування допускалось би. Все-таки царь свій рідний народ для власної користі не повинен був давати на поталу князям, хоч сам немало моров той народ на роботах та на війнах. Але певна річ, що народів нелегко приходилося

від тих князів та царів. Князі повинні були правити суд у своїй стороні і дбати за громадське добро в краю. Ось як один такий князь номи Мег, на ймення Амені,⁴⁶¹ хвалиться своєю справедливою службою цареві: «Я служив своєму владареві, коли він ходив бити ворогів у чужій стороні. Коли ж його величність повернувся в мирі, побивши ворогів в поганій Куші, я прийшов служити йому. Ні один з моїх вояків не втік, коли я випроважував золото до найсвятішого царя Узортензена 1-го, живучого навіки вічні». Далі він хвалиться правлінням краю: «Я завжди був добрим, лагідним владарем. Ніколи не образив дитини, не зневажив удовиці, не скривдив рибалки, не зайняв пастуха. При мені ніколи не було голоду, ніколи не лишав я без помочі бідної людини після лихих жнив. В околиці Мег земля була управлена від півночі до полудня. Однаково було в мене і вдови і замужній жінці; ніколи я не судив гірше убогого ніж багатого».

Але ось картина життя простих робочих людей. Зосталась одна рукопись якогось письменця старого,⁴⁶² де він радить своєму синові, чим той мав займатись, яку роботу має вибрати, і при цьому описує кожне ремесло з лихого боку, щоб син тямив, що вибірає: «Я бачив, — пише він, — коваля при горні. Руки в нього порепані, як шкура крокодилова, риб'ячою икрою тхне від нього. Вночі, коли всім належить бути вільними, він ще робить при світлі. Каміняр мусить тесати тверді каміння, він з ранку до вечора гнеться над тяжкою роботою, і коліна та спина йому як перебиті. Голяр голить до пізньої ночі; він ходить від хати до хати, шукаючи роботи; він мучить собі руки, щоб догодити животові. Мисливий (що полює на болотах) пливе аж до Нато⁴⁶³ (місто в дельті), щоб мати заробіток; коли ж він скінчить роботу, по роботі наб'є диких гусей та фламінго; не встиг він вернутися додому, до свого багаття, як знов мусить геть мандрувати. Я розкажу тобі, як муляр в лиху негоду мучиться, будуючи колони з капітелями, подібними до квіток лотосу; руки йому болять від роботи, одяга пошарпана, він сам себе їсть, бо руки його — то хліб його, він тільки раз на день вмивається; він приходить додому і б'є свої діти,

заробивши їм хліба. Ткач, що робить в кого вдома, єсть нещасливіший від жінки, коліна йому аж до серця пригнуті, він немає часу вільно дихнути. Коли ж якого дня він не зробить умовленої роботи до кінця, то його в'яжуть, мов той лотос болотній. Тільки тоді має він просвіток, коли підкупить сторожу придворну». Далі автор описує ще багато інших ремесел, а потім радить синові стати письменцем (або писарем), обіцяючи йому, що тоді матиме і честь, і славу, і користь не так великим коштом.

В початку середньої держави Єгипет досяг великого багатства та влади над чужими народами, але межі чотирнадцятою та сімнадцятою династіями, учені не можуть напевне встановити коли, — спала на Єгипет несподівана біда, набігли бродячі азійські народи і завоювали Єгипет. Народи ті звались гіксоси.⁴⁶⁴

Ось як Манетон про те розповідає: «Був тоді царь Аменема,⁴⁶⁵ при ньому, не знаю, як то сталося, тільки бог повіяв напроти нас, і люде нікчемного роду прийшли від східного краю, несподівано напали на нашу сторону і без війни заволодали нею. Вони наложили руку на наших старших, попалили міста і сплюндрували церкви божі. Вони дуже знущалися над нами, одних вбивали, других завдавали в неволю з жінками та дітьми. Наостанку вони вибрали свого царя, що звався Салатіс.⁴⁶⁶ Він оселився в Мемфісі, наложив податки на верхній та нижній Єгипет і поставив своє військо в найвидатніших містах. Надто узброїв він східні краї, боячися, що асірійці, набравшись сили, нападуть на Єгипет. Вважаючи ному Саїську⁴⁶⁷ добрим місцем, — вона лежить при ріці Бубастіті,⁴⁶⁸ — він поставив сильного війська 40 тисяч. Він приходив туди щороку на жнива і там оплачував своє військо, що було дуже добре вичене на страх ворогам». Далі Манетон згадує ще п'ятьох царів, що були після Салатіса, і каже, що чуже панування тривало 200 літ; «за той час чужинці силкувалися викоренити Єгипет. Сі чужі люде звались гіксоси, бо Гік на святій мові значить царь, а Сос на простій мові значить пастух. Дехто каже, що то були араби».

Новітні дослідження вчених показали, що не такі вже дикі та люті були ті гіксоси, якими їх представляє Манетон. Знайдено було, напр., чотири сфінкси та скілька царських статуй, що були зроблені за гіксосів, і всі ті статуї, хоч і як одмінні від египетських, однак не гірші, а може, ще кращі від тих, що були роблені в той самий час в Тебах, де ще царювали египетські царі. Сфінкси ті були з круглим лицем, широким носом, на устах немов вираз призирства, а лев'яча грива ще додавала більше величності тому обличчю. На сфінксах написи египетські, і сам цар називає себе так, як і египетські царі, «богом благодатним і сонцевим сином», і теж пишеться по-египетському; отже видно, що не так вже силкувались гіксоси «викоренити рід египетський». Гіксоси не тільки не знищили статуй египетських царів, а ще й понаписували на них, на честь їм, свої імення гієрогліфами. Переможці прийняли у великій мірі віру, мову й звичаї подоланих. Але, звичайно, завоювання не могло обійтися без насилля і руйнування, а египтяне все ж були народ гордий і не могли того вибачити чужинцям, що пригналися непрошені в їхню сторону.

Дивно, як могли гіксоси так легко звоювати сильну египетську державу, може, хіба, що тоді дельта була найслабійшою частиною держави, бо дуже далеко лежала від осередка царства, Теб. Може, знов люд, змучений своїми царями, не дуже енергічно боронив свої землі.

Довго царювали гіксоси. Помалу вони почали переймати віру египетську, але все-таки багато змінювали в тій вірі; деяких богів не так поважали, деяких нових своїх настановили. От тоді почалися релігійні сперечки межі царями тебськими, що тепер вже поробилися князями, підвладними мемфіським гіксосам, і самими гіксосами царями. Може, тут не так була справа за віру, як за царську владу, але ж инакше трудно було довести простий люд до повстання, не розпаливши його релігійним фанатизмом. Царі гіксоси надто поважали свого бога Сутека⁴⁶⁹ (египтяне приймали його за свого Сета), але, може, навмисне нехтували богом Аммоном,⁴⁷⁰ давнім державним царським богом. Ось як говориться в одному давньому папірусі про початок війни проти гіксосів: «Сталося, що Єгипет

впав у руки ворогам, і від того часу ніхто вже не був царем. Тільки царь Тіаакен⁴⁷¹ став князем у верхньому Єгипті. Вороги були в Геліополісі і старшиною над ними був Аваріс.⁴⁷² А царь їхній Апепі⁴⁷³ вибрав собі бога Сутека за владаря і не служив більш ні одному богові в цілому краю. Він поставив йому церкву гарної роботи, дуже міцну. Тіаакен хотів поклонитися Аммонові, Аммон же був богом Теб. Апепі за се розсердився, почав робити утиски. Тіаакен, надіючись на інших князів та на народ, назвався царем і почав війну».

Гікси царювали 500 літ, а щоб їх вигнати зовсім з країни, треба було ще 150 літ. Війна проти них велася довго, і кінчив її царь Амосіс, або Амес,⁴⁷⁴ захопивши табор Аваріса в Геліополісі.⁴⁷⁵ Один вояк, що брав участь у тій війні і був начальником над кораблями, описав⁴⁷⁶ сю війну: «Коли я вродився з замку Ейлейтії,⁴⁷⁷ мій батько був військовим старшиною при царі Тіаакені. Я ж сам був потім старшиною на кораблі «Теля» при покійному цареві Амесові. Я поплив на північ, щоб воюватися. Там ми обложили Таніс,⁴⁷⁸ і я воювався перед царем. Потім я перейшов на корабель «Перемога Мемфіська». Була війна на воді на Танісському озері. Царь волив мене похвалити і подарував мені золотий нашійник за одвагу. Ми напали на ворожий табор з полудня. Табор був звоюваний, і там я взяв одного чоловіка і дві жінки, і їх царь дав мені в неволю». Потім повойовані гіксоси просили помилування і відступили в Сірійську пустиню.⁴⁷⁹ Було їхнього війська сто сорок тисяч; хотіли вони йти далеко в Азію, але зупинилися в Палестині і не йшли далі, боячись асирійців.

РОЗДІЛ IV

НОВА ДЕРЖАВА

Після вигнання гіксосів почала царювати вісімнадцята династія єгипетських царів. І від сього часу вже починається нова держава. Вона одрізняється від попередніх держав надто великою владою святців і великим розвитком релігії. Се ж так і мусіло статися, бо коли війна проти гіксосів мала характер

релігійної війни, то потім та релігія, котра перемогла, мусіла добре запанувати в країні. Військо теж заняло поважніше становище. Тільки що прогнавши гіксосів, єгиптяне кинулися до нових воєн. Царь Амес (той, що скінчив війну проти гіксосів) оженився з етіоплянкою і прилучив етіопську країну до Єгипту ще міцнійше. При його нащадках Аменотепах⁴⁸⁰ та Тутмесах⁴⁸¹ єгипетські перемоги пішли ще далі. Кушитські сторони покорились їм, Сирія була повойована, Фенікія теж. Було зроблено скільки щасливих походів в Асірію та Месопотамію. Єгиптянам відкрили широкий шлях утікачі гіксоси. По єгипетських містах раз у раз ходили дивні процесії, то вертались войська єгипетські з далеких країв, вели полон, чужих людей, дивних звірів, азійські скарби. Сила народу бігла за тими чудними процесіями, святці, співаючи святі гімни з бубнами, сістрами, флейтами, йшли назустріч переможцям. Довго пам'ятав люд єгипетський той славний для себе час і вихваляв тих Аменотепів та Тутмесів, що посилали його погибати в азійських та лібійських пустинях. П'ять віків провадив Єгипет свої нескінченні війни.

Під той час в краю запанувала віра і святці. Скрізь будувались церкви, а надто в тих величезних «стоворотих» Тебах. Церкви будувалися при дворцях царських, в церквах малювалися часом царські походи та перемоги, в дворцях скрізь по стінах були боги, так що церква і дворець сливе не одрізнялись між собою. Скрізь видно царів, що при допомозі бога топчуть ворогів під ноги.¹ Скрізь дивні релігійні емблеми, не видані до тої пори, дедалі вони робляться все дивнійші, все фантастичнійші.

Від нової держави багато лишилося руїн, а ще більше підземних могильних переходів, там сила малюнків та барельєфів, хоч туди ніколи не западає сонячне світло. Царські могили, звичайно, найкраще оздоблені, в тих могилах знайдено чимало дорогого каміння, надто в могилах цариць. Багато тих могил є в горах лібійських.

¹ При новій державі вперше почали малювати коней та вози.

Теби були збудовані по обидва боки Нілу. Будувалися вони довго, скільки віків; не одна дінастія царів поставила там свої дворці. То було найкраще, найбагатше місто в цілому Єгипті. Відколи ж зруйнували їх перси, прийшли Теби в упадок і вже за римських часів були вони сливе тим, чим тепер, величезними сумними руїнами, та де-не-де між ними стояли селянські хатки. При початку нашого XIX-го століття, ще б можна було відбудувати багато тебанських пам'ятників, але ніхто про тее не дбав, турки та араби розносили каміння з тих пам'ятників для своїх будівлів. Однак ще й тепер zostались великі руїни при теперішньому містечку Карнаку.⁴⁸² Треба знати, що на руїнах Теб поміщаються чотири містечка: Карнак, Луксор,⁴⁸³ Курнаг⁴⁸⁴ та Медінег-Табу.⁴⁸⁵

Східна частина Карнакських руїн зветься Тутмозейон,⁴⁸⁶ бо вона з'являє собою дворець, початий Тутмесом I і достроєний його нащадками, теж Тутмесами. Сей Тутмозейон одділяється від иншого дворця, збудованого при царях XIX-ї XX-ї та XXI-ї дінастії, великим двором, де стоять два обеліски, один цілий, другий вже розбитий. Обеліск єсть то великий стовп, угорі гостро затесаний.⁴⁸⁷ Ті два обеліски¹ поставила цариця Гатасу⁴⁸⁸ з роду Тутмесів. По смерті Тутмеса I-го вона стала царювати замість своїх двох братів. Вона часто казала робити свої статуї в мужеській постаті і з бородою. Вона поставила в Тебах по другий бік Нілу велику церкву, на стінах тії церкви намальований великий поход в сторону Пунт⁴⁸⁹ (Фенікію), намальовані люде, що несуть різну здобич, взяту на війні, і цілі дерева для пересажування в Єгипет. Далі намальовані човни, там теж переможне військо, що сурмить у сурми і тримає корови з написом йменням цариці Гатасу.

Третій⁴⁹⁰ двір в Тутмозейоні прикрашений колонами з по-статями бога Озіріса, виробленими високим рельєфом. Далі йдеться до двірця Тутмеса III-го,⁴⁹¹ найславнішого царя XVIII дінастії. В тому дворці є так звана «кімната предків»,⁴⁹² вона була дуже розмальована, і там були виписані ймення

¹ На тих обелісках написано, що на роботу їх пішло 7 місяців часу.

60-ти Тутмесових предків, яких він вибрав, щоб їм честь давати. Тепер та саля і цілий дворець дуже зруйнований.

Перед дворцем Тутмеса III-го є руїни церкви, поставленої ще при Узортезенах (XII династія), там же багато кімнат, збудованих в різні часи при різних царях. Видно, що єгипетські царі, як і перські, любили будувати свої дворці при давніших предківських і таким способом повставало ціле царське місто. В Тутмозейоні багато малюнків та написів про походи Тутмесів, але про краєву власне єгипетську історію з них дуже мало можна довідатися, хіба тільки що можна дослідити розвиток хисту будівничого та малярського та деяких нових звичаїв релігійних. Дивна річ, на деяких малюнках чогось то старанно позбивані голови у тих фігур, що мали з'являти царського бога Аммона, так само і ймення сього бога теж скрізь повидовбувані. Що то мало значити, чи який протест народу проти віри, чи проти царя, не відомо.

Аммон в Тутмозейоні зветься царь богів і владарь небесний, а царь — добрий бог, владарь обох країн (верхнього і нижнього Єгипту), владарь корон. За ним змальована богиня з луком, стрілами і боевою сокирою. Вона має з'являти собою Тебоїду.⁴⁹³

В Тутмозейоні знайдена одна поема,⁴⁹⁴ де прославляються походи царя Тутмеса III-го. Так говорить бог Аммон Ра: «Моя воля в тім, щоб твій крик войовничий лунав крізь по чужих сторонах і щоб царі всіх племен з'єдналися під твоєю рукою. Моя воля, щоб ти стоптав під сандаліями твоїми всіх ворогів і щоб ти побив, як я тобі наказав, усіх старшин нечистих народів. Увесь світ, як довгий, як широкий, від Сходу до Заходу, мусить тебе послухати. Ти досягнеш до кожного народу, серце твоє звеселиться, твоєї ж царської землі ніхто не стопче під ноги, я ж буду тебе скрізь провадити. Ти великий перемажець, ти перейшов велику річку в Месопотамії, так я тобі приказав. Вороги в своїх сховах чують твій військовий крик, я ж одіймаю їм дихання життя. — Ось я; моя воля, щоб ти вдарив на князів Тагі, я кидаю їх і їхні краї тобі під ноги. Нехай вони бачать твою величність, тебе, владаря світла, ти засяєш над ними, як мій образ. — Ось я; моя воля, щоб ти знищив

чужинців азійських, щоб заповонив старшин їхніх, хай вони бачать твою величність в військовому уборі, при зброї на боевому возі. — Ось я; моя воля, щоб ти вдарив на східню країну, щоб пройшов по всіх містах святої землі, щоб всі бачили твою величність, наче ту зірку Сехет, що кидає проміння і росу. — Ось я; моя воля, щоб ти вдарив західню країну; Кефа та Азі жахом поїнялися; нехай бачать вони твою величність, як молодого вола з одважним серцем, він оздоблений міцними рогами, ніхто не встоїть перед ним. — Ось я; моя воля, щоб ти знищив усіх, що сидять при морі. Країна Матен тремтить перед тобою, нехай бачить вона твою величність, наче бегемота, страшного владаря вод, ніхто не сміє до нього наблизитись. — Ось я; моя воля, щоб ти знищив тих, що живуть на островах, ті що живуть серед моря, нехай чують твій голос, нехай бачать вони твою величність, як переможця, що топче подоланого. — Ось я; моя воля, щоб ти знищив Тагенну. Острови Тана під владою твого розуму. Нехай бачать вони твою величність, наче того лева, що лежить на трупах посеред долина. — Ось я; моя воля, щоб ти знищив приморські краї, все морське около під твоєю рукою; хай всі бачать твою царську величність, наче того яструба, що сягає поглядом, де йому подобається».

Трудно довідатися, про які власне сторони говориться в сій поемі. Видно все-таки, що походи Тутмеса III-го сягали досить далеко, — як на ті часи, але все ж не були вони такі вже надзвичайні, як говориться в хвалебних написах. Щороку єгиптяне ходили в поход. Покоривши яку країну, вони зоставляли там такий уряд, який був раніше, тільки заставляли платити собі податки, не лічачи того, що забіралосся на війні.

В Азії царство єгипетське доходило до Тігру,⁴⁹⁵ а в Африці десь аж до Алжиру⁴⁹⁶ теперішнього, бо там знайдено одну колону Тутмеса III-го. Єгиптяне теж завоювали південні береги Малої Азії та скілька островів Архіпелагу. Певне, що морські війни помагали єгиптянам вести фенікійці, бо самі єгиптяне ніколи не були моряками. Але всі ті перемоги були дуже несталі: як легко покорялися ті різні народи, так легко і знов визволялися з-під єгипетської влади. Одна тільки Етіопія⁴⁹⁷

міцно трималася з Єгиптом; вона мала однакову з Єгиптом мову, письмо, віру, і був навіть такий час, коли етіопська династія царювала в Єгипті. Окрім того, Етіопія була прилучена не самими тільки війнами, а й царськими шлюбами, торгівлею і взагалі культурою, котра була у Єгипті вишша.

Після Тутмеса III-го найглавнішим царем XVIII династії був Аменготеп III.⁴⁹⁸ Він поставив Луксорську церкву⁴⁹⁹ і сполучив її з Тутмозейном довгою вулицею, обставленою по обидва боки сфінксами та баранами, було їх усіх до 600, але тепер зосталося дуже мало, та й то пооббивані. На лівому березі Нілу близько могильних печер теж була Аменготепова церква,⁵⁰⁰ але тепер з неї тільки невиразні звалиська зостались, отож коло її церкви стояли дві величезні статуї, що греки звали колоссами Мемнона. Се дві сидячі фігури 20 метрів заввишки (такі як дім на чотири поверхи). На них написано ймення Аменготепа III. Одна статуя перебита на двоє і перекинута. Одні історіки кажуть, що її розвалив Камбіз,⁵⁰¹ а другі кажуть, що землетрясення. В давні часи з тих статуй щодня при сході сонця йшов якийсь гук, подібний до гуку ліри. Через те греки видумали, що то статуї Мемнона, сина ранньої зорі, і що то він вітає свою матір щоранку. На п'єдесталах статуй багато грецьких та римських написів, де говориться про той надзвичайний спів статуй. Один римський імператор казав поправити ті статуї і замазати на них всі щілини, після того статуї перестали співати. Певне, що то роса, спадаючи через ті щілини в середину статуй, лунала гуком подібним до гуку струн на лірі, а може, повітря, пробиваючися через щілини, так гуло.

При кінці XVIII-ї династії зайшла зміна в єгипетській релігії. Тоді були скрізь позбивані написи ймення бога Аммона і всі його образи сплюндровані. Замість того з'явився бог Атен-Ра.⁵⁰² Малювався він наче сонце з промінням, а кожний промінь кінчався рукою.⁵⁰³ Над ним завжди писалося: «Атен-Ре (Ра) на горі небесній, Атен-Ре владарь неба, владарь набожної хвали Атен-Ре на соняшній горі!» Здається, що поклонення сьому богові мало витіснити собою віру в інших богів і таким

способом перейти в монотеїзм. Думають, що та віра розвивалася під впливом матері Аменготепа IV-го,⁵⁰⁴ цариці Таї.⁵⁰⁵ Вона не була єгиптянкою; на могильному малюнку вона змальована з білим лицем і, може, що вона була сиріянка або жидівка. Слово Атен трохи нагадує Адоная жидівського бога. Але то все тільки догадки. Може, просто Аменготеп хотів завернути колишню простішу єгипетську віру, і для того вибрав головним богом сонце, його ж єгиптяне здавна шанували.

Як би там не було, тільки ся нова віра не втрималася в Єгипті; хутко віра в Аммона перемогла, а Атен-Ра згинув назавжди; ті нащадки Аменготепа, що хотіли таки затримати Атен-Ра, нічого не досягли, їхні ймення були скрізь позбивані, як колись ймення бога Аммона. Однак віра все-таки трохи одмінилась: XIX-та династія була з роду гіксосів, і при ній надто ввійшло в силу поклонення Сетові (Сутек гіксосів), для того навіть царі деякі мали ймення Сеті. Найславніший з них був Сеті I,⁵⁰⁶ він знов прилучив до Єгипту азійські племена, що вже були відділились від нього. Взагалі ті азійські племена ніколи не трималися міцно Єгипту. А власне, на той час племена азійські вступили межі собою в спілку і не хотіли платити податків Єгипту; старшими у тій спілці були хети.⁵⁰⁷ Сеті I напав на них в країні Аморейській,⁵⁰⁸ взяв їхнє велике місто Кадеш,⁵⁰⁹ потім лишив залого міцні в містах Газі,⁵¹⁰ Аскалоні⁵¹¹ та Магеддо.⁵¹² Потроху Сеті I знову запанував над тими краями, що були завойовані при Тутмесі III. Багато зосталося малюнків, з'являючих ті походи та перемоги.

В Карнакському дворці єсть одна саля, збудована при Сеті I, се дуже величний пам'ятник єгипетського хисту будівничого.⁵¹³ Вона має 100 метрів завширшки, 50 метрів завдовжки і 23 метри заввишки; в ній є 12 колон 10 метрів завтовшки кожна, колони ті мають капітель, подібну до квітів лотосу;⁵¹⁴ деякі знов простішої форми,⁵¹⁵ такі колони найчастійше стрічаються в єгипетських будовах. Вікна в тій салі були не дуже великі і заграбовані, так що в салі світло було не дуже ясне і через те стрілющі барви на малюнках не так різали погляд. Малюнків тих дуже багато скрізь по стінах та на колонах, але

більшість їх була пороблена не при Сеті I, а при синові його Рамзесі Мейамуні.⁵¹⁶ Той же Рамзес казав вималювати всі походи свого батька.

XIX династія, як уже сказано, була чужого племені,⁵¹⁷ але Сеті перший ще при житті свого батька Рамзеса I⁵¹⁸ оженився з дочкою Аменготепа III-го і таким способом поріднився з тебанськими царями. Сина їхнього Рамзеса другого єгиптяне вже вважали правдивим єгипетським царем, і Сеті I коронував його ще при житті своєму. Пізнійше Рамзес II прибрав ще ймення Рамзеса-Мейамуна, що значить друг Аммона. Але народ назвав його Сезу. Може бути, що дещо з його царювання дало повод до утворення легенди про «Великого Сезостріса», але ж то певне, що власне такого царя Сезостріса і таких походів, які йому греки надавали, ніколи не було.

Рамзес ще при житті свого батька ходив на повсталих народів куші та шарі в Етіопії. В Нубії в одній давній церкві єгипетській намальовані на стінах ті походи, потім тріумфальний поворот додому Рамзеса, що веде до свого батька подоланого князя етіопського і двох його синів, а за ним військо несе багату здобич та веде полонених і дивних звірів середньої Африки.

У великій підземній церкві Абу-Сімбельській⁵¹⁹ намальовані великі походи Рамзеса II проти кушитів та негрів в Африці та в Азії проти хетів, що збунтувались і зірвали договір, зроблений з Сеті I.

Тії хети, по думці деяких істориків, були скіти, а по думці інших, то були хеттейці, одно палестинське племено. Про сей поход дійшла до нас одна поема. Поеми тої велика частина єсть написана на одному давньому папірусі, що тепер у Британському музеї, а багато уступів з неї понаписувано по стінах різних дворців та церков в Абу-Сімбелі, в Рамзессейоні Тебському,⁵²⁰ в Карнаку, в Луксорі. Видно, що та поема була у великій славі. Поема та досить довга, — як одна пісня Іліади, а зложив її поет званий Пентаур.⁵²¹ Ось деякі уривки з неї, з того місця, де то описується царь, покинутий сам один серед нечисленного ворожого війська: Тоді його величність

сильний, живий і потужний, став як той бог Мут,⁵²² здійснював свою зброю військову. Так узброєний він був подібний до Баала⁵²³ в час його потужности... Розігнавши свій повоз, він кинувся в середину війська нікчемних хетів, сам він був і при ньому нікого. Його оточили дві тисячі п'ятсот повозів, на зустріч йому кинулися найпрудчіші вояки нікчемного Хети і всі нечисленні народи, що були з ним, а царь не мав при собі ні князів, ні начальників, ні старшин над стрільцями та повозами. «Мої стрільці та їздці мене покинули (так каже царь до Аммона), нема жадного з них, щоб воюватися при мені. Що замислив батько мій Аммон? Невже батько забуває свого сина? Чи не йшов я по слову твоему? Чи не святкував я для твоєї слави свят препишних, чи не сповнив я твого дому скарбами своїми? Я заколов для тебе тридцять тисяч волів. Я побудував церкви з кам'яних скель, я поставив для тебе вічні дерева. Я спровадив обеліски з Елефантіни,⁵²⁴ я казав привезти вічні каміння... До тебе волаю, батьку мій! Я сам посеред товпища невідомих народів, і нікого нема при мені. Мої стрільці та їздці покинули мене, коли я кликав їх. Але кращий для мене Аммон від мільярдів стрільців, від мільйонів їздців. Людські заходи не варті нічого, Аммон їх всі перевершить».

«Ось я при тобі (каже Аммон), я батько твій, сонце. Моя рука над тобою, я більше вартий для тебе, ніж мільйони людей. Я владарь всіх сил, я люблю одвагу. Я побачив, що серце твоє без страху, і моє серце звеселилось, і моя воля сповниться!»

«Подібний до Мута (каже царь) я кидаю стріли праворуч, ліворуч, я жену ворогів. Дві тисячі п'ятсот повозів, що навколо мене, розбиті в друзки перед моїми кінями. Жадному не стало руки для бою, серце тремтить їм у грудях і страх підкосив їхні тіла. Вони вже не тямлять кидати стріл, сили не знаходять, щоб тримати списи. Я жену їх у воду, як крокодилів; вони лежать ницьма, один на другому, я побиваю їх».

«Се не людина серед нас (кажуть хети). Се Сутек, вояк величний, се Баал сам. Се не людські діла, що він робить; сам, самісінький, він одбиває сотні тисяч, сам без вояків, без старшин. Спішімося, втікаймо від нього!»

«Коли мій конюх побачив, (каже царь), що я зостався оточений численними возами, він обімлів, серце йому затремтіло, великий жах пройняв його тіло. І він сказав своєму цареві: Добрий мій владарю, царю веледушний, єдиний заступнику Єгипта в день війни, ми лишилися самі серед ворогів, зупинися, рятуймо дихання життя свого!»

«О, вояки мої (каже царь), ви бачите мою перемогу, а я був сам. Аммон дав мені силу, його рука була при мені. Що скаже весь світ, коли почує, що ви покинули мене без помочі? Що жаден князь, жаден начальник над повозами чи над стрільцями не прилучив своєї руки до моєї? Я воювався, я одбив безліч люду сам один! Мої коні великі були: Перемога Тебська та Нура Загожена. Їх тільки знайшла моя рука, коли був я сам серед ворогів. Я накажу годувати їх при мені, коли я буду в своєму дворці, бо вони тільки не покинули мене серед ворогів... Великий лев, що біг біля коней, воював при цареві, лютість розпалила його тіло, хто наближався до нього, падав додолу. Посічені в шмаття лежали перед кіньми трупи їхні купою кривавих останків».

«Сонцевий сину! (каже царь хетів). Хай цілий Єгипет і народ хетів буде невольником у тебе під ногами! Ра доручив тобі владу. Ти можеш знищити своїх рабів, вони в твоїй волі, ніхто з них не повстане. Вчора ти прийшов і побив безліч їх. Приходиш сьогодні, не провадь далі кари... Ми всі долі лежимо, готові слухати волі твоєї. О, царю одважний, славо усіх вояків, даруй нам дихання життя!».

«Слава тобі, милий наш сину Рамзесе! (кажуть боги). Ми даруємо тобі життя на літа нечисленні. Зоставайся вічно на троні батька твого Аммона і топчи всіх чужинців під свої сандалії».⁵²⁵

Сю перемогу над хетами поет оцінив надто високо. Через який час війна знов почалась і скінчилася тільки через 14 літ. По скінченню була закінчена умовою, що нагадує трохи теперішні умови дипломатичні. Та умова написана на мурах в Карнаку. З неї видно, що обидва племена, єгиптяне і хети, вступили в спілку військову проти інших ворогів і повіддавали один

другому всіх полонених і злочинців. На знак приязні Рамзес узяв до двору дочку хетського князя.

Рамзес II царював 68 літ. Він мав час добудувати багато предківських будов і ще й нових настановити. Скрізь по цілому Єгипті стоять пам'ятники його царювання. В одній церкві в Абідосі знайшли багато написів давніх царів, що казав писати Рамзес II; ті написи багато помогли при розбіранні гієрогліфів. При давніших церквах та дворцях в Карнаку та в Луксорі є теж колони, статуї та обеліски Рамзеса. Скрізь повиписувано ймення Рамзеса з різними хвалебними виразами, як то було в звичаї у царів єгипетських.

На західному березі Нілу, в долині Курнаг є руїни Рамзесового дворця.⁵²⁶ Дворець той подібний до Карнакського: довгі ряди сфінксів, колони, подвійні колонади навколо дворів, стовпи зо статуями і салі з колонами в середині. Там сила малюнків та барельєфів, єсть і величезна статуя Рамзеса. На місці давнього Мемфісу теж знайдена друга така статуя.

Єсть один малюнок єгипетський, де представлено, як перевозили такі статуї.

Абу-Сімбельська підземна церква теж збудована при Рамзесі. Там є колосси, висічені в цілій скелі. Там же в церкві богині Атор є статуї царя, цариці і їхніх дітей, при церкві тій багато є колон з головою богині Атор. В церкві бога Фре єсть чотири колосса Рамзеса II, що тримає сина на колінах. В сій церкві є ще статуя Рамзеса, що стоїть перед єгипетською соняшною трійцею: Ра, Горусом і Фта. Окрім того ще сила малюнків походів Рамзесових.

Хоча й Рамзес побудував багато різних будов, однак люд не заховав злої пам'яті по ньому, як по інших будівничих. Рамзес бо мало заставляв єгиптян робити, все те було побудовано невільниками бранцями з чужих народів. Може, навіть деякі його походи мали єдину мету — здобування невільників для роботи. Через те в Єгипті дедалі зібралось дуже багато чужого невільного люду, що погибав на тяжких роботах. Між тим людом були і жиди (гебреї). Знайдений є на руїнах Теб малюнок, що представляє жидів на роботі під доглядом єгиптян.

Власне, жидів часто заставляли ходити на будівничі роботи. Здається, що жидам найтяжче було при Рамзесові II, вийшли ж вони з Єгипту при його синові Менефта⁵²⁷ або при внукові його Сеті II;⁵²⁸ так думають деякі історики, але ж се не відомо напевне. Жидівські ж книги зовуть усіх царів єгипетських фараонами.

Могила Рамзеса II стоїть на Царський долині⁵²⁹ в Лібійських горах на захід від Теб. Місце те дуже сумне і пустинне. В горах повибивані підземні хідники, їх звуть сірінгі або гіпогеї (підземелля). Там поховано багато царів. Могили всіх царів подібні між собою, тільки що одні краще, другі ж гірше прикрашені. Котрий царь довше царював, того й могила оздобнійша. Бо кожний царь починав прикрашувати свою могилу від дня вступлення на царство. Коли ж він помірвав, то його клали в могилу, а двері до неї замурували навіки. Найкраща могила Рамзесова, там сила малюнків, богів, царів, там є кімнати з колонадами. В найкращій кімнаті стояв саркофаг з білого алебастру, там мала бути мумія Рамзеса, але саркофаг знайдено порожнім. Саркофаг той тепер у Британському музею.

При цареві Менефта, синові Рамзеса II, на Єгипет напали лібійці та ще різні бродячі народи. Вони ще при Рамзесі II мали заміри напасти на Єгипет, але Рамзес утримував їх то страхом, то війською, то мирними умовами. Після його смерті вони всі зібралися під владою лібійського царя Мармаїу і набігли на Єгипет. Вони захопили Мемфіс і зібралися йти на Теби. Се було подібне до набігу пастухів. Народи ті йшли цілими племенами з жінками та дітьми. Сила їх була велика. Але все-таки їх побили в середньому Єгипті і вони мусіли вернутися назад. Царь Менефта не був таким одважним, як його батьки, отже, він сам не виходив проти ворога, послав тільки військо велике, сам же втік геть далеко і в Тебах заперся, — боги йому звістили у сні, щоб він не йшов сам на війну. Однак все-таки двірські поети склали йому хвалу за «перемогу над ворогом». Вороже військо залишило після себе деякі зостанки, і вони вже оселилися в Єгипті під умовою платити податки цареві.

При тому ж таки Менепта вийшли і жиди з Єгипту, як думають деякі історіки. Жиди в своїх святих книгах описують різні чуда, що ніби творилися перед їхнім виходом з Єгипту і під час погоні єгипетської. Про ті дива буде спогадано в історії жидівській; в єгипетських істориків та в пам'ятниках нічого не згадується про них. Манетон подає одну народню легенду про вихід жидів. Там говориться, що один царь єгипетський забажав раз побачити богів на власні очі, як бачили їх давні царі єгипетські. Тоді один святець йому сказав, що він тоді побачить богів, коли вижене з Єгипту всіх нечистих та прокажених. Тоді царь зібрав 8000⁵³⁰ тих нечистих і вислав їх далеко на тяжкі роботи. Між тими нечистими були деякі учені святці. Тоді той святець, що наказав цареві те зробити, побоювався божої кари за образу святців, але боявся теж сказати цареві божу провість, яку сам знав, а написав її на папірусі, потім же сам себе забив. В тій провісті говорилося, що нечисті нападуть на Єгипет і будуть ним володати 13 літ. Царь тоді дав нечистим місто Абаріс,⁵³¹ що було безлюдне ще від часів нападу гіксосів. Нечисті, зібравшись там, вибрали собі за старшого одного святця з Геліополісу, він звався Озарсіф,⁵³² і присягли йому на вірність. Він тоді наказав їм не поважати святих звірів і знатися тільки з такими людьми, що теж звірів не поважають. Потім він обгородив міцно Абаріс і зібрався війною на царя. Окрім того, він покликав на поміч собі гіксосів, програних з Єгипту при Тутмесі III. Прийшло їх 200,000. Царь злякався і втік до царя етіопського, що був його підданим, забрав з собою Апіса та ще багато святих звірів, а в Єгипті лишив сина свого Сетоса, — його звали теж Рамзесом, так, як дід його звався, з ним зосталося військо велике боронити Єгипет. Нечисті руйнували Єгипет і робили там усяку нечисть, плюндрували церкви, розбивали божі статуї, заставляли святців різати святих звірів, а самих святців потім виганяли голими геть. Озарсіф, що старшинував над ними, зрікся свого ймення, що походило від Озіріса, і назвався Мойсеєм. Нечисті який час владали Єгиптом, але потім надійшов царь з сином та з військом, вдарив на нечистих, побив їх дуже багато, а тих, що zostалися, прогнав геть до Сирії.

Після сього другого набігу пастухів Єгипет знов почав свої походи та перемоги. Рамзес III,⁵³³ царь XX-ї династії, був царем-вояком, як Тутмес III, Сети I та Рамзес II. Він повоював лібійців та таккарів, потім народів з Малої Азії і з островів, що були напали на Єгипет з моря та з Арабської пустині. На пам'ятнику Рамзеса III описана тая війна на воді: «Устя ріки було наче море човнів різного шталту, човни тиї від демена до стерна були засажені вояками узброєними». На суходолі ж: «Піхотинці були мов леви на горах рикаючі. Коні тремтять і прагнуть топтати ворогів під ноги». Царь Рамзес каже: «Я наче бог Мут, я став проти ворогів, і вони бачили силу рук моїх. Тиї, що переступили мої границі, не дочекають більш жнив». Рамзес оселив подоланий народ філістимлян⁵³⁴ в південній Сирії. Одному лібійському племені дав землю на захід від дельти. Хутко після того послав морське військо на Фенікію і знов заставив її платити собі данину.

Походи Рамзеса III змальовані на мурах церкви і дворця, що стоять біля колоссів Мемнона. Місце, де вони стоять, зветься Медіне-Табу,⁵³⁵ так звались давні Теби. Там є велика церква Аммона з великими пілонами, колонами зо статуями і великими круглими колонами; перший двір сеї церкви дуже зруйнований, але другий добре ще доховався. Там зосталася велика колонада, покрита стелею, помальованою блакитною барвою з білими зорями. На колонах та на стінах сила малюнків. За тим другим двором було ще багато будов, але вони всі в страшних руїнах. Скрізь по тих розвалених мурах видно малюнки: все військові справи царя Рамзеса III, та хвала йому за блискучі перемоги. Далі є церква, поставлена ще за Тутмесів і прикрашена за різних царів єгипетських. Біля тії церкви знов дворець Рамзеса III. Там теж багато малюнків: у середині дворця по стінах намальовані різні сцени двірського життя: царь серед гарему, царь, граючий в шахмати, і т. д. На надвірній стороні знов військові сцени.

За Рамзеса III (інші кажуть, що за Рамзеса II) була змова у дворці на життя царя. «Двірські вельможі та жінки гаремні задумали скинути царя і посадити на місце його брата його.

Вони уживали до того чар бридких для богів і богинь. Царь казав їх судити, і їх присуджено до темниці. Але цареві той вирок здався надто лагідним і він скарав на горло злочинців, суддів теж покарав за милосердя і казав їм зрубати голови». Так говорить в одному єгипетському пам'ятнику; Геродот же і Манетон розповідають про се инакше. У Манетона царь зветься Сетозіс,⁵³⁶ у Геродота ж Сезостріс. Манетон так розповідає: Сетозіс, воював з Кіпром, Фенікією, Асірією та Медією. Ідучи на війну, він доручив царство братові своєму Армаїсові, не дозволив йому тільки носити корони і зневажати цариці та гаремних жінок. Армаїс не слухав наказів царя. Тоді найстарший святець доніс про те цареві, царь несподівано вернувся в Єгипет і одібрав царство у брата. Геродот каже, що царь, вернувшись у Єгипет, був запрошений до дворця на обід, потім же брат його казав підпалити той дворець, де сидів царь з жінкою та дітьми. Сезостріс радився з жінкою, що йому робити, і жінка порадила взяти двох дітей, покласти їх через огонь і по них перейти до дверей, як по мості. Царь її послухав і зробив так. Двоє тих дітей згоріли, але царь з жінкою та з іншими дітьми вирятувались.

У Луврському музеї стоїть саркофаг Рамзеса III. Саркофаг той з рожевого граніту, на ньому намальоване сонце, переходяче підземні країни. Могила Рамзеса III велика, має скілька хат, багато прикрашена цікавими малюнками різного змісту, побутового і релігійного. Там змальовані всі доби року в Єгипті, по одному малюнку на кожний місяць. Там є і два знакомиті «арфісти», що то їх кожний мандрівець змальовує. Тільки всі ті малюнки дуже попсовані димом від факелів мандрівців вчених і невчених та написами різних йменнів споглядачів; інші споглядачі навіть повідломували собі чимало шматків «на спомин», либонь. Як будуть панове мандрівці так далі справлятися, то, може, хутко від давніх малюнків і сліду не стане.

Нащадки Рамзеса III всі звалися Рамзесами, але про них мало що відомо. Інші вчені відносять до XX-ї династії байку, що розповідає Геродот, але вона більше цікава яко байка,

з котрої пішло дуже багато варіантів у різних народів, ніж яко історичний факт. Геродот розповідає, що був колись в Єгипті царь на ймення Рампсініт.⁵³⁷ Царь той мав великі скарби. Щоб краще їх заховати, царь казав збудувати велику каменицю, одна стіна тії камениці виходила поза ограду дворця. Але будівничий, що мав лихі заміри, приладив каміння таким способом, що два чоловіка легко могли їх вийняти. Як була скінчена камениця, Рампсініт казав перенести туди свої скарби. Через який час будівничий, чуючи смерть, покликав своїх двох синів і сказав їм, що, будуючи каменицю, він ужив способу, щоб зробити своїх синів багатими, щоб вони жили в достатку. Він розказав їм докладно, який то камінь, де він, як його виймати, і сказав, що коли вони зроблять все так, як він їм казав, то вони будуть господарювати над царськими скарбами. Будівничий вмер, а сини взялися до роботи. Вони пішли вночі до дворця, знайшли той камінь, легко його вийняли і забрали дуже багато грошей. Одного дня царь, прийшовши оглядати свої скарби, був дуже здивований, побачивши, що посудини, в які він ховав гроші, були порожні. Він не знав, хто б міг те зробити, тим більше, що всі печаті, які він сам поробив на дверях, були цілі. Він приходив ще два чи три рази і кожний раз бачив, що скарби зменшались і злодії не переставали красти. Тоді царь казав поробити пастки і порозставляти їх поміж посудю з грішми. Злодії знов прийшли, один пішов просто до грошей і попався в пастку. Попавши в такий лихий стан, він кличе свого брата, наказує йому, щоб той якнайшвидче одрубав йому голову, аби ніхто його не пізнав і щоб не сталось потім якого лиха родині. Признавши, що брат каже по правді, другий брат так зробив, потім вийшов геть, заложив знову камінь і пішов додому, забравши голову братову. Другого дня царь знов пішов до свого скарбу. Увійшовши, він дуже зчудувався, побачивши тіло без голови, зловлене в пастку, а в будові не видно було жадної дірки, жадного виходу. Серед такої непевности він от що придумав: казав почепити трупа на мурі, поставив при ньому сторожу і наказав приводити до дворця кожного, хто буде плакати над трупом або виявить який небудь признак жалю.

Мати злодія, довідавшись, що роблять з її мертвим сином, наказала другому синові, щоб він яким хоче способом одв'язав трупа од муру і приніс би їй. Вона казала, що коли се не буде зроблено, то вона сама піде і про все розкаже цареві. Хлопець, не вмовивши матері і боячись її погрози, добрав способу. Він обладував ослів міхами з вином і погнав ослів поперед себе. Коли ж над'їхав близько сторожі, що стерегла його брата, він розв'язав скілька міхів. Вино потекло, а хлопець вхопився за голову і почав несамовито кричати, і неначе не знав, до котрого осла йому кинутися. Сторожа кинулася збирати вино, що бігло потоком, силкуючися захопити його як найбільше, надіючися на даремщину. Хлопець удав розлюченого і почав їх лаяти, але вони почали його просити і він нібито помирився з ними, з'їхав з дороги і почав зав'язувати міхи. Потроху він розговорився з сторожею, вони підлещувались йому та жартували, а він ніби з добрості подарував їм міх вина. Вони сіли, почали пити і запросили й хлопця пити з собою. Він пристав до них і дав їм ще міх. Сторожа попилася і поснула. Як настала ніч, він обголив кожному сторожеві по пів бороди на сміх, потім одв'язав брата, положив його на ослів і, сповнивши отак наказ матері, повернув додому. Потім царь казав своїй дочці не дуже то чесним способом довідатися таки про цілу справу. І довідавшись врешті, взяв його в свою ласку і дав за нього свою дочку, кажучи, що сей чоловік наймудрійший з усіх єгиптян, а єгиптяне наймудрійші з усіх народів.

Потім Геродот розповідає, як той самий Рампсінит спустився на той світ, як грав там в шахи з богинею Деметер⁵³⁸ і то вигравав, то програвав, а потім вернувся на сей світ і богиня подарувала йому золотий обрус. І ніби в пам'ятку сього, щороку один жрець їздив до церкви Деметер (Ізиди?)⁵³⁹ з зав'язаними очима і на возі, запряженому двома вовками. Подібних «історичних» байок чимало є у Геродота.

Політичний упадок

XX династія помалу почала приходити до упадку, як то часто бувало з єгипетськими династіями. Не тільки в царській династії, але й в звичаях народу самого, в народній вірі зайшло чимало змін. Часті походи в чужі краї і набіги чужих племен принесли багато чужого в Єгипет. Багато царів єгипетських брали собі жінок часом з Етіопії та Сирії та з інших країв. Невільники з чужих країв, як жиди та інші, і помішники як, напр., фенікійці занесли в Єгипет своїх богів і свої звичаї. Єгиптяне прийняли до своїх незчисленних богів ще й чужих Астартів⁵⁴⁰ та Баалів. Правда, що за те і чужі народи переймали від єгиптян багато, може, навіть більше, ніж єгиптяне від них.

Значіння богів, своїх і чужих, в Єгипті часто мінялося. Так колись бог Сет став нарівні з богом Аммоном, а при пануванні гіксосів навіть переважив його, потім Атен-Ре заслонило ненадовго сих обох богів. Потім бог Аммон знов зайняв своє місце, але вже Сет навіки зостався проклятим і почав з'являти собою бога зла, подібного до перського Ангра-Маніу. Культ Аммона запанував міцно, і великі святці Аммона набралися великої влади під кінець XX династії, а після сеї династії святець Гер-Гор⁵⁴¹ став царем Єгипту. Сей святець для більшої законности (як то завжди робили такі царі) взяв за себе жінку царської крові і надав їй дивний титул «Дружина Аммона Ра».⁵⁴² Може, се ймення мало означати, що вона служила в церкві Аммона. Після вступлення святецької династії Єгипет розділився на двоє, і в північному нижньому Єгипті в місті Танісі запанувала окрема династія, і перший царь сеї династії був Смендес.⁵⁴³ Після сього поділу Єгипет знов втратив владу над народами азійськими, і тоді в Палестині міцно запанувала монархія жидівська.

Потім Танісска династія⁵⁴⁴ вигнала святецьку з Теб і запанувала цілим Єгиптом, але святецька втікла в Етіопію і там заснувала окрему монархію, незалежну від Єгипту.

Після танісскої (XXI династії, бо святецьку більшість істориків не признає за праву династію) запанувала XXII династія,

що походила з дельти з міста Бубастіса і, певне, була азійсько-го роду, бо ймення всіх царів її асирійські. Від сеї династії зосталась велика будова, пристроєна до Карнакської церкви, і через се можна думати, що династія мешкала в Тебах. Будова ся дуже велика і построєна навколо церкви Рамзеса третього, так що та церква стоїть в будові, як в хаті, а коли сама та церква дуже велика, то можна собі здумати, яка мусить бути будова, що скриває її в собі. Перед будовою величезний пілон, дві колосальні статуї і багато сфінксів.

Один царь XXII династії завоював жидівське царство, але не утримав його надовго.

У Манетона дуже непевно списана історія сих часів постійних розділів та колотнечі, — він спогадує тільки ті династії, які вважає за справедливі. Але з різних написів можна було дещо довідатись. Отже, відомо, що один царь з святецької династії, на йменні Піанкі,⁵⁴⁵ прийшов з Етіопії, завоював Єгипет і зробив його підданим Етіопії. Ся колотнеча межі верхнім і нижнім Єгиптами не повинна так здаватись дивною, бо зв'язок між сими країнами був завжди дуже слабкий. Окрім того в нижньому (північному) Єгипті набралось багато азійців, а в верхньому етіопів, і сі племена, яко чужі, межі собою ворогували. Деякі вчені навіть доказують, ніби зроду єгиптяне верхнього і нижнього Єгиптів не були одного племені, а що верхні походили з Етіопії, а нижні з Азії. Однак се ще непевна теорія.

По смерті царя Піанкі князь Саїський Бокенрауф⁵⁴⁶ захопив царство в свої руки, але він панував недовго, бо внук Піанкі Шабак⁵⁴⁷ (Геродот зве його Сабакос) узяв його в полон і спалив живцем, яко бунтівника.

Етіопську династію зве Манетон XXV-ю.

Геродот розказує, що Сабакос панував 50 літ, що за його царювання нікого не карали на смерть, а тільки за великі провини присуджували на тяжкі роботи. Через те скрізь міста єгипетські були в доброму порядку, так само як і нільські канали.

При Сабакосі на Єгипет напали асирійці, і хоч асирійські історіки хваляться своєю тодішню перемогою, але історіки

грецькі, єгипетські й жидівські говорять, що діло було зовсім навпаки і що асирійці з соромом повернулися додому. Єгиптяне казали, що їх вирятував бог Пта, наславши на асирійській табор силу мишей, котрі погризли всі щити і луки асирійські і тим знищили всю їхню зброю.

Під час етіопсько-єгипетської держави різні номи часто відпадали від монархії. Надто часто відділялися Таніс та Саїс, і не раз навіть пробували князі саїсські і танісські заволодати цілим Єгиптом. Один тільки етіопський царь Тарака⁵⁴⁸ злучив на який час під своєю владою Єгипет і навіть відновив єгипетську владу в Лібії, забірався в Європу і побив раз асирійців. Але те недовго тривало. Часи Тутмесів та Рамзесів минули. Єгипет був ослаблений усобицями, а се довело до того, що хутко над Єгиптом почали панувати то «нікчемні куші», то «нікчемні хети». Двічі асирійці захоплювали Єгипет. Але по єгипетських пам'ятниках про ті нещасливі часи мало що можна довідатися, бо єгиптяне любили записувати тільки перемоги.

Азіятські переможці настановляли князями над Єгиптом князів з дельти. Двічі одвойовував Єгипет царь Тарака і його нащадок Рут Амен,⁵⁴⁹ але вже ненадовго. Єгипет раз у раз розбивався та роздрібнявся, і в ньому не вгавала колотнеча князів та царів. Ще князі південні як-небудь признавали владу Етіопії. Але князі дельти, їх було всіх 12, одділилися зовсім і вступили між собою в союз 12-ти. Але хутко князя саїсського Псаметіка⁵⁵⁰ почали підозрівати його товариші, ніби він на царство важить.

Геродот розповідає історію чи легенду, ніби оракул сказав князям, що той з них стане царем всього Єгипту, хто буде зливати вино в церкві Гефеста (Фта) з мідяної чаші. Одного разу, коли всі князі зливали вино богам в тій церкві, Псаметікові не стало чарки через помилку свящя і він мусів злити з свого мідяного шолома. Тоді князі перелякались, але все-таки вважали нечестю забити Псаметіка без вини, отже, вони одняли від нього князівство, а самого заслали в болота, заборонивши йому всякі зносини з Єгиптом.

Ображений Псаметік питав оракула, як може він помститися над товаришами. Оракул сказав, що за нього помстяться мідяні люде, що вийдуть з моря. Він не дуже то вірив тому. Але через який час грецькі пірати, втікаючи морем, прибули до Єгипту, і вийшли на берег, узброєні мідно з голови до п'ят, і почали грабувати країну. Один єгиптянин сказав про се Псаметікові і назвав греків «мідними людьми», бо він ніколи не бачив так узброєних людей. Тоді Псаметік поєднався з греками, пішов і звоював своїх колишніх товаришів, а сам став царем цілого Єгипту.

Ймення етіопських царів були позбивані. Однак все ж Псаметік взяв собі жінку з етіопської династії. Він надгородив своїх помічників греків, давши їм землю в Єгипті і зробивши їх почесною сторожею при собі, се не було новиною, бо наймитів вояків давно вже було в Єгипті багато, та й в краєвому війську було чимало етіопів та лібійців. Однак військо розсердилося на царя за ласку до чужинців, і 200.000 вояків помандрувало геть в Етіопію з Єгипту. Псаметік хотів їх затримати, нагадував про рідний край, але вони грюкнули списами й щитами і сказали, що поки вони мають зброю, то матимуть і рідний край, де їм сподобається.

З того виходу вояків з Єгипту не було ніякої біди для країни. Війська було і так надто багато і свого, і найнятого, воно потребувало багато коштів і клопотів, бо дедалі робилося все гірше вередливим та неслухняним, привикши до здобичі військової та грабунків по чужих краях. Псаметік, ставши міцно на царстві, взявся до работ. Міста, що були зруйновані під час войн, були відбудовані, нові церкви поставлені, в країні процвіли знову хист, ремесла і торг. З чужими племенами Псаметік став підтримувати мирні зносини, він одкрив їм вільний доступ до торгу в Єгипті і до плавання по морі і по Нілові. Надто ж добре він приймав греків, так що вони могли заснувати чимало колоній в Єгипті, Псаметік дозволив грекам учити дітей єгипетських грецької мови, і через те потім повстало багато перекладачів (драгоманів) у Єгипті, котрі навіть населяли цілі квартали в містах. Від того часу почалися часті зносини греків з єгиптянами і стала більше відома історія Єгипту.

Псаметік став царем в 656 р. до Р. Х., і від цього часу хронологія історії Єгипту може вважатися певною. Хронологія XXVI-ї династії (Псаметікової, або Саїської) вся є записана на пам'ятниках того часу. Вона дуже одрізняється від Манетонівської, після того, отже, як були знайдені ці пам'ятники, вчені почали критичніше дивитися на Манетона, ніж як було до того часу.

Псаметік лічив роки свого царювання від смерті Тараки (666), і через те виходить, ніби він царював 54 роки, але в дійсності він царював тільки 44 роки. Він збудував у Мемфісі пілон до церкви Фта і дворець для Аспіса, в тій будові було багато малюнків і великі статуї замість колон, але вже тих будов зовсім нема тепер. Зостались же до наших часів тільки дванадцять Псаметікових колон при церкві в Карнаку. Хоча Псаметік і його нащадки не мешкали в Тебах, однак там багато зосталося будов після них, взагалі за саїської династії хист процвітав у Єгипті.

За царя Псаметіка скіти хотіли напасти на Єгипет, біжучи з Європи через Азію та женучи кіммерійців поперед себе. Але Псаметік відкупився від них грішми, і вони повернули назад на північ. Але після того, хочачи міцнішим бути в Азії, Псаметік сам напав на Палестину, але не довів облоги до кінця і вже син його Неко⁵⁵¹ повоював жидів та сірійців і настановив там по своїй волі царя; однак він затримав свою владу ненадовго, бо хутко прийшли асіро-вавілоняне, і вигнали єгиптян з Палестини, і завладали нею самі. Отже, Неко згубив знов своє становище в Азії.

Царь Неко задумав було відновити один нільський канал, що був викопаний ще за Сеті I та Рамзеса II, але потім був занесений пісками. Починався той канал трохи вище міста Бубастісу і доходив до Нілу на границі дельти. Отже, на каналі тому згинуло 20,000 робітників, і Неко запитав оракула, чи має скінчити роботу, але оракул відповів, що все одно та робота здасться чужинцям, тоді царь залишив канал. Правду казав оракул, бо перси докінчили канал. При Некові ото відбулося подоріжжя фенікійців навколо Африки, про яке говорилося у нас в початку історії.

Неко царював 16 літ, а по ньому настав син його Псаметік II,⁵⁵² що царював 6 літ і згинув під час походу в Етіопію. Потому настав Угобра,⁵⁵³ і той задумав звоювати грецьку колонію Кірену⁵⁵⁴ (на півночі Африки на захід від Єгипту), але, боячись посилати єгипетських греків, він послав-таки єгипетське військо, але те військо збунтувалося в дорозі, думаючи, що царь посилає їх в таку непевну війну, аби збутися їх, а може, таки й давно те військо ремствувало на царя, такого ласкавого з чужинцями. Тоді Угабра послав старшину військового Амеса,⁵⁵⁵ щоб той утишив бунт, бо Амеса любили вояки. Поки Амес говорив до вояків, один вояк зайшов і надів йому шолома на голову, а всі інші гукнули, що хотять Амеса за царя. Амес тоді став сам на чолі бунтівничого війська. Угабра послав тоді одного вірного слугу і наказав привести перед себе Амеса живого чи мертвого, але слуга вернувся з нічим та ще й з відповідею від Амеса дуже зухвалою. Тоді Угабра відтяв слuzі ніс і вуха. Розлючений народ єгипетський повстав і перейшов до Амеса. Знати, що народ не любив саїської династії, що так підтримувала чужинців, а може, тут і недавні роботи на каналі пригадалися. Угабра зібрав своїх наймитів-греків і пішов чужим військом свій народ воювати, царство від Амеса одбивати. Його побили, в полон забрали і посадили бранцем у його ж власнім дворці. Амес обходився з ним лагідно, але ж єгиптяне видобули його собі і задавили. То був 20-й рік його царювання. Амес поховав його в предківській могилі і за себе взяв дочку Псаметіка II.

Амес хоча і став царем через нарід єгипетський і ненависть його до чужинців, однак грекам при йому стало ще краще. Він дозволив грекам сидіти ще й в місті Невкратісі⁵⁵⁶ в дельті, дозволив їм будувати свої церкви, і греки побудували їх скільки на кошт своїх багатих земляків. Амес подарував свої статуї різним містам і дав навіть гроші на відбудування церкви в Дельфах, коли вона згоріла. Він взяв собі за жінку грекиню і поєднався з самоським тіраном (князем) Полікратом⁵⁵⁷ та з Крезом⁵⁵⁸ лідійським. Тільки з Кіпром мав він війну і наложив податок на Кіпр. Він, як і Псаметік,⁵⁵⁹ дуже дбав

за торгівлю та хист, але від його пам'ятників зосталася тільки одна капелла з цілої скелі рожевого граніту, та ще підземелля біля Курнагу теж, здається, належать до його часів.

Амес, яко давній вояк, не любив царської пихи і поводився в своїй господі далеко простійше, зовсім не по-царському; після того як одправляв щодня суд і всі громадські свої повинности, він собі зосідав до столу і бенкетував з товаришами по просту. Вельможі казали йому, що його простота не подобає цареві, але він їм одмовляв, що сагайдак не може завжди бути натягненим. Коли спочатку царювання дехто закидав, що царь простого роду, то Амес, довідавшись про те, казав зробити статую бога з того шаплика золотого, де сам ноги мив, і всі люде молилися тому богові. Царь сказав тоді: «От так і я, перше був простим, а тепер я царь, тож мусите мене поважати й шанувати». Та й справді став його люд шанувати, може, власне, того, що він був простішим царем, ніж інші. Геродот розповідає про його закон проти лінощів: усякий єгиптянин мусів доносити своєму князеві, з чого він живе, а коли ж князь довідувався, що той чоловік не чесною роботою живе, а лихими справами, то такого чоловіка на смерть карано, взагалі ж, після слів Геродота, ніколи ще в Єгипті не було такого доброго ладу, як за царя Амеса.

Але той добрий лад загинув так раптом несподівано. Отож, власне тоді Персія росла і лишилось їй ще Єгипет зажерти, вона ж його й зажерла. 525 р. до Р. Х. був повойований Єгипет.¹ Під час єгипетсько-перської війни умер Амес, незабаром згинув і син його Псаметік III⁵⁶⁰ у перській неволі. Про полон сього нещасливого царя є дуже драматична розповідь у Геродота: «Камбіз дуже гостро обходився з царем, він казав посадити його і вельможних єгиптян біля мійської брами. Царівна та дочки вельмож, убрані як невільниці, йшли з кухлями по воду.^{II} Плачучи переходили вони перед батьками-бранцями,

¹ Дивись про се історію Персії, розділ IV. Камбіз.

^{II} Ношення води уважалося у всіх давніх народів дуже низькою роботою, невільницькою, власне.

а ті стогнали, дивлячися на їхню долю. Псаметік те побачив і спустив погляд додолю. Потім Камбіз казав привести царевича і вельможних хлопців на стричку і з вудилами в зубах. Їх вели на смерть, щоб помститися за побитих зрадників грецьких. Царські судді наказали забити десять найвельможніших єгиптян. Псаметік поглянув на них і пізнав свого сина, всі єгиптяне навколо нього плакали й лементували, але цар поводився однаково, як тоді коли вглядів дочку свою.

Коли хлопці перейшли, цар завважив діда, що перше обідав при царському столі, тепер же сей бідний ограбований чоловік, колись багач, ходив і жебрав у вояків і навіть у Псаметіка та бранців. Псаметік не міг стримати сліз, вдарив себе в голову і покликав свого нещасного друга. Сторожа донесла про се Камбізові. Той здивувався і послав спитати Псаметіка. «Камбіз, твій пан, питає тебе, чому ти не плакав, не стогнав, бачивши свою дочку невольницею і сина йдучого на смерть, а тепер журишся отим дідом, він же, як відомо, тобі не родич і не свояк?» Царь відповів: «Сину Кіровий, доля моя надто велика, щоб можна було її оплакати, але зла доля друга, колись щасливого, а тепер на старість доведеного до жебрацтва, здається мені вартою сліз». Ся відповідь здалась правдивою. Як кажуть єгиптяне, Крез, що прийшов при Камбізі в Єгипет, заплакав, і перси, що були при тому, плакали. Навіть сам Камбіз був порушений, він помилював царевича, але вже було пізно, — царевича стратили найперше всіх. Може б, царь Камбіз доручив управління Єгиптом Псаметікові, але ж боявся зради. Псаметік же спробував здійснити повстання, але то йому не вдалось і він загинув.

Як поводився Камбіз в Єгипті, як скінчився його поход в Етіопію та на оазіс Аммона,⁵⁶¹ ми знаємо. Тут же тільки скажемо, що з самого початку Камбіз ще стримливо відносився до віри єгипетської, обороняв церкви од знуцання свого війська і сам показував повагу до віри подоланих. Але все те було нещиро і недовго тривало, бо віра єгипетська, а надто її обряди були дуже противні для персів, що не поважали ніяких образів ні навіть церков не мали. Отже, хутко почалися ті знуцання та

лютування Камбізові, про які вже говорено свого часу. Взагалі панування Камбізове було люте і вередливе, бо то був справжній деспот азійський, до того ще й божевільний, напевне. Може б, перси довше й міцніше затримали панування своє в Єгипті, коли б не такий початок, але врешті віра і звичаї єгипетські так одрізнялися від перських, цивілізація єгипетська була настільки вища від перської, що згоди між сими двома народами бути не могло, отже, відносини переможців і подоланих завжди залишалися між персами та єгиптянами.

Дарій повів було справу зручнійше. Він навіть скарив на смерть лютого сатрапа, що гнітив єгиптян. Коли вмер Апіс, то царь надів жалобу і пообіцяв сто золотих талантів тому, хто знайде нового Апіса. Дарій хотів поставити свою статую в церкві Фта поруч статуї Сезостріса (Рамзеса II). Святці сказали йому, що він ще не дорівнявся славою до Сезостріса, бо не зволював скітів. Дарій тим не образився, а тільки сказав, що коли він проживе так довго, як Сезостріс, то постаріється йому дорівнятися. Він казав збудувати церкву Аммонові в Тебах, він же докінчив і канал царя Неко. Однак нічим не міг він погодити єгиптян з персами, бо все-таки царі перські ніколи не прийняли віри, звичаїв і мови єгипетських і залишалися чужими в краю. Єгипет скільки разів повставав, і при тому йому завжди греки допомагали. Через сто двадцять літ Єгипет знову став незалежним і мав три своїх династії XXVIII, XXIX и XXX.¹ Але потім знов напали перси і царь єгипетський втік без бою в Єтіопію, як колись Менефта від «нечистих». Єгипет вдруге підпав під персів, і царь перський Охос лютував і знущався над Єгиптом не менше від Камбіза. Єгипет був забраний вдруге 345 р. до Р. Х.

Отже, як прийшов Олександр Македонський, то був він прийнятий, як несучий рятунок і названий сином Аммоновим, себто справжнім царем єгипетським. Дотепний Птолемайос Лагід, один з начальників війська Олександра Македонського, став потім царем у Єгипті і заснував династію Птолемеїв, або

¹ Перська династія зветься XXVII.

Лагідів, і хоч та дінастія була чужого коріню, однак вона так прийнялася в краю, що її можна вважати національною. Лагіди прийняли мову, віру і звичаї Єгипту. Потім надійшли римляне і зробили Єгипет своєю провінцією, але ще й за римлян Єгипет не втеряв своєї сили і Олександрія⁵⁶² (царське місто Лагідів) була першим містом в цілому світі після Риму. Хист єгипетський заховав ще свій стіль, і, не знаючи гієрогліфів, нічого не можна було б відчитати на пам'ятниках Лагідів та й римських цезарів. Олександрія стала осередком греко-єгипетської філософії, і та філософія одбилася в більшій частині християнської філософії. Але ж коли християнство розійшлося по світі і захопило Рим, тоді прийшов кінець Єгиптові, римські імператори-християне казали руйнувати «поганські» єгипетські церкви і нищити «поганських ідолів». Та й сам люд зрікся потім свого «погансьтва», а разом з тим і свого хисту, своєї культури. Що ж не було знищене, те було обернуте на користь християнству, але ж церкви Аммона, втративши «поганську» відправу, не стали як слід християнськими, так було і з народом єгипетським. Потім надійшло мусульманське завоювання, то вже до кінця добило Єгипет, мусульмане нищили однаково і християнсьтво і те, що зосталося від погансьтва.

Новітній європейський протекторат теж небагато поміг давній руїні: коли віцекороль будує казарму, то бере каміння з пірамід та церков — для економії!..

Так сповнилася провість смутная єгипетського філософа Гермеса Трісмегіста:⁵⁶³ «О, Єгипте, Єгипте, від релігій твоїх не лишиться нічого, крім непевних байок, але їм не повірять нащадки; окрім слів на каміннях, що промовлятимуть про набожність твою. Скит, чи індієць, чи який инший чужинець Єгипет заселить. Святе все повернеться в небо, країна ж єгипетська лишиться самотною вдовою по людях і богах!»

РОЗДІЛ V

ПАМ'ЯТНИКИ⁵⁶⁴

Од єгипетської цивілізації лишилося дуже багато пам'ятників, не вважаючи на вікове плундрування. Од неї все-таки зосталося більше пам'ятників, ніж од якої іншої давньої цивілізації; зосталося їх багато і в Єгипті, чимало теж перевезено було в європейські музеї, а найбільше в Британський музей. Багато теж є їх в одному єгипетському музеї, що заснував один француз (Марієтт)⁵⁶⁵ в передмісті міста Каїру — в Булаху,⁵⁶⁶ музей той має не менше цікавих річей, як музей лондонський та паризький.

Від будівничого хисту зосталися будови для вжитку громадського і релігійного, себто дворці та церкви, окрім того, великі кладовища, піраміди та некрополі. Окрім сього, зосталося багато різних малюнків, статуй та менших річей для всякого вжитку, з них то й приходиться добачати історію культури єгипетської. Історію хисту, однак, все-таки трудно прослідити, хоч і як багато зосталося від того хисту. Бо хоч і можна, відчитавши гієрогліфи, довідатись, до якого політичного періоду належить яка річ, але ж з того ще не виходить великої науки, бо хист єгипетський так мало одмінювався, що пам'ятники давнього періоду і періоду Птоломеїв мало одні від других одрізняються і треба бути знавцем, щоб їх розпізнати без напису, до якого, власне, періоду належать. Правда, у єгипетського хисту були свої часи процвітання і упадку і невеликі одміни в способах роботи, періоди чужеземного впливу, але все-таки «стіль» єгипетський від початку до кінця зостався той самий.⁵⁶⁷

Початки єгипетського хисту не відомі, про них дещо можна догадуватися по малюнках пізнішого часу, де змальовані хати тощо. Найдавніші пам'ятники, які зосталися, належать до часу IV-ї династії,⁵⁶⁸ але вже по них видно, що в ті часи хист єгипетський стояв дуже високо. Великі обтесані каміння, ходники в пірамідах, видно, потребували багато зручності

й знаття. Церкви сього давнього періоду, як видно по малюнках того часу, були дуже правого і простого стилю, покрас у них сливе не було, стовпи і стіни були прості, рівні, високі. Від того часу, либонь, мало зосталося пам'ятників, бо при нападі гіксосів Єгипет був дуже сплюндрований. Однак після вигнання гіксосів хист єгипетський знов відродився, початок того відродження, однак, невідомий, коли і як, власне, воно почалося. Взагалі в Єгипті при чужих пануваннях упадав хист, після ж політичного відродження наступало завжди і відродження хисту. Се було, либонь, через те, що в Єгипті всі громадські будови залежали від царів, отже, який царь або, краще сказати, держава, такий і хист був, і при чужому пануванню краєвий хист ішов в занедбання, коли ж наступала знов національна дінастія, то вона знов бралася відбудовувати та нові будувати церкви, дворці і т. д.

Церкви єгипетські не були громадськими будовами, як наші, їх скорійше можна порівняти до наших монастирів; люде не збиралися молитися в церкви, процесії відбувалися на мійських вулицях, а поданки подавалися через святців, у церквах же тільки святці жили, та святі звірі виховувалися, та стояли статуї богів і всяке начиння для святих одправ. Трудно, сливе неможливо, одрізнити єгипетську церкву від царського дому, та воно й не дивно, бо царь же вважався за бога, а царедворці були разом з тим і святці (коли не вояки). План будівничий, всі покраси були однакові як в церкві, так в дворці, в дворці малювався Аммон та інші боги, в церквах часто малювалися царські походи і стояли царські статуї. Дворці ж і церкви одрізнялися від звичайних домів тільки великістю та багатством покрас, план же їх був однаковий: один або скільки дворів квадратних з портіками, потім заля з колонами, потім остатній двір, оточений кімнатами, і серед нього, власне, й була святиня — олтарь. Вхідна брама завжди мала два пілони по обидва боки,⁵⁶⁹ взагалі ціла така брама з двома такими баштами зветься пілон. Перед пілоном іде вулиця, обставлена сфінксами. Буває часом по дві таких брами одна за другою. Такий план домівки ще й тепер затримався скрізь на сході по

багатших домах. Тільки що замість кам'яних колон уживаються зв'язки лотосу або стовбури пальм, замість кам'яних стін — дерев'яні. Та й кам'яні колони єгипетські уявляють собою наслідування тих стовбурів пальмових та лотосових стеблів. Мури, що оточують будови, зроблені знадвору одлогі, всередині прості.⁵⁷⁰ Надвірніх колонад в Єгипті не було, простий мур оточував усі будови, тільки за часів Птолемеїв почали робити колонади надвірні (під впливом греків), але й там колони були сполучені високою балюстрадою, що доходила до трьох четвертів високости колон,⁵⁷¹ отже, ся колонада була більш похожа на ограду. Склепів та арок теж не було в Єгипті, хоч в руїнах Абідосу і є стелі, подібні до склепіння, але то склепіння не кругле, а зроблене виступами, взагалі ж покрівлі в Єгипті були рівні, як і тепер скрізь на оселях східних. Може, пілони власне для того робилися, щоб чимсь оживити однастайність мурів та плесковатих дахів. До пілонів приставлялися дерев'яні тонкі щогли, а на них чіплялися барвисті покраси, стрічки тощо. По боках пілонів ставилися колосальні статуї та обеліски.

Єгипетські пам'ятники збудовані з пісковатого каміню з великих плит, деякі частини зроблені з граніту, а часом з алебастру. Вони мало оздоблені знадвору, а більше зсередини. Зате всередині були прикрашені з великою розкішю, окрім величезного розміру колон і мурів, простоти ліній і товщі колон, вражають око ярі барви малюнків. Малюнки ті покривають колони, мури, стелі. В сухому, теплому кліматі Єгипту барви заховуються добре і досі ще дивують своєю ярстю. В залах вони ще не так разять око, бо там світло прислонено вузькими вікнами, але в середині дворів світло і барви сліплять очі. Колони в залах стоять дуже густо, бо инакше не стримали б ваги стель, але через ту щільність не можна проглянути з одного кутка залі на другий, а видно тільки якийсь нескінченний ліс колон. Вражіння, правда, величне, тільки вже над міру величне.

Окрім колон, єгипетські будівничі вживали ще й стовпи різної форми. Стовпи або простінки пішли, певне, від того, що

при копанню великих печер, робітники лишають часто простінки, аби печера не завалилася. Стовпи оті zostалися і потім в «стовпах Озіріса», були то широкі стовпи чи простінки, а до них була прислонена статуя Озіріса, сама статуя не впіралася головою в стелю, а служила тільки для покраси.⁵⁷² Такі простінки, тільки вужчі, були подібні вже до стовпів, стовпи ті були обтесані з чотирьох боків, часом же були гранясті, як, напр., в Бені-Гассанських гротах,⁵⁷³ тоді вже вони були подібні до колон та навіть вже мали щось подібне до капітелі, однак сі колони гранясті належать до давнього періоду, в середньому ж і в новому вони вже не трапляються ніде. Таке, либонь, було походіння стовпів і колон в сторонах, де найбільше будувалося з каміню, в сторонах же, де вживалося до того дерево, колони кам'яні вийшли просто з наслідування дерев'яних, як ми вже говорили. Та хутко сей дерев'яний тип зовсім витіснив кам'яний, отже, Бені-Гассанські гранясті колони зникли, а колони, наслідуючі стеблі лотосу й папірусу, запанували скрізь по Єгипті. Спочатку робилися колони, наче чотири зв'язані стеблі лотосу, потім — наче скільки таких стеблів, і по цілій колоні через те йшли нерівні рівчаки, потім рівчаки зникли, а зостався рівний стовбур з одною квіткою лотосу замість капітелі або з бутонем сієї квітки. Взагалі в сіх колонах, не вважаючи на їхню масівність, видно старання майстра наслідувати дуже точно рослину.

Підземні печери, може, вийшли просто з копалень та камнеломень, досить було в таких натуральних (або, краще сказати, випадково зроблених) печерах вигладити стіни і простінки, помалювати їх та порізьбити, зробити ширше й прикрасити вхід, щоб вийшла хороша церква підземна або склеп могильний. Потім же, звичайне, такі гроти робилися й навмисне, але може бути, що початок їх був такий.

На стовпах в одній Абу-Сімбельській церкві пороблені обличчя Атор (Athor), первісної ночі, матері сходячого сонця. Ймення її (Athor) значить хата Гора, в написах зветься вона «царською оселею дитини» і через те малюється завжди з пілоном на голові.

За часів Птолемеїв почали робити колони з головою Атор (може, їх робили й раніше, але з давніших часів їх не зосталося). Замість капітелі на колонах з чотирьох боків зроблено обличчя Атор з пілоном на голові. За римля се обличчя Атор робилося вже поверх лотосової квітки. Ще були колони з головою Беса,⁵⁷⁴ потворного демонічного бога. Потім за часів Птолемеїв та Цезарів почали робити розмаїті колони з капітелями з різних квітів та листя, але то вже був грецький вплив, правдиво ж єгипетськими можна вважати капітелі лотосу, папірусу та з головою Атор і Беса.

Малювання й різьба в Єгипті йшли завжди поруч із будівництвом, всі пам'ятники вкриті малюнками й різьбою, окрім невеликої давньої церкви сфінкса в Гізегу, єдиної церкви давнього періоду. Написи, пояснюючі малюнки, самі вирізані (видовбані) і помальовані; взагалі малюнки від написів одрізняються більше величиною, ніж чим іншим. Єгипетська різьба була трьох способів: видовбана, пукняста і так званий «врізаний рельєф» (*intaille relief*), себто фігура вирізана була наче в ямі, так що вона хоч і пукняста, але не виступає над рівень стіни. Се має вид, наче б фігура була вирізана пукнясто, звичайним способом, а потім вдавлена в стіну. Сей спосіб різьби властивий тільки єгипетському хистові. На барельєфах єгипетських обличчя зроблені в профіль (боком), а очі *de face* (цілі).⁵⁷⁵ Сцени релігійні і військові неоднакові були по виразу, в релігійних сценах фігури дуже штивні, поважні, зовсім мов камінні, у військових більше руху і непримушених постав, видно більше близькості до натури, хоч і там всі люде один до одного подібні і тіло їхнє не натурально довге і тонке, але принаймі пози розмаїтіше і ближше до натури.

Щодо статуй єгипетських, то вони завжди мали вид штивний, так сказати, будівничий через свою великість та й через постави. Вони бувають стоячі, сидячі, навколішках і лежачі, коли сюди лічити фігури на саркофагах. Обидві сторони статуї бувають завжди до крайнього ступня сімметричні, ніколи голова не була схилена в жаден бік, ніколи тіло не буває сперте на одну ногу більше, ніж на другу; у сидячих на троні руки

завжди протягнуті на колінах, у стоячих заложені на грудях або спущені вздовж тіла, від котрого вони не відстають ніколи. За спиною у статуй часто буває камінна примурівка, немов решта стіни, до якої вони були прислонені колись. Статуї, стоячі на колінах, тримають завжди на руках невеликий олтарь якого бога. Статуї, сидячі на землі, сидять або по-турецькому, якщо вони чоловічі, або присівши, якщо жіночі. Волосся спадає ніби кучерями окремими, а замість бороди робився стовпчик, причеплений до підборіддя. Очі трохи скісно поставлені, вуха високо, вираз лица і вся постать спокійні, штивні, наче мертві.

В малюнках, як і в статуях, пропорція (розмір) всіх частин тіла досить вірна. Зостався один недокінчений барельєф, і по ньому видно, як вони робилися. Перше всього ціла просторінь кратувалася рівненько, потому малювались контури червоною барвою і поправлялися синьою, а потім вже по тих лініях вибивалося долотом. Либонь, на кожну фігуру йшло однакове число крат, а тільки, як до великості, кратувалося дрібніше чи ширше, через те і всі люде на єгипетських малюнках немов одно з другого змальовані.

Статуї давнього періоду, як ми се вже раз казали, були кращі від статуй пізнійших періодів. Тіло в них було міцнійше збудоване, мускули видатнійше, пози вільнійше. Може, ще й від того статуї мемфіського давнього періоду так відрізнялися від тебанського пізнішого, що самі типи єгиптян Верхнього і Нижнього Єгипту різнилися де в чім. У статуй нубійських обличчя і все тіло грубше й круглійше, ніс широкий, губи товщі, підборіддя в жінок одвисле. Все то залежить від місцевого типу.

Гранітні статуї були пофарбовані тільки подекуди: очі, волосся та одежа; статуї з іншого каміню часто були цілком пофарбовані. На статуях давнього періоду нащось підведені попід очима зелені смужки. Всі взагалі барельєфи були помальшовані навіть в підземних ходах і темних хатах могильних, що були замуровані назавжди. Найкраще заховалися до наших часів мальшовані барельєфи з могили Сеті I. Єгиптяне

вживали тільки мінеральні фарби, бо вони не вицвітають од соняшного світла та повітря. Малювання (малярство) справжнє не повстало пізнійше розмальовування барельєфів і весь час мало одрізнялося від нього. Єгиптяне на рівній площі так само не накладали барвами тінів, як і на барельєфах, де це було ще не конче потрібно. Ніколи вони не мішали барв, не давали відтінів, не зглажували границь межі одною а другою барвою, через те малюнки їхні були ярі та різкі. Краски вони розпроважували клеєм або гарячим воском. Малювали по біляних або цементованих стінах, і взагалі всі речі, що малися бути помальовані, наводилися перше злегка вапном або гіпсом. Часом малювалося по свіжопобіляних, ще не висохлих стінах (таке малювання зветься тепер фрески). Таких фресок було знайдено чимало в тебських гротах могильних, хоч вони й дуже попсовані, однак ще й тепер можна постерегти на них спосіб малювання і зміст малюнків. На них змальовані різні сцени щоденного життя, домашні й польові роботи, полювання (з котами замість собак), найцікавіші між ними ті, що з'являють збір гостей, учту якусь: сидять гості, жінки й чоловіки, у кожного в руках по лотосовій квітці, перед ними невільниці грають і танцюють.

Хист єгипетський навіть за нової держави не був цілком обмежований релігійним вжитком і темами, — як се часто говорять, хоч правда, що є багато малюнків і статуй, з'являючих святі речі, але ж не менше єсть військових сцен і сцен щоденного життя. Навіть в могилах можна знайти чимало цікавих малюнків зовсім не релігійного змісту, але, правда, в тих самих могилах багато малюнків про суд душі на тім світі і т. п., тільки же і в таких малюнках видно бажання маляра триматися близько до життя сього світу. Єгипетський хист, видно, завжди більше дбав за правду, ніж за красу, тільки ж правда його була дуже одностороння і виявлялася більше в позах та в сюжетах, ніж в самих формах. Раз зазначений тіп, — хоч би первістно і з життя взятий, — служив далі викройкою, шаблоном для всіх малярів, все в ньому було розмірено, ясно визначено, і через те малюнки різних малярів, навіть різних часів

немов усі одною рукою писані. Знайдено скільки моделей для царських голів та звірячих постатів, що по них училися малярі та різьбярі. Надто видко сю шаблановість в релігійних малюнках, але се ще не так дивно, бо сливе завжди релігія врешті заковувала хист в певні рямці, як, напр., бачимо се в візантійському церковному малярстві.

Отже, малюнки єгипетські мало різнилися від гієрогліфів, бо в жадній фігурі не було особистого виразу, кожна фігура виражала загальні ідеї, от як, напр., в дитячих малюнках всі люде і звірі подібні між собою, а тільки вони ставляться в різні постави і в різному числі, щоб виражати, наче на письмі, різні ідеї, події, справи. Для вираження ідей часто вживалося навіть форм, противних правді, так, напр., для вираження ідеї одваги приставлялася до людського тіла голова лев'яча і т. д. Дедалі навіть самі ідеї були сковані і доведені до певного раз установленого числа, надто в релігійних та військових сюжетах; всі війни були подібні між собою на малюнках, так само як і всі суди та подорожі на тім світі, всі царські короновання, всі процесії і т. д. Зостався простор фантазії тільки в сценах з життя щоденного, бо там таки труднійше було правила встановляти.

Однак все-таки хист єгипетській вище від хисту всіх інших народів східних якщо не красою своєю, то розмаїтістю тем, простотою і надто грандіозністю (часом навіть пересадною). Вони все будували на вічність.

Статуї та малюнки — се ще не все, що зосталося від хисту єгипетського. Треба ще згадати різні начиння, меблі, оздобу, маленькі металеві статуетки і всякі штуки з дерева, глини і т. д. Сила їх скрізь по музеях, але то мала частка проти того, що попропадало в різні часи. Церкви єгипетські були дуже пишно прикрашені, там були золоті та срібні човни, статуї з дорогого каміню та слонової кости, оздоблені олтарі, різний посуд, та начиння золоте та срібне, та ще сила всякої здобичі, що царі назносили з походів. Все те було понищене разом з церквами, зосталося ж незмірно мало проти того, що було. Найгірша руйнація була після указу одного римського

християнського імператора, що наказував руйнувати церкви поганські; 40.000 статуй загинуло тоді разом, як пишуть історіки, а скільки ж то всього іншого було знищено, рознесено, розграбовано в давні та й в новітні часи.

Могили були менше пљондровані, бо до них тяжче було доступитись. Єгиптяне, боячись, щоб могили не позаливала повідь нільська, робили їх далеко де-небудь в горах Лібійських або в пісках пустині. А часто ще й труну замурували в глибокій мурованій ямі до 25 метрів у глибину. Та все-таки не раз і туди діставалися розбишаки різні. Однак там найбільше було знайдено цікавих для науки річей, якими заповнені всі єгипетські ділянки в музеях. Можна бачити в Луврському паризькому музеї багато різного начиння, цікаві стільці на звірячих ніжках, складані дзиглики, фотелі виложені золотом та слоноюю костью. Багато єсть там ваз усяких і навіть шматки тканин, та галунів, та різних вишиванок, всі тії тканини з льону, інших нема. Багато ламп череп'яних, бронзових, порцелянових, пляшок таких самих в формі квітів лотосу або в формі звірів, мавп тощо.¹ Чимало кошків та всяких дерев'яних прирядів. Багато штук до туалету: гребінців, шніньонів, парків, слоївків різних з накривками в формі статуїок різних богів, а надто часто бога Беса. Є чимало музичних струментів. Потім всякі шпильки, голки з бронзи, веретена з порцеляну, оздобні скриньочки, кошички, пляшечки туалетні дуже тонкої та химерної роботи. Отже, не треба думати, що єгиптяне тямали робити тільки щось величезне, колосальне, трудно зважити, що більше може нас дивувати, чи ті колосальні будови, чи сі зграбненькі цяцьки туалетні, подібні до тих, які ще й тепер дивують подорожніх в Китаї. Маленькі ложечки та мисочки для розтирання туалетних фарб можуть справді дивувати, при маленьких ложечках держальця вироблені в формі звірів, людей, напр., зроблена дівчина з лотосом, дівчина з арфою, квітки, пташки. Чимало теж можна бачити намиста, всяких оздоб, ланцюжків, пороблених з золотих гадючок,

¹ Деякі між ними мають на собі написи з поздоровленням новорічним.

рибок, очей Озірісових, ящурок, квіток лотосових з підвісками з голів Атор. Срібних речей надзвичайно мало проти золотих. Багато золотих браслетів з емалью в різні узори, найчастіше намальований лев або грифон поміж квітами лотосу. Багато теж шкляних та бронзових покрас.

По всіх тих оздобах видно, до якого хисту в таких річах дійшли були єгиптяне вже за часів Рамзеса II та навіть і ще раніше.

РОЗДІЛ VI

ВІРА

Учені досі ще не збагнули зовсім віри єгипетської, хоч і багато літератури по ній лишилось. Але ж історик кожного народу розумів її инакше та все приміряючи до власної віри та філософії, через те в кожного історика вона видається зовсім иншою, ніж у другого. Правда, що вона, будши дуже стародавньою вірою, мусіла мати багато спільного з другими пізнішими вірами, і через те кожний чоловік чужої віри, знайшовши в ній те подібне, думав, що вона вся нічим або дуже мало чим одрізняється від його віри. Філософи греко-єгипетські олександрійські (часів Птолемеїв) хоч, здається, могли б щось докладнійше знати про віру своєї сторони, але ж і від них не багато можна довідатися, бо вони більше займалися різними своїми філософськими теоріями та суперечками, підводячи їх або підтягаючи під єгипетську віру, як се робили пізнійше (та й до наших часів) християнські філософи з християнською вірою. Отже, з тих філософських трактатів дуже трудно доглядіти, що власне до давньої віри належить, а що єсть думкою самого філософа. Так само і теперішні вчені підводять єгипетську віру кожний під свою теорію. Деякі німецькі вчені бачать в книгах Гермеса Трісмегіста основи німецької філософії. Інші знов знаходять монотеїзм під rozmaїтими формами єгипетських богів. Французькі вчені добачають там віру в Трійцю і навіть догмат «слова» знаходять сливе в тих самих словах, що в Євангелії Івана.

Можна б думати, що такі різні думки мусять бути конечне неправдиві, однак так не єсть, вони можуть бути всі справедливі. Єгипетська віра дуже давня, розвивалася довго і перейшла різні ступні розвитку, від низького до найвищого. Віра початку цивілізації єгипетської, либонь, мусила бути багато в чім одмінною від олександрійської філософської вірі. Ще ж до того народ єгипетський розділявся на більш освічені і темнійші класи, отже, і віра не могла стояти на одному ступні розвитку в тих різних класів громади. Святці були освіченою філософською кастою, і їхні мудрощі релігійні не могли бути зрозумілими для простого люду, тим більше, що самі святці зовсім не старалися роз'яснити народові свої релігійні догмати, а навпаки, ще, може, й умисне їх затемнювали, бо відома річ, що чим темнійше люд, тим легше ним владати, чим таємнійше бог, тим довше темна людина вірить в нього. До того ж химерні образи богів єгипетських були власне такої натури, що їх можна було об'яснити й розуміти на різні лади. Віра святецька та їхня філософія більш нам відома, ніж народне розуміння тої віри, бо святці писали ті книги, які лишились, а народню віру можна добачати або догадуватися про неї по різних легендах, які zostались у святецьких книгах та в оповіданнях грецьких істориків, та вже таки мусило бути й чимало спільного у вірі всіх класів єгипетських.

Звичайно, віра єгипетська почалася від обожання природи, як і всі первістні віри. Надто періодичне вертання поводи нільської мусило наводити на думку про якісь вищі сили, що заряджують і встановляють отой рух незмінний. Страшні звірі південної країни страшать первістного чоловіка і дивують його своїм чуттям (інстинктом,) і він готов признати в них вищий розум, навіть божу силу, лиху чи добру. В такій країні, як Єгипет, де Ніл правильно щороку відновляв землю, де вічно чисте небо давало завважати хід небесних світел, все мусило наводити на думку про дивний порядок світової будови, про таємний коловоріт з'явищ природи і темному, незнаючому науки чоловікові мусило те все здаватися ділом чийогось мудрого розуму, що встановив те все так змисленно. Сонце і Ніл на

очах оживляли і обновляли землю єгипетську, отже, вони му- сіли стати верховними богами. Той самий коловоріт уміран- ня і відродження природи наводив на думку про відродження, воскресення чоловіка, душі людської, та й справді віра про за- гробне життя була дуже розвинена в єгиптян. Взагалі ж їхня віра однаково далека як від політеїзму, так і від монотеїзму, вона єсть пантеїзм, подібний до браманського, в ньому та сама повага до звірів, віра в переселення душ, розмаїтість богів при єдності верховного бога. Хоч трудно думати про переймання одного народу у другого віри сеї (хоч і се, врешті, не єсть не- можливим), однак подібність вражаючи і її можна хіба поясни- ти подібністю клімату обох сторін (долина Інду і долина Нілу).

Треба ще спогадати, що на Єгипет мали вплив різні сусідні народи, і що самі єгиптяне довго були розділені на окремі пле- мена, і ті племена могли мати різні місцеві віри або принаймні деяких богів місцевих, як то затрималося подекуди й пізній- ше. Так, напр., кожне племено (пізнійше нома) мало собі свого звіря святого і звалося його йменням (первістно, може, той зві- рь і не вважався святим, а служив тільки так, для відзнаки, як, напр., тепер у племен різних диких народів); звіреві тому дава- лася шана в кожному племені, що носило його ймення, звідси повсталала незліченна сила святих звірів, місцевих богів та свя- тих одправ. Кожна нома мала свого звіря, але той звірь не був поважаний в сусідніх номах і там не вважали за гріх його вби- ти, через те часто повставали сперечки та бійки між сусідні- ми номами.

Можна думати, що при давній державі богів поважали тіль- ко в образі живих звірів та сил природи, бо мальованих чи те- саних образів не було. При новій державі богів малювали або в звірячій постаті, або з людським тілом, а звірячою головою, або в людській зовсім постаті, тільки з різними емблематич- ними покрасами на голові. Для нас мало зрозумілі ті постаті та емблеми: часом один бог малюється під скількома постатя- ми, инший раз скілька різних богів малюються під однакови- ми постатями і їх можна одрізнити по написах йменнів їхніх, але ж один бог має часто багато йменнів, і трудно розібрати,

чи то яке ймення має означати іншого бога, чи, може, тільки іншу постать того самого. Ті різні постаті можна бачити на численних статуях та малюнках, що то їх сила скрізь по музеях та по атласах історичних. Межи статуями найчастіше зустрічається богиня Пахт⁵⁷⁶ з лев'ячою головою. Головні тебські боги найчастіше так малювались: Аммон «великий бог, живучий в правді» має корону з двома довгими страусовими перами. Його свята дружина Маут⁵⁷⁷ (себто мати) має подвійну корону обох Єгиптів. Хонс,⁵⁷⁸ їхній син має яструбину голову. Нум або Хнуфіс,⁵⁷⁹ інша постать Аммона, господаря поводі, має баранячу голову. Велика саїсска богиня Нейт⁵⁸⁰ має при собі напис: «Я те, що єсть, що було і що буде; ніхто не здійняв з мене покривала, плід, що я ношу, сонце». Фта, верховний бог Мемфісу, буває то в постаті мумії з берлом і з головою хорта, то в постаті зародка з жуком на голові. Син його Імготеп⁵⁸¹ (Імутес по герметичних книгах) тримає на колінах розгорнутий папірус і має обголену голову. Ра, сонце, мав яструбину голову. Атор має коров'ячі вуха або пілон на голові. Ма,⁵⁸² справедливість і правда, замість голови має страусове перо. Озіріс, бог смерті і воскресення, має в руках гак і батіг — емблеми влади. Ізіс,⁵⁸³ його жінка і сестра, має коров'ячу або шулякову голову, роги, а межи рогами місячний круг. Горос,⁵⁸⁴ їх син, має волосся сплетене мов баранячі роги. Тот має голову ібіса, Анубіс має голову шакалову, обидва належать до Озірісових постатів та легенд.

Найраніший з єгипетських образів — є образ сонця. Його народження кожного ранку після ночі показувало ніби вічне відродження божої ясної сили. Отже, небо, його рождаюче, порівнювалося до божої матері. Божею матір'ю називалось то небо (Маут, Нейт), то первісна ніч або нічне небо (Атор), то земля (Ізіс).⁵⁸⁵ Віра в сонце, оживляюче землю, сталася основою цілої релігії єгипетської. Головний бог, що до нього обертаються найчастіше всі молитви, є Ра, і часто се слово додається до ймення якого місцевого бога. Через те повстало, напр., ймення Аммона-Ра. Фта довго був окремим богом, але зате він став зватись сонцевим батьком (пізнійше заходячим

сонцем). Окрім віри в сонце, була ще однаково міцна і розпросторена віра в Озіріса, бога смерті й відродження, але й він якось злився з представленням про підземне сонце (сонце, що йде попід землю під час ночі), потім його відродження уподобляло його тому ж таки ранньому сонцеві. Але все-таки сі два культу¹ Озіріса і Ра ніколи не злилися зовсім в один, бо Озіріс, власне, поважався найбільше яко підземний суддя і воскреситель людей (душ людських).

Всі боги єгипетські діляться на два типи: батьківський і материнський, чоловічий і жіночий, отже, деякі звірячі поста-ті, може, для того вживалися, щоб виразнійше поставити сі два типи.

Врешті звірячі форми не мають чого так дуже дивувати, коли пригадаємо собі й християнську символіку, де Ісус Хри-стос з'являється під назвою ягняти (агнца), Дух Святий в по-статі голуба, де вживаються теж різні емблеми для моральних поняттів, напр., хрест⁵⁸⁶ — віра, котва — надія, серце — любов, ореол «вінець» над головою — святість і т. д. Самі ж представ-лення про соняшну трійцю, божу матір, святу діву, воскреси-теля й спасителя душ людських — всі вони спільні для обох релігій, хоч з'являються в одмінних легендах і оздобляються різними ідеями та філософськими теоріями. Врешті сі пред-ставлення не чужі й для багатьох інших давніх релігій, як ми вже бачили та й ще будемо бачити.

Єгиптяне відрізняли бога батька і бога сина, але часом в різ-ні часи та в різних місцях сі два образи якось мішалися, злива-лися один з одним. До сих двох особ прилучалася третя, особа матері. В Саїсі тая матір, богиня Нейт, навіть займала голов-не місце. В Тебах вона звалася Маут і була підрядною Аммоно-ві, Аммон же звався чоловіком своєї матері, отже, таким спо-собом в Аммонові зливалися поняття про батька й сина і він виходив ніби власним батьком. З сих догматів повстав по-тім дивний культ з різними незвичайними та безсоромни-ми обрядами, як то було і в деяких індійських одправах. Сі дві країни (Індія та Єгипет) сходилися і в культурі святих звірів.

¹ Культ значить набожна шаноба, віра, одправа.

Ось що різні історіки говорять про сей культ. «Тому, що розповідають, — каже Діодор, — про одправи Апісові в Мемфісі, Мневісові в Геліополісі, цапові в Мендесі, крокодилові при озері Меріс, левові в Леонтополісі, та ще иншим святим звірям, трудно було б вірити, не бачивши того на власні очі. Їх виховують по окремих будовах, поважні особи дають кошти на їхнє утримання. Їм дають найкращу муку, молошну кашу, медові пироги, гусятину варену або печену, а тим, що їдять тільки сире м'ясо, тим дають птиць, умисне для них зловлених в сільце. Їх купають в теплих ваннах, мажуть помадами та всякими пахощами, спати кладуть на килимах та дорогих тканинах і навіть утримують для них великим коштом гарем з їхніх самок». Далі Діодор розказує, як єгиптяне роздерли одного римлянина за те, що той нехотячи забив святого kota. (Подібна пригода сталася недавно в Індії з одним англічанином).

Геродот так розказує про те виховання святих звірів. «Жінки й чоловіки вибіралися навмисне для доглядання святих звірів, і тая повинність переходила в спадок до дітей отих доглядачів. Те вважалося почесним обов'язком. Цілі міста складалися на кошти для виховання звірів, даючі різні обітниці. Коли який звірь був забитий навмисне, тоді злочинця карано на смерть; коли ж хто ненавмисне забивав, то той тільки платив, скільки було присужено; але якщо був забитий ібіс або яструб, то забивця карано на смерть, не вважаючи на те, чи вільний, чи невільний був його вчинок. Коли ж в якому домі святий звірь гинув своєю смертю, то живучі в домі голили собі брови на знак жалоби, така жалоба була по святому коті, по собаці треба голити цілу голову. Кошачі трупи бальзамували і одвозили в Бубастіс, де їх ховали в освячених могилах, собак ховали в тому місті, де вони жили, і теж в освячених могилах, так само з їхневмонами. Польових мишей та яструбів ховали в Буто (в дельті), ібісів у Гермополісі (в середньому Єгипті). Ведмедів та вовків ховали там, де знаходили неживими.

Крокодили були святі в одних місцях Єгипту, а в других ні, і там їх навіть ловили та били. Єгиптяне Тебаїди та озера Меріс поважали крокодилів, вибірали деяких з них, виховували

старанно і приучали до людей. Крокодилам надівали сережки та браслети, годували хлібом та м'ясом. По смерті їх бальзамували і ховали в посвячені могили».

Справді, близько пірамід Саккара знайдено, окрім могили Апіса, багато могил з муміями гадюк та ібісів, гадюки зашиті в білі плати, неначе матраци, ібіси лежать в круглих пуделках. Близько Теб коло кладовища цариць є кладовище мавп. В іншому місці є кладовище крокодилів, до нього трудно дістатися, бо треба лізти вузькими підземними ходами серед пороку мумій. Там сила крокодилів різного зросту, найбільше ж малесеньких, що пов'язані в пачки, мов сігари. Є навіть яйця крокодилячі. Дивно, навіщо єгиптяне губили отак нащадок своїх святих звірів, але вже, либонь, на те була якась свята установа.

Не самими тільки святими одправами займалися єгипетські святці. Вони займалися медициною, астрологією, а надто релігійною філософією. Не любили вони одкривати перед людом всіх своїх мудрощів, але й те, що одкривали, висловлювали так темно, що трудно було там до самої речі добратися. Темні речення здавалися надто мудрими, і таким способом ще більше розпросторювалася слава про мудрість єгипетських святців.

Зосталося скільки єгипетських філософських книг, їх ще досі як слід не розібрали і не зрозуміли в них багато дечого, але все ж дедалі більше дається постерігати, яка була єгипетська віра. Книги ті звуться герметичні книги (Гермеса Трісмегіста). Сі книги писані не одним чоловіком (як більшість давніх релігійних книг), їх складали різні люде в різні часи. Єсть переказ, ніби єгипетські святці записували усякі мудрі речення на колонах без імени автора. Колони сі були книгами Тота, бога письма, греки звали його Гермесом, звідси назва «герметичні книги». Тот був святецький бог, і вся мудрість святецька до нього належала, через те і всі книги святецькі звались його іменем. Та се часто бувало, що книги святецькі приймали ймення бога або святого, богом обраного чоловіка (напр., закони Будди, Ману, Зороастра, Мойсея і т. д.), таким способом вони могли собі придбати більше поваги в очах віруючих.

Тих книг було дуже багато, але до нас дійшло дуже мало. Ті, що ми маємо, проводять теорію віри досить подібну до браманської, і навіть окремі вирази є дуже подібні до тих, що в Багават-Гіті. Книги сі дійшли до нас у грецькому перекладі; переклад був зроблений вже десь в римські часи, але по складові речі та ідей здається, що сі книги мусіли бути зложені за давнійших часів. Склад речі нагадує гебрійські (жидівські) книги, але ідеї нагадують індійські. Ось переклад розповіді про створення світу:

«Над безоднею була темрява безгранична, вода та дух змислений, проникаючий все; сила свята тримала їх в хаосі. Тоді блиснуло світло святее, і з-під пісків вийшли елементи (стіхії) з вогкого стану, і всі боги споряджали природу. Світ був у неладі та в змішанні, легкі елементи знялися вгору, а важчі були покладені основою під вогким піском, всі речі були розділені вогнем і завішені в повітрі, щоб бути впорядженими духом. Небо було розділене на сім кругів, і боги з'явилися в постаті планет, кожний з своєю вдачею, і планети стали поважатися вкупі з богами, що в них. Повітря оточило остатній найбільший круг, і дух святий дав йому рух коловий.

Кожний бог, по своїй змозі, робив діло, що було йому доручене. І народилися звірі четвероногі, і плазуючі гади, і водяні створіння, і крилаті створіння, і всяке збіжжя родюче, і трава, і квіти, і все мало в собі насіння відродження. Вони (боги) посіяли племена людські, щоб було кому пізнавати діла божі, свідчити силу природи. Ота громада людей мала панувати над усім, що було під небом, і знати його, щоб рости і множитись у великім числі, всяка душа у людському тілі мала споглядати небо, хід богів небесних, діла божі і сили природні, мала ділити добро, мала пізнавати божу владу і одрізняти добро від зла і навчатися всякого хисту пожиточного. Життя і мудрість управляються від початку самого ходом богів кружачих на небі і ними ж розрішаються. Буде багато великих і пам'ятних діл на землі, і все зоставатиметься по них руїна для відродження в пізнійші часи. Кожне покоління живих створіннів, всяке насіння рослин і всі дочасні речі відродлятимуться через

божу конечність, і відновлення, і через розмірений коловоріт природи. Бо все боже єсть порядок світовий і натуральне відродження, і натура вряжена по божому».

Єсть ще друга розповідь про початок світу, уривок з одної «святої книги». Єсть то розмова Ізіс із своїм сином Горосом про створення світу, про перехід душ. Ізіс розказує своєму синові, що душі були створені з найчистішої частини світової матерії і їм вже створитель доручив творити весь світ, давши їм на зразок небесних звірів. Душі так запишалися своїм завданням, що перейшли границі, їм показані, і за те були вони покарані і посажені в тіло. І був їм з того жаль великий. «О, небо, — казали вони, — початку нашого життя! Етер, повітря чисте, руки і дихання найвищого бога, і ви, світла блискучі, погляди божі, невтомне світло сонця й місяця, наша одвічна родино, який жаль нам, яка туга!.. Покинути тее сяйво велике, країну святу, красу її пишну, щасливу громаду богів і бути скинутими в нужденні нікчемні оселі!..» І вони благають творця, «що став байдужий до своїх створіннів», щоб він сказав їм ще скільки остатніх слів, поки вони ще можуть бачити небесну країну і чути божу мову. Тоді бог змилювався і розказав їм путь, по якій вони мають вертатися з землі на небо, розказав, через які тіла муситимуть вони переходити, щоб вернутися знов до первісної чистої постаті. Найсправедливіші і найсвятіші душі житимуть в царях, в святцях, в мудрих, в лікарях, в орлах, в левах, в драконах, в дельфінах. Тіла ж поробив Гермес (Тот) з останків та осадків того, з чого були зроблені душі; під час роботи прийшов Момос (Бес) і сказав Гермесові: «О, творче, невже ти думаєш, що добре дати всю волю сьому прийдешньому вивідувачеві чудових таємниць природи? Невже ти лишиш без горя того, чия думка досягне світових границь? Люде повиривають коріння ростин, пізнають силу натуральних соків, вивідають природу каміння, порозсікають не тільки звірів, але й самих себе, хоча чи довідатись, як вони створені. Вони досягнуть до моря і, рубаючи первісні ліси, попливуть, від берега до берега, шукаючи один одного. Вони вивідають таємниці природи і захотять вивідати ще

й небесний рух. Ще й сього не досить, вони захотять дійти до кінця світу, вони шукатимуть границі вічної ночі. Якщо їм не буде перепони, якщо вони житимуть без біди, без клопоту, без страху, то й само небо не втримає їхньої відваги і вони забажають владати цілим світом». І Момос порадив Гермесові дати людям бажання і марну надію, клопіт і жаль зраженого сподівання, кохання і жадання то вдоволені, то розбиті, «щоб навіть радість осягненого бажання затягала їх раз у раз до більшого лиха».

Тут Ізіс обертається до Гороса: «Ти смутишся, сину, слухаючи розповідь своєї матері? Диво та чудо обгортають тебе, коли ти чуєш, як готується лихо нещасним людям? Ще й гірше почувеш. Слова Момоса сподобалися Гермесові, рада здалась йому доброю, і він послухав її». Він дав людям неможливий закон долі (конечности). Тоді розлючені люде, не мігши змагатися з богами, почали битися затято межи собою. Тоді увесь світ, сплямований кров'ю та гріхами, почав скаржитися до бога на людей і просив, щоб бог послав від себе ратівника, щоб вигубив зло і вирятував людей. Бог послав Озіріса, що вернув світові спокій, навчив людей віри святої та добрих звичаїв, а після того сам став суддею мертвих.

Сі розповіді зложені в пізніші часи і належать до греко-египетської філософії.

Є теж розповідь, що Озіріса забив його брат Сет, а потім його оживила жінка його Ізіда, а син Горос помстився за нього. Ся розповідь, запевне, була зложена пізнійше XVII династії, бо до того часу Сета не вважали за лихого бога, а вже пізнійше його образи були позбивані і він почав уважатися за бога зла, от як Ангра-Маніу перський. Таким він з'являється в «трактаті про Ізіс та Озіріса». Підземне сонце, Озіріс, стався царем і суддею мертвих, Анубіс, давній бог, сторож могил з головою шакала, став помічником бога смерті і відродження. Люде сподівалися, що й вони воскреснуть, як Озіріс, і кожна душа людська неначе прилучалася, в понятті египтян, до душі Озіріса, принаймі в погребових молитвах про мертвого завжди говориться Озіріс такий-то (як, напр., у нас говориться покійний

такий-то, Іван чи там як). Сам Апіс, що при житті вважався за постать бога Фта, по смерті звався Озіріс-Апіс, з сеї назви греки зробили Сарапіс,⁵⁸⁷ і так звався олександрійський найстарший бог.

Віра єгипетська про життя на тім світі досить темна й непевна для нас, як і вся їхня віра. Писаннів про неї зосталося багато, але їх трудно розібрати і погодити межі собою. Напевне, віра про тогосвітнє життя в різні часи була різна. Певне тільки те, що єгиптяне з найдавніших часів вірили в безсмертя душі і дуже займалися погребовими обрядами. Раніше потішаючої віри в Озіріса була віра про смутне, страшне царство вічної смерти. Ось один смутний напис, ніби річ одної жінки до свого чоловіка: «Брате мій, друже мій, дружино моя, пий, їж, осушай кубок радощів, кохай, бенкетуй! Вдовольняй свої бажання, не давай смуткові входити в серце твоє, поки ти на землі. Бо Амент⁵⁸⁸ є країна сну і темряви, оселя смутку для тих, що в ній застаються. Вони сплять там в невиразних постатях, не встають до своїх братів, не пізнають батька й матері, не рушаються до своїх жінок та дітей. Кожний п'є там воду живущу, тільки я жадібна. Вода єсть для того, хто живе на землі; тут де я, навіть вода будить згагу. Я не знаю сама, де я; з тії пори, як прибула я в сю країну, я плачу по тій воді, що текла там (на землі), я плачу по вітрові нільському береговому, щоб він прилинув і освіжив мое серце в тузі. Бо тут оселя бога, що зветься Смерть. Він кличе всіх до себе, і всі йому коряться, тремтячи перед гнівом його. Не вважа він ні на богів, ні на людей, — великі й малі рівні перед ним. Всякий боїться молитися до нього, бо він не слухає. Ніхто не славить його, бо він не має ласки до того, хто поклоняється йому, він не дивиться на жадний поданок, що дається йому».

До сього погляду, що треба втішатися життям, поки живеш, причепляли давні та й новітні історіки один загальнозвісний звичай у давніх єгиптян, а власне ось який: часто на великих бенкетах, коли гості сиділи при столі, в хату вносили мумію або малюнок мумії і ставили на видному місці. Геродот об'ясняє се так, ніби єгиптяне хтіли тим нагадати, що ось

чим кінчається життя людське і треба ним тішитися, поки є час. Другі знов думають, що се власне робилося для того, аби повздержати непомірну веселість бенкетуючих. Але і те, і друге мало ймовірне, а мусить бути, єгиптяне таким способом виявляли пошану до помершого родича, запрошуючи його на бенкет до себе; може, навіть сам бенкет робився для поминок, як се ще й досі буває у християн, де часами зоставляють трохи страви на ніч для «померших душечок» або навіть ходять бенкетувати на могилки. Таке об'яснення здається нам певнійше. Тим більше, що єсть малюнки, з'являючі приношення поданків мертвому, отже, значить, єгиптяне вважали своїх мертвих за святих і коли могли їм приносити поданки, то могли й у себе в хаті ставити образи покійників при всякому родинному святі.

Діодор каже, ніби в Єгипті був такий суд, що судив людей після їх смерти, але зовсім сьому трудно повірити, знаючи, з якою повагою і обожанням дивились єгиптяне на своїх мертвих. Всі нагробні написи не виявляють ніякого нахлону до суду над мертвим за його гріхи на землі, навпаки, скрізь вихваляються його праведні діла, напр.: «Надивившись на все, я вийшов з сього місця (світа), де я говорив правду, де я робив по правді. Будьте добрі для мене, ви, що настанете по мені, і признайте заслуги свого предка: "Він робив добро, коли б же й ми так могли робити на сім світі!" Хай скажуть так тиї, що потім настануть. Ніколи я нікому жалю не завдав, нікого не забив. О, Владарю неба, господарю всесвітній, я той, що з миром проходить, я був праведним, любив свого батька, любив свою матір, добрий був до всіх, що були при мені, я був потіхою своїм братам, мене любили слуги».

В иншому написі сказано так: «Він дав хліба тому, хто був голодний, дав води тому, хто був жадобний, дав одержу тому, хто був голий». З сих написів, окрім усього, видно ще і те, що єгипетські поняття про добре, праведне життя були дуже близькі до заповідів Старого і Нового Завіту, напр., поважати батька й матір, не забивати, не брехати, любити всіх, помагати всім і т. п.

Отож, мусить бути, Діодор змішав вірування про суд на тім світі або, може, при погребових процесіях представлявся алегорічно суд божий над душею.

У єгиптян була книжка святих законів і звалася вона «Книга про діла Світла», учені теперішні прозвали її «Рітуал»⁵⁸⁹ (одправа свята), ся назва коротша, отже, ми будемо так її звати. Рітуал сей розділявся на скілька книг, поділених кожна на скілька розділів, в кожду труну клався переписаний котрий-небудь розділ з сеї книги. Через те їх знайдено дуже багато, але все-таки зовсім цілої книги нема. Сі уривки з Рітуалу були написані на звитках папірусу, і на них було чимало малюнків. Число малюнків, краще або гірше письмо, довгість уривку залежали від заможности покійника. Порядок розділів не завжди однаковий. В тому Рітуалі часто йде річ про суд на тім світі, єсть і малюнки до сього, як, напр., в одному такому папірусі XVIII дінастії. Там намальований найперше покійник, а при ньому його сестра, що молиться до Озіріса. В сьому першому малюнкові Озіріс помальований зеленим і має білу діадему Верхнього Єгипту, в руках має царські та божі берла. Далі вже намальований Анубіс, а за ним покійник в сонцевому човні. Далі різні постаті, через які душа мусить переходити на тім світі: чапля, посвячена Озірісові, золотий яструб, ластівка і т. д. (От сим власне єгипетська віра про переселення душ одрізнялася від індійської, що у єгиптян се переселення було на тім світі, а вже тільки праведні душі могли по своїй волі вертатися на землю і жити який час в людській чи в якій звірячій постаті). Далі є намальований рай «Аенру» з 15-ма брамами, там же який час душі мали займатися польовою роботою.

Потім змальовані 40 суддів підземних і до кожного написана молитва за душу. Там списані різні гріхи, напр., забивство, крадіж, неправе кохання, образа святощів і т. д. Між иншим ще й такі, як «надто довгі розмови», «завдавання жалю кому», є теж наказ «поважати закони і права на воду» (Нільські закони). Далі вже йде самий суд. На вазі важиться серце покійника на одній шалі, а страусове перо (ідея правди) на другій. Над тим наглядає Тот в постаті собакоголової мавпи

(ідея рівноваги) і дві богині з гадюками в руках (ідея кари і надгороди). Далі огняне озеро, його стережуть чотири собакоголові мавпи, вони мають востатнє очистити душу. Далі вже намальоване сонце з яструбиною головою, сидяче в човні, а за ним праведна очищена душа. На другому подібному ж малюнку є ще поверх ваги на довгому човні мавпа, що жене прутом свиню, не відомо напевне, чи та свиня має з'являти грішну душу, чи бога зла Сета.

Єгиптяне вірили не тільки в безсмертя душі, але в воскресення тіла, як і християне. Через те вони дуже дбали про те, щоб тіло не псувалося по смерті. Се було добре і для другої причини, а власне для того, що в такій гарячій стороні, як Єгипет, такий спосіб ховання, як у нас, напр., міг розпросторювати заразу, а палити трупи було трудно, бо в більшій частині Єгипту для сього було дуже мало дерева. Тільки ж певно, що не для сих причин єгиптяне бальзамували своїх мертвих, а власне таки для того, що сподівалися воскресення тіла і хотіли, щоб тее тіло було ціле і не зіпсоване в день свого воскресення.

Бальзамування робилося в різні способи. Найдорогший спосіб був такий: залізними гаками та ще якоюсь мікстурою витягався мозок з голови. Потім надрізувався живіт, витягалась уся утроба, перемивалась пальмовим вином та всяким пахучим соком і вкладалася назад у тіло з усякими пахощами та коріннями, потім живіт знов зашивався, а тіло солилося і вкладалося в луг на 70 днів. Потому виймалося з лугу і завивалося в довгі завої, просмолені живицею, а там вкладалося в дерев'яну труну і ставилося на який час в окромій хаті, де над ним одправляли одправу.

Дешевий спосіб був такий: просто витягали мозок та утробу, назад її не вкладали, а клали порожнє тіло на 70 день в луг і після того ховали. Такий спосіб був для бідних людей.¹

Інші історіки пишуть, що святці, витягши утробу з тіла, і прочитавши над нею задушну молитву, і показавши її сонцеві, кидали її в воду.

¹ Сі способи розказані в Геродота.

Знов же був звичай (не відомо тільки, чи у всі часи) класти легке, серце, печінку та кендюх в чотири вази, окреме набальзамувавши і посвятивши їх чотирьом богам підземним, і ставити їх в могилу біля саркофагу. Вази ті мали накривки, зроблені так, як голова людська, собача, шакаляча і яструбина. Звуться вони канопи (від грецького слова *κυνώπιζ* або латинського *сапурс* собакоподібний). Таких каноп знайдено чимало по могилах, робились вони з глини, алебастру або каміню.

Потім уже мумії, оті набальзамовані тіла, клалися в труну з дерева або з полотна, намоченого в гіпсі. Труни ті вироблялися на шталт людського тіла в лежачій постаті зо складеними на грудях руками і були навколо геть пописані різними уривками з Ритуалу. Ота перша труна вкладалася в другу, а та знов у третю, всі вони щільно приходились одна до другої і всі три вкладалися в дерев'яний або камінний саркофаг, теж пописаний молитвами та малюнками про подорож душі на тім світі. Зверху на саркофагу або всередині і навіть межі завоями мумій вкладалося дуже багато різних оздоб, статуєток глиняних та дерев'яних і багато всяких малесеньких річей, дарованих мертвому від його приятелів для послуги та охорони йому на тім світі. Через те маємо таку силу тих дрібниць скрізь по музеях. Там маленькі статуєтки богів, різна зброя та начиння до всякого ремесла відповідно тому, чим займався чоловік за життя або що він любив.

Жінкам вкладалися зеркальця, гребінці, слоїки різні, малярям краски та всякі приряди малярські, письменникам каламарі тощо, дітям ляльки і т. д. Ще знаходиться в могилах безліч жуків кам'яних, шкляних, глиняних, вони проколяні усі і нанизані на нитку, їх часами вправляли в перстень, і вони разом з тим служили печатками. Жук той з'являв собою ідею безсмертя: як він вилазить з землі та з гною на світ і летить до ясного неба, так і душа людська має відродитись для кращого, яснійшого життя.

Може бути, що убогі ховалися на спільних громадських кладовищах. Але багаті ховали своїх мертвих окреме в особливих могилах з каплицями, де їм давалися поданки і правила-ся одправи.

Діодор каже, ніби часом єгиптяне давали в заставу за довг мумію свого батька або матері, а коли потім хто лишав ту мумію невикупленою, то був обезславлений на ціле життя, а по смерті позбавлений погребу.

Небагаті люде купували місця на кладовищах, що належали до святців, званих колхітами. Ті колхіти займалися погребовими одправами і стерегли могил та утримували в порядку кладовища, в тому їм мусіла помагати мійська сторожа, берегаючи могили від злодіїв. Злодії ж мусіли часто навідуватися до могил, бо там завжди могли знайти дорогі оздобы. Багато є колон могильних, на котрих поздирана позолота, так само, як на лицах трун. Видно, що то були злодії давніх часів, бо вони лишили скрізь не обдертими образи Озіріса, а вже новітні злодії не побоялись би його обдерти.

Постоявши якийсь час в залі, де чинилися поданки, мумія відносилася на остатній спочинок у могилу, часом приходилось її везти або переправляти через Ніл (як-от у Мемфісі). Коли ховали царів або вельмож, то процесії були дуже пишно уряжувані; процесії ті є намальовані в різних могилах. Намальовані там цілі юрби слуг з квітами лотосу в руках, та з усякими поданками, та з різними оздобами, що мали вкладатися в могилу. Потім гурт плачущих жінок та приятелів покійного, потім віз на полозах або човен з труною на катафалку. Човни ті дуже гарні, оздобні і нагадують ті човни, в яких перевозилися статуї божі. В переправах через Ніл намальовані, окрім човна з труною, ще й менші човни з жінками плачущими, святцями та приятелями, всі ті човни мають на обох кінцях по великій лотосовій квітці, квітка та була теж знаком відродження та безсмертя.

Саркофаги робилися з граніту, базальту, вапняного каміню або з алебастру. Всі вони вкриті малюнками. В середині саркофагу на дні намальована богиня Аменті,⁵⁹⁰ образ підземної країни, на неї клалася труна з мумією, на покришці намальована богиня Нут, постать небесного склепіння, вона найчастійше малювалася в постаті жінки з дуже довгим тілом голим, упираючись ногами і руками, а спина вилучена як склеп.

Форма і покраси саркофагів були різні в різні часи. Найдавніші були зроблені просто, як скриня, часом таких скринь було три, що вкладались одна в другу. А вже близько XI династії (Антев) почали робити труни в людській постаті. Обличчя тій труні часто було позолочуване, а інші, як, напр., труна цариці Аа-Готеп, мали цілу покришку позолочувану, посередині тій труни зроблена золота царська змія Уреус,⁵⁹¹ а очі їй зроблені з каміню білого та зо шкла, в тій же труні було знайдено багато оздоб різних.

Тепер скрізь по музеях багато тих трун, саркофагів, малих пірамідок, каноп, звірячих та людських мумій, завитих у завої та з масками, наложеними на обличчя, маски ті позолочувані, а очі їм з емалю. Маски, помальовані рожевою краскою, належать до часів Птоломеїв, портрети, краще зроблені, належать до римських часів. Окрім того, є багато статуїнок різних, та шматки тканин з одержі, та полотна з мумій. А надто багато тих жуків, що то вкладалися до труни; різні вони: і з глини, і з каміню дорогого, і з алебастру, і з блакитної порцеляни, і з зеленого яспісу, і просто шкляні. Є також багато папірусів, ще не зовсім розібраних або ще й ніяк не розібраних, колись, може, як розберуть їх, то роз'ясниться багато темних річей про єгипетську віру.

РОЗДІЛ VII

ЗВИЧАЇ

Говорячи про богів єгипетських, можна було б спогадати при тому ще й царів, бо вони ж уважалися синами божими і шана їм була теж божа, от все одно, як Апісові. Царів єгипетських можна зрівняти з царями індійськими по тому обожанню, яке їм давалося від підданих. І по смерті царі вважалися богами. Всі написи над царськими статуями та малюнками показують страшенну пиху царську та покірність підданську. Отакій культ царя одразу вражає, може, більше, ніж культ святих звірів, однак, як поглянути на деякі зовсім новітні монархії

(царства), то сей культ може перестати так дивувати. Одні тільки люде мало боялися царської сили, навіть обертали її в свою користь, навіть самі над нею не раз брали гору, — сі люде були святці. В Єгипті, як і в Персії та в Індії, була вічна боротьба між святецькою та царською владою, тільки в Єгипті вона була більше потайна, великих святецьких змов та повстаннів (як от Гаумати після Камбіза) не було, коли не лічити захоплення влади в святецькі руки при етіопській дїнастїї, але то не можна назвати справжнім повстанням, бо святці захопили владу, користуючися непевними часами, коли так легко було кожному захопити тую владу. Взагалі ж вони жили в ладу з царем, а тільки опутували його придворними звичаями та релігійними, заколихували дух славою та хвалою безмірною, і таким способом потроху робили з нього живого идола, пишного, славного, але до діла не здатного. Дїло ж робили тим часом порадники-святці, вони взяли під свою релігійну опіку нільські канали, а потроху і громадські закони. Однак се було можливо при царях довго пануючих дїнастїй, що вже звикли до тієї святецької опіки, нові ж царі, одважні, що захопили силою не так давно владу в свої руки, такі царі нових дїнастїй, як Сеті I, Рамзес II або царь-самозванець Амес, не давалися так хутко під святецьку оруду, бо вже ж вони не на те силоміць добивалися влади царської, аби віддати її в чужі руки, а самому скласти руки спокійно. Але й такі царі не були зовсім вільні від давніх пут, вони мусіли дбати про згоду з святцями, щоб доказати законність свого царювання і царювати без перешкоди та мати собі таку саму божу хвалу, як попередні царі. Тоді при згоді з святцями новий царь наряжав суд над скинутим царем, суд, звичайно, судив, як цареві хотілося, подоланого царя називали врешті злочинцем, неправим владарем, його образи збивалися скрізь, а новий «правий» владарь брав собі все-таки жінку з роду того «злочинця», аби загодити друзів пропащої дїнастїї, потім святці називали його сином сонця і все вступало на давнійший шлях потроху. Царь-самозванець був часом до кінця життя досить вільним, але вже його нащадки робилися дедалі такими самими живими идолами, як і давні царі. Таким

способом сталося, що нащадок Сеті та Рамзесів був нікчемним, слабким, легкодухим Менефта. Та, може, й без святців царі єгипетські дійшли б до такого кінця, бо така божа шана не може не розпустити людини, але ж при святцях се робилося скоріше, й вони про те власне, може, найбільше дбали, аби зробити царя чимсь на шталт вола Апіса, при которому так добре було жити прислужникам Апісовим.

В браманській Індії касти були дуже суворо межи собою поділені, се виходило почасти з того, що нижші касти були з чужого подоланого народу і переможці арійці не хотіли чи боялись єднатися з ними. В Єгипті всі належали до одного народу, отже, таке крайнє розділення не було потрібним і можливим. Скоріш єгипетські касти можна називати не кастами, а просто станами, от як у нас. Тих станів було чотири: святці, вояки (з них же й царі), хлібороби і зарібники (зачисляючи до них усіх, хто собі заробляв на хліб чим иншим, а не хліборобством).

Земля була розділена межи царями, вояками і святцями. Сі три стани найвиразнійше одрізнялися межи собою, але й то не так різко, як в Індії, бо часто святецький, вояцький та ще який инший громадський уряд єднались в одній особі. Геродот розповідає про одного царя Сетоса, що тримав дуже в ласці святців, а вояками нехтував, і за те вояки не схотіли його обороняти при асірійському нападі. Се хоч і легенда, але з неї видно, що і в Єгипті була боротьба каст. Отже, святці і вояки були правлячими станами,¹ однак хоч і не часто, та все-таки і людям нижших станів часами траплялося добутися до вищого уряду. Так, в одному папірусі один син рибалки розказує, як він став військовим старшиною; часом теж письменники досягали великого впливу і розкішного життя. Взагалі зо всіх зарібників письменці вважалися найбільш близькими до пануючих станів, як от се видно з того папірусу, що ми вже раз споминали, де старий письменець радить своєму синові, яку той має вибрати роботу.

¹ Уряд святецький та вояцький переходив від батька до сина звичайне, часом тільки бували зміни в тій спадковій владі.

До святців належали найкращі землі в Єгипті. Вони казали, що їм ті землі подарувала сама богиня Ізіс, як ходила по землі. Землі їхні були вільні від податків. Ось як грецькі історіки (Діодор та Геродот) розповідають про побут святців. Вони могли мати тільки одну жінку, а всі інші єгиптяне могли їх мати по скілька.¹ Геродот каже: «Святці голять собі ціле тіло через кожних три дні. Вони вдягають тільки одну лянну одягу і сандалії з папірусу. Їм не вільно мати іншого убрання або узуття. Вони миються холодною водою двічі на день і двічі на ніч. Та ще мусять вони справляти силу всяких дрібних обрядів. Але ж за те мають собі великі користи. Вони не тратять нічого з своїх добр на своє утримання. Кожний з них має собі призначену порцію свяченого м'яса, що дається йому вже печеним, щодня, окрім того, їм дається ще багато волонини та гусятини. Окрім того, ще дають їм вина багато, тільки риби не вільно їм їсти. Єгиптяне не садять ніколи бобу на своїй землі, а якщо він сам виросте, його не їдять, святцям же не можна на нього й дивитися, вони думають, що то нечиста ростина. Для кожного бога є скілька святців і найстарший над ними святець. Як хто з них вмірає, то син заступає його місце».

Вояки владали другою третиною землі єгипетської, але вони вже мусіли жити з своєї землі і на свій кошт узброюватися, мусіли теж служити цареві у всіх війнах і сторожею в дворці йому бути. Зброя їх була: спис довгий або короткий, сокира, коротка шабля, щит закруглений вгорі, лук і праща. Було в них кінне військо (на возах),⁵⁹² піше, стрільці та пращники. Військо ходило на війну з музикою, з бубнами та сурмами.

Царь малюється завжди в повозі, сам стріляє з лука, а візник править кінями. Кожний гурт військовий мав свій значок, значків тих було дуже багато, все то були святі емблеми: божий човен, голова святого звіря, голова бога, царське ймення на картці і т. д. Окрім сього краєвого війська, були ще бранці військові, помічники з підвладних народів та наймити з чужих. Вони були платні. Були то азіяти, етіопи, лібійці,

¹ Розповіді Діодора.

а пізніше греки (від XVI-ї дін.). Вони стерегли завойовані краї або ходили на війну вкупі з єгипетським військом, але з своїми значками.

Третій стан був дуже мішаний, і його трудно означити якоюсь одною назвою, бо він мав людей, що наближалися до обох пануючих каст, і таких, що ближше були до четвертої підневільної. Так, судді та лікарі наближалися до святців (часом ними й були), матроси до вояків, писарі були з простих, бо в Єгипті, каже Діодор, всі ремісничі діти вчилися читати й писати. Але вже письменці (вчені) становили собою немов особний від інших гурт, бо Єгипет був дуже письменською стороною і при уряді потребувалася сила писання. Тільки все ж ці люди не мали вже землі і жили своєю роботою і заробітком, чи добре, чи зле заслуженим, то вже інша річ. Земля ж була поділена натрое між царями, святцями та вояками. Той же власне люд, що робив на тій землі, не владав нею, він робив наче на чужій землі, на панській. На ньому лежала робота, податки, усякі повинності, будівництво, греблі, канали, копальні в горах і т. д. Був той люд подібний до нашого люду в часи кріпацтва, його робота, його земля були чужою власністю. Проте він поважав, часом і любив своїх царів. Приголомшений темний люд не чув у собі сили до самостійного, вільного життя, він звик до своїх пут, що мусів носити. Святців боявся, бо вони тримали божу ласку й гнів у своїх руках (що було почасті й правда, бо вони тримали в руках нільську повідь); вояків боявся, бо вояки були зброєю сильні, а може, й поважав, бо вояки боронили його від чужинців. Царь же — царь був богом, сином сонця, найвищою істотою, з необмеженою владою, жив він далеко в величезних препишних будовах, люд його бачив на величних процесіях, ідучого або вертаючого з походу зо славою, бранцями, здобичею; бідний люд звик вважати славу царського війська за славу свого рідного краю. Збунтуватися проти царя — збунтуватися проти бога самого сонця. Хіба вже, що царь той був найбезсоромніший самозванець або такий, що тридцять літ будував піраміди, та й то помста прихотила по смерті царя, коли може його новий царь та святці вже

«злочинцем» нарекли. Царь, святці та вояки правили Єгиптом і людом, а люд гнувся, робив і мовчав, як мовчить і досі під чужим ярмом.

Однак можна дивуватись, яким способом народ допустив запрягти себе в те ярмо. Діодор каже, що то етіопи напали на Єгипет і запрягли люд в неволю, а самі стали пануючими кастами. Але ся розповідь зовсім безосновна. Запевне, ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, обережно, от хоч би як у нас на Україні або й по цілій Європі в феодальні часи. Ся історія скрізь була однакова. Спершу вояки силою або в надгороду за оборону краю одбірали собі по шматках землю щонайкращу, а збіднілі, пошарпані ворогами хлібороби йшли до них на чинш і віддавали їм спору частку своїх жнив за право сидіти на безпечній землі. Вояки щодалі набіралися сили, потім вибірали старшого, що ставав потому царем, царь знову теж набірав сили і забірав під свою владу і вояків і люд з його землею та порядкував потім тею землею і дарував її, кому хтів: воякам, святцям чи кому там іншому. А селяне потроху, непомітно робилися з чиншовиків кріпаками. Одміна в такій історії була часом ще й така, що на один народ нападав другий народ і обертав його в кріпацтво чи раптом, чи помалу; раптовий спосіб, однак, часто викликав повстання, а повільний був вигідніший, бо запряжений люд, поки завважував, що він у неволі, був уже так приборканий та оплутаний, що інший раз уже й не зважався борюкатися. Коли до сього ще додати релігійні пута, то вже легко зрозуміти, чому такий прибитий народ, як єгипетський, так тихо ніс своє потрійне ярмо.

Тут се все сказано в надто коротких словах, аби показати саму основу, а щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже-дуже багато мови і се становить цілу окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів, себто їх історія.

У Біблії цікава є легенда про те, як голодом царі завладали народом. Може бути, що в сій легенді є чимало правди. Коли

Іосіф, проданий до Єгипту, розгадав сон, що снився цареві, то потім був прийнятий у старші царедворці. Сон же царський провіщав сім добрих і сім голодних років. Отож Іосіф порадив цареві зібрати великі запаси збіжжя під час добрих років. Потім же як настали голодні роки і ні в кого не було хліба, то єгипетські племена приходили до царя купувати збіжжя, перше купували за золото й срібло, потім за бидло, далі вже й землю віддали і самі стали царськими рабами: «Чого маємо гинути на твоїх очах? (казали вони цареві). «Купи нас і нашу землю; бери за хліб нас і землю нашу, ми станемо рабами фараона (царя) і земля наша буде його»... Іосіф зробив з того закон, і закон той досі панує в Єгипті, і всі мусять віддавати п'яту частину у цареві. Тільки землі святців не сталися царевими.

Однак все-таки хліборобам ліпше було в давньому Єгипті, ніж в теперешньому. Все ж податки були менші. А найголовніше, що уряд сам дбав про добрий стан країни, він правив нільським розливом, глядів шляхів і т. п. Тепер же все то запущене, уряд ні про що не дбає, окрім податків.

Ті давні канали, будови, а ще більше блискучі релігійні процесії так поривали грецьких та римських істориків, що їм инший раз здавалося, ніби в Єгипті все йде якнайкраще. Вони, правда, більше оберталися у військовій та святецькій громаді, то й справді їм могло здатися, що в Єгипті люде живуть, як у раю. Тільки часами, може, несподівано для самого історика прокидався в його розповідях инший бік життя, життя народнього. З тих одривчастих фактів приходиться теперешньому історикові складати картину народнього життя в Єгипті, не так, може, блискучу й принадну картину, та проте ближчу до правди.

Деякі звичаї і закони єгипетські, що описує Діодор, можуть здатися дивними, але трудно перевірити його розповіді і через те не відомо, чи то правда тому, що він каже, чи ні.

Так, напр., він каже, ніби в Єгипті закони признавали злочинське ремесло, що була ціла громада злодіїв, мала старшого над собою, до котрого зносилося для розділу все крадене. Коли хто хотів вернути яку річ украдену в нього, то посилав

начальникові злочинському описання тієї речі, час і місце, де вона була украдена, а потім міг її вернути собі, заплативши скільки там вже в них було положено. Мусить бути, що не було се законом,¹ а тільки звичаєм, от як у нас часом можна вернути собі вкрадені коні, вдавшись до привідці конокрадського, бо і в нас конокради, можна сказати, становлять осібну громаду. Геродот подає легенду, що царь Амес за молодих літ був злочинцем.

За зламання присяги, каже Діодор, карано на смерть, бо то вважалося гріхом перед богом і нечестю перед людьми. Того, хто бачив, як людину розбийники вбивали, а не боронив її, маючи спосіб до того, — карано теж на смерть. Коли ж хто був не в силі боронити, то мусів принаймі донести на злочинця, коли ж того не вчинив, то йому давали сто батогів і не давали їсти три дні.

За душегубство теж на смерть карано, все одно, чи вбитий був вільний чоловік, чи невільник. Батьків, що своїх дітей вбивали, заставляли прилюдно тримати на руках забиту дитину три доби під сторожею. Коли ж діти вбивали батьків, то їх сікли на шмаття і живих палили.

Коли вояки не слухали старшини або з війська тікали, то їх карали безчестям, однак вони могли собі вернути честь, заслуживши її одвагою на війні. Зрадникам язика втинали. Коли чий довг ніде не записаний, а довжник присягне, що не винен, то довгу не правлять. Проценті ніколи не повинні доходити вище позиченої суми. В заставу можна було все давати, але самого себе завдавати в неволю за довг ніхто не мав права, бо кожна особа належала до держави, а не тільки до самої себе. Невірну жінку тяжко карали, їй втинали носа, тому, хто її любив, давали тисячу куїв. Сей закон, однак, здається непевним для новітніх істориків, або якщо він і був, то здається тільки в теорії.

Царі єгипетські тримали багато жінок, і одна з них була старшою жінкою, от як то було у Персії. Люде біднійші мали

¹ Коли б се було законом, то злочинців не судили б, а ми бачимо малюнки про суд над злочинцями і про кару над злочинцями.

тільки по одній жінці. Мешканці дельти всі мали тільки по одній жінці. Святці не мали права мати більш як одну жінку. Діти всі вважалися законними, бо вони вважалися належними до батька. Разом з тим Діодор каже, що жінки були в сім'ї старшими від чоловіка, але, може, то він так зважив, порівнюючи вільніше життя египтянок до невільного життя грекинь.

Геродота дивувало те, що у египтян чоловіки часом сидять за кроснами, в той час як жінки торгують на базарі та займаються різними справами, не жіночими, як йому здавалося. Товариські звичаї в Єгипті де в чому справді були більш подібні до наших, ніж до звичаїв давніх азійців та європейців. Є малюнки, де жінки вкупі з чоловіками сидять при якійсь забаві. Невільниці танечниці намальовані голі, а пані в легких убраннях. Геродот каже, що египтяне вбірали по дві сукні на себе, а египтянки по одній.

Діодор каже, що в Єгипті дітей виховували дуже суворо, давали їм тільки рослини їсти, водили їх голими й босими, так що виховання їхне дуже мало коштувало. Однак се непевна відомість, бо видно по малюнках, що діти часто ходили на різні забави укупі з матерями. А вже дорослі люде, то видно, хутко забували суворе виховання, бо є малюнки, де жінки й чоловіки виставлені не дуже втримливими на їду та на пиття.

Діодор каже, ніби египтяне не любили ні музики, ні танців, ні гімнастики. Але ж по малюнках видно, що вони навіть дуже любили все те, а музичних інструментів сила скрізь по музеях. Гімнастикою займалися навіть жінки, так само як і танцями. Тільки то були жінки невольниці, що танцювали, пани ж самі не танцювали, а тільки дивилися на танці.

Коли б почати описувати достотно усі хатні й товариські забави та звичаї египтян, то прийшлося би написати цілу велику книгу. Найкраще можна їх побачити, коли б можна було оглянути всі малюнки египетські, але ж се не легка річ. Отож тут буде сказано далеко не все, а тільки дещо.

Орали в Єгипті сохою з дерева, в неї впрягались або воли або й люде, а часом копали просто лопатами. Жали не так, як у нас, а перше зрізували самі колоски, а потім саму солому.

Молотили так, як у нас на степах, — волами, себто гарманували. А потім уже звозили змолочене збіжжя в клуні. В музеях є подекуди збіжжя єгипетське, знайдене в могилах.

Видно, в Єгипті любили полювання, бо до нього є багато малюнків і зброї мисливської чимало зосталося. Зброя та сливе не одрізняється від вояцької. Тільки є одна цікава річ: вилучений плісковатий шматок важкого дерева,⁵⁹³ його кидали на пташок, а зроблений він так, що коли його зручно кинути, то він, злетівши високо в гору, вернеться знову на те місце, звідки був кинутий. Така палка є й тепер у диких австралійців і зветься вона бумеранг. Звичайні палиці старечі були часто дуже гарно оздоблені і прикрашені цікавими написами.

Музичних струментів зосталося багато: дудки, цимбали, сурми бронзові, бубни великі й маленькі, круглі й чотирикутні, лютні, арфи, флейти з покриттям на них дуже оздобним.⁵⁹⁴

Про барки, меблі, начиння та вироби різні ми вже говорили в іншому місці. Тут тільки спогадаємо шкляні штуки, помальовані зсередини (як-от галочки одної гри, що зветься солітер).

Зосталося чимало малярських палітр, в них завжди є дірки для пензлів, очеретяних палічок та для різних фарб. Писарі писали такими самими фарбами, розпроваженими у воді, і потребували таких самих палітр, тільки фарб вони потребували всього дві — червону і чорну. Є теж і збаночки для розпроважених уже фарб, збаночки ті бувають у формі різних звірят, їжака, жаби і т. д.

Як уже було спогадано, папірусів зосталося дуже багато. Єсть там різні купецькі контракти, судові акти, є список царських дінастій (дуже попований), скільки медичинських розправ та замовляння від усяких хвороб, є теж усякі оповідання, вони ще не всі розібрані, але деякі дають повод думати, що багато легенд арабських, жидівських та інших пішло з єгипетського джерела.

З папірису робили не тільки папір для писання, але різні речі: навіть цілі човни, вітрила, кошики, сандалії і т. и. Частину папірусового стебла, ту, що при самому коріні, то навіть

їли сиру або печену. Папірус для писання так робився: стебла розділялися голкою на тонкі й широкі стебла, потім ті стебла розкладали на столі, одні на другі накладали, мочили нільською мулистою водою, пресували і сушили на сонці. Папірус виходив у формі довгого паса, котрий потім скручували в сувій. Папірусом довго торгували в Єгипті і розвозили його по різних чужих краях, але царь Птоломея Філадельф заборонив вивозити його з краю. Тоді ото царі пергамські видумали виробляти волову або іншу шкуру так, щоб на ній можна було писати, і така шкура звалася пергамент. Наш теперішній папір не хутко увійшов до вжитку в Європі, вже аж в середні віки; вироб його європейці перейняли з Азії. Папірус дедалі зовсім перестали робити в Єгипті, і він навіть не росте там тепер.

Розділ VIII

Письмо

Єгиптяне думали, що письмо видумав бог Тот, він же видумав і математику, і філософію. Грецький філософ Платон подає легенду про те, як єгипетський царь Тамус⁵⁹⁵ розмовляв з богом Тотом про його науки, а потім запитав його, навіщо він видумав письмо. Для того, відповів Тот, щоб зробити людей розумнішими, а їхню пам'ять міцнішою; письмо — спосіб, щоб навчатись і пам'ятати науку. «О, змислений Тот! — сказав царь, — один видумує способи, а другий розсужує користь їхню і шкоду. Ти еси батько письма, то ти й загадуєш йому не той скуток, який воно матиме справді. Ті, що навчатись письма, привикнуть забувати, бо не дбатимуть за пам'ять, покладаючись більше на чужу поміч, ніж на власну пам'ять. Се не буде зміцняти пам'ять, а тільки доповнятиме її. Та не буде то справжня мудрість, що ти даси своїм ученикам, то буде тільки мана. Вони навчатись багато, не доходячи самі ні до чого, і здаватимуться мудрими, але взагалі вони будуть невігласами і трудне їм буде життя, як усім тим, що вважають себе мудрійшими, ніж єсть насправжки».

Може, й правда, що письмо не робить пам'ять міцнішою, бо у єгиптян мало було таких легенд і розповідей, щоб розповідалися напам'ять. Та й поезії справжньої не було у них, коли не лічити хіба Пентаурової поеми, але ж і вона була писана і писана вже в пізніші часи (за Рамзеса II). У тих же народів, які довго не знали письма, поезія росла дуже, бо, щоб запам'ятати краще яку розповідь, вони мусіли вкладати її у вірші, в розмірену річ, бо розмірена річ легше дається запам'ятати і не так хутко забувається, як розповідь, розказана звичайним способом. Врешті трудно зважити, чи ранне знання письма було єдиною причиною тому, що у єгиптян ніколи не процвітала поезія, але все ж се було коли не єдиною, то все ж значущою причиною. Само ж письмо єгипетське спочатку було таке, що не передавало достотно всіх слів, а тільки загальні думки. Спочатку, просто кажучи, писати і малювати було одно й те саме і одрізнялось одно від другого хіба тільки більшістю чи меншістю постатів. Отже, ті малюнки можна було читати, себто розказувати, різними словами. Такий був, напевне, початок єгипетського письма, але вже на самих ранніх пам'ятниках сей спосіб не заховався в своїй самій первісній формі, там уже поряд з найпростішими малюнками (первісного вжитку) є вже й такі знаки, що мають з'являти окремі певні слова, і кожне з них вже не може бути розказане різними словами. Се повстало через те, що прийшлося писати такі поняття, що їх не можна просто намалювати, а треба було вживати якихсь таких знаків, щоб виражали те поняття, хоч і не прямим способом; та й справді, як намалювати просто, наприклад, таке речення: «Я те, що єсть, що було і що буде».^{1, 596} От тут уже прийшлося видумувати умовні знаки, себто те, що у нас зветься буквами. Тільки букви сі означали не окремі згукки, а цілі склади, і для означення того самого складу часто вживалося різних знаків, не завжди однакових, се повстало

¹ Для інших нематер'яльних понять уживалося так званих символів, знаків, що виражали головну прикмету того поняття яким-небудь умовним способом, напр., любов—серце.

з того, що для означення якого складу брався знак такої речі, котрої назва починалася тим складом, який треба написати (напр., для означення слова Рамзес, малювався в початку знак сонця Ра. А слів, що починалися на склад ра, було багато і між ними можна було вибрати, через те часто один склад писався на різні способи).⁵⁹⁷ Далі вже з'явилися подекуди знаки для окремих звуків, щоб одрізнити між собою подібні склади (напр., ра, ро і т. д.). Але сей остатній спосіб (фонетичний) писання не витіснив перших двох (ідеографічного і сіллабичного).¹ Всі три способи вживалися поруч одночасно.

Потім спосіб писання цілими фігурами (гієрогліфами) здався надто загайним для скорого писання, коли прийшлося більше писати. Тоді святці почали скорочувати свої знаки, робити їх простійше, так що вони хоч і не були такі гарні і розбірні (на погляд), як гієрогліфи, та зате їх легше було писати. Таке простійше письмо звалось (у греків) гієратичним, себто — святецьким, бо святці його видумали і найчастійше уживали в своїх папірусах. Потім ще й се гієратичне письмо скоротили так, що воно вже зовсім стало одмінним від малюнкового письма, сей новий спосіб письма звався демотичним — людовим, і його вживали для листів та всяких громадських актів, отже, воно було найбільш розпросторено серед єгипетського люду, ним же й найлегше було писати, хоч, може, й не так добре читати. Як, напр., тепер нам краще читати друковані букви, але всі ми пишемо скорописними буквами, що хоч і не так розбірно для читання, та зате далеко легше для писання. Отож, як були видумані два легші способи — гієратичний та демотичний, то вже гієрогліфами ніхто з громади не писав, а zostались вони святим письмом, і уживано їх тільки для написів на статуях та церквах, себто zostалися вони для урочистих, святих потреб. Як-от у нас тепер ще часом друкують святі книги так званою кирилицею, але з щоденного вжитку вона вже давно зникла. Письма гієрогліфами знали тільки святці

¹ Ідеографічний — той, що виражає цілі ідеї (думки, поняття); сіллабичний — що виражає склади; фонетичний — звуки окремі.

та майстрі, що училися його навмисне, з простих людей його сливе ніхто не знав.

Спочатку воно дивно здається, як то в одній країні одночасно могло вживатися різних способів писання та ще й кожний спосіб був побудований на різних правилах. Але ж от, напр., і в нас тепер справа стоїть сливе так само: ми уживаємо 1) друкованих букв, 2) писаних букв, 3) для чисел цифрів, 4) для математичних понятьтв окромих знаків (=, +, -, ×, :),⁵⁹⁸ 5) для прудкого писання стенографічних знаків і т. д. Тільки, що правда, всі наші знаки легші і для писання, і для читання, ніж єгипетські, але ж і єгипетські не були б нам такі трудні, коли б ми знали єгипетську мову.

Довго учені не могли розібрати єгипетського письма, у грецьких істориків є тільки непевні розповіді, видно, що самі вони сього письма не знали. Геродот, напр., тільки говорить, що було два способи письма — святецький і простий (гієратичний та демотичний) і що єгиптяне писали справа наліво. Другий історик каже, що вони писали тільки фігурами (ідеографічним способом), і так довго думали європейські учені та й не могли дійти ніякого толку. Тільки вже як знайшли одно писання олександрійського грецького історика, то там спіткали розповідь про те, що єгиптяне писали різними способами, а не самим тільки ідеографічним. Хоч розповідь ся дуже темна і не зовсім зрозуміла, але все ж вона вже показала дорогу, якою треба було йти до пізнання єгипетського письма. Але от з чого, власне, почалося справжнє знаття єгипетського письма: в Олександрії знайшли вчені чорного каміня з трьома написами на двох мовах, єгипетській і грецькій, перші два написані по-єгипетські, тільки один гієрогліфами, а другий демотичним письмом, третій же звичайним грецьким письмом по-грецькі. Був то якийсь наказ царя Птолемея. Отож Птолемею, яко ім'я грецьке, мусіло бути написано не фігурами, а знаками окремими (буквами), його найперше розібрали і таким способом пізнали скілька знаків єгипетських, а окрім того, довідалися, що у єгиптян були букви, а не самі тільки ідеографічні фігури. Потім було розібрано ще скілька

царських йменнів з династії Птолемеїв на різних пам'ятниках їхнього часу, і вже стало відомо чимало знаків. Окрім того, вчені навчилися коптської мови, що повстала з давньої єгипетської. Мовою тією народ перестав говорити ще в XVII ст., але нею ще й досі читають одправи в єгипетських церквах християнських. Отож, знаючи мову коптську, можна вже було розібрати не тільки царські ймення давніх династій, але й звичайні слова. Чорний камінь з трьома написами і коптська мова були тим для єгипетської історії, чим була скеля Бегістунська та новоперська мова для історії перської.

При перській історії ми говорили докладніше про спосіб розбірання давнього невідомого письма, отже, тут можна сьогодні не переказувати вдруге.

Гієрогліфи були розібрані найперше і найлегше, потім гієратичне письмо, а демотичне і тепер ще не зовсім розібране, однак його щодалі все більше розбірають. Багато папірусів уже прочитані, є вже граматики і словарі давньої єгипетської мови. Є переклади Рітуалу і різних уривків святої і простої літератури єгипетської. Багато ще треба роботи над пам'ятниками хисту і літератури єгипетської, але ж не даремне буде потрачена та робота, — вона роз'яснить історію найдавнішої в світі цивілізації і покаже, як далеко розходився її вплив на чужі народи.

ІСТОРІЯ АСІРІЙЦІВ ТА ВАВІЛОНЦІВ

РОЗДІЛ I

КРАЇНА ТІГРУ ТА ЕВФРАТУ

На високих Арменських⁵⁹⁹ горах починаються обидві річки, Тігр⁶⁰⁰ та Евфрат.⁶⁰¹ Ті річки спочатку течуть далеко одна від другої, але потім, помалу зближуючись, зливаються в однім ложі і впадають в Перську затоку. Колись дві ці річки впадали в море кожна окреме, але їх гирла були так близько одно до другого, що, розливаючися широко кожний рік, вони врешті вимили собі спільне ложе. Сторону між Тігром та Евфратом греки прозвали Месопотамією, себто Межиріччям. Сторона ся розділялася на дві держави: Асірію⁶⁰² та Халдею,⁶⁰³ границі сих двох держав були не зовсім виразні. Асірія лежала на півночі, головне місто в ній була Ніневія,⁶⁰⁴ що стояла над Тігром, Асірія займала ще й східній берег Тігру аж до самої Медії. Халдейська держава була на полудні, її головне місто Вавілон лежало на обох берегах Евфрату. Вавілонська цивілізація була найдавнішою в Азії. Політична перевага переходила то до Ніневії, то до Вавілону, як, напр., переходила вона в Єгипті то до Мемфісу, то до Теб.

Країна Тігру та Евфрату часто заливалася великими повідями сих річок, отож не диво, що звідти пішла по світі легенда про всевітній потоп; може, коли в дуже давні часи була така велика повідь, що затопила всю Месопотамію. Зостався уривок з твору одного халдейського письменця Бероза, перекладений на грецьку мову. Там розказується, що одному цареві, на ймення Ксізутрос,⁶⁰⁵ найвищий бог сказав, що в такий і такий день має бути потоп. По божому наказу він заховав у землю книги давніх часів у місті Сефарваїмі⁶⁰⁶ (сонцевому місті), потім збудував судно, просмолив його і сів у нього з родиною та з приятелями, взяв їжи, скільки треба було, і взяв по парі з усяких пород звірів, птиць і гадів. Настав потоп, а коли він

ущух трохи, то Ксізутрос пустив скількох птиць летіти, але вони вернулися назад, не маючи де спинитися. За другим разом вони вернулися з болотом на лапах; за третім разом зовсім не вернулися. Ксізутрос тоді вийшов з судна з жінкою, дочкою та керовничим; вони поклонилися землі, дали поданок богам і зникли. Ті, що zostалися на судні, почули, як голос якийсь казав, що Ксізутрос був узятий до богів за своє благочестя. Вони вернулися у Вавілон і відкопали давні книги, заховані перед потопом. Судно ж запинилося в Арменії в стороні гордійців,⁶⁰⁷ де шукали потім його обломків і збирали їх, як святощі.

В того ж таки Бероза є розповідь про «стовпотворення» вавілонське та про змішання мов: після потопу люде зробилися дедалі дуже горді своєю силою і почали нехтувати богами. Потім вони почали будувати у Вавілоні дуже високу башту, аж до неба, і вже от-от досягали до самого неба, але вітри прилинули на поміч богам і перекинули башту на робітників. До того часу люде мали всі одну мову, але після того боги зробили їм так, що вони всі стали різно говорити.

У різних індоєвропейських народів є легенди про те, як велетні (хмари, злі духи) хотіли злізти на небо, се просто поетична картина бурі, коли чорні хмари застилають небо, а потім розсипаються дощем і туманом під промінням сонця та під подихом вітру. Але в жадній з тих легенд нема спогаду про змішання мов. У Вавілоні скорійше, ніж де, могла з'явитися подібна легенда, бо там з найдавніших часів був збір усяких племен, що говорили різними мовами, бо місто се було здавна багатим, промисловим та ремісничим. Само ймення Вавілон чи Бабель деякі перекладають «змішанням», хоч воно, здається, має властиво значити «божа брама».

Племена, що стрічалися у Вавілоні, спогадуються під різними назвами в Біблії, у грецьких та римських істориків та в написах асирійських і вавілонських. Але дуже трудно розібрати, які то власне були племена і як вони ріднилися межі собою.

З найдавніших пам'ятників видно, що халдейський народ склався з двох племен — аккадів⁶⁰⁸ і сумірів.⁶⁰⁹ Аккади жили

на полудні понад Перською затокою; здається, вони належали до етіопської раси, і, може, сі кушіти, що греки називали етіопами, походять з гір Гінду-Куш. Вони дуже смугляві, сливе чорні, але зовсім не подібні до негрів, їхні мови наближаються до так званих семітичних (як, напр., давня гебрійська).

Суміри жили далі на північ, велика частина їх увійшла в народи Медії та Сузіани. Тепер їх зачисляють до раси скітської, або туранської, що звуть тепера угро-фінською, раса та дуже розпросторена, і племена її єсть і понад Амуром, і в Фінляндії, і у Венгрії. Вона середня між жовтою расою і білою і, може, повстала від їхнього змішання.

Халдейці звуться в Біблії касдїм, теперішні їхні нащадки звуться курди. Греки звали халдейцями святців вавілонських.

Назва асірійців пішла від назви Асура, найвищого бога ніневійського. В Біблії відносини межи народами завжди представляються в формі родинних відносин, отже, там говориться, що Асур був сином Сема (Сіма) і братом Елама, батька персів, Арама, батька сірійців, та Арфаксада, батька гебреїв і арабів. Перший же царь Вавілону Немрод зветься вже сином Хама і братом Куша, батька етіопів, Мізраїма, батька єгиптян, і Ханаана, батька фінікійців. — Отже, значить, Біблія зачисляє асірійців до семітичних народів, а вавілонян (халдейців) до етіопських.

Так говориться в Біблії про першого царя вавілонського Немрода:⁶¹⁰ «Куш породив Немрода, що став потужним на землі і був сильним ловцем перед Ягве (богом); звідси пішло примівля: неначе Немрод, сильний ловець перед Ягве. Початком його держави був Вавілон, Арах, Аккад і Халанне в землі Сеннаар. З сеї ж землі вийшов Асур і збудував Ніневію і майдани в сьому місті, і Халу, і Резен між Халою і Ніневією; се велике місто».

З сього видно, що Біблія вважає вавілонську державу давнійшою, ніж асірійська. І хоч зачисляє асірійців до іншої раси, але каже, що вони вийшли з вавілонської держави.

На барельєфах Ніневії часто стрічаються сцени царського полювання. Диких звірів, а надто левів було багато в долинах

Тігру та Евфрату. Отож не дивно, що в легендах затримався образ героя, що побиває диких, непевних звірів. Є дві великі статуї асирійські, що представляють Самдана, героя асирійського, він придушує правою рукою лева до своїх грудей. Дедалі ловці вигубили і повиганяли диких звірів і почалося хліборобське життя. Деякі племена, вибравши пастуший спосіб життя, перейшли Евфрат і пішли в Гарран, а звідти в Палестину. Їх стали тоді звати гебреями (зарічними людьми). Вони вийшли з міста, що зветься в Біблії Ур-Касдім (Ур халдейський), се було велике місто давньої держави, але від нього zostалися тільки непевні легенди та величезні звалища. Про початок халдейської цивілізації є в Бероза легенда, де говориться, що колись бог Оаннес,⁶¹¹ що мав риб'ячу постать, виходив щодня з моря і навчав людей. Він навчив їх письма, науки, хисту, будівництва, законів та хліборобства. При заході сонця він вертався знов у море. Можна думати з сеї легенди, що халдейська цивілізація починалася десь в країні, ближшій до моря.

Долина Тігру та Евфрату була досить подібна до нільської долини. Там низина, там дуже гаряче і дощ іде дуже рідко. Поки там не було каналів, що робили з неї родючу країну, вона, певне, була тим, чим є тепер, — пустинею то пісковатою, то болотяною. Так її описує один римський історик: «Евфрат розливається щовесни, коли розтають сніги на горах Арменських. Всі поля були б затоплені і обернені в озера, коли б люде не одводили зайвої води каналами та ровами, от як роблять і в Єгипті з Нілом. На ті канали йде багато роботи, бо земля там дуже м'яка і легко розмивається потоками: от чому ниви не родять, коли гирла та канали переповняються, звідти походить, що лишня вода розливається по рівнинах близьких до моря і там робить озера, зарослі очеретом. Копання каналів конечно потрібне, але забірає багато рук робочих; надто велика вода однаково шкідлива для хліборобства, як і велика посуха».

Отже, в халдейській державі було сила каналів, вони прорізували країну вздовж і впоперек, еднали Тігр з Евфратом, деякі з них були такі широкі, що по них могли ходити кораблі.

Сі одводи зменшували бистрину Тігра, так що по ньому могли плавати судна. Греблі стримували Евфрат в його ложі і не давали йому затопляти землі. Сі водяні роботи робили з сеї низини розкішну країну. Геродот її так описує: «Між всіма сторонами, які ми знаємо, ся сторона найбагатша на дари Деметри⁶¹² (на збіжжя). Земля не пробує там родити фіг, винограду та маслин, але вона дуже здатна до всякого збіжжя, що вона вертає двісті раз стілько, як посіяно, а в роки, коли вона сама себе перевершає, то віддає й до трьохсот. Листя на пшениці та на ячменю мають чотири пальці завширшки. Вавілоняне вживають кунжутувий олій. Рівнина вкрита пальмами. Більшість пальм родить плід, його їдять, з нього роблять вино і мед. Вони так вирощують пальми, як ми вирощуємо фіги».

З очерету, що ріс по болотах, робили мати, вітрила, кошики різні, або залиті асфальтом, щоб стримували рідке, або прості.

Каменю в Халдеї не було, дерева, окрім пальм, теж не було, але глина була дуже добра, отож з неї робили цеглу, випалювану на вогні або висушувану на сонці. З тієї цегли й будували хати, перекладаючи її очеретяними матами заасфальтованими. З такого матер'ялу були збудовані найдавніші халдейські міста, що від них zostалися досі великі звалища. Численні канали поліпшували рільництво, а разом з тим улегшували зносини між різними містами. Через те в Халдеї рано почалася торгівля. Цивілізація почалася в Халдеї, потім перейшла в Асірію і з'єднала різні дрібні племена під сими двома великими державами. Через се тепер трудно довідатись, які вони були, ті дрібні племена, що зложили потім велику державу, і скільки кожне з них доложило свого до великого діла цивілізації. Думають, що туранська раса почала виробляти метали і видумала те дивне письмо, що зветься кунаїчним (клинчастим). Остатніми часами, однак, учені схиляються на сторону аккадійської культури.

РОЗДІЛ II

ПЕРВІСТНІ ЧАСИ

Халдейські та асирійські племена жили довго незалежно одно від другого, от як спочатку були єгипетські племена. Кожне місто мало свого князя, часами один з них брав гору над іншими. У Бероза є список різних династій, але трудно розібрати, до яких племен і часів кожна з них належала. Взагалі списків царів ще мало для того, щоб зрозуміти історію народу. У грецьких та римських істориків все більше легенди самі про ті давні часи. Так, напр., у всіх багато говориться про Семіраміду,⁶¹³ царицю вавілонську. Легенди про неї подібні до легенд про Сезостріса, всі великі давні будови, канали, греблі — все то зачисляється до часів її панування. Легенда говорить, що вона одружилася з асирійським царем Ніносом⁶¹⁴ і вони вкупі звоювали Скітію та Бактріану. Нінос має, здається, означати просто місто Ніневію. Семіраміда, може, взята й з історичної якої особи, але до неї причеплено дуже багато чисто легендарного, так, напр., розповідь про те, що Семіраміда була дочкою богині риби Деркетто,⁶¹⁵ а що вигодували її голуби. Правда, на одному написові знайдено ймення цариці Саммураміт,⁶¹⁶ а в другому давнішому — ймення царя Гаммурабі, що хвалиться своїми каналами. Отож, може, з Саммураміт зробили Семіраміс і приточили до неї всі роботи царя Гаммурабі.⁶¹⁷

Остатніми часами багато знайдено пам'ятників асиро-халдейських. Багато знайдено барельєфів та пліток з написами. Асирійці вживали для писання глиняні таблички і писали на них, поки вони були ще вогкі. (Писали вони письмом кунаїчним, так як перси, тільки що у персів кожний знак ставав за букву, а в асирійців за цілий склад. Отже, їхній спосіб писання був сіллабичний і потребував дуже багато розмаїтих знаків. Учені довго не могли дійти толку з тим письмом, аж поки не знайшли Бегістунської скелі. На ній розібрали найперше перський напис, бо він був найлегший, а потім уже медійський (скітський), а потім халдейський (асиро-вавілонський).

Хоч письмо халдейське було дуже трудне, однак його прийняло багато сусідніх народів, що говорили різними мовами: сузіане, арменці, медійці та перси, і тільки перси переробили те письмо в фонетичне.

В руїнах дворця царя Санхеріба⁶¹⁸ знайдено цілу бібліотеку з глиняних таблиць. Всі ті писання заняли б наших аркушів 10,000. Їх ще дуже небагато розібрано. Тим часом між ними мало знайдено таких, щоб відносилися до первісної історії. Ніде не знайдено згадки про напад египтян (царів XVIII дін.) на Асірію, про нього відомо тільки з египетських пам'ятників. Але се не дивно, бо асірійці любили писати тільки про власні перемоги, а де їх було побито, про те вони найчастіше мовчали. Однак на Евфраті знайдено руїни замку Тутмеса III, отже, значить, египтяне там були. Врешті ці египетські перемоги не були дуже сталими. Окрім того, египтяне вдовольнялися податями, а царів зоставляли краєвих. Коли царі асірійські та халдейські бились межі собою, то теж справа кінчалася на податях. Імення деяких з тих царів списані на тих таблицях, але ще не зовсім розібрано, як треба їх читати. Для пізнішої історії ймення вимовляються так, як вони подані в Біблії.

Один напис з тих давніших часів відноситься до війни одного царя Тіглат-Пілезера.⁶¹⁹ Напис той займає три круглих валика (часом замість таблиць уживалися круглі стовпчики, циліндри так звані). В написі тому говориться, що царь той ходив з військом у гори на північ і на схід від Асірії, звоював скільки племен між Евфратом і Середземним морем, а потім напав на Вавилон і звоював його. Далі царь той хвалиться своїми полюваннями та будовами.

На другому (зовсім іншому) написі видно, що пізніше вавілонці самі звоювали Тіглат-Пілезера. З тих різних написів виходить, що Тіглат-Пілезер царював в XII віці до Р.Х. Се найдавніший відомий для нас історичний час.

Нащадки Тіглат-Пілезера втратили все, що він завоював у Сирії та Арменії. Потім настала нова династія, але ймення її царів також мало відомі, як і ймення нащадків Тіглат-Пілезерових.

Більше історичних відомостей зосталося, починаючи від панування Асур-ак-пала чи Асур-назір-пала,⁶²⁰ що царював десь у 9 чи 8 віці. Зосталися руїни дворця сього царя. При сьому дворці була теж церква бога війни, обидві будови стоять на штучно зробленій горі, як і всі асирійські великі будови. Мури дуже товсті, з невипаленої цегли, накладені зверху гіпсовими кафлями з барельєфами та написами. При дверях по обидва боки стояли великі статуї то левів крилатих, то крилатих биків з людською головою, то всяких постатів з орлиними та лев'ячими головами. В середині залі всі ті переходи теж були вкриті барельєфами, що з'являли царське полювання на різних звірів або царські походи. Всі ті малюнки забрані в Британській музей.

Асирійці були народ жорстокий та войовничий; жаден люд так не поважав сили і не утискав подоланих. Їхня влада була дуже тяжка і через те часто повставали проти них. Перемоги їхні ніколи не були певні. Асирія була чисто військовою державою. В написах, де вихваляються царські війни, ніколи не говориться про добре правління, про дбалість за підданих, тільки завжди про карі і муки над повстанцями. Так, напр., царь Асур-назір-пал хвалиться, що він зломив повстання: «Я забив кожного з двох (половину всіх). Я поставив мур перед мійською брамою: я здер шкуру з їхніх старшин і покрив нею мур. Скільки їх було замуровано живцем в мурованні, скільки розп'ято і на паль посажено вздовж муру. Скільком я казав здерти шкуру на моїх очах і покрив мур їхньою шкурою. Я казав уложити їхні голови на шталт вінка, а з їхніх тіл проколенних зробити гірлянди». Жаден опис війни не обходиться без таких подробиць: «Одним я повідтинав руки й ноги, иншим носи й вуха, иншим виколов очі. Я поставив один мур біля міста і там запер полонених живих, поставив другий і там виставив голови мертвих і т. д.» Після такої перемоги царь тішився: «На руїнах лице мое розпускається; в загодженню гніву свого я маю потіху».

До царювання сина Асур-назір-пала Салманесера⁶²¹ відноситься один цікавий пам'ятник —obelіск чорного базальту,⁶²²

півтора сажні заввишки з трьома сходами на версі. Він покритий п'ятьма рядами барельєфів і довгим написом, де списана історія Салманесерового царювання. Барельєфи дуже добре доховалися, вони з'являють царя, що приймає дари подоланих народів, між тими дарами різні звірі: мавпи, слон, двогорбі верблюди, дикий віл, антилопа і ще якийсь звір, думають, що то носорожець, але він зовсім не подібний до носорожця.

Сі звірі (мавпи та носорожець) наводять на думку, що то змальовані племена з Індії та Бактріани. Є на барельєфі якийсь чоловік, що кланяється цареві до ніг, думають, що то Іегу, царь жидівський.⁶²³ На написі стрічається ймення Іегу і теж Газаеля, царя Сирії.

Салманесеровий дворець стоїть посередині руїн двора його батька Асур-назір-пала. Там при брамі стоять два крилаті бики з людськими головами, на них списані війни царські і вся історія завоювань. Є в тому дворці скільки статуй царя, і царедворців, і богів, а окрім того, велика сила барельєфів уже з військового побиту: міста в облозі, жінки в полоні, утікачі на верблюдах, здоганяючі стрільці на конях, тарани розбиваючі мури, бранці на полях, євнухи, що лічать голови забитих, і хиже птаство, що налінуло після війни клювати трупи. Написи подібні до тих, що ми недавно споминали: «Я забрав їхніх вояків у неволю, я напав на них, наче бог повіді Бін, я сповнив пустиню трупами їхніх кінників, я попалив їхні тіла, я склав гору з їхніх голов при мійській брамі, я сплюндрував і спалив їхню країну».

Статуй асирійських було далеко менше знайдено, ніж барельєфів. Є статуя Асур-назір-пала з гаком і з батоном в руках, друга статуя невідомого царя дуже побита, дві статуї святих якихсь, на одній з них згадується ймення царя Пула. Жінкою сього царя була та Саммураміт, що з неї зробили Семіраміс.

Царі сього давнього періоду, як уже сказано, мало відомі. У грецьких авторів є легенда про царя Сарданапала.⁶²⁴ Імення се повстало, може, з іменнів двох царів: Асур-назір-пала і далеко пізнішого Асур-бані-пала, але вони ані вдачею, ані вчинками нічим не подібні до того легендарного Сарданапала.

Ось яка ся легенда: проти асирійського царя Сарданапала повстали Арбакеc, ватаг медійський, та Белезіc, святець вавілонський, їм же допомагав і царь арабський. Сарданапал до тої пори провадив життя розкішне та бездільне, але при непевному стані річей йому вернулась одвага його предків. Три літа він витримував облогу і тричі одбивався од ворогів, але потім помічне військо з Бактріани зрадило його і перейшло до повстанців, повідь Тігру розмила Ніневійські мури, ворог вступив до міста. Тоді Сарданапал, бачивши, що все пропало, спалив сам себе, і скарби, і жінок своїх укупі з власним дворцем. Ніневія була зруйнована, Асирія розділилась, Арбакеc та Белезіc заложили свої власні держави, перший в Медії, другий в Вавілонії. — Більша частина вчених уважають сю розповідь за чисту легенду, але інші стараються погодити її з історією, підставляючи тільки інші ймення та інші часи, але всі їхні об'яснення дуже непевні.

В другій половині VIII віку до Р. Х. царював Тіглат-Пілезер II.⁶²⁵ Він збудував два великі дворці, але їх розвалив один з його нащадків Есар-гаддон⁶²⁶ і збудував собі з них новий дворець. Через те пропало багато написів Тіглат-Пілезера. Проте все ж відомо, що він звоював царя Вавілонії Меродаха Баладана,⁶²⁷ звоював Дамаск, Самарію, Тір (фінікійську колонію), частину Арабії та Сінайський півострів. Біблія ще пише, ніби він ходив на ізраельського царя Пекага⁶²⁸ і звоював частину Палестини, але в асирійських пам'ятниках нема про те спогаду. Так само в тих написах нічого не споминається про Шалманезера нащадка Тіглат-Пілезера, що ніби теж ходив на Палестину. Може бути, що Біблія переносить на тих двох царів війни, що були при Саргоні. Саргон же тільки раз спогадується в Біблії. Від сього царя (Саргона) починаються певніші, більш відомі часи асирійської історії.⁶²⁹

РОЗДІЛ III

САРГОНІДИ

Недалеко від руїн Ніневії, біля міста Хорсабаду,⁶³⁰ знайдено великий дворець царя Саргона.⁶³¹ Всі мури в тому дворці вкриті барельєфами, брами і передні мури прикрашені статуями величезних крилатих биків з людськими бородатими та рогатими головами (рогів тих чотири, і вони пристають до високої шапки). Верхньої частини дворця нема, вона була, певне, з дерева і через те згинула, що ж було з каміню, те зосталося. Барельєфи з'являють різні баталії, облоги, процесії, полювання, царів, святців, богів. Подекуди видко сліди барв, отже, асирійці красили свої барельєфи. Написів велика сила, з них вичитано багато нового для історії. Ті барельєфи завезені в паризький музей. На придверних крилатих биках є напис царя Саргона: «Близько гори Мусрі, замість Ніневії, я збудував, по волі богів і по волі мого серця, місто Гізір-Саргон⁶³²». Далі вчисляються боги й богині, що благословили се місто. Потім пишеться, яких матер'ялів ужито до будови: чорне дерево, сандал, кедр і фісташкове дерево. Але жодного того дерева не зосталося, бо, видно, в дворці була пожежа колись, так що навіть деякі глиняні барельєфи від вогню попсувалися.

В написах нічого не споминається про Саргонових предків, отже, певне, він був або яким бунтівником, що захопив собі царство, або з нього починалася нова династія, здалека споріднена з попередньою династією. В написах все говориться про походи, що провадилися під час 17 літ. Вони вчисляються по порядку. Спершу поход в Сузіану і перемога над сузіанським царем. Потім поход в Палестину і зруйнування там міста Самарії. Війна з єгиптянами та філістимцями і перемога над ними. Покорення цариці Арабії. Потім повстала Сирія і Саргон зломив повстання; усмирення повстання описано з тою властивою асирійцям жорстокістю, яка не змінюється ніде в їхніх пам'ятниках. Повстання в Арменії теж було зломлене таким самим способом.

Всі ті розповіді про війни дуже однакові і описані дуже однамаїто. Причиною до війни найчастійше виставляється неслухняність чужих народів асирійським богам. Чужі боги беруться в полон, рубаються в пень, святі діброви теж вирубуються. Вавілонський царь Меродах Баладан не досить шанував богів, тоді Саргон пішов на нього, розбив його, одібрав усі царські клейноди і заставив собі покоритися і поклонитися. Потім Меродах Баладан втік назавжди з Вавілону. Походи Саргона сягали аж до Малої Азії і до острова Кіпру.

Після Саргона настав син його Санхеріб. На руїнах Ніневії знайдений дворець Санхеріба. На сьому дворці теж знайти сліди пожежі, скрізь вугіль і попіл. Однак залишилося там сила барельєфів, досить добре дохованих. 70 хат було в тому дворці, і сливе всі прикрашені барельєфами походів Санхеріба, на кожен хату особний поход, або облога міста над річкою, або поход в гори, або в долину порослу пальмами, або на болота. Інші барельєфи з'являють уже не походи, а способи будівництва, різні будівничі приряди, рештування, перевоз колосальних статуй і т. д. У дворці Санхеріба знайдено 27 дверей з биками, та левами, та з різними фігурами, що мають голови орлині, риб'ячі або лев'ячі.

По асирійському звичаю в сьому дворці списана історія царювання Санхеріба на головних придверних биках. Ще в Сирії знайдено багато написів, що належать до часів Санхеріба.

Санхеріб царював 24 роки в кінці VIII і в початку VII віку. Перший його похід був на Вавілон. Вавілонське царство було звоєване, і Санхеріб посадив там царем свого вихованця. Потім Санхеріб пішов на Медію, Арменію, Малу Азію, Сирію та Фінікію. Далі він напав на Іудею, пройшов через неї «огнем і мечом», але на поміч жидам та фінікійцям прийшли єгиптяне та етіопи. Санхеріб пише, ніби він побив їх усіх, але в Біблії говориться, що перше царь іудейський хотів від нього відкупитися, але Санхеріб не згодився на викуп, тоді ангел божий прилетів уночі на асирійський табор і вигубив багато війська, так що після того Санхеріб мусів завернутися в Ніневію. Геродот розказує єгипетську легенду, ніби на асирійський табор

напали миші і погризли всю зброю, так що Санхеріб мусів покинути війну. Деякі вчені кажуть, що ангел у жидів, а миші у єгиптян означали лихе повітря, пошесть. Але як би там не було, тільки певне те, що Єрусалим тоді не був звоєований. Тим часом Меродах Баладан знов вернувся у Вавілон і готував там повстання. Санхеріб вийшов з Палестини і більше туди не вертався, а провадив війни з Арменією, Сузіаною та Халдеєю. Покорив знов Вавілон і настановив там царем свого сина, але тільки що Санхеріб вийшов з Вавілону, як там знову повстали. Найшовся якийсь вояк Сузуб⁶³³ (Меродаха Баладана вже не було на світі) і назвався царем аккадів та сумірів. Його побили й взяли в полон, але він утік, награбував золота по церквах, з'єднався з царем Сузіані і вдарив на Вавілон, але через зраду одного головного старшини Санхеріб побив Сузуба і сузіан.⁶³⁴ Ся перемога, як завжди, описується на асірійському пам'ятнику в самохвальному і жорстоко-дикому тоні.

До тої пори царі асірійські уникали руйнувати Вавілон, яко місто народу, близького по вірі. Але на сей раз Санхеріб його не пожалував, розруйнував упень, навіть церкви розграбував та попалив, позабравши звідти богів ще тих, що то колись вавілонці забрали у Тіглат-Пілезера. Потім він заставив моряків фінікійських тримати сторожу при Халдеї та Сузіані, плаваючи по Перській затоці. Звичайний спосіб утримування в полоні подоланих народів був у тому, щоб переселяти племена у чужі сторони між чужі народи, щоб вони не могли єднатися з рідними собі племенами для повстання. Отож асірійські царі часто переселяли цілі племена в далекі країни. До себе ж перетягали людей з далеких країв. Тих чужих людей уживали на тяжкі роботи, як то було і в єгиптян. Не диво, отже, що з нагробованих скарбів полоненними людьми царі асірійські ставили собі великі та пишні будови: не жаль було тих скарбів, що легко здобувалися, не жаль було й життя тих чужих людей, що гинули на тяжких роботах.

Різні походи в інші краї різно малювалися на барельєфах: кожна країна малювалася з властивими їй рослинами, звірми, кожний народ у властивому йому убранню. Окрім того, над

ними завжди були вгорі пояснюючі написи, але в дворці Санхеріба барельєфи вгорі дуже попсовані вогнем, так що написи по більшій часті пообвалювані. Однак там можна розпізнати, що один барельєф відноситься до походу в Палестину, власне, змальована там облога міста Лахісу, звідки Санхеріб посилав військо на Єрусалим.

Санхеріба забили в церкві два його сини, але їм з того нічого не прийшло, бо царем став третій син Санхеріба, що зветься в Біблії Есар-Гаддон, а в асирійських написах Асур-акге-іддін. Знайдено два глиняних валики, де списані його дев'ять походів. Перший поход на Фінікію і перемога над нею, потім переселення одного племена фінікійського в Асірію. Далі знов війни з Арменією, Малою Азією, Халдеєю, Сузіаною та Арабією. Він наставив одну свою гаремну жінку царицею в Арабії. Потім поход в Єгипет. Есар-Гаддон збудував собі дворець, розваливши для того дворець Тіглат-Пілезера I. Він збудував теж дворець у Вавілоні і взагалі відбудував се місто, що батько його Санхеріб зруйнував.

В кінці Есар-Гаддонового царювання етіопський царь Тарака напав на Єгипет. Син Есар-Гаддона Асурбаніпал⁶³⁵ пішов обороняти єгипетських князів, що були піддані Асірії. Асурбаніпал одбив етіопів, але тільки що він одійшов від Єгипту, як Тарака знов зайняв Єгипет. Тоді Асурбаніпал вернувся, обложив Теби, звоював їх і награбував з них багато скарбів. Єгипет після того якийсь час при дванадцяти князях уважався підданим Асірії, але то було недовго. Взагалі Асірія не вмiла утримувати довго за собою звоєваних країв.

У Вавілоні сидів намісником брат Асурбаніпала, але хутко він схотів бути сам царем і здійняв повстання в Сузіані та Арабії. Однак Асурбаніпал обложив Вавілон, голодом примусив його покоритися, розруйнував його самим найстрашнішим способом, як було в звичаї у царів асирійських. Брата ж свого він, як кажуть одні історіки, помилував по просьбі сестри, але як кажуть другі, він його живцем спалив, та се щось більше походить до асирійських звичаїв. Однак повстання не було так одразу тим задавлене. Панування асирійське було таке тяжке

й жорстоке, що при ньому тоді тільки можна було думати, що повстання зовсім утихло, коли вже нікому було повставати. Проте після довгої війни повстання в Сузіані та Арабії на який час вгамувалося.

Свої військові перемоги асирійці уважали перемогами своїх богів над чужими, і через те після перемоги нищилося і плюндрувалося все, що належало до чужої подоланої віри. Зосталось чимало малюнків, де видно, як рубалися чужі святі діброви, розбивалися чужі ідоли, руйнувалися чужі церкви і т. п. Запевне, се не могло встановляти згоди між переможцями і подоланими. В двох дворцях Асурбаніпала змальовані його походи і перемоги в самих диких сценах: облоги міста, цілі зграї пов'язаних бранців, жінки й діти подоланих, співаючі хвалу цареві, подолані царі і князі в ногах у Асурбаніпала, потім усякі найстрашніші муки і знущання над бранцями, врешті поле, вкрите трупами та хижим птаством... От такі малюнки, видно, були дуже милі для царів асирійських, бо їх по всіх дворцях було чимало. Багато теж малюнків полювання царського, але то скоріш було різницею, а не полюванням. Звірів для царського полювання ловили в клітки, а потім для царя пускали їх в обгорожені місця, і там царь їх бив та стріляв. Один тільки барельєф знайдено, що з'являє царя просто в саду, лежачого на софі, а при ньому на стільці сидить його жінка (єдина фігура асирійської жінки), обоє щось п'ють.

Ще в одному дворці Асурбаніпала знайдена ціла бібліотека⁶³⁶ з таблиць, стовпчиків та валиків глиняних. На деяких писання таке дрібне, що його треба в лупу розглядати. При дверях тої бібліотеки знайдено барельєф бога з риб'ячим тілом, учені думають, що він має з'являти Оаннеса, згаданого у Бероза. В бібліотеці багато всяких записів: описання походів, царські накази, списки богів, описання податків, календарі, астрономічні вичислення, контракти, печаті різні і сила різних словарів.

Не відомо напевне, скільки царював Асурбаніпал, які були його нащадки, коли і як скінчилася дінастія Саргонідів і Ніневійської імперії. Після найбільшої сили і влади Асірія раптом

втратила волю і незалежність. Такі переміни часто бували межі давніми східними царствами. Сталося найперше, що Єгипет зовсім вибився з-під асирійської влади при саїській династії. Потім Медія за Дейокеса почала набирати сили і злучитися в одну незалежну монархію. Син Дейокесовий Фраортес хотів зовсім визволитися з-під Асирії, але загинув на війні разом з більшою частиною війська. Син Фраортеса Кіаксарес розбив асирійське військо в полі і вже підступав облогою під Ніневію, коли набігли скіти з Європи. Скіти, як відомо, промчались огнем і мечем аж до Єгипту, і тоді багато азіатських країн попало під їхню владу, між іншими і Медія, і Асирія. 28 літ сиділи скіти господарями в Азії. Врешті медійці їх вигнали і стали самі великою державою, а потім забрали під себе і Ніневію; яким способом вони її вихопили — не відомо. Є легенда, ніби остатнього ніневійського царя Саракоса обложили в місті медійці та вавілонці і він, не мавши де дітись, спалив сам себе з дворцем, як Сарданапал. Правда, в руїнах Карсабаду та Куянджіку⁶³⁷ знати сліди пожежу, але ж не відомо, коли і як був той пожежар. В жадних написах нема спогаду про таку справу з Ніневією. Забрання Ніневії зачисляють до VII в. (625 р.) до Р. Х.

РОЗДІЛ IV

ХАЛДЕЙСЬКА ДЕРЖАВА

Халдейські царі часто пробували відділитися від Асирії, і часом то їм вдавалось, але ненадовго. Один царь вавілонській — Набонасартак⁶³⁸ — прославився тим, що від першого року (747 до Р. Х.) його царювання святці халдейські лічили астрономічні роки. За царя Меродаха Баладана здіймалися раз у раз повстання у Вавілоні, однак все-таки Вавілон не міг визволитися з-під Асирії аж до самого нападу скітів. Однак се не значить, щоб Вавілон був зовсім з'єднаний з Асирією, ні, у ньому були завжди свої царі (часом тільки, в небезпечні часи, вони замінялись асирійськими намістниками) і свої порядки

громадські, але Вавілон був залежний від Асирії, він мусів платити податки асирійському цареві, постачати йому військо, помагати в роботах великих і т. п. Така залежність була може ще тяжча, ніж справжнє підданство, бо людові приходилося платити податки і служити двом царям, та ще царям азійським, диким, жорстоким та ненаситним. При тому ж іще податки переходили через руки вавілонського царя, перш ніж дійти до асирійського. Царям вавілонським теж було прикрим панування Асирії, бо вони були гордими царями найбагатшої в Азії країни, мали всі царські звичаї і хотіли, щоб тією багатою країною не ділитися ні з ким. А людові теж краще було мати свого одного царя, ніж двох, зовсім же без царя азійські народи вже здавна не звикли бути. Отож царь вавілонський і люд раз у раз повставали проти спільного ворога — Асирії, але надаремне. Коли ж набігли скіти і зробили великі переміни в політичному житті усіх західноазійських народів, то Вавілон набрався більше сили, та й зруйновану Асирію не тяжко було подолати. Отож вавілонський цар Набополасар,⁶³⁹ що був наставлений у Вавілоні намістником асирійського царя, з'єднався з медійським царем Кіаксаром, вони вдвох подолали Асирію і розділили її між собою і всі її країни, які ще зоставалися під її владою при скітах. Кіаксар узяв собі саму Асирію, Арменію і Малу Азію до річки Галіса, Набополасар узяв Сузіану, Месопотамію, Сірію та Палестину. Після того Набополасар уже ні з ким не воювався, а впоряджав своє царство, надто ж Вавілон, дуже розруйнований за царів асирійських — Санжеріба та Асур-бані-пала. Не відомо тільки, що власне він відбудував, бо всі найбільші роботи та найкращі будови вавілонські історіки зачисляють до свого найславнішого царя Набукодросора (сина Набополасарового), а Геродот відносить їх до напівлегендарної цариці Нітокріс,⁶⁴⁰ матері остатнього царя вавілонського. Геродот вихваляє сю Нітокріс за те, що вона поробила багато каналів на Евфраті і тим затримала надто бистру течію його і надто простий напрямом, так що ворогам стало тяжче добіратися до Вавілону. Окрім того, вона викопала велике озеро близько Евфрату, і в те озеро спускали лишню воду з річки, озеро було глибоке, але все вимощене та вимуроване камінем.

Ще вона зробила міст через Евфрат в самому Вавілоні, і той міст міг здійматися геть, коли треба було.

В халдейській та медійській державах був який час спокій, коли се царь єгипетський Неко задумав собі уділити шматок Асірії і пішов через Палестину, не чіпаючи її, просто до Евфрату. Але царь іудейський Іосія належав до прихильників халдейських і хотів спинити єгипетське військо біля міста Магеддо, де вже не раз єгиптяне били гебреїв за Тутмеса III. І тепер єгиптяне подолали гебреїв і пішли далі на халдейське царство. Але Набополасар послав свого сина Набукодросора; той подолав царя Неко, і гнав його аж до самої Пелузи, і хотів гнати ще далі, але в Пелузі він почув, що умер його батько Набополасар, отож він зоставив своє військо, а сам вернувся у Вавілон прийняти царство по батькові.

За царювання Набукодросора, під час 43 літ (від 604 до 561) вавілонське царство було в найбільшій силі і славі. Однак ніхто з греко-римських істориків не згадує про сього царя; тільки один каже, що він робив подорожі в Африку та Іспанію. В написах вавілонських багато говориться про його будови, але нічого про його війни. Тільки в Біблії говориться про його походи, принаймі про походи на Палестину.

Новий царь іудейський був настановлений при помочі Набукодросора і корився спершу йому, але був таємним прихильником Єгипту. Через який час він повстав, надіючися на поміч з Єгипту, але жадна поміч не прийшла. До вавілонського війська прилучилися сусідні племена, що жиди вигнали з Палестини. Усе те військо стало облогою під Єрусалимом. Царь іудейський умер під час облоги, а сина його з жінками та царедворцями узято в полон, і він сидів 37 літ у темниці в Вавілоні. Все військо іудейське було переведене у Вавілон і багато мирного люду з ним, надто ремісники, ковалі та слюсарі, либонь, для того, щоб нікому було ковати нової зброї іудеям. Церква єрусалимська і царський дворець були зовсім пограбовані.

Набукодросор сподівався, що вже Іудея приборкана зовсім, але того ще не було. Новий царь, теж настановлений від Набукодросора, мусів здійняти повстання, бо люд іудейський, що зостався в країні, конечно хотів визволитись. Отож

той царь вступив у спілку з єгиптянами та фінікійцями і повстав. Набукодросор знов обложив Єрусалим, облога тривала півтора року, в місті вже зовсім не було хліба, коли ворог увійшов, проломивши стіну. Вороги церкву спалили, місто розруйнували, остатніх людей в неволю забрали, зоставивши в країні тільки щонайбідніших, щоб управляли землею. Старшин повбивали, царських дітей стратили у батька на очах, самого царя осліпили і вкинули в темницю вавілонську, там він і вмер. Потім Набукодросор воював з фінікійцями та єгиптянами, але не відомо, чим та війна скінчилась.

Як і всі войовники-царі, Набукодросор багато будував. Бранці з різних племен зробили Вавілон найкращим містом того часу. Місто те займало великий чотирьохкутник і було обгороджене подвійним муром, квартали міста становили кожний немов осібне місто, і всі вони між собою розділялися ланами збіжжя. На східному березі Евфрату був царський дворець і так звані «висячі сади», були то штучно насипані гори з терасами, на терасах тих розсажені були сади; сади сії царь насадив для своєї жінки, дочки медійського царя Кіаксара, аби вони нагадували їй чудові гори медійські. Біля царського дворця була ще піраміда зо сходами, де святці правили одправи перед богом Меродахом,⁶⁴¹ ся піраміда є найдавніша будова халдейська, а Набукодросор тільки поправив її, про се говориться в одному написові, що вирізаний на чорному каміні; напис той великий і цікавий, там описується спосіб збудування церков та дворців вавілонських. Найславнішою будовою була церква Бела (Ваала)⁶⁴² і башта на вісім поверхів, в різні барви помальована, та сама башта, що про неї склалася легенда «стовпотворення вавілонського». Башта ся стояла з незапам'ятних часів нескінчена, а Набукодросор її поновив і прилучив до міста Вавілону, провівши мійську стіну поза нею, перше ж вона стояла на одшибі від міста. На місці тому і досі є величезні звалища і сливе на кожному камені виписане ймення Набукодросора.

Набукодросор царював 43 роки. Про кінець його царства жиди склали легенду, і з неї видно, що вони найгірше з усіх

царів вавілонських ненавиділи сього. В книзі пророка Данііла⁶⁴³ розказується, ніби Набукодоросор був покараний за свою нечесть і знущання над божим народом страшною карою: він був обернений у вола і сім літ жив серед диких звірів, «йому давали, наче волів, їсти траву, тіло його кропила роса небесна, аж поки не виросла на ньому шерсть». Може се яка-небудь перекручена вавілонська легенда, а може, жиди, бачивши крилатих волів з людською головою, та левів, та інших аллегорічних звірів на дверях царського дворця, уявили собі, що то постаті царя. Там же у Данііла розповідається й про Балтазара⁶⁴⁴ (нібито сина Набукодоросора), як він справляв бенкет і на стіні з'явилася рука, що написала три огнистих слова, віщучих погибель Вавілону; Балтазара ніби в ту ж ніч убито, а другого дня Дарій завоював Халдею. Все це легенда, бо вона не сходиться ні з іншими пам'ятниками, ні з хронологією, бо коли настав Дарій, то самостійного вавілонського царства давно вже не було, а були тільки від часу до часу повстання, та їх Дарій хутко пригнічував. Взагалі книгу Данііла не вважають певним історичним свідоцтвом, бо вона написана в пізніші часи і замість історії там більше легенди, правда, цікаві, але вже для інших причин.

Взагалі швидко погибель вавілонського царства послужила для сили легенд. У Бероза говориться, ніби сам Набукодоросор перед смертю заповідав погибель Вавілонові. По трьох царях, нічим не славних, настав Набонагід,⁶⁴⁵ остатній нащадок Набукодоросора, тоді прийшов Кір з персами та медійцями і обложив Вавілон. З історії перської ми знаємо подробиці тієї облоги і яким способом Вавілон був звоєваний. Може, ся облога Вавілону персами та медійцями (за Кіра, однак, а не за Дарія) і велике свято, що на той час справляли вавілонці, і послужили до легенди про Балтазаровий бенкет. Як зайняли місто, то Набонагід сам віддався Кірові, і за те було йому життя подаровано, і дозволено доживати віку в чужій країні. Після того разів два здійсалося повстання у Вавілоні і виставлявся царь названий, ніби син Набонагіда, Набукодоросор II, але ті повстання Дарій загнітив у початку. Потім уже ні Асірія, ні Халдея не були незалежними ніколи.

РОЗДІЛ V

ПАМ'ЯТНИКИ

Всі асирійські будови ставилися на штучно насипаних горах з сходами, гори ті були обкладені великою цеглою, отже, виходило наче підмурівок. На сі підмурівки йшло сливе стілько само роботи, як і на саму будову. В Халдеї (звідки, здається, й почався хист будівничий асіро-вавілонський), там сі підмурівки були потрібні, аби повідь не займала будов, а в Асирії вони були хіба задля того, щоб надавати величності царським будовам. На такій штучно насипаній горі робилася долівка для будови, вона складалася з двох накладок товстої цегли та піску, мури теж цегляні, часом облицьовані тесаним каменем, часом кахлями мальованими, або гіпсом, або просто вапном, і завжди прикрашені малюнками. Будови завжди були на чотири кутки, і дві стіни були лицеві. В середині було багато довгастих кімнат, або одна галерея, що оточувала головний двір, або середню одкриту залю; вікон не знайдено в жадній давній асирійській будові. По обидва боки дверей на кутках при одвірках стояли крилаті воли з п'ятьма ногами так, що, дивлячися на вола збоку, видно чотири ноги, а дивлячися спереду — дві. Воли ті причеплені до муру, от як єгипетські статуї Озіріса. Часом, замість волів, були леви. Двері були вгорі закруглені і помальовані жовтими фігурами людей та звірів на блакитному полі. Асирійці рано вивчилися робити бані та арки, либонь, через те, що будували все з цегли, а з неї трудно инакше дах зробити. Подекуди були й дерев'яні дахи, бо на руїнах знаходились обгорілі балки межі цеглою. Певне, були й колони, бо вони є на малюнках, але їх ніде не знайдено, отже, певне, були вони з дерева або дуже мало вживалися при будовах.

Цегляна долівка, певне, вкривалася матами та килимами. Пороги при хатах були вилужені каменем з різьбою узором. На лівій стороні цегел та плит кам'яних було вибите ймення того царя, чия була будова. На порогах, підмурівках, межі придверними волами часто знаходилися малі ідоли

з написами, що мали боронити будову від лиха. Ось один напис про закладини будови з дворця Саргонового: «Ясалі вибрав місце для закладин, я поклав невипалену цеглу,^I збір жінок кинув на середину амулети охоронні проти злих духів, щоб перепросити богів за образу, що покопано землю на честь богам Нісрош,⁶⁴⁶ Сера, Мілітта.⁶⁴⁷ За їхнім високим дозволом я збудував собі царську оселю і салі з слонової кости, з чорного дерева, з мастікового дерева, з кедрини, з соснини, з фісташкового дерева, я споїв їх рівними балками з соснини та мастікового дерева і стримав залізними штабами». Є малюнок, як перед царем бранці возять матер'яли і будують дворець, інші знов везуть крилатих волів, котячи їх на валиках і підважуючи киями. Робітники все чужинці, а асірійці тільки наглядають над ними.

Дворці асірійські були дуже великі, церкви ж маленькі (принаймі всі, які досі знайдені), ставилися вони наче придомки до дворців. Були теж піраміди, чи башти з уступами,^{II} вони були разом і церкви, і обсерваторії астрономічні. Вони мали сім поверхів, кожний поверх посвячений окрім планеті і кожний різно пофарбований, сонцевий поверх був золотий, а місяцевий срібний, се були найвищі поверхи. Сі башти, так само як і мури ніневійські та вавілонські, зовсім розвалилися, бо вони були тільки облицьовані цеглою, а насипані з землі, отож коли облицьовка обвалилася, то й земля зовсім розсипалася, так що тепер ледве знати сліди тих величезних валів та башт. Отож з міста Вавілону ледве zostалися сліди його колишнього плану, а про всі препишні будови, розкішні сади і т. д., що робили його найкращим в світі, ми не можемо навіть мати поняття. З малюнків та статуй теж сливе нічого не зосталося. В ніневійських руїнах знайдено більше, бо там будували з міцнішого матер'ялу. Однак все ж недавно знайдено вісім статуй вавілонських з зеленого твердого каміню. Всі ті статуї подібні між собою, і сидячі, й стоячі мають руки складені на

^I Завжди ж цегла випалювалася на сонці.

^{II} Здається, то були ті «високі місця», про які говориться в Біблії.

грудях, будова тіл міцна, постаті кремезні, локті дуже гострі, голови однак всім пооббивані, так що не видно, до якого типу людей належали. Особливо знайдена голова досить доброї роботи з дуже виразними рисами лиця, тільки ніс одбитий, так що теж трудно розглядіти її тип. На статуях багато написів, але вони ще не розібрані.

Асирійці може й перейняли деякі способи хисту єгипетського, однак їхній хист дуже одрізнявся від єгипетського по своєму стилю. От хоч би й в розмірі людського тіла: єгипетські постаті довгі, аж худі, немов безжилі, асирійські кремезні і мускули в них надто виразні, асирійці, як і єгиптяне, краще малювали звірячі постаті (надто ж кінські), ніж людські, але і там межі двома народами зоставалася та сама різниця в стилях. Єгипетський хист найбільше служив релігії, — асирійський — царям. Єгиптяне лишили по собі церкви та могили (де дворець, де церква часом трудно вгадати), асирійці лишили великі дворці і малесенькі церкви. Єгиптяне малювали і походи царські, і звичайні людські роботи та забави, і святі одправи, і життя на тім світі, і безліч богів; асирійці малювали царів, царську челядь, царські війни, царські полювання. Увесь хист служив царській славі.

По слідах фарб можна думати, що барельєфи асирійські були помальовані, здається, не цілком, а тільки подекуди. Шматки позолоти теж наводять на думку, що в дворцях вживалася і ся покраса. Щодо статуй золотих та срібних, то їх ніде не знахожено, хоч у давніх істориків часто про них спогадується. Знайдено багато маленьких річей бронзових, залізних, глиняних, алебастрових, ваза з іменням Саргона; різні штуки з слонової кости, уламки меблів, багато гирь до ваги в поста-ті лежачих левів з написами, на деяких написи на двох мовах: фінікійській та асирійській. Великий бронзовий лев, знайдений в Харсабаді,⁶⁴⁸ що тепер в паризькому музеї, не єсть гиря до ваги, хоч і має кільце на спині, немов до чіпляння, бо він надто великий, на тяжкому п'єдесталі і видно, що колись він був міцно пришрубований до чогось. Лев сей досить гарної роботи, хоч і чудного стилю. Не відомо, до чого власне він служив.

Асірійці дуже любили різьбу на камені. Знайдено дуже багато малих камінних стовпчиків чи то валиків, учені звать їх циліндрами вавілонськими. Були то, властиве, печатки, щоб прикладати при всяких записях, контрактах і т. п. На них були вирізані барельєфом (як-от єгипетські вдовбані барельєфи) різні постаті, найбільше святих істот. Робота на деяких циліндрах дуже тонка, але більшість дуже недбало зроблені. Циліндри робилися зо всяких твердих камінів, дорогих (як-от кришталь, агат, лапіс-лазулі і т. п.) або й недорогих (як-от креміль і т. п.). Всі ті циліндри були продіравлені, щоб можна було всадити дрота залізного і при помочі його качати циліндр по глиняній табличці, на якій треба приложити печать. Найкращий циліндр дуже тонкої роботи учені вважають печаткою царя Санхеріба. На циліндрах малювалися цілі сцени з царського побиту, але найчастійше з релігійного. Дивні постаті, мішані форми звіро-людські часто можна бачити на тих печатках, але ще не відомо напевно, що кожна з них значила, яке релігійне поняття. Написи на них короткі на різних мовах, різними буквами. Циліндри вавілонські одрізняються від асірійських і стилем, і вибором тем до малювання. Найбільше знайдено вавілонських циліндрів, асірійських менше, а перських та фінікійських зовсім мало.

РОЗДІЛ VI⁶⁴⁹

ВІРА

Віра асірійська та халдейська ще мало відома, хоч над нею багато стараються вчені, щоб зрозуміти її систему, бо та віра, видимо, мала великий вплив на віру сусідніх народів, надто на віру жидівську. Сусідні народи теж внесли багато свого в асіро-вавілонську віру, але тепер поки що трудно ще зважити, скільки хто від кого перейняв. Що змішання різних вір мусіло бути в Асіро-Вавілонії, се легко здумати, коли пригадати, скільки усяких людей приводилося з різних сторін і як далеко сягали походи асірійські. Самий вже звичай мішання та

переселення подоланих народів багато помагав змішанню віри. Проте з усіх тих порізнених частин витворилася помалу одна віра, що розвивалась і перемінялася поступово, все приймаючи і перетворюючи впливи чужі. В Асірії віра була трохи одмінна від вавілонської, але більше в назвах богів та в їх розположенню по старшині, ніж в самому духові релігії.

В Асірії найстарший бог був Асур,⁶⁵⁰ до нього ж завжди взивають асірійські царі, і ймення царські часто починаються з імення бога Асура (Асур-бані-пал, Асур-назір-пал і т. д.) або кінчаються ним (Набу-кудур-асур). Від нього походять три бога — створителі світа: Оанес, Бел, Ау⁶⁵¹ і їхні жіночі форми: Анаїтіс, Мілітта, Тааут. Потім була трійця: Самас (сонце), Сін (місяць) і Бін (повітря). Далі боги планет: Адар (Сатурн), Меродах (Юпітер), Нергал (Марс), Істар (Венера), Небо (Меркурій). Ще стрічаються ймення богів Нісрох⁶⁵² та Нуар⁶⁵³ і богинь Нана⁶⁵⁴ та Зерпаніт,⁶⁵⁵ але не відомо, які то властиве були боги. Окрім сих головних богів, було ще дванадцять порадників небесних, що з'являли дванадцять знаків зодіака. Далі була велика сила менших богів, духів, ангелів і т. д.

У Вавілоні найвищий бог звався Ел, чи Бел (в Біблії Віл, або Ваал). Деякі вчені думають, що те слово прикладалося до всякого бога, от ніби святий. При новій халдейській державі найстаршими богами були, здається, Небо і Меродах, принаймні їхні ймення часто входять в імення царські (Небополасар, Меродах Баладан і т. д.). Ще стрічаються інші ймення богів, але не відомо, які сили світові мають ті боги з'являти. Багато є також на малюнках дивних символічних постатів, але теж трудно зважити, що то за постаті — чи богів, чи так яких ідей. Є усякі рогаті, крилаті, звіроголові людські постаті, є постаті чудні мішані, де поєднані частини тіла різних птахів та звірів. Є і просто людські постаті богів, але часом трудно розібрати, чи то змальовані чужі, чи таки асіро-вавілонські боги, от як на одному малюнку, де вояки несуть на плечах богів та богинь, чи то боги асірійські, відобрані з чужого полону, чи то чужі боги, забрані в полон, трудно вгадати.

Асірійці, як і єгиптяне, любили сполучувати людські форми з звірячими. Може, навіть вони просто перейняли сі

постаті мішані від єгиптян, та тільки переробили їх на свій лад. Знайдено було два сфінкса асирійських, що були зовсім подібні до єгипетських, тільки мали на голові шапку з рогами і були крилаті. Крилаті бики та леви дуже подібні до тих сфінксів, тільки що стоять, а не лежать і мають довгу бороду, голова у них людська, тільки вуха воліві. Певне, сі крилаті створіння мали якесь особливе значіння для асирійців, але нам трудно домислитись, яке власне, чи були то боги світла, чи емблеми сили і влади. На одному барельєфі є змальовано, що побіч риб по воді плывуть ще й крилаті бики, один з них має голову людську. На перських руїнах знаходяться такі самі крилаті воли, тільки крила у них трошки инакші. Перси, певне, перейняли ті фігури від асирійців, так само як і фігуру «Феруера», генія царського. На асирійських малюнках над головою царя є постать ніби людини до пояса з луком в руках, з крилами і хвостом птичим, на ньому надітий круг, наче колесо, часом, замість людської постаті, буває просто круг, а від нього йдуть крила і хвіст птичі. На одному циліндрі перед постаттю царя Санхеріба є такий самий «Асур», тільки він має не одну, а три голови, можна думати, що то з'являє трійцю Самас, Сін і Бін, під ним внизу намальоване фантастичне дерево з овочами. Таке дерево часто стрічається на барельєфах, здається, воно має бути «святим деревом» або «деревом життя», про яке споминається і в жидівських легендах про рай. Часто при ньому намальовані фігури ангелів, що стоять на колінах, тримаючи поданки, або різних богів та царів, що, здається, правлять перед ним якусь одправу. Ангели ті завжди міцного, кремезного типу і мають по четверо або по шестеро крил. Взагалі при тому дереві малювалися різні надзвичайні істоти, такі люблені в асирійському хисті, трудно було б перелічити, скільки було різних поєднаннів усяких форм в асирійському фантастичному хисті, хіба, може, єгиптяне переважили їх у сьому. Слід тільки спогадати, що на тих малюнках дуже часто стрівається постать рибо-чоловіка і вона зовсім відповідає описанню бога Оаннеса у Бероза, отож, либонь, то і єсть бог Оаннес; стрічається теж і жіноча постать рибо-людини, її уважають богинею Деркетто, матір'ю легендарної цариці Семіраміди.

Сі мішані істоти знаходять собі деякі пояснення в легенді про створення світу, що є списана у Бероза: «Був час, коли все було темрява і вода, і в сій воді зародилися потвори, звірі, що сами собою родились і постаті у них були різні: люде з двома крилами, деякі з чотирма, з двома обличчями, з двома головами, одна чоловіча, друга жіноча, обидві на одному тілі і тіло те разом чоловіче й жіноче. Люде з козиними рогами й ногами або з кінськими ногами, інші мали ноги кінські, а руки людські. Були теж бики з людською головою, собаки з чотирма тулубами і з риб'ячим хвостом; інші четвероногі змішаної постаті, риби, плази, гадюки і різні дивні потвори, еднаючі в собі частину різних царств природи, їх образи можна бачити в церкві Бела. Жінка на ймення Оморка⁶⁵⁶ панувала над тими створіннями, в мові халдейській вона зветься Тааут, у греків море і місяць. Коли все було в такому стані, Бел прийшов і розрубав жінку на двоє: нижня половина її тіла стала землею, а верхня — небом, створіння ж, що жили раніше, зникли. Се єсть спосіб вираження в образах того, яким способом вогка матерія створила світ і все живе створіння.¹ Бел потім розрубав свою власну голову, а інші боги змішали його кров з землею, і з того повстали люде, і через те вони наділені розумом і приймають участь в божій думці. Бел, розділивши темряву, одрізнув небо і землю і впорядив світ; і всі створіння, що не могли знести сили світла, загинули. Бел побачив, що земля незаселена, хоч і родюча, казав одному меншому богові розрубати собі самому голову і, мішаючи з землею кров, що текла, він створив звірів, що можуть жити на вільнім повітрі. Бел створив теж зорі, сонце, місяць і п'ять планет».

¹ З сеї фрази видно, що Бероз, будши чоловіком пізніших часів (власне Олександра Вел.), відносився вже критично до народніх легенд. Можна думати, що він їх часом підправляв для ідеї. Треба, однак, пам'ятати, що книга Бероза вже пізнішого часу. Там, правда, могли затриматись і дуже давні легенди, але мусіло бути теж багато примішки філософії того часу — єгипетської, а то й грецької, от хоч би фраза про «вожку матерію» — себто водяну стіхію, се нагадує певний напрямок грецької філософії, де доказувалося, що світ повстав з «елементу води».

Хоча з цього уступу з книги Бероза можна б думати, що потворні постаті на малюнках мають з'являти первістних створіннів хаотичного світу, однак сим не можна всього пояснити. Бо на багатьох малюнках ті потвори, очевидно, з'являють богів, подібних до єгипетських, або алегоричні фігури сил природи. Часто бачимо на малюнках боротьбу крилатих ангелів та сильних героїв з потворами, у потвор тих обличчя не то страшні, не то смішні і нагадують обличчя чортів на давніших іконах християнських. Такі самі малюнки стрічаються і на перських пам'ятниках, там їх пояснюють боротьбою добра і зла, або Ормузда і Арімана.¹ Здається, що таке саме пояснення може підходити і до асирійських картин боротьби геніїв з потворами. На багатьох циліндрах є ті картини і циліндри ті вживались яко амулети від слабостів, бо асіро-вавілоняне вірили, що всяка слабість походить від злих духів. Через те у Вавілоні була дуже розвита наука заклинаннів — магія. Астрологія не менш була розвита, бо планети і зорі уважались маючими силу над долею людською, отже, ворожба по зорях була дуже розпросторена у всіх давніх народів, надто ж у єгиптян та халдеїв.

Трудно вгадати, яка була віра у асирійців про життя на тім світі. Зосталося, правда, щось подібне до трактату на сю тему під назвою: «Схід Істар в підземне царство»,⁶⁵⁷ так описується там ся «незмінна країна». «Се оселя, куди ввійходять і не виходять, куди спускаються і не вертаються, се темниця, де для голодного є тільки порох, де замість їжи болото, де світла не видко, де живуть у темряві, де тіні, мов птахи, наповняють склепіння». Се описання підходить однаково як до міфічної «підземної країни», так і до справдешньої могили; врешті всі представлення первістні про «той світ» повстали з прямої думки про могилу і темряву, яка в ній панує, се ми бачимо у всіх народів на первістних ступнях розвитку релігії. Потім уже, коли більше розів'ються теорії про душу, окрему від тіла,

¹ В асирійській вірі було чимало подібного до перського дуалізму, хоч у асирійців сей дуалізм не був таким виразним.

про одрізнення праведних і грішних душ на тім світі, про надгороду і кару їх, тоді починають вироблятися легенди про рай для праведних і пекло для грішних, поки ж ці теорії не мають розвитку, то для всіх людей кладеться один кінець — «незмінна країна», «царство вічної темряви» і т. д., надгорода ж за добрі і злі діла дається тут, на землі. Так, здається, було в асіро-вавілонян, так, напевне, було у жидів. Взагалі семітичні племена одрізняються від арійського і коптського мало розвиненою вірою в життя на тім світі, віра ся, коли й розвивалася у них, то вже в пізнійші часи і під чужими впливами. При такій вірі не дивно, що асіро-вавілоняне мало дбали про могили, домовини і задушні одправи; через недостачу могильних пам'ятників історія не має такого багатого археологічного матеріалу, який мала, напр., в Єгипті. Навіть полив'яні глиняні домовини, знайдені в асірійських могилах, відносяться вже до пізніших часів.

Про обряди асірійські теж мало звісно. На деяких барельєфах є малюнки принесення поданків та одправ перед богами, але їх трудно добре зрозуміти, не маючи в руках їх описання. Більше можна дечого довідатися з біблійних розповідів, надто з книг пророків, але все ж і там часто описи бувають темні, а в деяких місцях видно, що жидівські пророки дуже мало розуміли віру халдейську і її обряди, при тім же завжди відносилися до неї вороже і з призириством, як і взагалі до всіх чужих релігій. В Біблії халдеї (вавілонці) з'являються політеїстами, мало не дикими ідолопоклонцями та огнепоклонцями, вірячими більше в самих ідолів камінних, ніж в сили природи безпосередні. Біблія надає їм чарівництво «волхование», хоч разом з тим признає за ними й певну мудрість, часто стрічаються вирази: «мудреці халдейські». Але жиди дуже пристрасно судили про вавілонців, бо тії довго були їхніми зятими ворогами, через те до біблійних описаннів «мерзости вавілонської» треба відноситися дуже обачно і не брати всього на чисту віру. Більш усього можна бачити халдейські обряди по тих звичаях, яких набралися самі жиди після полону вавілонського, але ці звичаї краще буде розібрати при історії

жидівській.¹ Слід тільки сказати, що огнепоклонство і чарівництво було справді розпросторено у Вавілонії, як то видно по малюнках і по численних закляттях на циліндрах, досить вже хоч би того: дві псевдонауки, що так панували в Європі в середні віки, — астрологія та магія — походять з Вавілону (хоч туди початки їх могли бути занесені з Єгипту, а надто астрології). Цікаво тут згадати деякі малюнки, що відносяться до невідомих обрядів поклонення перед гадюками. Так, напр., є малюнок якоїсь одправи перед двома гадюками, прив'язаними до хрестів, у одної голова собача, у другої лев'яча. Трудно сказати, що мають значити ці гадюки, хоча видно з других джерел, що культ гадюк був розширений у всіх семітичних народів. На вавілонських малюнках гадюки часто стриваються. Деякі вчені пояснюють, ніби гадюки були символами кривого ходу світил небесних, інші кажуть, що вони означали мудрість одвічну (в Біблії змії часто зветься «мудрим»), інші бачили в них емблему блискавиць і т. д. Окрім гадюк, не видно, щоб іще поклонялись яким звірям живим (як у єгиптян) або робленим, є часто звірячі форми у богів, але вони завжди поєднані з людськими, отже, то мають бути фантастичні емблеми, щось, може, на шталт великих гієрогліфів, а слідів поклонення просто звірям (як у єгиптян та браманів) не знайдено.

Зосталася сила талісманів, гороскопів, альманахів вавілонських, поняття про них в певній мірі можуть дати наші «Соломони», «Оракули» і т. д.) Все то було мудростею святців вавілонських, і сією то мудростею вони найбільше тримали в руках громаду і державу. Так описує Діодор магів халдейських: «Халдеї — то найдавніші з вавілонців, вони складають у Вавілоні окрему громаду, подібну до святецької касти в Єгипті. Настановлені, щоб глядіти божих одправ, вони проводять життя в медітаціях про філософські питання, і вони придбали собі велику славу яко астрологи. Найбільше вони займаються ворожбою і провіщають прийдешність. Вони

¹ При ній можна буде краще оглянути взагалі характер віри семітичних народів.

стараються одвертати лихо і привертати добро чи то очищеннями, чи то поданками, чи то чарами. Вони вміють ворожити, угадувати долю по птичому літанню, вони вміють розгадувати сни і дива. Знаються на розгляданні утроби поданкових звірів і кажуть, що знають усе по правді ворожити. Але у них того всього учаться инакше, ніж у греків. У халдеїв та наука переходить з роду в рід, син переймає її від батька і задля своєї науки увільняється від всіх повинностей громадських. Маючи за учителів своїх батьків, вони мають подвійну користь, — одно, що вони пізнають все без затайки, а друге, що більше можуть вірити своїм учителям».

Отож можна думати, що сі «науки» чарівництва та ворожби були більше відомі і поважані в Асіро-Вавілонії, ніж справжня наука, хоч, як пізнійше побачимо, і та наука стояла там досить високо, наскільки в ті часи були до того способи.

Замість медицини більш обходилися магією, себто заклинаннями та різними талісманами, котрих так багато скрізь по музєях. Коли б сі магичні ціліндри усі розібрати як слід, то вияснилось би чимало тепер темного в релігії асіро-вавілонській. Магія та астрологія зв'язувала релігію з наукою, так що розібрати сі обидві науки було б дуже корисно для того, щоб знати, в якому стані була тоді наука, як вона відносилася до релігії і врешті що нам тепер зосталося переживати з чарівництва і релігії асіро-вавілонської. А мусіло зостатися чимало, бо колись маги та астрологи халдейські були славні по цілому світі і наука їхня далеко розходилася, пішла і на захід до фінікіян, а через них до греків, а через греків по цілій Європі. В середні віки по цілій Європі, може, не менше було магів та астрологів, ніж у давньому Вавілоні, але наука їх навряд чи багато пішла вперед проти вавілонської. Спадщину вавілонсько-європейської магії та астрології маємо ми й тепер в «Оракулах», «Сонниках» і т. п. книгах, що й досі ще у великій честі між неосвіченим людом. Наскільки багато там вавілонської мудрости, видно хоч би з того, що деякі «магичні слова», що вживалися в чарівних закляттях в середні віки, учені познаходили на вавілонських ціліндрах, напр., формулу закляття магичного:

«Гілка, гілка, беша, беша». По вавілонському то значить: «Геть, геть, лихий, лихий!» Подібні слова перейшли в Європу і залишилися там хоч не зрозумілі, та власне через те вони здавалися ще більш чарівними для людей, що їх не розуміли. Напевне, не менше залишилося нам і від релігії вавілонської, бо вона мусіла мати великий вплив на віру жидівську, а всім відомо, який вплив мала жидівська давня віра на християнську. Але поки що ми самі ще не знаємо добре, скільки полишили нам спадщини давні народи.

РОЗДІЛ VII

ЗВИЧАЇ

Хоч і мало залишилося малюнків на релігійні теми, мало церков та статуй божих, однак по стілю написів царських видно, що асирійці (або принаймі їхні царі) були дуже побожні. Царі завжди провадять війни нібито для слави бога Асура, по його ж наказу ніби і робляться ті війни, перемога над ворогом — єсть то перемога бога Асура над чужими богами і т. д. Але царі асирійські не зуть себе синами божими, як царі єгипетські, вони зуть себе слугами божими, «рабами божими». В їхніх молитвах прокидається часто принижений тон властивий семітичним народам; так, напр., говорить в написі Асурбаніпала: «Хай ніколи не наблизиться до мене гнів і лють бога, хай мої провини та гріхи зникнуть, хай я погожуся з богом, бо я раб його потуги, низькопоклонєць величних богів». Або знов у написі Набукодоросора: «Я доручив себе богові Меродахові, я взяв край його шати, і він пізнав усі таємні бажання мого серця. Владарю! Я тебе благословляю, я створіння рук твоїх. Хай вище влада твоя висока, хай шириться поклонення твоєї святости, хай моє серце шанує тебе (бога), хай моє життя буде тобі присвячене».

Царь, певне, був старшиною святців, головою релігії, принаймі він часом малюється з такими емблемами, що належать до богів і святців, — батіг і гак, але, врешті, не слід забувати,

що були то теж і символи влади караючої і стримуючої, отож могли відноситись однаково до світської і до релігійної влади. Звичайне царь малювався так: в подвійній тіарі з торочками, в сергах, в браслетах на руках і на ногах, борода і волосся круто кучеряві; одяга оздоблена зірками і облямована тороченням; за ним слуги несуть парасоль та опахала.

Влада царська була необмежена. Царь настановляв сам вищих урядовців, найчастіше з своїх царедворців приближених, евнухів тощо, сі всі вищі урядовці були подібні до перських сатрапів. Сі вищі урядовці правили частіш округами асирійськими, завойовані ж краї мали своє управління, і тільки після одного або кількох повстаннів царь настановляв над ними своїх урядовців, «обертався з ними, як з асирійцями». Тоді вже ті урядовці збирали податки в подоланих краях, набирали військо і взагалі брали в свої руки все, що було доти в руках місцевої влади. Над усіма такими управителями в кожній країні був старшина, а при ньому рада краєва. Спадкових каст не було в Асирії, нація розділялася на урядовців і на простих людей, платячих податки, з сих же людей і військо набіралося, та й урядовці з них же виходили, тільки вже ставши ближше до влади, вони тримали себе по-панському, яко маючи силу в країні. Тільки у Вавілоні, де було змішано багато чужих усяких племен, плем'я халдейське забрало собі святецьку владу і сталося ніби святецькою кастою, разом з тим кастою міцною, маючою великий вплив і владу. Святці халдейські були вищі від інших племен ще й тим, що, окрім святецької філософії та святих одправ, знали найкраще науку і, як на ті часи, вона була у них дуже розвинена. Напр., астрономія з найдавніших часів була більше розвинена у Вавілоні, ніж навіть в Єгипті. Все, що можна було постерегти на небі простим оком (без помочі оптичних струментів), все те вже знали халдейці. Довго деякі відкриття астрономічні європейські вчені залічували до греків, а потім виявилось, що ті відкриття зробили ще далеко раніше халдейські вчені. Наука про числа була теж досить розвинена. Знайдено багато арифметичних трактатів, по них ми можемо думати, що Піфагор взяв свою знакомиту таблицю

множення від халдеїв. У бібліотеці Асурбаніпала знайдено багато таких арифметичних та астрономичних розправ. Асирійці були вже учениками халдейців і далі від них не пішли. Астрономи халдейські, наглядаючи за місяцем, дійшли до того, що могли розлічувати час по місяцю і вилічувати затміння місячні дуже достотно. Затміннів сонця вони не одважувалися вилічувати, а тільки записували їх дуже пильно. Халдейці ж видумали поділ круга на 360 градусів, градуса на 60 минут, минути на 60 секунд, секунди на 60 терцій. Вони встановили дванадцять знаків Зодіака. Вони встановили тиждень в сім днів, присвячених кожний якийсь планеті, сей тиждень і досі не змінився. Вони видумали годинник соняшний, встановили поділ дня на 24 години, години на 60 хвилин, хвилини на 60 хвилинок. Вся лічба халдейська була основана на системі 60, поділи і помноження сього числа становили усякі міри геометричні та арифметичні. Така система і досі вважається найкращою, бо вона дає можливість поділу на всі дільники 10 й 12 разом. Основою міри лінійної був локоть, він ділився на 60 ліній, локоть же помножений на 360 складав стадію (в Асіро-Вавілонії шляхи мірялися на стадії, як у нас на версти). Окрім того, був прийнятий ступінь в 36 ліній і він, взятий в квадраті, становив основу міри площин. Ступінь, взятий в кубі, був основою міряння плинів (як у нас кварта або гарнець) і становив собою медімн, вага такого медімна, налитого водою, звалася талантом і бралася за основу всякої ваги, талант ділився на 60 мін, міна на 60 драм.¹ Більша частина халдейських мір була прийнята в різних сторонах Азії, потім в Греції, а звідти дещо пішло і далі в Європу.

Окрім математичних наук, халдейці займалися і науками природничими, але тут трудніше зважити, як далеко сягали їхні відомості, бо від їхніх природничих розправ позоставалися тільки дуже понижені уривки. Однак знайшовся між іншими і такий уривок, де списані були звірі, відомі тодішнім вченим, при кожній народній назві кожного звіря приписана ще й наукова назва, і теж до якої сім'ї звірчачої він належить,

¹ Всі ці назви: стадія, талант, міна, драхма— назви грецькі.

і описання признаков того звіря. Се показує, що природничі науки, надто описуючі, були досить широко розвинені в Халдеї.

Однак люд більше поважав і боявся халдейських святців за їхні ворожбитські науки, ніж за справжні, тим же непевним впливом найбільше вони трималися.

Асірійці були учнями халдеїв щодо наук світських та релігійних, що ж до влади і сили військової, то ще вони часто брали гору над вавілонцями. Асірійська держава була військова. З історії асірійської мало що лишилось, окрім описів військових тріумфів, але зате сих описів дуже багато. Так званий «військовий хист» був у них дуже розвитий. Ми бачимо на малюнках такі військові приряди, що, здавалось би, могли б бути тільки при пізнійшій греко-римській цивілізації. Єсть там тарани ручні, щоб розбивати стіни, тарани на колесах, башти на колесах, засажені вояками стрільцями, є на малюнках, як люде підкопуються підземними ходами під ворожий замок, як стрільці йдуть геть укриті щільно здвигнутими щитами і кидають запалені стріли, як вояки лізуть на мури, закидаючи шнурові драбини. Напади, рабунки, юрби полонених, купи здобичі раз у раз бачимо ми на малюнках асірійських, так само часто як і на єгипетських, та й ще частійше і з більшими подробицями в малюванні. Тут ми бачимо і більшу лютість асірійських військових звичаїв в порівнянні з єгипетськими. Єгиптяне більше любили показувати на малюнках просто більшу зручність і силу свою військовою і державною, але вони не кохалися так, як асірійці, в самому лютуванні своєму, в жорстоких сценах руйнування і завдання мук подоланим. Асірійці ж власне кохалися в тому. В їхніх описах і малюнках повно самих страшних тортур і знуцання над бранцями. Зразки таких описів ми бачили при історії воїн асірійських, нема потреби їх тут наводити. На малюнках можна теж бачити різну військову одягу та зброю: є там панцирі, зроблені з малих блях, наче з луски; є кольчуги з кільців залізних; є шоломи з кольчужними запонами; є сливе вся та зброя, що пізнійше вживалася у греків та римлян. Зброя та військові способи, як видно, були кращі в асірійців, ніж у єгиптян. Так, напр.,

у них було кінне військо, верховці, чого єгиптяне не знали сливе до остатніх часів своєї незалежності; на повозах їздили царі та старшина, а прості вояки верхи або йшли пішки. Часто видно на малюнках вояків, що, їдучи, обертаються на коні цілим тілом назад і стріляють з лука, такий спосіб потребував чимало зручності і він показує, наскільки вивчене було військо асирійське.

Вавілонська держава була не така сильна військом, але зате сильна багатством, наукою і ремісництвом. З найдавніших часів виробу вавілонські були славні по всіх цивілізованих країнах. Тканини вавілонські були, по-грецькому виразу, «мняхкі та ніжні, мов сон», либонь, вони були подібні до теперішніх шалів кашемірських та едвобів індійських. Тканини ті були живих ярих барв з дивно витканими або вишитими малюнками квіток, зірок або тих надзвичайних створіннів, що в них так кохалися вавілоняне. Фінікійські купці розвозили тканини ті по всіх усюдах, і люде переймали те вишивання та приладжували його кожний під свій смак. На асіро-вавілонських малюнках завжди дуже старанно вироблені вишивання на одязі царів, богів та старшин, з того можна постерігати, до якого хисту дійшли вони в оздобних виробках. З тих же малюнків ми бачимо, яка тонка робота була і в металювих покрасах, браслетах, намистах, перснях і т. д. Робота в сих речах не нижча від єгипетської. Асирійське золотарство цінили навіть атенські греки, а вони вже знали на тому. Надто любили асирійці рельєфи на блясі, такої роботи багато в руїнах дворців. В палаці Асур-назір-пала знайдено силу дрібних оздоб з золота, слонової кости та з дорогого каміння. Деякі з них роботи єгипетської, в єгипетських же могилах не раз знахожено речі роботи асирійської. Але скоріш можна думати, що єгиптяне були учителями асирійців у тому всьому.

Вже в дуже давні часи Вавілон був осередком торгівлі азійської. Скілька великих караванних шляхів проходило через Вавілон: один на Аравію та Єгипет, другий на Бактріану та Індію, третій на Арменію та Малу Азію. Шляхи ті були добре утримувані, і по них стояли навіть заїздні двори для мандрівців. Великий торговий рух був теж на Евфраті та на Перській

затоці. Водою тією плавали різні човни: круглі без носа і корми, плетені з лози та обшиті просмоленими шкурами, ті човни наладовувалися товаром і на них зводились осли, такими човнами плавали купці арменські і взагалі купці з верхніх сторін у Вавілон. Продавши у Вавілоні товар (найчастійше було то пальмове вино), купці продавали і лозу та дерево з човнів, а шкури навантажували на ослів і вже ослами їхали додому, бо вгору Евфратом не можна було плисти, — надто бистра була течія. Не всі човни були круглі, були і довгі на шталт єгипетських і подовгасті, тільки на жодних не було вітрил. Ще часом перевозили дерево тощо на шкурятяних міхах, надутих повітрям, таким способом плавали часом утікачі, як то видно з малюнків, спосіб сей і досі вживають мешканці Месопотамії. На Перській затоці мали вавілонці чималий флот, він провадив торг корінням та пахощами арабськими; золотом, слоновою кістю та чорним деревом етіопськими і великими собаками індійськими. Ті індійські собаки були одного часу так у моді, що за перського панування один сатрап віддав чотири міста халдейські на утримання тих собак. Понад Індійським океаном вавілонці теж мали свої торгові порти, найбагатші в тодішньому світі. Взагалі флот вавілонський був тоді в славі великій.

Вавілоняне не мали справжніх грошей, а розплачувалися дорогим металом на вагу або розмінювалися товаром. Раніше, ніж видумати гроші, вони видумали векслі, може, власне, через те, що такі гроші, як їхні, були затяжки для перевозів по караванних шляхах і легко можна було статись ограбованим та окраденим у дорозі. Отож і видумали замість важкого металу посилати далеким купцям легеньку табличку з записом довгу, щоб купець той (вірник) міг собі, приїхавши у Вавілон, отримати свої гроші, а до тієї пори бути певним, що колись мусить отримати їх. Від таких векслів не далеко вже було до такої торгівлі, яка розширена тепер в Європі. Переважити вавілонян в торгівлі не могли й фінікійці, бо вони торгували більше чужим товаром, а вавілонці мали до того ще й своє надзвичайне ремісництво та натуральне багатство. Вавілон тримав у себе в руках торгівлю довго, навіть при перській владі,

тільки вже коли його звоювали греки, та позасновували скрізь поблизу свої грецькі колонії, та подавали тим колоніям різні привілеї, тоді вже Вавілон мусів уступитися, торгівля перейшла до греків та фінікійців, а Вавілон швидко пішов на упадок, стративши головну свою силу — багатство і торгівлю. За римських часів Вавілон вже лежав у руїні цілковитій і більше не відродився.

З асіро-вавілонських пам'ятників не видно так усього народнього життя, як, напр., з єгипетських, з них видно тільки виставне військове та трошечки торгове життя. Через те, щоб пізнати хоч трохи стан культури асіро-вавілонської, ми мусимо вдаватися до істориків з чужих народів, надто до грецьких та жидівських. Всі вони сходяться на тім, що моральна культура вавілонська (так само асірійська) стояла дуже низько. Напр., положення жінок там було не краще, ніж у Турції тепер. Геродот розказує про давній вавілонський звичай продавати дівчат з публічного торгу. Релігія їхня дозволяла і навіть вимагала несвітських вчинків, людських жертв, грубого идолопоклонства і всяких соромних одправ, коли вірити розповідям біблійним. Пророки жидівські не жалують темних барв, малюючи звичаї в сучасному їм Вавілоні, ставлять його нижче Содому та Гоморри⁶⁵⁸ і т. д. Однак не треба при цьому забувати, що жидівській народ був у вічному політичному воюванні з Вавілоном, отож не дивно, що йому все вавілонське мусіло здаватися бридким. Більше можна покладатися на грецьких істориків, однак і тут треба пам'ятати, що багато бридких звичаїв, про які розказують греки (ми можемо тут обійтись без описування їх), залежали більше від вимаганнів релігії, ніж від вимаганнів культури. Але, щоправда, який народ, така й його віра. Врешті не дивно, що таке велике місто, як Вавілон, з різноплеменним людом торгівлі, шукаючим поживи і темним, могло зробитися гніздом усякої нечесті. Досить, щоб зрозуміти се, придивитися до теперішніх великих та торгових міст і пригадати різницю між теперішньою та давньою вавілонською загальною освітою та культурою.

ІСТОРІЯ ФІНІКІЙЦІВ⁶⁵⁹

РОЗДІЛ I

КРАЇНА ФІНІКІЙСЬКА

Фінікійцями греки звали людей, що жили по сірійському березі Середземного моря, межі морем та Лібанським кряжем. Не відомо, чи так себе звали самі ті люде, думають, що давніша їхня назва — Пунт,⁶⁶⁰ її відшукали в єгипетських написах. По мові їх можна б зачислити до племен семітичних, але ж Біблія відносить їх до раси ханаанської, себто до тієї самої, що єгиптяне та етіопи. Геродот каже, що вони прийшли з берегів Ерїтрейського моря (себто океану Індійського і його затоків), та ще й пізніше над Перською затокою зоставалося два міста з фінікійськими назвами: Тір⁶⁶¹ і Арад.⁶⁶² Такої самої назви були два знакомиті міста фінікійські над берегами Середземного моря. Отож деякі історіки кажуть, ніби з тих давніших (надокеанських) Тіру та Араду фінікійці вибралися через землетрус, пішли перше над Генесаретське озеро в Палестину, а потім звідти над море Середземне, де й оселилися надовго. Не відомо, коли було те переселення, тільки воно було раніше виходу жидів з Єгипту. Як жиди прийшли в Палестину, вона сливе ціла була зайнята фінікійцями. Жиди їх притиснули до берега морського, і там вони заснували нові Тір та Арад, що сталися потім дуже багатими і сильними містами. Але ще і раніше приходу жидів фінікійці мали багато міст по березі морському і їхні поселення сягали аж до єгипетської границі. Які народи заселяли Палестину раніш фінікійців, не відомо, в Біблії вони згадуються тільки по йменнях і зветься велитами, певне, то були якісь зовсім дикі народи, бо не лишили по собі жадного сліду. Певне, бродячі народи, що зоставалися ще довго після приходу жидів, належали до тієї давньої раси, частина їх змішалася з фінікійцями, а деякі ще довго жили самостійно або входячи в спілку то з жидами, то з фінікійцями, то

з іншими народами. І сі народи ще довго жили по долинах, тоді як жиди жили по горах. Власне назва Ханаан (Фінікія і західна частина всеї Палестини) значить «низина». З усіх племен фінікійських найміцнійше було те, що сиділо в місті Сідоні, воно було разом з тим найбільше помішане, бо до нього приставало багато племен, вигнаних жидами з Палестини.

Фінікія за часів найбільшої своєї сили займала небагато землі: морський берег від міста Араду до гори Кармеля, від 35° до 33° широти північної, на заході було море Середземне, на сході кряж Лібанських гір. Сторона ся убога та камениста не могла вигодувати своїх мешканців, отож вони живилися не з хліборобства, а з торгівлі та піратства. Гори Лібанські спиняли рух фінікійців на схід, а вони давали дерево кедрове, соснове та кіпарісне, а се був дорогий будівничий матер'ял, по березі було багато малих заток, над ними будувалися міста і селилися матроси, рибалки та багаті купці. Сі міста, часто збудовані по острівцях, були незалежні одні від одних, тільки трималися в спілці між собою, але та спілка була не дуже міцна, в кожному місті був свій князь і свої особливі релігійні звичаї. Ніколи фінікійські міста не сполучувалися в одну державу, тільки часом одно яке місто набіралося більшої сили й багатства і мало якийсь час вплив на інші міста. Такими великими містами були Арад, Біблос⁶⁶³ та Сідон, потім, коли Сідон знищили філістимці, то сила його й багатство перейшли до Тіру. Міста фінікійські були тісні, густо забудовані, ще густійше заселені різним людом фінікійським і різноплеменним, шукаючим легкої наживи. Різні звичаї і релігії тут сходилися і всі зливалися в диких фантастичних культурах.

Фінікійські звичаї та віра малюються темними барвами у різних істориків. Сами фінікійці казали, що вони народилися з мулу. Великі боги їхні — Кабіри⁶⁶⁴ — були майстерні митці з величезними животами. Старші боги були: найвищий бог Ваал,⁶⁶⁵ Молох,⁶⁶⁶ бог вогню, та Астарот,⁶⁶⁷ богиня місяця та ночі, мати всіх богів; щороку її несли в процесії під покривалом шукати тіла її умершого чоловіка Адона,⁶⁶⁸ жінки й дівчата плакали та голосили по Адонові, червоний пісок, що

збігав з потоками гірськими, — то була кров Адона, над потоками заводилися дикі танки погребові, ридання та оргії, вони кінчалися несамовито веселим святом, — бог Адон воскресав, то було свято весни.

Скрізь палилися кострища і приносилися живі діти в жертву Молохові, навколо люд танцював з музикою, співами, криками... Мало зосталося певних розповідів про віру фінікійську, але вона мусіла мати в свій час великий вплив у східних країнах, бо недарма пророки жидівські так борються «з Ваалами та Астаротами» в своїх книгах. При цьому треба згадати, що в кожному місті були свої особливі культу релігійні і трудно одрізнити місцеві культу від загального культу, спільного всім фінікійським племенам.

Фінікійці були першими мореходцями і довго єдиними морями з усіх народів. Коли саме рибальство не могло загодити їхніх потреб, то вони кинулися до торгу та до розбою на морі. Вони заходили скрізь по дуже далеких краях, розвозячи, перевозячи та скуповуючи товари. Вони з'їздили все море Середземне і всі острови Архіпелагу, продаючи тоді ще напівдиким грекам єгипетські та азійські вироби, а самі грабували їх і крали у них жінок та дітей і продавали в неволю тим же єгиптянам та азіятам, правда, пізніше греки переважували й фінікійців і в торзі, і в розбої. Торг невольниками, набраними розбоем та накупленими задешево, приносив чимало багатства фінікійцям, вони найбільше поставляли рабів на всі східні країни.

Розділ II

СІДОН І ТІР. — КАРТАГЕНА

Походи та напади єгипетських царів XVIII, XIX та XX династій не спинили поступу торгівлі фінікійської. Фінікійці і не дуже змагалися з єгиптянами, хутко признавали владу їхню, входили з ними в спілку, і то навіть було корисно для фінікійців, бо вони здобували собі право торгувати та їздити скрізь по

Червоному та Середземному морю. Під час підданства єгиптянам фінікійці заложили колонії на західному березі Малої Азії, на Кіпрі, на Криті, та на деяких островах Архіпелагу, та на північному березі Африки. Сідон з малого рибальського селця зробився великим торговим містом, і до нього перейшла сила Араду та Біблосу. Він мав велику владу над морем. Коли в ньому зібралось багато племен ханаанських, вигнаних жидами з Палестини, то рух колонізації пішов ще шпарче, може бути, що то власне тоді фінікійці посунули свої колонії до Африки і, може, близько того часу вони пробували селитися в Греції, як то видно по грецьких легендах про фінікійця Кадма.⁶⁶⁹

Сила Сідону пропала за царя Рамзеса III, коли філістимці оселилися на полудні Палестини. Філістимці хутко переважили сідонян в торгівлі та в піратстві, і навіть царь філістимського міста Аскалону⁶⁷⁰ напав на Сідон і звоював його. Тоді більшість мешканців з Сідону перейшла в Тір і Тір став осередком сили фінікійської. Тір (слово Тір значить скеля) складався з двох міст: одно було на островку близько берега, друге проти нього на березі, те друге місто греки прозвали Палаїтір⁶⁷¹ (старий Тір), однак не відомо, котре місто старіше. В тірській легенді говориться, що обидва міста збудували одночасне два брати — Самерумос та Узоос. В обох містах було по церкві бога Мелькарта,⁶⁷² що нагадував Геракла грецького. Краща церква Мелькартові була на острові, там було два стовпи, один золотий, другий ізумрудний, і вони світили вночі, так каже Геродот, може, то були шклянні стовпи з ліхтарями всередині. Ймення Мелькарт значить «царь міста», здається, то була друга постать бога Ваала, а разом з богинею Астарот вони склали трійцю, подібну до єгипетської. В Тірі найбільше поважали Мелькарта, і тірські мореходці скрізь по головних своїх пристанях морських ставили церкви або стовпи Мелькартові. Греки, заселивши згодом ті фінікійські пристані, побудували там церкви, замість Мелькартові, Гераклесові, своєму героєві мандрівцеві. «Гераклесові стовпи» на Гібралтарі нагадували Мелькартові стовпи в Тірі; на острові Мальті теж знайдено дві фінікійські колони з написами. Скрізь, де потім повстали

грецькі міста з назвою Гераклея, можна думати, що там були фінікійські пристані з церквами Мелькартові. Деякі історики бачать в грецьких легендах про мандрівки Гераклеса спогади про мандрівки фінікійських купців та піратів.

Хоча й жиди й ворогували з племенами фінікійськими, що жили в Палестині, але з фінікійцями, надто з тірійцями приморськими були завжди в згоді, а часто і в спілці торговій і військовій. Жиди продавали фінікійцям збіжжя, олій та бидло, а фінікійці жидам дерево, метали та ремісничі вироби. За часів Соломона фінікійці та жиди провадили велику спільну морську торгівлю чужеземними товарами. Той же Соломон спровадив майстрів із Фінікії, щоб будувати велику церкву в Єрусалимі, бо у жидів ніколи не було своїх добрих майстрів, а фінікійці здавна славились, яко добрі майстри, надто ж яко золотарі. Церква Єрусалимська⁶⁷³ була дуже славна по цілому Сході. Легенда каже, ніби Соломон давав в надгороду за збудування її скільки міст в Галілеї цареві тірському, але той не взяв, «бо йому здавалося того замало», каже Біблія, але скоріше хіба через те, що для морської держави нецікаво було розширяти свої земні границі.

До нас дійшло скільки йменнів нащадків того тірського царя Гірама,⁶⁷⁴ але всі вони дуже покалічені грецькими перекладами та переписуваням, та й взагалі ті ймення нічого не роз'яснюють в історії Тіру. А здається, що та історія була дуже турботна в часи панування Гірамової династії. Принаймі ось одна розповідь про ті часи, яка до нас дійшла у грецькому переказі: внука царя Гірама забили сини його мамки і сами захопили собі царство, але після знялося повстання і на царстві сів Ітобаал, старший святець богині Астарот, його ж дочка Іезабель пішла за жидівського царя Ахаба. Під час отих турбацій було ще повстання рабів (можна думати, що то було повстання народу проти панів-купців, а в той самий час панська і царська влада сперечалися між собою). Онук Ітобааловий лишив по собі на царстві дочку Еліссару⁶⁷⁵ та сина Пігмаліона,⁶⁷⁶ а Еліссара пішла заміж за свого дядька Сіхарбала, першого чоловіка в місті після царя, старшого святця бога Мелькарта.

Сіхарбал був дуже багатий, і Пігмаліон, позаздрившись на його скарби, забив його при олтарі. Еліссара втекла, забравши скарби свого чоловіка, і поїхала морем до північного берега Африки, де вже здавна були фінікійські колонії. Там, близько давньої фінікійської колонії Утіки,⁶⁷⁷ на місці міста сідонського Камбе, Еліссара заложила нове місто Картадаст,⁶⁷⁸ що греки прозивали Кархедон, а римляне Картаго (Карфаген,⁶⁷⁹ Картагена або Картагіна по теперешній вимові). Еліссара ся, більше відома під йменням Дідони⁶⁸⁰ (що значить утікачка), єсть, може, легендарна особа, тільки в Картагені їй віддавалася шана, немов богині. Картагенці казали, що вона закололася на кострищі від того, що її засватав царь того краю, а вона бажала зостатися вірною пам'яті свого покійного чоловіка. Римський же поет Віргілій заставляє її заколотися від нещасного кохання до мандрівця Енея.

Закладина міста Картагени були десь в половині дев'ятого віку до Р. Х. То була пора найбільшої сили міста Тіру і найбільшого розвитку його колонізації. Коли греки потроху витіснили фінікійців з островів Архіпелагу, то вони почали закладати міста на західному побережжі Середземного моря, в Іспанії, Галлії, Італії, Сіцилії, Мальті, Корсіці, Сардинії та на островах Балеарських. На заході розширились і процвітали колонії фінікійські, але стара Фінікія на сході була в тяжкому стані. Асирія росла і загрожувала фінікійській незалежності. Арад, Біблос, Сідон і Тір платили податки Асурназірпалові. Царь тірський Елулай⁶⁸¹ повстав проти Асирії за царя Сальманезера.⁶⁸² Інші міста фінікійські не пристали до Тіру, а ще послали 60 кораблів асирійцям на підмогу, але 12 тірських кораблів одбилися від них усіх. Тоді наступив Сальманезер і тримав Тір в облозі 5 літ, він хотів безвіддям довести Тір до краю, але тирійці покопали колодязі в місті і таки витримали облогу. Саргон, що забрав Кіпр, теж обложив Тір, але надаремне, тільки вже син його Санхеріб звоював Тір, се було в 700 р. до Р. Х. Тір стався підданим Асирії.

Під час облоги Тіру Сідон знову набрав сили, але потім, коли він повстав проти Есар-Гаддона,⁶⁸³ то був зруйнований,

а його мешканці виведені в Асірію. За Асурбаніпала Тір та Арад пробували повстати, але повстання хутко було задавлено.

Напад скітів визволив фінікійців від Асірії. Але знов Саїська династія єгипетських царів забрала Фінікію, а що влада єгипетська була легша від асірійської, то фінікійці не дуже ї змагалися проти неї. Отож тоді за царя Неко відбулася та подорож фінікійців навколо Африки, про яку говорилося давніше. Але от Халдея виступила замість Асірії, і всіх народів, підданих Єгиптові або прихильних до нього, спіткала лиха доля. Набукодросор, зруйнувавши Єрусалим, пішов на Тір і тримав його в облозі 13 літ. Не відомо, чим скінчилася та облога, одні кажуть, що Тір був забраний, другі кажуть, що ні. Певне тільки те, що коли царь єгипетській Априес⁶⁸⁴ пішов на Азію, то фінікійці вже були проти нього. При допомозі греків він подолав Тір, Сідон та Кіпр, але недовго там утримався, бо хутко його подолав Кір і вся Фінікія покорилося Персії (V в. до Р. Х.).

Розділ III

Торговля. Ремісництво. Колонії

У пророка Єзекіїля^{1, 685} є опис великої торгівлі та багатства Тіру за його часів (V в. до Р. Х.). Там споминаються різні міста, з якими торгував Тір, і їхні вироби та товари. Але не скрізь можна розібрати, про які країни там говориться. Напр., місто Тарсіс⁶⁸⁶ інші перекладають Картагена, але, певно, то було якесь місто в Іспанії, бо сказано, що звідти Тір має срібло, залізо, оливу, а сі метали, власне, вивозилися найбільше з Іспанії. Є розповідь, ніби одного разу фінікійці набрали там стільки срібла за свої товари, що не могли вкласти його на кораблі, та й поробили з нього усе корабельне начиння, навіть котвиці були срібні. Завжди торг металами приносив найбільше прибутку фінікійцям. Метали вони здобували, окрім Іспанії, ще на островах Архіпелагу та на острові Кіпрі, де було дуже

¹ Єзекііль гл. 27 (28).

багато міді, ще заїздили вони по оливо на острова Кассітерідські⁶⁸⁷ (Британські). Їздили навіть в Балтійську затоку по янтарь. Сі далекі подорожі відносяться до часів Картагенської потуги. Врешті ще не відомо, як власне далеко сягали їхні подорожі, бо вони крилися з ними, не хочючи одкривати шляхів своїх грекам, і через те видумували часто страшні байки на те, щоб залякати сусідів своїх моряків та купців.

Фінікійці провадили торг і на суходолі, їхні каравани ходили на північ в Арменію та на Кавказ, звідти вони вивозили мідь, коней та невільників. Ходили вони на схід у Вавілон через Пальміру, з Вавілону в Медію та звідти аж до Індії та Китаю, але може бути, що вони забирали індійські та китайські вироби в складах Персії та Бактріани або на полудні Арабії, де приставали кораблі індійські. В Арабії в давні часи купувалося золото, дорогі каміння та инший дорогий товар, через те думали, що Арабія — дуже багата країна на такі річі, але все те тільки перевозилося через неї, а властиво походило з Індії та Етіопії. Так само колонії північно-африканські Картагена, Утіка і т. д. тільки вивозили зсередини Африки та з Єгипту усякі річі, а свого виробляли дуже мало. Надто багато вивозилося виробів хисту з Єгипту та Вавілону, звідти теж були і ті коштовні тканини, що так були розпросторені по цілому побережжі Середземного моря. Таким способом фінікійці передавали напівдиким європейським народам здобутки давніх східних цивілізацій. Сами вони власного свого нічого не мали, що могло б принадити чужих народів, бо не мали ні власного хисту, ні літератури, але зате вони широко розносили культуру різних країн.

Хоч фінікійці не мали справжнього свого хисту, то зате вони були добрими ремісниками та промисловцями. Вони вмели солити рибу і робити чудові вина. В Біблії вони вихвалені, яко добрі мулярі, теслі, будівничі, мідники, золотарі та різьбярі.

Давні греки думали, що фінікійці перші вивчилися робити шкло, але при розкопках в Єгипті вчені довідалися, що єгиптяне робили шкло ще за багато віків ранійше від фінікійців.

Знайдено на Родосі та Кіпрі вази дуже грубої роботи, але не відомо, чи вони напевне фінікійської роботи. Найбільше вславилися фінікійці фарбуванням тканин в пурпурову барву, надто в Тірі вміли робити найкращий пурпур, в жадній стороні такого не вміли робити. В Тірі було так багато фабрик пурпуру, що аж всі вулиці пропахлися краскою, так що чужеземцеві прикро було по них ходити.

Скрізь, де тільки на побережжі Середземного моря була яка добра пристань, там фінікійці ставили замок, де складалися товари, і церкву, а потроху там заводилося місто, де селилися при фінікійцях і місцеві люде. Одна тільки Картагена з усіх колоній фінікійських була зовсім фінікійським містом, бо тірійці, приїхавши туди, знайшли навколо населення фінікійського племені, і воно пристало до нового міста. Так що в Картагені всі були однієї фінікійської віри та мови, хоч і картагенське плем'я мало в собі примішку лібійську, інші ж всі колонії мали населення дуже мішане. Одна Картагена мала, окрім торгової, ще й велику військову силу.

Коли греки витіснили фінікійців з Архіпелагу, а Тір був придавлений то Асірією, то Вавилоном, Картагена почала набірати військової сили, щоб утриматися самостійною державою серед ворожих сусідів. Без військової сили неможлива була б і міцна торгівля. Але картагенці не йшли сами у військо, а наймали за гроші лібійців, іспанців, галлів та нумідів. Сіцилійські колонії фінікійські, боячися греків, віддалися під оборону Картагени, іспанські та африканські зробили так само. Обороняючи їх, Картагена запанувала над ними і стала головним містом сильної торгово-військової держави і запанувала на морі.

За картагенського панування фінікійці дійшли до найбільшої сили, правда, греки дедалі все більше витісняли їх зо сходу Середземного моря, але зате на заході сього моря фінікійці панували міцно, до них належали північ Лібії, південь Іспанії, захід Сіцилії, Мальта, південь Сардинії, частина Корсіки, острови Балеарські, скрізь по сих країнах вони мали колонії і порти. Окрім того, до Картагени належала і земля в Тунісі

та Андалузії, давніші фінікійці ніколи не мали землі у своїй обладі. Хочачи переважити своїх сусідів, Картагена посилала кораблі в далекі сторони, яких сусіди ще не знали, і звідти просто вивозили оливу, янтарь і т. п.

Найдальші фінікійські подорожі відносяться до часів панування картагенського. Раз вони далеко об'їхали Африку з заходу, одні кажуть, що вони заїхали тільки трохи даліше островів Канарських, а другі кажуть, що вони їздили до Сенегалу або аж до Гвінеї.

Картагена по своїй силі та людності була подібна до Тіру, тільки була ще більша і міцніша від нього. Чого не могла взяти грошима, то брала зброєю. Її оборона часом тяжка була для менших колоній, бо торговий деспотизм буває часом гірший від воєнного. Картагена силою закладала скрізь свої торгові склади, не вважаючи на місцевих купців, заставляла місцевих людей купувати і продавати по цінах, які сама назначить, сама встановляла мита і торгові закони, звичайно, завжди собі на користь.

По вірі і звичаях картагенці мало одрізнялися від інших фінікійців: ті самі людські жертви, фантастичні одправи і дикі оргії, що й в Тірі, Сідоні та інших містах давньої Фінікії. Навіть потім, за грецького і навіть римського панування, дикі релігійні звичаї в Картагені мало змінилися і навіть чимало їх перейшло у віру переможців Картагени — римлян. Віра фінікійська мало відома в своїй філософії, більше відомі її одправи, а вони дуже нагадують вавілонські, можна думати, що сі обидві віри були схожі. Багато було теж подібного до єгипетської віри, напр., культ Адона та Астароти дуже нагадує культ Ізиди та Озіріса. Та воно так і мусіло бути, бо фінікійці вийшли з Єгипту (хоч, може, були й не єгипетського племені), а зносили мали найбільше з Вавілоном. Здається, що як в хисті, так і в релігії фінікійській мало було власного, фінікійського, а більше чуже, трохи перероблене на свій лад.

РОЗДІЛ IV

Письмо

Фінікійці казали, що їх навчив письма бог Тааут,⁶⁸⁸ се дуже нагадує легенду єгипетську про Тота, що видумав письмо і всі науки людські, та, може, то й була єгипетська легенда, перероблена по фінікійському, так само як і письмо фінікійське було перероблено з єгипетського гієратичного письма. Фінікійці тільки вибрали з того письма небагато найпотрібніших знаків (всього 22) і зробили їх простійше, одкинувши всякі символічні та ідеографічні знаки, а затримавши самі фонетичні. Так перероблене, фінікійське письмо розширилось по різних народах, де його кожний на свій лад переробив. Купці фінікійські занесли своє письмо в Грецію та Палестину, отже, самаританський, гебрійський та грецький алфавети — всі пішли від фінікійського. Від грецького пішов латинський та слав'янський.

Фінікійці, хоч і видумали нове письмо, однак писали дуже мало, окрім торгових записів, літератури від них не зосталося, коли не лічити скількох малозначних написів могильних. Найдовший напис, який знайдено, вибитий на саркофагу царя сідонського Ешмуназара,⁶⁸⁹ саркофаг сам роботи єгипетської і відноситься до VI в. до Р. Х., але напис на ньому фінікійський поперх збитого давнішого єгипетського; по літерах кривих та негарних видно, що писав їх хтось незвичайний писати на каміню. В самому змісті напису нема нічого величюного і філософського, як, напр., на написах могильних єгипетських. Фінікійці не оригінальні в своїх написах, то наслідують єгиптян, то греків, так само, як і в хисті. Знайдено, правда, скільки ідолів та інших річей, що уважаються належними до оригінального фінікійського стилю, такі, напр., ідоли Баала,⁶⁹⁰ Мелькарта та Астарот, знайдені в Сардинії. Всі вони дуже грубої роботи і без жадної краси.

ІСТОРІЯ ІЗРАЕЛІТІВ (ЖИДІВ)⁶⁹¹

РОЗДІЛ I

КРАЇНА ПАЛЕСТИНСЬКА

Палестина⁶⁹² — єсть то південна частина Сирії.⁶⁹³ Вона займає країну від гори Гермона до Арабської пустині, себто від 31° до 33° північної широти. Її давні мешканці звали її Ханааном,⁶⁹⁴ приморську частину її греки звали Фінікією.⁶⁹⁵ Палестиною ж давнійше звалася тільки південно-західна частина, де жили філістимці, по-гебрейському вони звалися пелешет, а країна їхня Пелештім. Після того, як Ханаан звоювали жиди,⁶⁹⁶ він став зватися землею Ізраеля, потім, як ся земля поділилася на два царства, то одна частина звалася царство Іуди, а друга царство Ізраеля, далі ймення Іудеї перейшло на цілу Палестину і та Іудея за римського панування була поділена на чотири провінції: Галілея на півночі, Самарія нижче її на південь, Іудея на полудні, всі три на західному боці Іордану, на східному була провінція Перея.

Через Палестину проходять два горні кряжі — Лібан та Антілібан⁶⁹⁷ — і на полудні, переходячи в гори інших назв, сягають аж до Горебу (Хоріва)⁶⁹⁸ та Сінаю,⁶⁹⁹ що стоять над морем Червоним. Ті горні кряжі перерізуються долинами та планинами, а їхні головні верхівля мають різні назви славетні в жидівській історії та легенді. Найбільше славетні ерусалимські гори: Сіон,⁷⁰⁰ Морія⁷⁰¹ та Оливна гора.⁷⁰² Далі на півночі: Гарізім,⁷⁰³ Кармель і Табор (Фавор).⁷⁰⁴ На сході від Мертвого моря гора Небо (Навав).⁷⁰⁵ Окрім того, ще на схід від Іордану три горні кряжі: Гермонський, Галаадський та Абарімський. Північні палестинські гори зелені та розкішні, та далі на південь гори починаються голі та каменисті, над Мертвим морем планини випечені сонцем, солонці та дикі скелі, на південь од Мертвого моря починається безплідна Ідумея, далі пустиня піскова

Фаран,⁷⁰⁶ де грають самури⁷⁰⁷ гарячі, і пустиня та йде до Сінаю та Горебу.

Йордан починається в горах Лібанських, протікає через мале озеро Мером,⁷⁰⁸ що влітку сливе пересихає, потім впадає в озеро Генесаретське, або Тіберіадське⁷⁰⁹ (зване теж Галілейським морем, хоч в ньому вода не морська, а річна), виходячи з Генесаретського озера, Йордан тече на південь і впадає в Мертве море. Мертве море єть осередок і найнижчий пункт великої долини, що йде від Гермону до Червоного моря. Може бути, що воно повстало від якого великого вибуху вулканічного, на се наводить і легенда жидівська про Содому та Гоморру.¹ Близько того моря знаходять лаву, каміння вулканічне, сірку та асфальт, на самій воді Мертвого моря плаває асфальт, і через те море се часом зуть Асфальтовим озером. В Мертвому морі така солонна вода, що там не може жити ніяке живе створіння, вода та вп'ятеро тяжча від океанської води. Сіль збирається на березі цілими купами та стовпами, від сього повстати могла розповідь про Лотову жінку, обернену в соляний стовп.^{II}

В Біблії⁷¹⁰ Палестина часто зветься «стороною, текущою медом та молоком», себто стороною родючою та багатою. Тепер се сторона дика та убога. Але давніше вона не була такою, земля була убога тільки в околиці ерусалимській та понад Мертвим морем, а ціла іорданська долина була дуже родючою, і навіть південна Палестина була багата на пальми та пахучу смолу, з чого мала собі велику користь. Північна Палестина і досі ще заховала слід колишньої розкоші. Лихий уряд, турки, араби та сарана зробили тепер пустинею сю країну, що колись уважалася раєм земним. З Палестиною сталося те саме, що з Єгиптом і Месопотамією, бо такі країни потребують великого заходу, щоб живити своїх мешканців.

^I Битіє Гл. 19 в. 24–28. (Тут і далі нумерація подана арабськими цифрами, хоча в рукопису Леся Українка використовує буквенний запис, зразок якого подала на палітурці наприкінці третього зшитку. Див. малюнок № 34.—Ред.)

^{II} Битіє id.

Раніше фінікійців та філістимців у Палсетині жили якісь невідомі дикі народи, Біблія зве їх велитами, що народилися від людських дочок та синів божих. За гріхи сих велитів бог навів потоп на землю. Видно, що тут жиди змішали легенди, спільні всім народам про хмари-велити,¹ з спогадами про диких мешканців Палестини.

Сі велити: Рефаїм, Нефілім, Анакім — не спогадуються в Біблії при переліченні синів Адамових, отже, вони мали бути якоїсь зовсім іншої раси.

Біблія зачисляє фінікійців до племені Хама і називає їх братами Куша (етіопів) та Мізраїма (египтян). Філістимців же зве то Пеліштім і каже, що вони вийшли з Єгипту, то Кре-тім⁷¹¹ і виводить їх з острова Кафтору (Криту). Вчені приходять до того, що філістимці вийшли з Криту і належали до племені пелазгів, давніх мешканців Греції. Філістимці прийшли в Палестину з тими народами пелазгічними, що Рамзес III оселив у Палестині, в південній частині її і вони довго зоставалися данниками Єгипту. Через те Біблія і звала їх то єгиптянами, то критянами.

Після фінікійського переселення і перед приходом філістимців з Халдеї вийшло скільки семітичних племен, перейшли Евфрат і пішли в Сирію, тоді їх прозвали гебреями, себто «зарічані люде». Деякі з сих племен пішли далі в Арабію, а другі zostалися в Ханаані, пасучи своє бидло та переходячи з пастовня на пастовень, бо вони були народами пастушими. Вони то власне і є гебреї, по-теперешньому жиди, і їхньою історією і легендами займається Біблія. Біблія називає їхнього начальника (патріарха) Абраам, а гебреїв, ідумеїв та частину арабів його синами. Аммоніти та моавіти звуться його рідними (синами його племінника Лота), але вони мають ніби нечисте походження і через те позбавлені божого благословення і права на землю Ханаан. Так само і араби, хоч і сини Абраама, та мати їх невільниця, і вони не мають права на Ханаан, даний Богом в обладу нащадкам Ісаака, меншого сина Абраамового

¹ Див. гімни Веди «Перемога Індри».

від його шлюбної жінки Сарі.^I Бог же зробив умову з Абраамом, що дасть йому Ханаан у вічну обладу, а за те Абраамові нащадки вічно мусять його (Бога) уважати за свого єдиного Бога і робити все по закону божому.^{II} Ся легенда і генеалогія палестинських племен споминається в Біблії не раз, бо жиди старалися таким способом оправдати свої завоювання чужих земель і ту ненависть, яку завжди мали до своїх сусідів. Та врешті вони й сами повірили в те, що вони народ обраний самим Богом з-поміж усіх народів світа. Усі свої нещастя вони поясняли тим, що, значить, вони зламали своє слово, дане Богові, не дотримали законів божих і от Бог їх покарав за гріхи.

До звеличення народу гебрейського служить, мабуть, і легенда про те, як онук Абраамовий Іаков⁷¹² купив старшинство у свого старшого брата Ісава (олицетворення народу ідумейського, рідного жидівському),^{III} обманом одняв у нього благословення батька, і таким способом залучив Ханаан собі, і лишив потім його в спадок своїм дванадцяти синам (що представляють собою дванадцять племен жидівських).⁷¹³ Сей Іаков єсть улюблений герой жидівський, про нього навіть склалася легенда, як він бився з Богом, поборов його і заставив себе благословити навіки, за тее ж був прозваний Ізраель (борець божий), і ймення те перейшло на весь його народ.^{IV}

Ся цікава легенда і деякі інші, подібні до неї, показують, що в давніх жидів, коли вони ще були номадами (пастухами), віра була не така, як тепер, а далеко ближча до дитячої віри арійців та інших пастуших народів; з різних їхніх легенд очевидно, що вони перше вірили в багатьох богів, робили ідоли, як другі народи, і сі первістні політеїстичні легенди навіть святці не могли зовсім замалювати, перероблюючи їх на свій лад. Перша книга Біблії, так звана книга Битія (початок світа), вся складається з таких легенд, дуже цікавих для історії віри

^I Бит. гл. 21.

^{II} Бит. гл. 15.

^{III} Бит. гл. 25 в. 19–34; гл. 27.

^{IV} Битіє гл. 32 в. 24–32.

і культури жидівської. Справжньої історії політичної там або нема, або дуже мало (та в пастуших народів історія завжди буває невиразна), але зате там багато живих картин, що мають побут напівдикого пастушого народу і його громадський стрій. В першій книзі Біблії жиди вже являються народом не зовсім диким, а патріархальним, подібним до арійців ведичного часу (тільки арійці були, здається, вищі по культурі), живуть вони великими родинами (кланами) під владою старшого в роді, при чім один чоловік має скілька жінок і наложниць. Положення жінки дуже низьке, таким, врешті, воно назавжди зосталось у жидів. Однак з деяких легенд можна догадуватися, що у жидівських племен був колись час так званого матріархату, коли головою родини була жінка, а не чоловік. Стрічаються подекуди риси вже зовсім дикарського строю життя (напр., легенда про Содому та Гоморру, про дочок Лота і т. и.), але вони замішані між легендами патріархальних часів. Кожний, кому цікава історія культури і віри людської, мусить уважно перечитувати легенди біблійні, до того йому багато допоможе критика Біблії, що вже міцно розвилася в літературі наших часів.

РОЗДІЛ II

ІЗРАЕЛІТИ В ЄГИПТІ. МОІСЕЙ⁷¹⁴

По жидівських легендах видно, що жиди бували в Єгипті не раз, ходили туди за хлібом, коли в Палестині був голод.^I Потім же верталися знов у Палестину, на місце, де були поховані предки їхні. Одна з таких легенд причеплена до розповіді про Іосіфа, сина Іакова, проданого в Єгипет через своїх братів.^{II} Там розказується, як після всякого лиха Іосіф за свою мудрість та одгадування снів став першим вельможею в Єгипті, як потім прийшли до нього його брати (що продали його) і батько позичати хліба, бо в Ханаані був голод, і як потім оселилися

^I Бит. гл. 12 в. 1 і т. д. гл. 26 в. 1-3.

^{II} Бит. гл. 37-47.

в Єгипті при Іосіфові.⁷¹⁵ В сій легенді хіба те є правда, що єгиптяне могли позичкою хліба закріпостити собі не одно бродяче племено, так само як царі могли завладати над своїм людом, користуючися голодом у країні. Думають, що малюнок єгипетський в Бені Гасані з'являє прихід жидів у Єгипет. В єгипетських написах ніде не споминається про князя жидівського роду, але, може, такий і міг бути десь за дінастії гіксосів, котрі сами були, здається, семітичного племені. Потім же за дінастії Рамзесів після вигнання гіксосів усім чужим народам могло стати погано в Єгипті, бо й справді, напр., Рамзес II найбільше уживав чужинців до своїх будівничих работ. Принаймі в Біблії говориться, що коли настав инший фараон, що не знав Іосіфа, то він почав дуже мучити ізраелітів, щоб вони не розплодилися, та не захопили б собі Єгипту.^I (Запевне, він їх мучив не через те, а просто, щоб не мучити своїх людей на тяжкій роботі). Він заставив їх построїти міста: Піто, Рамессі та Он. На малюнку, знайденому в Тебах, справді змальовані білі люде, жидівського тіпу, зайняті при будівничій роботі, а над ними наглядають єгиптяне з киями.

В жидівській легенді говориться, ніби фараон, окрім тяжких работ, ще задумав на лихо жидам позабивати усіх новонароджених хлопців жидівських або потопити їх. Тут уже починається легенда про Моїсея,^{II} як він був пущений на воду в просмоленому кошику, як його знайшла і виховала дочка фараонова, як він виріс і, забивши одного єгиптянина, втік в Арабію, там оженився і довго жив, але потім явився йому Бог «в неопалимій купині» і наказав йому йти в Єгипет визволяти народ божий з неволі і вивести його в землю обітовану.^{III} Коли Моїсей спитав Бога, як його ймення, то Бог відповів: «Я Суций

^I Исход гл. 1.

^{II} Досі йде змагання між вченими про історичне існування Моїсея, одні не признають його, як не признають Будди, Зороастра, Христа, але більшість признає, що він був проводарем жидів при виході з Єгипту і основателем їхньої віри, хоч і віра та, і сам Моїсей не такі були, якими з'являються в Біблії.

^{III} Исход гл. 2.

(той, хто есть), так скажи сином Ізраєльовим: Суший послав мене до вас».¹

Перше думали, що се слово Суший, яким об'ясняється ймення Ягве⁷¹⁶ (Бога), дуже з давніх часів походить і таким способом показує, що вже за часів Моїсея жиди мали високе філософське представлення про Бога як про істоту таку, що її не можна ніяким людським йменням назвати, ні означити яким певним поняттям, себто поняття про Бога мало бути у них подібне до буддійського чи філософського єгипетського. Але ж потім, при дальших студіях, учені побачили, що сей уступ (половина 3 гл. Ісходу) зложений вже в досить пізні часи, коли вже святці жидівські могли дійти до такої філософії, дарма що простий люд, може, й ніколи не доходив до неї. Під час же виходу з Єгипту жиди, певне, мали віру пантеїстичну, досить невиразну, з родинними богами, з культом предків і т. д. Принаймі в давніших легендах Бог Моїсеєвий зветься просто Богом Абраама, Іакова та Ісаака¹¹ без інших філософських назв. Ймення жидівського Бога: Ягве, Елогім,⁷¹⁷ Ель Шаддаї,⁷¹⁸ Цебаот,⁷¹⁹ Адонаї⁷²⁰ — первісно мусіли означати різних богів різних жидівських племен, потім же, коли віра прийшла до монотеїзму, то всі вони були обернуті в різні назви єдиного Бога. Ягве, може, був богом Моїсеєвого клану (левітів), а коли Моїсей стався проводарем жидівського народу і всі його діла появлялися силою його родинного Бога Ягве, то сей Бог Ягве легко міг перейти перше в найстаршого над всіма іншими богами, а потім і в єдиного. До чистого монотеїзму жиди дійшли вже в дуже пізні часи, та й то не всі, а в Біблії скрізь видно признавання чужих богів, хоч би тільки яко злих духів.

Що за часів Моїсея жиди були ще далеко не тверді в своєму монотеїзмі, то се видно хоч би з тих численних легенд, в яких жиди показуються раз у раз бунтуючими проти Моїсея і його Бога, за що і приймають люту кару кожний раз. Ціла історія

¹ Ісход гл. 3 в. 16–20. (У рукопису вказано: «Ісход гл. 3 в. а-еї», а олівцем вгорі підписано «1-15». — Ред.)

¹¹ Ісход гл. 3 в. 16–20.

виходу з Єгипту і простування до «обітованої землі (Ханаану)» завалена в Біблії легендами та чудами. Перш усього описуються різні карі божі над Єгиптом за неволю жидівського люду і за те, що фараон не пускав жидів з Єгипту. Врешті фараон мусів їх пустити, доведений до того всякими нещастями (так звані «десять язв єгипетських»). Жиди вийшли з Єгипту з Моїсеєм на чолі і перед виходом обікрали єгиптян. Вони пішли до Червоного моря, а за ними погнався фараон, як за злодіями. Але Бог розсунув води морські перед жидами, і вони перейшли по сухому дні межі двома лавами води, коли ж по їхньому сліду пішов фараон з військом, то був залитий водою і потоплений. Другий варіант легенди про вихід жидів каже, що єгипетську погоню одігнав ангел божий з огненным мечем, себто морове повітря (чума чи інша повальна хвороба). Деякі вчені об'яснюють можливість потоплення єгиптян великим прибоєм і відбоєм Червоного моря або тим, що великий вітер з полудня міг справді витіснити воду в вузькому місці Суецької затоки, а потім вода знов злилася до купи, якраз коли єгиптяне переходили затоку. Але певніше, що се просто легенда, створена для звеличення Ізраеля.

Історією вихода жидів з Єгипту зайнята більша половина книги Исходу в Біблії (друга половина зайнята святецькими установами про те, як обходити головні свята жидівські, як має бути уряжений святий намет, глави 20, 21, 22, 23 зайняті законами моральними, громадськими та релігійними, які ніби дав Моїсеєві Бог на горі Сінайській). Ще історією виходу з Єгипту і завоювання Ханаану займається в Біблії книга Чисел, але в ній мало історії, а все більше святецькі встанови про обряди тощо.

В Исході сказано, що Ізраелітів вийшло з Єгипту 600,000, окрім дітей і чужинців. Отже, з ними вийшло ще багато людей інших племен, може, се були ті «нечисті», про яких споминає єгипетська легенда.¹ Ті чужі племена пристали до жидів, утікаючи від неволи єгипетської. Потім вони то помішалися з жидами, то були обернуті в рабство.

¹ Див. історія Єгипту, розділ IV, легенда Монетона про «нечистих».

В легендах Ісходу найбільше видно святецьку руку, через те там так виразно стоїть ідея монотеїзму. Врешті ся ідея справді могла найперше народитися серед жидівського народу власне в пустині, серед гнітучої природи, під широким, немилосердним небом пустині, де все наводить людину на думку про власну безсилість та божу величність і потугу. Легенди про Бога, що сам провадив Ізраеля через пустиню, вдень у постаті хмарного стовпа, вночі у постаті огнистого стовпа, сі легенди роблять величне вражіння, і трудно здумати, щоб вони були видумані святцями, бо на них видно свіжу, потужну фантазію народу, вихованого в пустині. Але рука святецька причепила до сих народніх легенд свої святецькі, що служать до звеличення святецького стану в лиці Моїсея та його брата Аарона, поставлених межі Богом і людьми. Сам Бог підтримує владу Моїсея над людом, а Моїсей тримає люд в страху божому, — в сьому виражається завдання святців. Повстання проти святців уважається повстанням проти Бога і карається, яко зрада Богові. В легендах Ісходу Моїсей з'являється типом пророка, Аарон же типом святця.

В Біблії говориться, що Ізраель блудив у пустині 40 літ, поки дійшов до Ханаану. Деякі вчені думають, що се легендарно побільшене число, а інші кажуть, що в дійсности воно мусіло бути ще більшим, бо жиди, окрім того, що не знали дороги, та ще мусіли пробивати собі ту дорогу серед пісків та серед ворожих племен, що спиняли їх на ході. Легенда розказує, що Моїсей, довівши Ізраеля до границі Ханаану, до гори Небо, умер там, бо за одну його провину Бог не судив йому увійти в обітовану землю. Отож Моїсей зійшов на гору Небо, глянув на країну Ханаанську, благословив свій люд, пророкуючи йому долю його в обітованій землі, і вмер, і ніколи ніхто не знайшов його могили.

РОЗДІЛ III

СУДДІ (НАЧАЛЬНИКИ)

Ізраеліти не пішли простою дорогою в Ханаан понад Середземним морем, бо, йдучи тим шляхом, пришлося би раз у раз стріватися то з єгиптянами, то з філістимцями. Отже, вони пішли понад Червоним морем аж до гори Сінаю, а там подалися в пустиню Фаран, де й блукали довгий час, провадячи життя номадів. Може, вони й мали перед собою певну мету, тую обітовану землю, як то говорить Біблія, а може, просто, не відаючи, дійшли до неї, шукаючи кращого місця, щоб отаборитись. Але чим ближче доходили до Ханаану, тим трудніше було їм іти, бо приходилося пробивати дорогу серед різних племен, що жили навколо Ханаану. Ізраеліти пробували мирно погодитися з тими племенами, часом се вдавалося, напр., з близьким по расі племенем мадіанітами, але чужі племена, і то найсильніші, не здавалися на мирні переговори, тоді приходилось або їх обминати, або вступати в бійку. Найбільше ворожими були племена амалекіти та філістимці, разом з тим то були племена сильні, отож ізраеліти мусіли відступати перед ними і замість того, щоб піти просто з полудня в Ханаан, вони пішли на захід, де жили мадіаніти, моавіти та аммоніти. В спілці з моавітами ізраеліти прогнали Ханаанське племено аморреїв на західній бік Йордану, а сами зайняли землю від Арнона до Яббока⁷²¹ (східні притоки Йордану), і там оселилися два коліна (племена або великі клани) ізраельські — Рувімове та Гадове. Усі аморрейські міста були сплюндровані, а мешканці вирізані. Зараз після сього Біблія ставить завоювання Галааду, але воно було далеко пізніше.

Про завоювання Ханаану розказується в Біблії в книзі Іісуса Навіна. Давніше думали, що ту книгу написав сам Іісус Навін, помічник Моісея і проводарь ізраелітів по смерті Моісея. Але ж доказано, що книга та писана під час полону вавилонського, що вся вона пройнята монотейстично-святецькою думкою ненависти до чужинців і звеличення власного народу,

задля цього там вставлено багато відповідних легенд. Напр., перехід ізраелітів через Йордан там зовсім нагадує перехід їх через Червоне море при втіканню з Єгипту. Про завоювання міста Єріхону там розказується так, ніби ізраеліти взяли його без війни, а тільки обійшли його навколо сім раз, несучи Скриню Заповіту⁷²² з святими скрижалями та сурмлячи в сурми, і місто само віддалося їм, мури самі розвалились, а ізраелітам залишилося тільки вирізати всіх мешканців задля прославлення божого имени... Помилована була тільки розпустна жінка Рагаб за те, що впустила шпигів ізраельських в місто і переховувала їх в своїй хаті. Потім розказується, як Ісус Навін розбив спільне військо племен ханаанських і як Бог помагав йому при тім, пославши кам'яний град на ворогів. Потім, коли Ісус Навін бився з аморреями, то по слову його Бог застановив сонце і місяць серед неба, щоб був день більший і щоб Ізраель успів побити Аморрея. Всі царі спілки ханаанської були вирізані та вивішані. В книзі Ісуса Навіна не менше розповідів про поголовне вирізування людей, ніж в пам'ятниках асирійських, і ці розповіді виставляють в дуже темному світлі військові звичаї народу ізраельського. Хоч, може, і не було насправжки стільки сплюндрованих міст, як говориться в Біблії, та все-таки з сих розповідів видно, що давні ізраеліти, як і асирійці, кохалися в лютих розправах, звали їх жертвами Богів і уважали ідеальним завоюванням краю таке завоювання, щоб усіх мешканців краю вирізати до ноги. Багато людей думає, що коли викинути з книги Ісуса Навіна всі легендарні подробиці, то залишиться справжня історія завоювання Ханаану. Але ж се помилка, бо і тоді в сій книзі залишиться дуже мало справжньої історії. В книзі Ісуса Навіна говориться, що увесь Ханаан був завойований в 5 літ, а насправжки він був цілком завойований літ в двісті та й більше, бо власне тільки вже за Соломона⁷²³ остатні ханаанські племена покорились ізраелітам, а то все приходилося вести з ними війни, бо хоч земля і була зайнята жидами, та краєвих людей залишилося багато і деякі племена жили посеред жидів, зовсім не покораючись їм. Ізраеліти не покорили собі Ханаану, ходячи під приводом

одного начальника, але кожне коліно завойовувало собі землю в різні часи при різних начальниках і царях, то збиваючи великі війни, то ходячи невеликими відрядами на грабіж. Се видно навіть з дальших книг самої Біблії.

Ханаан був поділений між дванадцятьма колінами ізраельськими, що походили ніби від десяти синів Іакова (Ізраеля)¹ і двох його внуків. Кожне племено завоювало собі по шматку землі і потроху виганяло з свого участку краєвих людей, і довго було, що деякі частини Ханаану тільки по імені належали до ізраелітів, а справді були зайняті яким-небудь племенем ханаанським. На захід від Йордану жили три племена ізраельські: Рувімові, Гадове і половина Манасіїного. На сході при Мертвому морі було племено Іудіне, побіч нього Сімеонові, Данові та Веніамінові, пізнійше вони в чотирьох склали царство Іудіне, їм прийшлося найбільше битися з ворожими племенами, бо коло них жили сильні племена: флістимці та амалекіти. Посередині Ханаану, між Йорданом і Середземним морем, було сильне плем'я Ефраїмові (з нього був Ісус Навін), в ефраїмському місті Сіло була довго святиня ізраельська з Заповітною Скринею; на північ від Ефраїмового племені жила друга половина Манасіїного племені, побіч Манасіїного було Ісахарові, зараз на північ Асірові та Завулонові, а між Асіровим та західнім Манасіїним лежала вузька земля Нефталімового племені понад верхнім Йорданом, озером Мером та Генісаретським. Плем'я Леві (левіти так звані) не мало окремої землі, а мало сорок вісім міст по цілому Ханаані. Левіти були кастою святецькою і утримувалися на кошті всіх 12-ти племен. Деякі левітські міста звалися «містами притулку», бо такий був закон, що коли хто не навмисне заб'є людину і родичі забитого захотять помститися на злочинцеві, то злочинець може утікати від них в «місто притулку» і там вже ніхто не посміє зайняти його.

Хоч ізраеліти виводили себе від самого Ізраеля по простій лінії, однак вони не були зовсім чисті від примішки чужинців.

¹ Ізраель мав 12 синів: Рувім, Гад, Іуда, Ісахар, Дан, Завулон, Асір, Нефталім, Сімеон, Леві, Іосіф, Веніамін. Іосіфа сини: Манасія, Ефраїм.

Се видно і з їхніх легенд,¹ і з історії. Запевне, суворі закони, забороняючі під карою смерти шлюби з чужинцями, були встановлені пізнійше, та й то ніколи не дотримувалися так, як би того хотіли святці та пророки. В тих законах виражається ідеал патріотизму ізраельського, а не дійсні громадські звичаї. Ті «чужинці», що вийшли з Єгипту вкупі з ізраелітами, були повернуті в рабство або помішалися потім з ними, принаймі ніде не говориться, щоб вони поселилися де окроме від ізраелітів. Ті племена, що перше були в спілці з гебреями: аммоніти, мадіаніти, моавіти та араби — теж мусіли входити в близькі стосунки з ними. Та й пізнійше, після завоювання Ханаану, не раз пророки та святці проклинали свій народ за шлюби з чужинцями та за службу «Ваалам, Ашерам та Астаротам». Недарма пророки так боронили віру Ізраеля, бо тільки віра єднала порізнені племена ізраельські, але спілка тих племен була все-таки дуже слабка аж до того часу, поки встановилася монархія. Кожне племено мусіло битися за своє життя з ворогами, а сильні племена не завжди помагали слабшим, і перемога часто доставалася ворогам. Тоді пророки говорили, що се Бог карає народ за зраду у вірі.

Під час найбільшої боротьби при завоюванні Ханаану народ ізраельський не мав царя, а кожне племено мало свого начальника, що водив людей на війну і розсужував у справах спірних.¹¹ Не відомо, чи вони були вибрані, чи самі забирали собі владу, Біблія про се виразно не говорить. Певне, вони одвагою та силою здобували собі повагу в своєму племені і племя охоче слухало їх, бо треба ж було мати когось одного, щоб розпоряжував у військових справах. В Біблії ті начальники зуться «суддями Ізраеля». Про них розповідає «Книга Суддів Ізраелевих». Про деяких тільки спогадується побіжно, про інших же подаються довгі розповіді. Всіх же суддів було 12, так говориться в Біблії, вони жили в різні часи, але інший раз було одночасне скілька суддів у народі, але кожний над своїм

¹ Іосіф мав жінку єгиптянку, а Моїсей етіоплянку та мадіанітянку.

¹¹ Часом же був один начальник над спілкою скількох племен.

племенем. Часом до одного сильного племені, де був дотепний начальник, приставали інші слабші племена і тоді складалася спілка. При великих війнах начальники одних племен кликали часом на поміч начальників других племен і билися вкупі під проводом якого самого дотепного начальника.

Перший суддя, який споминається в Біблії (коли не лічити Ісуса Навіна), звався Отніель (Гофонііл), що настав по Ісусові Навінові, він був судією коліна Іудиного і відбив царя месопотамського від півночі Ханаану. Потім згадується Аод⁷²⁴ з коліна Веніамінового, що забив хитрощами моавітського царя і вигнав з Єріхону моавітів, що сиділи там вісімнадцять літ. Далі споминається Самгар (не відомо, якого племені), «що побив шістсот чужеземців ралом воловим». Ширша розповідь є про судію Барака⁷²⁵ і пророчицю Дебору,⁷²⁶ що була тоді судією в Ізраелі. Ся розповідь має вже більш історичний характер, ніж попередні спогади про Отніеля, Аода та Самгара.

Дебора і Барак були обое з племені Ісахарового (по другому варіанту Дебора була з племені Веніамінового). Коли ханаанський царь Явін і начальник його війська Сісера напали на ізраелітів, то вони вдалися за помочою до Дебори, а та послала по Барака, щоб він ішов одбивати ханаанців. Але Барак без неї не схотів іти. Тоді вона прийняла начальство над військом у спілці з Баракком і вони вдвох розбили ханаанців. Начальник ханаанський Сісера втік від ізраелітів в намет до одної жінки, мадіанітянки Іоїль, і просив, щоб вона його сховала. Вона його добре прийняла й сховала, але, як він заснув, вона пробила йому голову кілком від шатра. Барак, прибїгши по Сісеру, знайшов його мертвим.

Після розповіді про сі справи в Біблії є пісня, зложена ніби самою Деборою після перемоги. Пісня ся¹ уважається найдавнішим зразком гебрейської поезії. В ній прославляється поход Дебори та Барака, посилаються докори племенам Рувімовому, Дановому, та Асіровому і хвала племенам Ісахаровому, Забулоновому та Нефталімовому.

¹ Книга судей гл. 5.

Окрім тих краєвих ворогів, були ще сусіди, що набігали раз у раз на Ханаан. Коли ізраеліти міцно осілися в Палестині, то їм багато прийшлося боротися проти лихих сусідів. За часів суддів ізраелітам приходилося битись і з краєвими племенами і одбиватися від сусідів. Сусіди набігали в Ханаан найбільше в часи жнив, коли люде були зайняті, і забирали все, що було зібрано на полі, збіжжя і бидло. Були се набіги розбійницькі, які не раз робили і сами ізраеліти на сусідні землі. До сих війн з сусідами відноситься розповідь про Гедеона, найдовша з усіх, що є в книзі суддів. Гедеон, перше званий Ієроваал,⁷²⁷ був селянин з племені Манасії. Він зібрав собі гурт людей і пішов визволяти Ханаан від сусідів-мадіанітів (все то робилося, звісно, по наказу самого Бога, як то звичайне в біблійних розповідях). Одна ватага Гедеонова розбила табор мадіанітів і погнала їх перед собою, Гедеон послав гонців до ефраїмітів, щоб ті перейняли мадіанітів-утікачів. Ті перейняли їх і принесли Гедеонові голови двох мадіанітських князів, але разом з тим ефраїміти сердилися, що їх покликано запізно, але Гедеон заспокоїв їх лагідними словами. Далі Гедеон погнався за мадіанітами аж за Йордан, догнав їх, захопив у полон ще двох їхніх князів і пішов в Ханаан, покаравши на повороті мешканців міста Суккоту за те, що вони не хотіли дати харчів його військові тоді, як Гедеон ще гнався за мадіанітами. Повернувшись додому, він стратив двох полонених князів за те, що вони повбивали його братів.

Ізраеліти хотіли обрати царем Гедеона, але він не схотів того, тільки взяв свою частину здобичі золотими оздобами мадіанітськими і зробив з них покрасу до святецької одежі (а по другому варіанту ідола золотого). Коли Гедеон умер, по ньому зосталося 70 синів від різних жінок, один з них, Абімелех, був сином невірлиці з міста Сіхему. По смерті Гедеона Абімелех пішов у Сіхем, набрав там ватагу злодіїв та волоцюг, потім вернувся в батьківську оселю в місто Офру, повбивав усіх своїх братів, тільки один з них, Іотам, сховався від нього. Абімелех назвався царем в Сіхемі. Але Іотам тримав промову до люду проти Абімелеха і взагалі проти всякого царювання

(кажуть, ся байка-промова зложена в пізнійші часи), після того почалася в місті Сіхемі велика звада. Абімелех спалив церкву Ваалову в Сіхемі, саме місто розруйнував зовсім і сіллю засіяв, потім пішов на инше місто, але там одна жінка скинула з башти на Абімелеха млиновий камінь. Щоб не загинути від жіночої руки, Абімелех звелів своєму слугі добити себе.

Після подолання мадіанітів Манасієне племено завоювало собі цілу країну Галаад, але аммоніти, що жили перше в Галааді, прийшли його одбивати. Тоді Іефай Галаадський став начальником над ізраелітами. Перше він був вигнаний з своєї родини і був ватагом розбійників і убогих, коли ж почалася війна з аммонітами, то мешканці його рідного міста сами прийшли його просити, щоб він їм був начальником, і заприсяглися, що він буде довіку начальником над ними. Іефай пробував погодитися мирно з аммонітами, але се не вдалося, і він пішов на них з військом. Ідучи на аммонітів, він обіцяв, якщо матиме перемогу, принести Богові в жертву те, що найперше вийде йому назустріч з його дому, коли він вернеться. Іефай переміг аммонітів і зо славою вертався додому. Назустріч йому за браму його дому вийшла його дочка єдина в колі дівчат з бубнами та співами. Вглядивши її, він роздер свою одежу і зарідав, згадавши свою обітницю. Але дочка сказала сама, що батько мусить сповнити свою обітницю, попросила тільки два місяці часу, щоб оплакати з подругами свій вік дівочий. Потім прийшла й віддала себе в жертву. Ся легенда та ще легенда про Ісаака наводить на думку про людські жертви у давніх ізраелітів.

Ефраїміти образилися на Іефая, що не кликав їх на війну, і з того почалася велика звада між галаадцями та ефраїмітами, ефраїміти були подолані. Тут у Біблії розповідається, що галаадці поставили варту на всіх бродях Іорданських і коли хто переходив Іордан, вони заставляли того промовити слово «шібболет» (колос), ефраїміти не могли його вимовити як слід, а казали «сібболет»,⁷²⁸ тут їх хапали і вбивали. При тому було забито 42000 ефраїмітів, каже Книга Суддів.

Північні племена одбивалися від мадіанітів та амонітів, південні ж вели затяту війну з філістимцями. Хоча Книга Суддів каже, ніби іудейці (Іудіне плем'я) забрали філістимські міста Газу, Аскалон та Ехрон, але ж, певне, вони не втримали своєї влади, бо філістимці були ще довго незалежні і при монархії жидівській. Філістимці були народом міцним і довго тримали в підданстві південні племена ізраельські, власне Данове плем'я. Ізраеліти завзято боронилися від філістимців, і спогади про сю боротьбу виразилися в легенді про Самсона, легендарного ізраельського героя з племени Данового, що розривав диких звірів, побивав ворогів осячними щелепами, палив чужі лани, прив'язуючи свічки лисицям до хвостів, роздирав найміцніші пута, і все те чинив силою, що була в нього у волоссі, коли ж його жінка Даліла обрізала те волосся, то сила пропала, Самсона взяли вороги. Але Самсонові ще раз вернулася сила і він побив усіх своїх ворогів, обваливши на них будову. Сю легенду вважають переробленим міфом про сонце-героя, що побиває ворожі сили силою своїх золотих кучерів-промінів. Самсон нагадує асирійських, вавілонських та перських героїв, що розривають диких звірів і всяких потвор, ті герої теж відносяться до сонцевого культу. Може, ізраеліти перейняли сю легенду від якого ханаанського племени, скоріш усього, від фінікійців, та й переробили її відповідно своїй вірі та історичним спогадам. На землі Данового племени було місто, що звалося Бет Семес — сонцеве місто.

В кінці Книги Суддів є два оповідання, що стоять якось окреме від розповідей про суддів. Перша розповідь про те, як Данове плем'я шукало собі землі і напало на мирне фінікійське плем'я (либонь, колонію міста Сідону), що жило в місті Лаїс. Даніти напали на сих «мирних та безпечних людей», спалили їхнє місто, збудували на місці його друге і назвали те нове місто Дан. Даніти пішли до одного чоловіка в гори Ефраїмські, украли у нього ідолів, що були в його оселі, переманили до себе левіта, що служив тим ідолам (знати, що в ті часи, либонь, самі левіти-святці не були такими монотеїстами, як потім), потім, коли було збудоване місто Дан, там

стояв крадений идол і то була святиня Данового племена, а левіт був там старшим святцем. Пізніше идол той був перенесений в місто Сіло, де була святиня і церква всього народу ізраельського.

Друга розповідь про те, як було покаране племено Веніамінове цілим народом ізраельським за злочинство, учинене над жінкою Ефраїмського левіта. Всі міста Веніамінові були спалені, всі люде вирізані, тільки 600 чоловік скрилося в горах. Але після такої лютої кари над цілим племенем ізраеліти пожалували, що так знищили ціле коліно Ізраеля, бо, окрім всього, вони ще зареклися, що не даватимуть од себе жінок заміж за веніамінців, отже, племено мало загинути або змішатися з чужинцями.

Сьому було ось як поражено: місто Ябес⁷²⁹ в Галааді не ходило карати веніамінців і в спілці не було, отже, ізраеліти напали на нього, всіх чоловіків і замужніх жінок вирізали, а дівчат віддали веніамінцям. Але дівчат галаадських було мало, всього 400, тоді видумали ще иншу раду: коли було урочисте свято в місті Сіло і дівчата водили святечні танки по виноградниках, веніамінці позасідали у виноградниках, похапали танечниць і взяли їх собі за жінок. Таким способом і присяга не була зламана, і племено ціле зосталося. При кінці сії розповіді додано: «В ті часи не було царя над Ізраелем і кожний робив, що сам хотів».

Наскільки історично певна ся розповідь, трудно зважити, але в ній одбилися спогади про ті страшні звади, що раз у раз повставали між племенами ізраельськими. Ті звади відбирали силу в народі ізраельського і робили легкими чужі завоювання. Філістимці звоювали три південних племена: Дана, Іуду та Забулону; загрожували і дальшим племенам. Ізраеліти зібралися проти них великим військом, несучи поперед себе Скриню Заповіту, що була тоді в місті Сіло під доглядом старого святця Гелі.⁷³⁰ Ізраеліти виступили на філістимців з великим одушевленням, але філістимці їх розбили і взяли в полон Скриню Заповіту. Ізраеліти були дуже тим збентежені, старий Гелі, почувши смутну новину, розбив собі голову

і вмер.^I Велика святиня, що провадила Ізраеля в обітовану землю, була в полоні у чужинців, Бог відступився від свого народу. Але філістимці віддали хутко назад Скриню Заповіту, бо думали, що їм небезпечно тримати чужого Бога.^{II} За те вони забрали в ізраелітів усю зброю і ковалів, так що навіть плужка направити не можна було без філістимців.

Тоді при тяжких обставинах знов прокинулася в Ізраелі віра. Біблія виставляє пророка Самуїла, ніби він навернув Ізраеля до давньої правої віри. Самуїл був з племені ефраїмського, він був пророком зроду. Пророком міг бути кожний чоловік, на якому «спочив Дух Божий», себто хто мав до того талан. Святцем же міг бути тільки левіт. Між святцями жінок не було, пророчиці бували не раз. Пророчий стан не був спадковим, святецький, власне, був ним. Святці чинили святі одправи і служили Богові по установлених законах, пророки провіщали людові божу волю, себто говорили промови на різні політичні і моральні теми в релігійному напрямку. Самуїл дав, як видно, міцнішу організацію пророчому стану. Він заснував школу пророків у своєму рідному місті Рамі в країні Веніаміновій. Такі школи були ще в Бетелі, в Гілгалі, в Єріхоні. Пророки жили там братствами, училися складати промови і набіралися духу пророчого при допомозі музики та співу; поезія та музика, видно, були дуже розвиті за часів пророків ізраельських. Штучними способами пророки доводили себе до нестяму і тоді імпровізували «Божі провісти», а люд їх слухав з увагою й страхом, уважаючи їх за «Божих людей». Вони і самі себе звали Божими людьми. Між ними часто бували люде з великим поетичним таланом, тямущі політики, але всі вони були дуже фанатичні люде, ненависні до чужих народів і чужих релігій. Тим фанатизмом тримався увесь люд ізраельський, але ж фанатизм той забив у людові ізраельському братське почуття до людей інших племен і вільну думку. Віра єднала ізраелітів між собою, але зробила їх вічними

^I Перша кн. Царств, гл. 4.

^{II} id. гл. 5—7.

чужинцями серед усіх народів. Ненависть до чужого люду і до чужої віри — от головний закон давньої гебрейської віри. Релігія і патріотизм складали у них одно.

Окрім святецтва і пророцтва, була ще одна встанова релігійна, се назорейство. Назорейство ізраеліти перейняли від єгиптян, і воно було відоме ще за часів суддів. Назореем звався чоловік, присвячений Богові зроду чи за молодих літ; навіки чи на який час. Часом батьки присвячували своїх дітей, часом чоловік сам себе присвячував. Назорей — присвячений — не повинен був ніколи (під час свого назорейства) стригти волосся і пити вина чи якого іншого хмільного напитку на знак того, що він чоловік, присвячений Богові. Се нагадує «обітниця», якими часто обрікали себе люде в середні віки, щоб догодити Богові, та й тепер між простим людом в звичай обітниця, напр., обітниця, щоб не носити ясної одежі, постувати в певні дні («понеділкувати»), не пити або не їсти чого-небудь. Се можна, до певної міри, порівняти з назорейством.

РОЗДІЛ IV

ЄДИНА ДЕРЖАВА. САУЛ, ДАВИД ТА СОЛОМОН

Після полону і повороту Скрині Заповіту Самуїл зібрав люд ізраельський в місто Міспа (Масіфат), казав їм постувати цілий день, покинути службу чужим богам і знищити святі діброви.¹ Біблія розповідає, що філістимці, боячися повстання, напали на ізраелітів, але Самуїл приніс Богові жертву, Бог послав велику бурю, філістимці збентежилися тим, і гебреям легко було одбити їх. Потім з того часу перевага була все на стороні ізраелітів. Але ж Самуїл не був військовим дотепним начальником, він навчав люд правої віри, розсужував йому, але на війні приходилося шукати собі інших начальників. Коли Самуїл став старий, то сини його стали судити людові, але судили не по правді, кривдили людей і були підкупними, задрими святцями. А вороги шарпали з усіх боків, і нікому було

¹ І кн. Царств, гл. 7.

зайнятися військовими справами. Дійшло до того, що треба було вибрати якого одного дотепного начальника, себто царя. Про початок монархії є три легенди в Біблії. В одній говориться, що ізраеліти прийшли до Самуїла і казали, щоб він їм вибрав царя. Він довго їх відмовляв, бо сам Бог йому сказав, що вибір царя — се зрада проти Божої влади, але даремне він виставляв монархічний стрій в темних барвах, люд стояв на своєму: «Вибери нам царя! Нехай нас судить і водить на війну».^I

Тоді Самуїл (знов по слову божому) обіцяв сам вибрати їм царя. І вибрав за царя пастуха Саула,⁷³¹ що прийшов до нього питати своїх загублених ослів.^{II} Самуїл помазав Саула на царство знов-таки по наказу божому. Через те всі царі ізраелітські звалися «помазанники божі». (При посвяченню царів їм зливався на голову святий олій, і то звалося помазанням на царство).

По другій легенді царь був вибраний по жеребу. Самуїл скликав люд в Міспа (Масіфат),⁷³² зібрав корогви усіх 12-ти племен і кинув жереба, жереб упав на корогву племені Веніамінового, тоді кинув на родини племені Веніамінового, упало на родину Маттарії,⁷³³ з родини сеї жереб випав на Саула. Саул же, почувши те, сховався, але Самуїл вивів його перед народ і записав у книгу царем.^{III}

У третій легенді говориться, що коли аммоніти напали на Ябес Галаадський, то Саул прийшов боронити його, скликавши військо ізраельське. Коли ж одбив аммонітів, то люд прославив його і обрав царем і Самуїл помазав його на царство.^{IV}

У всіх трьох легендах Саул описується, як простий пастух з племені Веніамінового, дуже сміливий і високий на зріст, головою вище від усіх людей.

Після сих легенд знов розказується, як Самуїл корив люд за те, що той вибрав собі царя. Видно, святці і пророки бачили в царській владі великий підрив своїй владі над людом. Однак

^I I кн. Ц. гл 8.

^{II} Id. гл. 9.

^{III} I кн. Царств, гл. 1, в 17-25.

^{IV} I кн. Царств, гл. 11.

Самуїл врешті обіцяв молитися Богу за люд і за царя, якщо тільки вони будуть жити в законі божому і слухати святецьких установ.^I

Саул зібрав постійне військо, над більшою його частиною він сам був начальником, над меншою син його Іонатан.⁷³⁴ Саул задумав вигнати філістимців з західного Ханаану, а вони тоді займали його аж до Йордану. Але ж у війська не було зброї, всі ковалі були в полоні. Іонатан пробрався у стан ворожий і там наробив гомону. Філістимці збентежилися, думаючи, що у них в таборі зрада. Та й справді невільники ізраеліти, що були в таборі філістимському, зараз же перейшли до своїх (при тому, запевне, набрали зброї у філістимців), окрім того, прийшли на поміч ті ізраеліти, що повтікали раніше в гори від філістимців, надійшов Саул з військом, і філістимці були подолані. Тоді Саул почав походи на різних ворожих сусідів: мавітів, аммонітів, едомітів, амалекітів, і «де лиш обертався, скрізь був переможцем».^{II}

Саул був одважним і дотепним вояком, але незгоди з святцями та інтриги двірські позбавили його енергії і згубили його. Вже з самого початку царювання Саулового між ним та Самуїлом почалася незгода. Хоч Саул дуже поважав і слухав Самуїла (себто, мусить бути, святецької партії), проте Самуїл раз у раз знаходив причини до нагани царя від імені Ягве. Під час війни з філістимцями Саул просив Самуїла принести поданок Богу. Самуїл обіцяв прийти через 7 днів, але не прийшов у призначений час. Військо Саулове, прождавши даремне, хотіло вже розходитись, але Саул, бачивши, що не дочекається Самуїла, приніс сам поданок. Якраз при кінці оруді надійшов Самуїл і почав гостро дорікати Саулові за сваволю, кажучи, що за таке злочинство (самовільне принесення поданку без святця) Бог відступиться від Саула і вибере собі іншого царя, що буде слухати волі божої (і святецької, звичайне).^{III}

^I Id. гл. 12.

^{II} I кн. Царств, гл. 14.

^{III} I кн. Ц. гл. 13, в. 5-14.

Другого разу, коли Саул ішов на амалекітів, Самуїл наказав йому вирізати всіх амалекітів без розбору: старих і малих, чоловіків і жінок, і навіть бидло амалекітське. Але Саул пожалував усього нищити, зоставив живим царя амалекітів, тільки полонив його, пожалував теж бидла, яке було краще. Коли довідався про те Самуїл, то знов почав дуже суворо докоряти Саулові, хоч Саул дуже уклінно перепрошував його, кажучи, що він зоставив бидло для поданків і що то люд його примусив так зробити. Але Самуїл не дався перепросити і сказав знов, що Бог кається, що настановив Саула царем, і що тепер він має вибрати іншого царя. Потім він прокляв Саула і, окрім того, власною рукою зарубав царя амалекітів. Після сього він пішов у Раму і не бачився з Саулом аж до смерти.^I

В сих легендах видно міцну боротьбу фанатичних святців, що боялися втратити свою владу над людом і царем, і молодого царя, що не увійшов ще в силу і боявся святців, що завжди ховалися за Боже слово. Спершу Саул слухав безперечно ради Самуїлової, але потім, через те що йому противний був сліпий святецький фанатизм, він почав мати власний розмисл у військових справах, тоді почалася одкрита боротьба з святцями, а ще більше їхні потайні інтриги, бо все-таки хоч царська влада була ще недавня, але вже її приходилося боятися. Після розриву з Саулом Самуїл пішов у Белеєм (Віфлеєм),⁷³⁵ місто коліна Іудиного, нібито для принесення поданків і там потай помазав на царство Давида,⁷³⁶ сина Іесея, багатого обивателя.^{II} Після того Давид стає служити при дворі Саула, доходить все вищого положення і далі стає небезпечним сперечником цареві. Може здатися дивним, що Давид, буди помазаним на царство самим Самуїлом, одразу не став царем, а боровся з Саулом аж до самої його смерти. Але ж святецького призволення ще не досить, щоб стати на місце царя, обраного цілим народом по волі народній. Саул і син його Іонатан були дотепні, одважні вояки, люблені військом і народом, отже, треба було

^I I кн. Ц. гл. 15.

^{II} I кн. Цар. гл. 16, в. 1-13.

мати за собою чимало заслуг і слави, щоб ставитися проти царя і царевича. Окрім того, можна думати, що все ж в ті часи святці ще не були такими дуже сильним, як пізнійше, бо инакше вони б не скінчили на прокляттях, а настановили б собі іншого царя по своїй мислі.

Про те, як Давид дістався до двора, є скілька різних легенд. В Біблії (книга Царств) вони описані одна по одній, дарма що вони між собою зовсім суперечні.

В першій легенді говориться, що Давид дістався до двора через свою музику. Царь Саул мав напади божевілля («злий дух нападав на нього»), либонь, святецькі сперечки та прокльони звели його з ума, йому царедворці порадили взяти якогось музику, щоб розважав його в такі тяжкі години. Саул згодився на те, і йому спровадили Давида, що добре грав на арфі, Давид від того часу зостався назавжди при дворі. «Коли злий дух нападав на Саула», Давид брав арфу і грав, Саул слухав, розважався, і «злий дух відступав від нього».¹

По другій легенді Давид за свою одвагу зостався при дворі. Коли наступили філістимці, то їхній ватаг Голіат⁷³⁷ із Гета став викликати ізраелітів на герць, але ніхто не одважувався вийти, бо Голіат був чоловік величезний і дужий. Саул обіцяв тому, хто подолає Голіата, дати велику надгороду: дати свою дочку за жінку і зробити його родину вільною назавжди. 40 днів ніхто не виходив, аж нарешті прийшов Давид, він був молоденьким хлопцем пастухом і приніс своїм братам воякам їсти з дому. Він вийшов на Голіата без зброї (вона здалась йому тяжкою), тільки з пращею. Він пробив Голіатові голову камінем з пращі, а потім одрубав тую голову власним мечем Голіата. Давид поніс голову Голіата до Саула, і Саул зоставив його при дворі, а царевич Іонатан став його вічним другом і побратимом.¹¹ Що се легенда, видно хоч би з тої розповіді, ніби Давид поніс голову Голіата в Єрусалим, а відомо, що Єрусалим не був тоді містом ізраельським. Та й в дальшій книзі (друга

¹ І к. Ц. гл. 16, в. 14–23.

¹¹ І к. Цар. гл. 17–18, в. 1–4.

книга Царств) говориться, що Голіата забито вже за царювання Давидового. Але ці легенди про Давида були зложені в Іудеї, а Давид був наймилішим героєм іудейським, через те до нього було причеплено багато різних величних вчинків.

В Біблії довго розповідається про відносини Саула до Давида, і скрізь по більшій частині правда на стороні Давида, але ж се виходить так через те, що вся справа описана істориком іудейським. Навсправжки, певне, було те, що Саул бачив у Давидові сперечника, підставленого святецькою партією, при тім чоловіка хитрого і дотепного, сам же Саул не вмів провадити скритої боротьби, а почав просто, одкрито змагатися, коли побачив небезпечність.

В Біблії справа розповідається так. Коли Давид почав здобувати собі дуже великої слави на війні, то Саулові стало заздро і одного разу, коли Давид грав перед Саулом, то Саул кинув на нього списом, щоб забити його, але промахнувся. Проте одкрито стратити Давида Саул не зважається, «боїться», а замість того посилає його в найбільші бої, щоб там його забили, а сам обіцяє дати йому свою дочку заміж. Проте Давид виходить все переможцем і бере за себе меншу дочку Саулову. Тоді Саул наказує царедворцям вбити Давида, але жінка випускає Давида вікном і той втікає геть з міста в Раму, до Самуїла в пророчу школу. Саул іде за ним у Раму, але там на нього сходить дух пророчий під впливом зібрання пророків, і він «почина провіщати». Давид тим часом утікає далі. Іонатан, друг його, помагає йому втікати від Саула, а сам тим часом раз у раз просить у Саула, щоб той простив Давида, але Саула се ще гірше гнівить, і він ганяється скрізь за Давидом, щоб його забити. Двічі Саул сам попадається в руки Давидові, але Давид випускає його живим і здоровим, бо не одважується «здійняти руку на помазанника божого». Давид утікає від Саула до найстаршого святця Абімелеха, але Саул приходить туди, в місто Неб, і руйнує його, дарма що воно було місто левітське. Давид втікає звідти, перше ховається по печерах, а потім іде просити захисту у філістимців. Царь філістимський його приймає і дає йому місто Секелаг. Давид поселяється там, і набірає собі

ватагу з різних утікачів ізраельських, і ходить з нею на розбої до сусідніх племен. Він розбиває чужі міста, окрім ізраельських, і всіх мешканців вирізує впень, щоб вони не доносили цареві філістимському про його розбої. Цареві ж філістимському він каже, що ходить розбивати до ізраелітів. Царь йому вірить і поклада велику ласку на нього. Одного разу була війна у філістимців з ізраелітами і царь філістимський хотів узяти Давида з собою на війну, але князі філістимські відмовили його, бо не вірили Давидові. Таким способом Давид не був примушений іти на своїх або зрадити свого царя.¹

Тим часом Самуїл умер, але ворогування святців з Саулом не скінчилося. Саул збірався йти на філістимців, але недобрі прочуття мучили його. Він хотів, по давньому звичаю, «попитати Бога» (себто святецьких оракулів і пророків), чи щаслива буде війна. «Але Бог не говорив до нього ні в снах, ні в привидженнях, ні через пророків». Тоді Саул пішов у місто Ендор до ворожки, перебраний в іншу одежу і вночі. Ворожка не хотіла перше ворожити, боялася, бо сам царь Саул по наказу Самуїла заборонив під страхом смерти займатися ворожбою (сеї закон, звісно, не чіпав святців та пророків). Але Саул заприсягся Богом, що ворожці ніхто не зробить лиха, тільки нехай вона викличе йому Самуїла з того світу. Самуїл з'явився, Саул упав ниць перед ним і питав його, що робити, як одбитися від філістимців, як привернути божу ласку до себе. Самуїл, замість поради, сказав Саулові, що Бог навіки відступився від нього, і що Давид стане по ньому на царство, і що завтра Саул і його син Іонатан будуть забиті, і військо їх розбите філістимцями. Саул вжахнувся від сих грізних слів і, зомлілий, упав додолу.^{II}

Ся легенда, єдина в Біблії, показує слід віри в загробне життя, більш сеї віри не видно ніде.

Другого дня Саул пішов на війну, бо наступили філістимці. Але військо ізраельське було розбите, три сина Саулові забиті, між ними Іонатан. Сам Саул, тяжко ранений, просив свого

^I 1 кн. Царств, гл. 18–28, в. 2, гл. 29.

^{II} 1 к. Царств, гл. 28, в. 3–25.

джуру, щоб той добив його, щоб не довелося умерти від руки ворожої. Але джура не посмів того зробити. Тоді Саул кинувся на власний меч і заколовся, джура його зробив собі так само. Другого дня прийшли філістимці, взяли мертвого Саула і синів його, одрубали їм голови, зброю їхню однесли в церкву Астароти, а тіла почепили на мурах у місті Бетсані. Як почули про те мешканці міста Ябеса Галаадського (що його колись Саул відборонив від аммонітів), пішли вночі, здійняли тіла Саула і його синів, принесли в Ябес, спалили їх, кості ж поховали в діброві біля Ябесу і постували по тому сім днів.^I

До Давида в Секелаг прибіг чоловік амалекіт (по варіанту ізраеліт-утікач) і приніс йому звістку, що військо ізраельське розбите, Саул та Іонатан забиті. При тому розказав гонець, що він знайшов Саула ще живого і добив його, бо сам Саул просив себе добити. Либонь, думав гонець, що Давидові буде мила ся звістка, але ж Давид казав його забити за те, «що він не побоявся здійняти руку, щоб погубити помазанника Божого».^{II} І плакав Давид по Саулові, а ще більше по своєму другові Іонатанові, і зложив на смерть їх пісню жалібну.^{III}

Історія панування Саулового аж до його смерти розказана в першій книзі Царств (в жидівських списках вона зветься першою книгою пророка Самуїла). Друга книга Царств і третя до 11-ї гл. зайняті історією царювання Давида і сина його Соломона. Історія ся (від Саула до Соломона) займає в Біблії теж частину книги, званої Параліпоменон (себто останок або додаток).

Після смерти Саула філістимці зайняли велику частину західної Палестини. Зостанки війська Саулового з начальником Абнером перейшли за Йордан в Галаад, там Абнер посадив на царство Саулового сина Ісбаала⁷³⁸ (або Іевостея) і той був царем над Галаадом, Ефраїмом і Веніаміном, вся його держава звалася царством Ізраеля. Давид же заснував на полудні царство Іудіне. Спочатку Давид царював тільки над країною племени Іудіного і сидів у місті Геброні,⁷³⁹ головному місті

^I I Кн. Царств, гл. 31.

^{II} II кн. Ц. гл. 1, в. 1-16.

^{III} II кн. Ц. гл. 1, в. 19-27. Сю пісню учені вважають справжнім Давидовим твором, отже, теж давнім твором поезії гебрійської.

Іудіного племені. Сім літ ворогувало Давидове царство з царством Саулового роду, але царство Ізраеля змагалося, поки при Ісбаалові був Абнер, коли ж Ісбаал посварився з Абнером за одну Саулову жінку, Ріспу, то Абнер покинув його і перейшов до Давида. Давид прийняв Абнера дуже ласкаво і доручив йому начальство над військом, але Абнера хутко забив Іоав, іудейський начальник над військом Давидовим¹ за те, що Абнер колись забив його брата. Хутко після того Ісбаала забили слуги його і голову його принесли Давидові, але Давид самих їх смертю покарав замість надгороди, щоб показати, ніби він не радується з біди Саулового роду. По смерті Ісбаала старшини з царства Ізраеля прийшли до Давида в Геброн і признали його своїм царем.¹¹ Давид довідався, що в Галааді зостався син Іонатана, кривий на обидві ноги, він покликав його до свого двору і зоставив його при собі у шані «в пам'ять Іонатана», знати, Давид не вважав небезпечним зоставити живим на світі такого Саулового нащадка. Але зоставалося ще сім Саулових нащадків, два сина і п'ять онуків, тих треба було десь подіти. На той час настав голод в країні і святці сказали, що то Бог карає ізраелітів за те, що Саул колись побив мешканців міста Габаона⁷⁴⁰ (хоч се сталося теж за порадою святців, бо габаонці були з племені амморейського). Тоді Давид послав до габаонців і спитав, чим має їх загодити за Саулову кривду. Вони сказали, щоб Давид їм віддав сім князів із Саулового роду. Він їм віддав два сини Саулової жінки Ріспи і п'ять синів дочки його. Габаонці повісили їх (чи розп'яли) на горі. Так вони вісили від початку жнив до осінніх дощів (себто пів року). Мати ж їхня Ріспа⁷⁴¹ сиділа при них увесь час день і ніч і стерегла їхні тіла від птаства та хижих звірів, аж поки Давид змилювався і послав,

¹ Іоав був дотепним вояком, але Давид, либонь, боявся, щоб той не стався спречником проти нього, як колись сам Давид проти Саула, через те не любив його і часто робив йому усякі прикrostи, хоч і боявся одкрито забити його чи прогнати геть від себе, а може, й не хотів позбавити себе такого одважного вояка, яким був Іоав.

¹¹ II кн. Цар. гл. 2–5. (В рукопису посилення мало продовження: «II кн. Цар. гл. в-е в. г., кн. I Параліпоменон гл. ai. в. а-г.».—Ред.)

щоб їх здійняли і поховали в землі Веніаміновій, в країні їхнього батька Саула, туди ж Давид казав перенести і кости Саула та Іонатана, що були поховані в Ябесі Галаадському. Так скінчився рід Сауловий.¹

Тільки від царювання Давида починається певніша хронологія в історії ізраелітів. 1055 рік вважається роком смерти Саула, після нього Давид царював сім літ над Іудиним царством, а тридцять три над усім Ізраелем, отже, всіх 40 літ.¹¹ Спочатку Давид сидів у Геброні, головному місті Іудейському, але коли став царем над усім Ізраелем, то в Геброні стало невигідно сидіти, бо він був скраю Палестини, дуже далеко від Іордану і від осередку царства Ізраелевого. Тоді Давид пішов на іевусеїв у країну Веніамінову і обложив Іевус, дуже міцне місто іевусейське, хутко звоював його, і забрав іевуськи окопи на горі Сіоні, і туди переніс Скриню Заповіту. Се перенесення обходилося великим святом народнім, з музикою, співами і танками. Сам Давид у святечній одежі танцював перед процесією, що несла Скриню Заповіту. Його жінка Мелхола, дочка Саулова, дивилася на тее з вікна і насміхалася з Давида, що танцював привселюдно, за те, кажуть, вона не мала дітей до смерти. Після перенесення Скрині Заповіту місто Іевус стало осередком політичним і релігійним всього Ханаану і стало називатись Єрусалимом. Єрусалим був оточений з трьох боків потоками Кедроном та Гінномом і побудований на трьох горах — Сіоні, Мілло⁷⁴² та Морії. Давид збудував замок на Мілло,

¹ II кн. Цар. гл. 9. гл. 21, в. 1–14.

¹¹ В початку царювання Давид казав перелічити, скільки є всіх ізраелітів, гідних до війська, певне, хотів утворити собі постійне велике військо. Сей перепис народній дуже не подобався людові. Потім утворилася легенда, що Бог покарав за се Давида і царство його, тільки дав на вибір Давидові, чим він хоче, щоб Бог покарав його, чи щоб було 7 літ голоду, чи 3 місяці війни нещасливої, чи три дні чуми? Давид вибрав чуму. Від неї згинуло 70 000 народу, а як дійшло до Єрусалиму, то царь почав дуже молитись і плакати і поставив Богові олтарь в Єрусалимі (пізніше на тому місці стала церква Соломонова) і Бог одвернув чуму від Єрусалиму і всеї країни. Деякі вчені ставлять сей перепис в кінці царювання Давидового. (II кн. Цар. гл. 24, кн. I Парал. гл. 21).

на Морії дозволив людові селитись, а на Сіоні собі дворець збудував, покликавши до того фінікійських майстрів.^I

Давид з'єднав собі прихильність і святців, і війська, тим то Єрусалим став одразу найвидатнішим святецьким і військовим містом, хутко розрісся, і заселився, і з іевусейського села став міцним, багатим, людним містом. Єрусалим міг називатись іудейським містом, хоч і стояв на землі Веніаміновій, бо в ньому сиділи царі іудейської династії, а все царство їхнє звалося царством Іуди. Давид навчився від філістимців військових способів і при помочі свого і найманого війська зробив свою державу міцною і страшною для ворогів сусідів.

Філістимці задумали спинити зріст потуги іудейської. Вони напали на Іудею, втаборились у Віфлеємі і розійшлися по всій долині Рефаїм. Давид окопався в печері Одолламській, де він колись ховався від Саула, зібрав до себе своє найкраще військо з тих людей, що були з ним ще в Секелазі філістимському, при помочі їх він одбив філістимців і примусив їх вибратися за границі Іудеї. Але ще вони не раз нападали на Іудею, і, видно, вони були дуже сильним народом, бо з ними Давид не одважувався так розправлятися пожарами та різнею, як з іншими племенами. Однак все-таки Давид переміг філістимців і, здається, потім вони не раз служили в царській сторожі при Давидові, принаймі часто царські гонці та слуги звалися Кретім або Пелетім (себто філістимці). Давид спочатку завжди ходив сам з військом на війну, але одного разу мало життя не втеряв, і тоді його вояки просили, щоб він більше не ходив сам на війну, щоб не наражати свого життя «світла Ізраеля».^{II}

З моавітами теж прийшлося довго боротися. Давид не був їм вдячний за те, що вони колись переховували його родину від Саула, тоді як сам він (Давид) ховався у філістимців. Легенда говорить, що Давид, звоювавши моавітів і забравши

^I II кн. Цар. гл. 5, в. 4–16; гл. 6. Кн. I Парал. гл. 18, в. 4–9; гл. 13, 14, в. 1–7; гл. 15, в. 25–29; гл. 16.

^{II} II кн. Цар. гл. 5, в. 17–25; гл. 21, в. 15–27; гл. 23, в. 8–16; кн. Пар. гл. 11, в. 11–19, гл. 14, в. 7–17.

великий полон, клав бранців-моавітів на землю і міряв їх шнуром, «два шнури людей віддавав на смерть, а два шнури зоставляв живими». Моавіти були подолані і платили Давидові податки. Сірія (країна на північ від Ханаану) була поділена на малі держави, що вічно ворогували межі собою. Давид скористав з їхнього ворогування і, помагаючи одним проти других, з усіх по черзі брав здобич і дарунки. Управившись з північними сусідами, Давид обернувся на полудень і приборкав едомітів та ідумеїв, виславши ідумейського царя в Єгипет та вчинивши велику різню в Ідумеї. Коли вмер царь аммонітів, що теж помагав колись Давидові, то Давид послав послы до його сина з словами потіхи, але новий царь аммонітів не повірив щирости Давида, думаючи, що ті послы прийшли з потайним заміром вивідати військові сили країни, отже, взяв послів, обстриг їм по пів бороди, і обкроїв одержу, і так пустив назад до Давида. Давид послав військо на аммонітів під начальством Іоава, дотепного старого вояка; аммоніти покликали до помічі сірійян, а ті були раді нагоді скинути з себе ярмо іудейське. Однак Іоав з своїм братом Абисаєм подолав обидва народи. Але аммоніти хутко зняли знов повстання, і сірійські народи знов до них пристали. Після довгого змагання Давид побив сірійян. Іоав же подолав аммонітів, обложив їхнє головне місто Раббат-Аммон, і, коли вже воно почало подаватися, він послав по Давида, щоб була Давидові та честь, ніби він сам подолав аммонітів. Давид зруйнував Раббат-Аммон, а мешканцям завдав такі муки, що їх не постидались би й самі асірійці. І так він розправився з усіма містами аммонітськими.¹

За Давида жидівське царство дуже розширилось і набралося сили, тільки фінікійці були незалежні, але Давидові не було чого їх зачіпати, бо вони панували над морем, а його державі не загрожували. Давид був у згоді і спілці з фінікійцями і навіть спроважував од них з Тіру будівничих і матер'яли, коли почав будувати собі оселю в Єрусалимі. Давид збудував собі великий дворець, запровадив велику розкіш, набрав силу

¹ II кн. Цар. гл. 8, гл. 1-11, в. 1; гл. 12, в. 26-31. Кн. I Пар. гл. 18-20.

царедворців і великий гарем. Звичаї настали зовсім інші, ніж за Саула. Ще в Геброні Давид мав шестеро жінок, ставши царем ізраельським, він узяв ще скільки жінок Саулових, а тоді почалися нескінченні звади та інтриги, як то буває по всіх царських дворах на сході. Звичаї почалися дуже розпущені. Одного разу Давид побачив, сидючи на покрівлі свого дому, дуже гарну жінку, що купалася. Вона звалася Вірсавія (Бетсаба),⁷⁴³ чоловік її служив у війську, що стояло облогою під Раббат-Аммоном. Давид наказав Іоаву послати чоловіка Вірсавії в найстрашніший бій, там його й забито, Давид же потому взяв до себе Вірсавію. Пророк Натан дуже ганив Давида за такий вчинок, Давид каюся перед Богом, але жінку все-таки зоставив при собі.¹ Родина Давидова пішла в його слід. Старший син його Аммон закохався в Тамару, свою сестру по батькові, обманом закликав її до своєї хати, тяжко скривдив її, а потім, коли вона наскучила йому, казав своєму слугі вигнати її геть. Тамара пішла до свого рідного брата Абсалона (Авессалома)⁷⁴⁴ і просила помститися за неї. Давид же нічим не скарав Аммона. Через два роки Абсалон покликав до себе Аммона на свято збору винограду і забив його. Потім втік до царя гессурського, свого діда по матері. Іоав стороною порадив Давидові вернути Абсалона до себе, Давид вернув його, дозволив жити в Єрусалимі, тільки заборонив йому показуватися при дворі. Пізніше Іоав посварився з Абсалоном. Абсалон, боячись, щоб батько не одібрав від нього спадку, пішов в Геброн і там почав повстання проти Давида, назвавшись царем іудейським і набравши велике військо. Певно, повстання було ведено зручно, бо велика частина люду пристала до Абсалона, Давид же мусів утікати з Єрусалиму в пустиню Арабську з царедворцями, сторожею своєю і 600 філістимцями з Гета, що служили у нього. В Єрусалимі при Скрині Заповіту Давид лишив святців, що мали йому давати знати про все, що діятиметься в Єрусалимі. Коли Давид ішов у пустиню Арабську, на дорозі стрів його родич Саулів Сімей і почав його тяжко проклинати. Давид не

¹ П к. Ц. гл. 11, в. 2-12, в. 25.

дозволив, однак, забити Сімея за те, кажучи, що, може, колись Бог віддасть добром за ті прокльони. Абсалон сидів тим часом на царстві в Єрусалимі. Хутко святці донесли Давидові, що Абсалон хотів послати забити його, але святець Хусія (шпиг Давидовий) йому відрадив се, а порадив зібрати військо з усієї країни. Таким способом Абсалон стратив багато часу, а Давид тим часом зібрався на силі, перейшов з сильним, хоч невеликим військом через Іордан в східну Палестину, Абсалон же пішов собі в Галаад. Давид розділив військо між начальниками Іоавом, Абісаєм та Ітаєм-філістимцем. Давид послав їх за Абсалоном, наказуючи не вбивати його, а полонити живого. Абсалон бився з ними в Ефраїмській діброві при горах Абарімських, військо його було розбите, а сам він, втікаючи лісом на ослі, зачепився волоссям і повис на дереві. Іоав надбiг і казав воякам здійснити його на три списи. Коли Давид довідався про смерть Абсалона, то гірко плакав: «Сине мій, Абсалоне, краще б я вмер замість тебе!» Але Іоав гостро сказав цареві, що нічого плакати по зрадливому синові і тим ображати військо, що зоставалося вірне своєму цареві. Царь мусів покинути свій жаль і вийти до свого війська. Видно, в той час Давид дуже слухав Іоава, хоч і ненавидів його.¹

По смерті Абсалона ізраельське царство знов признало Давида царем і хотіло з'єднатися з Іудиним царством, але хутко згода та пропала. Вертаючися в Єрусалим, Давид послав до старшин іудейських, щоб вони йшли зустрічати його при іорданському броді. Старшини ізраельські образилися, що царь показав більшу прихильність до іудеїв, ніж до них, і з того знов почалася звада. Веніамінець Себа здійняв повстання проти Давида, до нього пристали всі ізраеліти. Давид настановив начальником Амассу, що був начальником у Абсалона, і наказав йому зібрати іудеїв. Але Аммаса дуже пеняво взявся за діло, так що знов прийшлося вдатися до Іоава. Іоав погнався хутко за Себою, дорогою ж убив свого сперечника Амассу, як колись убив Абнера. Потім догнав і обложив Себу в місті Абелі. Після

¹ II к. Цар. гл. 13–19, в. 8.

ради одної жінки мешканці міста Абеля взяли Себу, зрубали йому голову, а тіло кинули іудеям. Тоді Іоав відступив, не руйнувавши Абеля, й вернувся в Єрусалим.^I Більше Давид не відбірав од нього начальства над військом.

У Давида зосталося ще два сина від старших жінок: Адонія та Соломон. Соломон був сином Вірсавії, найлюбішої жінки. Адонія боявся, щоб царство не перейшло до Соломона по смерті батька, і задумав стати царем ще за життя старого батька. Адонію підтримували Іоав і святець Абіатар. Адонія вже починав набіратися царських звичаїв, і Давид не боронив йому. Але Вірсавія і Натан пророк (той самий, що ганив царя за Вірсавію) запобігли тому. Вірсавія нагадала Давидові, що він присягався настановити її сина Соломона на царство по собі, Натан підтримав її, і Давид відновив свою присягу Вірсавії. Натан і святці, не гублячи часу, об'явили Соломона царем і помазали його на царство урочисто. Адонія в той час бенкетував з своїми прихильниками, і, почувши радісні гукання люду, що славив нового царя, втік, і сховався при олтарі. Соломон обіцяв залишити його живим, якщо він шануватиметься.^{II}

Умираючи, Давид наказав Соломонові, щоб він не дав спокійно вмерти Іоаву і Сімею, що проклинав його за рід Сауловий. Хоч Давид і присягався не карати Сімея, але ж зважив, що та присяга не обходить нового царя. Так розпорядивши, Давид умер. Він був похований в Єрусалимі.^{III}

Святці і народ жидівський прославили Давида як ідеал царя, простивши йому всі гріхи за побожність і одвагу. Давид, правда, заснував сильну державу іудейсько-ізраельську, і за його часи жиди мали найбільшу силу. Слава Давидового царства і досі сяє перед жидами в ідеальному світлі. Давида легенди вславили поетом і музикою.^{IV} Багато побожних пісень (псальмів) відносить легенда до царя Давида,^V так само як до

^I II к. Цар. гл. 19, в. 9; гл. 20.

^{II} III к. Ц гл. 1, в. 5–53.

^{III} III к. Цар. гл. 2, в. 1–10. I Кн. Парал, гл. 23, в. 1, гл. 29, в. 23–30.

^{IV} I к. Ц. гл. 16, в. 18.

^V II к. Ц. гл. 1, в. 19–27, гл. 7, в. 18–29, гл. 22, гл. 23, в. 1–7. Кн. Пар. I, гл. 16, гл. 17, в. 16–27; гл. 29, в. 1–19.

Моїсея всі головні закони. Але насправжки від Давида зосталося власних творів мало що більше, ніж від Моїсея. Хіба тільки пісню на смерть Саула та Іонатана можна уважати напевне Давидовим твором, а то все було пізніше писано.

Коли Соломон став царем, то Адонія мусів уже покинути думку про царювання. Він просив тільки через Вірсавію, щоб Соломон дав йому наймолодшу жінку з Давидового гарему, але Соломонові здалося, що Адонія починає вже далеко сягати в своїх бажаннях, і казав його забити в той же день. Святий Абіатара, що колись був прихильником Адонії, Соломон не забив, бо Абіатар носив колись Скриню Заповіту, але все-таки вигнав його з Єрусалиму. Іоав, чуючи біду, втік у церкву, але Соломон казав його забити при олтарі, близько того часу він казав забити й Сімея. Певне, авторам Біблії сі вчинки не здавалися лихими, бо зараз після них розповідається, як Бог з'явився у сні Соломонові і обіцяв дати йому все, чого він забажає. Соломон просив у Бога мудрости. За таке розумне бажання Бог дав йому і мудрість, і ще багатство та славу, хоч їх Соломон і не просив. На доказ мудрости Соломонової розповідаються його мудрі суди над людьми.

Мирне царювання Соломонове так само вславилося між людом ізраельським, як і війни Давидові. Соломон нових завойованнів зробив мало, а більше дбав, щоб утримати те, що завойовав Давид. Царство ж його сягало дуже далеко: від верхівля Евфрату аж до Філістимії⁷⁴⁵ і до границь Єгипетських, правда, що тільки сторона, заселена ізраелітами, була під його безпосередньою владою, а решта країв тільки податки платила або була у військовій спілці з Соломоном. Для охорони своєї держави Соломон побудував замки в різних містах і тримав завжди готове військо, при ньому 12000 кінного війська і 1400 повозів бойових. Соломон завжди був у спілці з тірським царем Пірамом і з царем єгипетським, що дав за Соломона свою дочку. Царь той зветься в Біблії просто фараон, думають, що то був якийсь царь XXI династії. Ся єгипетська царівна була, здається, головною царицею, окрім неї, Соломон мав ще багато жінок-чужинок. Перший син Соломоновий Регабеам⁷⁴⁶ вродився

від аммонітянки. В Біблії говориться, ніби Соломон мав аж тисячу жінок, а з них сімсот звалися царицями, може, то були дочки підданих князів і князів спільників.

Найвидатніше діло Соломоного царювання було збудування церкви єрусалимської. Матер'яли для тої церкви збірив ще Давид, він грабував по чужих краях золото, срібло та мідь і складав в Єрусалимі. Але не йому судилося збудувати велику святиню ізраельського народу.

В Біблії говориться, ніби Бог устами пророків сказав Давидові, що не може Давид збудувати церкви Божої, бо дуже багато пролив крови на своєму віку. Правда, що Давидові ніколи було займатися будовами за війнами та за крайовими звадами. Ізраеліти не могли самі вибудувати гарної церкви, хист у них не був ніколи добре розвинений. Царь тірський Гірам,⁷⁴⁷ той самий, що помагав Давидові будувати дворець, послав своїх будівничих до Соломона, а Соломон платив йому за те 20 000 мірок пшениці і 20 000 олії річно. Гірам послав Соломонові кедрів, та кіпарісів ліванських, та будівничих, а робітників Соломон збірив з свого царства 30 000; щомісяця виходило з них на роботу по 10 000, так що люде перемінялися кожний місяць і мали відпочинку по два місяці. Робітники ті набіралися більше з ханаанських подоланих племен. Церква будувалася з тесаного великого каміння на горі Моріа, була то будова на чотири кутки, 60 локтів завдовжки, 20 л. завширшки і 30 л. заввишки. Розділялася церква стіною на дві нерівні частини, одна, більша, звалася Свята, а менша — Свята Святих (себто Найсвятійша). На схід був зроблений портік, вищий від самої церкви, певне, подібний до єгипетських пілонів. Перед портіком стояли дві бронзові колони. В Святій стояв олтарь для пахощів, світоч на семеро свічок і стіл для хліба поданкового. В Святій Святих стояла Скриня Заповіту під дерев'яними позолоченими херувімами, думають, що то були крилаті бики або леви.¹ По боках церкви було по три поверхи кімнат.

¹ Скорійше вони могли бути подібні до асирійських ангелів чотирокрилих і шестикрилих.

Уся церква обведена була огорою, що утворювала скільки дворів. Стіни церкви були камінні, облицьовані деревом кедровим та кіпарісним. Покраси в церкві були з дерева позолочені, тільки деяке церковне начиння зовсім золоте. Покраси були зроблені на шталт фінікових пальм, квіток та херувімів, були там і леви, і воли, принаймі «море мідяне» (велика чаша для поданків) стояло на 12 крилатих волах. Були, здається, і Асури (Феруери),⁷⁴⁸ принаймі спогадуються якісь «колеса, наче колеса од воза, а руки в них, і шиї, і спини, і обличчя вилиті з міді». Може бути, що всі оті чужі символічні постаті були в ізраельській церкві тільки для покраси, а не мали релігійного значіння. В церкві ще стояв великий олтарь для палення жертв, і золотий стіл для складання дарів, і чаші для зливання, і багато золотого начиння.

Церква будувалася сім літ. При посвяченні її відбулося велике свято. 22000 волів і 20000 баранів були спалені на поданок Богові на новому олтарі. Дим був такий великий, що аж святці не могли стояти при олтарі, Соломон сказав, що то сам Бог сидить в церкві посеред диму. Після молитов і гімнів при посвяченню церкви Соломон благословив народ і просив Бога, щоб він вислухав і сповнив усяку молитву, яку до нього засилатимуть з сеї церкви. Сім днів було велике народне свято посвячення церкви, люде пили і їли на царські кошти і тільки на восьмий день розійшлися. Щороку в церкві ерусалимській святкувалися три урочисті свята польові і церковні. Пасха (весняне свято і разом з тим спогад виходу з Єгипту), Свято Жнив (літнє свято), або Свято Сурм (спогад вселення в Ханан і завоювання Єріхону) і свято Наметів, або Свято Обжинок (осіннє свято в пам'ять того, що ізраеліти жили в наметах довго, вийшовши з Єгипту). Від часу, коли збудувалася церква (1004 р. до Р. Х.) Єрусалим переважив давні святі ізраельські міста: Гілгал, Габаон, Міспа, Раму, Сіло, а хутко стався єдиним містом божих одправ і осередком релігійного життя.

Але, заснувавши велику святиню для рідної віри, Соломон не був немилосердний до людей чужої віри, навіть Біблія закидає йому надто велику прихильність до чужих релігій. Може,

він просто хотів ужити іншого політичного способу, ніж Давид, в обходінні з крайовими народами, що мали іншу віру: Давид їх гнітив і приводив до покори огнем та мечем, Соломон же будував церкви їхнім богам і тим еднав собі їхню прихильність. «Він служив Астарті сідонській, Мількомові аммонському, Хамосові моавському поставив олтарь на горі проти Єрусалиму, і Молохові аммонському». Біблія об'ясняє се тим, що ніби чужинки — жінки Соломонові мали на нього великий вплив. А може, власне лагідність в обертанні з чужинцями зробила те, що чужі князі охоче давали своїх дочок до двору Соломонового.

Дбаючи за віру та церкви, Соломон не забував і власної розкоші. 13 літ будував він собі новий дворець в Лібанській діброві. В тому дворці було скільки подвіррив, оточених колонадами та рядами кімнат в три поверхи. Був там Портік Суду (певне, подібний до єгипетських саль з колонами), там стояв престол Соломоновий з золота та слонової кости, при ньому було шість сходів з левами по кінцях. Дворець той стоїв дуже дорого, і Гірам (що строїв і сей дворець) був мало загоджений скількома селами галілейськими, що йому дав Соломон на заплату. Але за те Гірам з'єднав собі помішника в Соломоні і спільника. Соломон одкрив фінікійцям свої пристані на Червоному морі Елат та Еціонгабер і вкупі з фінікійцями провадив торг південними товарами. Соломон збудував Тамор в пустині, де ставали каравани на спочинок і де, запевне, бралися з них мита. Окрім сього, Соломон завів великий торг єгипетськими кінями, продаючи їх хеттеям та сірійцям.

На утримання розкішного Соломонового двора йшло багато коштів народніх і грішми, і натурою, самих волів та баранів потребувалося безліч для всіх тих жінок, царедворців і так усяких підніжків, що мали честь обідати «при царському столі». Дванадцять урядовців займалися збиранням податків грошових і натуральних для царської господи.

Про Соломонове багатство в Біблії розповідається в зовсім легендарному тоні. Напр., ніби в Соломона весь посуд у дворці був золотий, а срібного не було нічого, бо срібло «вважали за ніщо» за Соломона.

Мудрість Соломонова теж не менше прославляється (вона й досі залилася в приказках), розказуються його премудрі судові вироби та дотепне одгадування загадок, розповідь про царицю Савську, що приїздила слухати мудрости Соломона. Говориться, що Соломон «зложив 3000 приказок і 5000 пісень, розповідав про дерева від лібанського кедра аж до іссопу, що росте по мурах, про звірів, про птиць, про гадів, про рибу. І всі люде приходили слухати мудрости Соломонової і дари йому приносили». Однак від тієї «премудрости» в літературі жидівській нема нічого, бо всі чотири книги, що легенди відносять до Соломона (Притчі, Пісня пісень, Екклезіаст і Книга Премудрости), були написані в зовсім пізніші часи.

Але щасливе життя країни за Соломона тривало недовго. Багатство Соломонове потроху тратилось, а люд біднішав. Торг Соломоновий, либонь, йшов більше на користь спільникам-фінікійцям, що були зручнійші в цьому ділі, а велика розкіш царського двора і тяжкі податки витягали силу з люду, що вже й так був зруйнований Давидовими війнами та крайовими звадами. Правда, війни ті приносили багато нагробованого добра з чужих країв, та добро те залишалося більше в руках тих, що брали з нього собі лев'ячу частку, себто в руках царів та вояків. Під кінець життя Соломонового спокій в краю був двічі загрожений повстаннями в Ідумеї та в Сирії. В самому Ізраельському царстві почалося велике невдоволення між людом і святцями проти Соломона. Людові тяжко було від податків, святцям не подобалась лагідність Соломона до чужих вір. Пророк Агіа,⁷⁴⁹ з міста Сіло, розірвав свій плащ на дванадцять і дав десять шматків Іеробоамові, слугі Соломоновому, на знак того, ніби Іеробоамові Бог судив бути царем над 10 племенами ізраельськими. Либонь, Соломон довідався про сю змову, бо хотів забити Іеробоама, але той втік в Єгипет. Тим часом умер Соломон і на царство сів його син Регабеам (Ровоам).

РОЗДІЛ V

ДВІ ДЕРЖАВИ, ІУДИ ТА ІЗРАЕЛЯ

Ровоам не зумів утримати країну в спокою. Йому слід би було загодити люд, давши йому пільгу хоч на який час, але ж він показав себе ще гострійшим, ніж Соломон. Коли Ровоам прийшов у місто Сіхем ефраїмський, щоб з'явитись яко новий царь зібраним старшинам ізраельським, то Іеровоам, що вернувся з Єгипту по смерті Соломона, прийшов до нього, і сказав промову од ймення цілого народу ізраельського, і просив, щоб царь Ровоам був лагіднішим до свого люду, ніж батько його Соломон, і «здійняв би тяжке ярмо з свого люду». Але Ровоам, послухавши ради молодих царедворців, одказав дуже згорда, що він накладе ще тяжче ярмо на люд і каратиме своїх підданих ще гірше, ніж карав Соломон. Тоді між людом знявся великий гомін, Ровоам послав начальника над роботами заспокоювати люд, але люд побив камінням начальника. Ровоам хутко вернувся в Єрусалим. Повстання знялося велике і скінчилося відділенням 10 колін Ізраеля в осібну державу. Ровоам zostався царем над Іудіним коліном, над частиною землі Сімеонової та над Ідумеєю. В Веніаміновій землі тільки Єрусалим та його околиці належали до Ровоама, а то вся країна була ізраельською. Отже, країна, що була який час в якійсь згоді за Давида та Соломона, тепер назавжди розділилася на дві держави, сливе завжди ворожі між собою. Розділення Палестини на держави Іуди та Ізраеля було в 975 р. до Р. Х.⁷⁵⁰

Іеровоам, що був ватагом повстання, став царем в ізраельській державі. Боячись релігійно політичного впливу Єрусалиму на люд ізраельський, він заборонив ходити туди на богомілля, а замість того заснував дві святині в різних кінцях країни, в Дані та в Бетелі, він поставив там олтарі перед золотими биками, і люде почали ходити до них на поклонення. Можна думати, що в ті часи се не було великою зрадою рідній вірі, бо жиди здавна поклонялися золотим бикам, ще за Моїсєвих часів, та й в Соломоновій церкві були ті бики, і хто зна, чи

тільки для покраси, і в той же самий час правовірні ерусалимці поклонялися Моїсеевому мідяному змієві. Але впорядчики Біблії, люде пізнійших часів, поставили се в великий гріх Ієровоамові, так само як і приношення поданків на горах і багато иншого, що вони уважали ломанням релігійних звичаїв, але то було не ломанням давніх звичаїв, а скоріш воскресенням. Звичаї ті були довго в Іудеї і нікого не дивували, а вже нехутко, перед полоном вавілонським, перемінилися на инші.

Хоч ізраельська держава займала більше землі і була люднійша від іудейської, проте не була міцнійша від неї. Раз у раз мінялися там царі й дінастії, а пророки мішалися до всіх політичних справ, агітували, бунтували люд і збивали ще більш колотнечу в країні. В Іудеї дінастія Давидова сиділа міцно і люд був досить прихильний до неї, пам'ятаючи Давида. Але там царська влада була дуже обмежена святецькою, святці, дякуючи церкві ерусалимській, були дуже організовані, і багато їх було зібрано в Єрусалимі, з держави ізраельської багато святців переселилося в Єрусалим, де їм менше заважали вільні пророки. В ізраельській державі пророки були промовцями народніми і просто на майданах та на вулицях говорили до люду про такі речі, що часто були не до сподоби царям і святцям. В Іудеї пророкування розвилось пізнійше, більш уже в ті часи, коли чужі народи почали загрожувати державі іудейській, пророки іудейські більше займалися ширшою політикою (відносинами до чужих народів), а не крайовою, вони тільки стояли за рідну віру та за моральні звичаї, а до царських та святецьких порядків мало мішалися. Ізраельські пророки більше говорили, іудейські більше писали, бо вони сами частіш були з людею учених і зверталися до більш ученої громади. Більша частина пророчих творів, що зібрані в Біблії, належить до іудейських пророків, між ними деякі визначаються високою поезією.

За царювання Ровоама найвидатнішим фактом був напад єгипетського царя Шешонка⁷⁵¹ на Палестину, де він розграбував скільки ізраельських та іудейських міст, при тому заграбував у Єрусалимі Соломонові золоті щити. Про сей напад

говориться в єгипетському написові, що виписаний на пілоні в Карнакському дворці. То не було завоюванням, а просто тільки набігом задля здобичі військової, так що Іудея зосталася незалежною, хоч трохи поруйнованою. Кінець Ровоамового царювання і царювання його сина і внука нічим особливим не визначались, окрім дрібних війн та звад з царями ізраельськими. Про внука Ровоамового Азу⁷⁵² відомо тільки, що він був дуже набожний і дуже суворо переслідував культ святих дібров, дуже тоді розпросторений.

В Ізраелі Іеровоам царював 22 роки, а потім його з сином і з цілою родиною забив начальник військовий Беша.⁷⁵³ Сам Беша теж царював 22 роки, і так само його і родину його забив Зімірі,⁷⁵⁴ але військо, що було на той час у Філістимії, обрало царем свого начальника Омрі.⁷⁵⁵ Омрі пішов на Зімірі, і Зімірі сам себе спалив у царському дворці, пробувши царем всього 7 днів. Під час тих чвар Сірія набірала сили і ставала небезпечним ворогом для Ізраеля.

Спочатку в Ізраелі не було міцного головного міста. Царь Омрі збудував в Ефраїмській землі на горі місто Самарію, що незабаром стало для Ізраеля другим Єрусалимом. Самарія і навіть ціла держава ізраельська зветься в тогочасних написах асирійських «домом Омрі». Давши своїй державі міцний центр, Омрі дбав, щоб забезпечитися проти північних ворогів, сірійських народів. Він увійшов у спілку з Тіром і навіть одружив свого сина Ахаба⁷⁵⁶ з дочкою тірського царя Ітобаала⁷⁵⁷ Іезабелею.⁷⁵⁸ Сам Ітобаал, раніш ніж став царем, був старшим святцем богині Астарот; дочка його Іезабель була дуже набожна і потроху прихилила свого чоловіка до своєї фінікійської віри. Може бути, що Ахаб тільки не пригнітав людей чужої віри і навіть поважав віру своєї жінки, бо за його часів було багато чужих церков в Ізраелі, але ж що він не відступився від своєї рідної віри, бо зоставив святині Ізраеля в Дані і в Бетелі і при собі тримав святців та пророків ізраельських. Але разом з тим за його панування в Ізраелі дуже вкоренився культ Баала, хоча правда, що культ той і раніш був розширений серед давніх народів ханаанських, а від них перейшов і до ізраелітів

ще за Гедеона та за Саула. Фанатичний Давид викоренив той культ, та, либонь, не зовсім, бо вже за Соломона він з'явився знову навіть в Іудеї, в самому Єрусалимі. Ізраельська держава мала більше стосунків з культурною Фінікією, і певна річ, що релігія культурнійшої країни мусіла мати вплив на ізраельський люд. При дворі Ахабовому культ Бааловий знайшов собі добрий ґрунт, цариця Іезабель скликала святців Баалових і правила фінікійські одправи. Люд самарійський теж був прихильний до нової віри (врешті, вона не була для нього дуже новою), він погоджував її з своєю давньою вірою і, може, навіть не бачив у тім нічого ненатурального, але ж в Ізраелі були пророки і святці, що дійшли до такого самого фанатизму в вірі, як і пророки та святці ієрусалимські. Вони не могли стерпіти панування чужої віри нарівні з їхнею, а може, ще більш прикро було їм бачити чужих святців нарівні з собою, такий стан річей здався їм небезпечним. Вони почали велику боротьбу проти Баала і його святців.

Спогад про сю боротьбу зостався в легенді про змагання пророка Ілії⁷⁵⁹ та чотирьохсот Баалових святців про те, чий бог може сам запалити святий вогонь. Баал і його святці були ганебне подолані богом Ягве і пророком його, і після того пророк Ілія дав знак до великої різни Баалових святців. Ахав їх не боронив, але Іезабель запрягла, що помститься за них, і тоді пророки ізраельські мусіли ховатися від неї по пустинях, чекаючи божої оборони.

В сій легенді в одну сцену зібране те, що провадилося ціле півстоліття, бо святці Баалові були подолані аж тоді, коли згнула династія Омрі. Вчинки многих пророків легенда перенесла на одного славутнього пророка Ілію Тісбейського. Такий пророк, запевне, був колись справді, але всі розповіді про нього дуже перемішані з легендами і показують хіба велику повагу до пророків люду ізраельського і віру в святість пророчу. Легенда про Ілію кінчається тим, що Бог взяв його на небо в огненному повозі. Після сього починається розповідь про ученика Ілії, пророка Єлісея, вона дуже подібна до розповіді про Ілію. Обидві легенди дуже довгі і займають багато місця між

історичними оповіданнями третьої книги Царств, але ж самі вони мають у собі дуже мало історичного. До сих релігійних змаганнів прилучилася хутко ще й війна з сірійцями. Сірійські князі-спільники під проводом царя дамаського Бенгадара⁷⁶⁰ прийшли і обложили Самарію. Спершу Ахаб хотів їм покоритися, бо думав, що вони хотять від нього тільки податків та признання певної залежності від Сірії, але коли довідався, що вони хотять зовсім звоювати і розруйнувати державу ізраельську, то почав боронитися. Пророки підтримували в ньому одвагу і від ймення Ягве обіцяли йому перемогу. Ахаб зібрав сім тисяч війська і одбився від сірійців. Але сірійці, зібравшись на силі, знов пішли на Ізраеля, але вже не йшли в гори до Самарії, а стали в долині до бою, сподіваючися, що скоріш подолають в долині ізраелітів, ніж в горах. Однак ізраеліти подолали сірійців і в долині, і сірійці утікали від них назад в Сірію. Потім царь Бенгадар послав послы до Ахаба просити помилування. Ахаб помилував його, подарував йому життя, і війна скінчилася мирно, обміном завойованих міст без різни і руйнації. Пророкам се дуже не сподобалось, і вони почали проклинати Ахаба, як колись Саула. Хутко вони знайшли приключку до великої догани Ахабові. Ахаб силою відобрав у одного чоловіка виноградник, бо чоловік той не хотів оддати виноградника за гроші, а цареві дуже схотілося виноградника, при тому цареві доражала цариця Іезабель. Тоді вже пророки одкрито почали ганити царя і пророкувати, що «Бог вибере собі иншого помазанника». Правда, що Ахаб зробив лихий вчинок, але ж і набожний Давид чинив подібне, проте «Бог не вибрав собі иншого помазанника замість нього»...

Тим часом Ахаб був сильним царем, як і всі царі дїнастїї Омрі, і через те іудейські побожні царі були завжди в спілці з богопротивними нащадками Омрі. Іудейський благочестивий царь Іосафат,⁷⁶¹ син благочестивого Ази, навіть одружив свого сина Іорама⁷⁶² з Аталією,⁷⁶³ дочкою Ахаба та Іезабелі. Одного разу Ахаб покликав Іосафата йти одбивати місто Рамот Галаадський від сірійців, бо вони чомусь не віддали його тоді, як мінялися містами після війни. Іосафат згодився йти, але

перше порадив спитати Бога, чи щаслива буде війна. Ахаб скликав 400 пророків, і всі вони пророчили перемогу. Пророк Зедекія⁷⁶⁴ зробив собі залізні роги і казав: «Так каже Бог: сим ти перекинеш сірійців». Але Йосафат не вірив тим пророкам і казав покликати ще якогось, тоді покликали пророка Міхая, хоч Ахаб його не любив, бо він завжди лихо пророкував. Він перше довго не хотів говорити по правді, але врешті сказав, що Ахаб загине при Рамоті Галаадським і що то Бог навмисне наслав на всіх пророків духа брехні, щоб згубити Ахаба. Тоді пророк Зедекія почав бити Міхая, а царь Ахаб казав замкнути його, щоб покарати потім, вернувшись з війни. Ахаб та Йосафат пішли на війну. Б'ючися, сірійці направляли всі стріли на царя ізраельського. Щоб скритися від них, Ахаб перебрався в просту одежу, Йосафат же зостався в царському убранні. Проте Йосафат зостався живим, Ахаба ж улучила якась заблукана стріла, пущена наугад. Ахаб, уміраючи, наказав тримати себе просто в повозі, щоб сірійці і військо ізраельське думали, що він живий ще. Проте ізраеліти були подолані. На заході сонця війна скінчилась, і кожний народ повернувся в країну свою. Ахаба привезли мертвого в Самарію і там поховали.

Ахаб царював 22 роки. Він одважно витримував натиск потужної тоді Сирії, підтримував згоду з Тіром та Іудеєю, збудував скільки міст і дворець, що Біблія зве «дворець з слонової кости». Біблія взива його безбожним і корить «нечестю Баальською», однак, певне, не такий вже він був безбожний, коли тримав близько себе 400 пророків Ягве і навіть не карав їх за прокльони та інтриги. Сливє всі царі ізраельські були безбожні, бо вони далеко самостійніші були від царів іудейських.

Після смерті Ахаба повстали моавіти, що досі платили податки ізраелітам. Недавно в Палестині знайдено стовп моавського царя Мези,⁷⁶⁵ і на тому стовпі напис про моавське повстання, написаний буквами, подібними до найдавніших фінікійських. Ось деякі уривки з сього напису: «Я Меза, син Камос-Надаба, царь моавський. Мій батько царював 30 літ над Моавом, а я царював по батькові. Я поставив сей камінь Камосові, камінь визволення, бо він (бог Камос) визволив мене

від моїх ворогів, помстився за мене над тими, що ненавиділи мене. Омрі був царем ізраельським і гнітив Моава довгий час, бо Камос гнівався на свій люд. Син Омрі настав по батькові і казав: Я теж гнітитиму Моава. Але за мого часу Камос сказав: я накину оком на нього і на оселю його, Ізраель загине навіки... «Я напав на місто Атарот, взяв його і вигубив у ньому всіх людей на честь Камосові, богові Моава. Я взяв Давидового Аріеля і волочив його по землі перед лицем Камоса в Геріоті. Камос мені сказав: Іди, візьми Небо від Ізраеля. Я пішов уночі і воював місто від зорі до полудня, я взяв його і вигубив усе, 7000 людей, бо вони були роковані на смерть в честь Астар — Камоса. Я забрав святе начиння Ягве і волочив його по землі перед лицем Камоса»... Далі Меза говорить про будови, колодязі та канали, які він поробив руками бранців ізраельських.

Цей напис єсть найдавнішим зразком семітичного письма і показує велику подібність межи складом речі і думками семітичних племен. Моавський Камос нагадує дуже ізраельського Ягве. Думки і вирази дуже подібні.

В Біблії говориться інакше про моавське повстання, описане на каміні Мези. В Книзі царств говориться, що син Ахавовий Іорам в спілці з царями іудейським та едомським пішов на моавітів. З ними пішов пророк Єлісей. Дорогою Єлісей не хотів нічого пророкувати для Іорама, а тільки для Іосафата іудейського. По наказу Єлісея військо ізраельське викопало в пустині канали, а Бог сповнив їх водою по молитві Єлісея. Таким способом ті канали, що Меза покопав руками бранців ізраельських, в ізраельській легенді об'яснюються божим чудом. Покопавши колодязі, ізраельтяне перейшли пустиню і напали на моавітів. Спершу перемога була все на стороні ізраелітів, але вкінці царь моавський приніс в жертву богам свого старшого сина, і тоді «каяття велике було Ізраелеві і відступили в землю свою». Се якась дуже непевна фраза, але все ж з неї видно, що моавіти не були подолані.¹

¹ IV к. Цар. гл. 3.

Книга Параліпоменон розкаже, ніби ізраеліти подолали моавітів без війни, а тільки співаючи святі гімни, подібно, як колись завоювали Єріхон. В книзі Параліпоменон взагалі багато чисто фантастичних легенд, і вона вважається менш певною щодо історичних фактів, ніж дві ostatні книги Царств. У всіх легендах сеї книги левіти грають дуже видатну роль, а надто левіти-співці, усі чуда збуваються при співах та музиці. Либонь, сам автор сеї книги був левіт-співець з Єрусалиму. Племя левітів мало велику силу в Єрусалимі, і пізніші левіти, впорядчики Біблії, судили всіх історичних людей і їхні події з того погляду, чи були вони користні для левітів, чи ні. В Біблії дуже вихваляється Іосафат, бо він був прихильний до святців, дарма що тримався спілки з царями ізраельськими і що терпів у своїй країні деякі звичаї, не зовсім правовірні. В книзі Параліпоменон розповідається, ніби Іосафат настановив у кожному місті суди святецькі, а в Єрусалимі найвищу судову раду, зложену теж із левітів. Думають, що тодішні закони громадські були ті, що списані в книзі Исход в главах 21, 22 і 23.

Після Іосафата настав його син, що звався Іорам, так само, як і царь ізраельський. Книга Параліпоменон розповідає, ніби за Іорама був напад філістимців та арабів на Іудею і ніби вони вирізали всіх царських дітей, окрім одного Ахазії, що настав царем по батькові.

В Ізраелі тим часом чинилися великі чвари, пророки немало в тому помагали. Пророки заводили інтриги не тільки в Ізраелі, але і в Сирії. Сирійський царь Бенгадар був слабкий і послав свого слугу Газаеля до пророка Єлісея в Дамаск спитати, чим скінчиться слабкість. Єлісей сказав Газаелеві, що Бог йому одкрив, що Газаелеві судилося бути царем сирійським і наробити багато лиха цілій Палестині. Тоді Газаель вернувся до Бенгадара і вночі задушив його мокрим рядном, а сам став царем на його місці.

Тим часом царь ізраельський Іорам і його сестриниця Ахазія,⁷⁶⁶ царь іудейський, пішли знов на Рамот-в-Галааді, але їм там не пощастило. Іорам, тяжко поранений, поїхав до міста Ізраеля і там ліг коруватись. Ахазія поїхав одвідати його.

Військо зосталося без царів. Тоді Єлісей послав молодого пророка в ізраельський табор і наказав помазати на царство начальника військового Іегу.⁷⁶⁷ Пророк помазав Іегу на царство, і військо признало його (Іегу) своїм царем. Тоді Іегу пішов в Ізраель і забив Іорама, що вийшов до нього назустріч. Ахазія втік, але його догнали посланці Іегу і забили. Іегу вступив в Ізраель. Стара цариця Іезабель, довідавшись, що син її забитий і все загинуло, одяглася в царські шати, стала у вікні і зустріла Іегу зневажливими словами. Тоді Іегу казав скинути її з вікна додола і покинути на поталу собакам. Потім він послав своїх слуг, щоб поховали її: «Поховайте тую прокляту, бо все ж вона царська дочка». Але слуги знайшли тільки шматки тіла Іезабелиного. Після того Іегу наказав старшинам у Самарії, щоб вони вирізали цілу родину Ахабову, і вони прислали йому в коробках 70 голів нащадків Ахабових. Сам Іегу вигубив у Ізраелі усіх прихильників династії Омрі. По дорозі в Самарію він зустрів братів Ахазії і теж їх вирізав. Така сама доля спостигла Баалових святців. Культіві Баала настав кінець.

З усієї династії Омрі зосталася тільки Аталія, дочка Іезабелі і мати Ахазії. Вона дала притулок Бааловим святцям у себе в Єрусалимі. Довідавшись, що сини її загинули в Ізраелі, Аталія вигубила усіх родичів царських в Єрусалимі, окрім одного сина Ахазії Іоаса, його сховала сестра в церкві єрусалимській, і там він жив шість літ, а тим часом царювала в Єрусалимі Аталія. Під час її царювання культ Баала був у великій шані і святці його в силі. Через шість літ, коли підріс Іоас, то найстарший святець єрусалимської церкви Іодай показав Іоаса військові і здійняв повстання проти Аталії во ім'я остатнього нащадка Давидового. Аталію зарубали мечем у дворці, а настановили царем Іоаса семилітнього. Опікунами над ним стали святці, вони ж і були настоящими владарями в країні, поки не виріс царь. Святці Баалові були, звичайно, вирізані і вигнані з краю.

Ізраель, ослаблений крайовими чварами, хутко втертяв свою силу державну. Спершу Газаель, царь сірійський, завоював усю східну Палестину, а потім почали наступати асірійці. Сальманезер двічі побив Газаеля і покорив Сірію, а потім

заставив і царя ізраельського платити собі податки. Про ці справи Біблія нічого не говорить, а їх вичитали в асирійських написах. Є два асирійські малюнки, що з'являють, як царь сірійський і царь ізраельський об'являють себе підданими Сальманезера. Піддані Асирії царі, Газаель та Іегу, zostалися царями в своїх країнах і провадили далі свої війни та звади. Коли умер Іегу, то zostавив своєму синові царство дуже пошматоване і безсиле, тільки вже внук Іегу, що звався Іоас, так само як і царь іудейський, почав трохи набіратися сили і в країні заводити кращий лад.

Коли виріс Іоас іудейський, то почав потроху вибиватися з-під святецької влади. Він взяв під свій розпорядок гроші церковні, що малися йти на поправку церкви, а йшли замість того в святецьку скриню. Царь забрав ті гроші і сам приглянув за поправкою церкви. Однак поки жив Іодай, найстарший святець, то ще тривок між царем і святцями був, потім же наступив розрив і царя забито, хоч се й не говориться виразно, але можна думати, що святці мали вплив на смерть царя. Книга Царств говорить, що після війни з сірійцями царя забили його слуги в дворці в Мілло. Книга Параліпоменон каже, що Іоас казав побити камінням сина Іодаєвого і за те Бог судив йому бути забитому вдома після війни з сірійцями. По ньому настав син його Амессія і покарав того, хто забив царя, але покарав тільки самого злочинця, синів же його й родини не займав.

Іоас ізраельській почав набіратися сили. Він тричі побив сірійців, легенда говорить, ніби про ці три перемоги пророкував цареві Єлісей перед смертю. Тим часом Амессія іудейський покорив едомітів, набрався сили і почав зачіпати ізраельського царя, хутко з того повстала війна. Амессія був подоланий і взятий в полон, але потім випущений підданим ізраельським. Іоас ізраельський хутко після того вмер, а по ньому настав син його Іеробоам II. Ізраельське царство було підданим Іудеї аж до смерті Амессії. Амессію забили царедворці так само, як і його батька.

За Іеробоама II ізраельська держава на який час вернула собі давню силу і навіть тримала в підданстві Іудею. Але про

сее царювання мало говориться в історичних книжках Біблії (книга Царств згадує коротко про нього, а Параліпоменон зовсім не згадує). Деякі спогади zostались у книгах пророків. З тих книг відомо між іншим, що за Ієробоама II було землетрясення в Палестині і напад сарани. Видно теж, що тоді шло змагання царя з святцями. Пророк Амос розповідає, як на нього виказав цареві старший святець в Бетелі за те, що він, Амос, пророкував погибель цареві. Амос був родом з Іудеї, отже, його вигнали назад в Іудею пророкувати, відаючи, що ті пророкування часто кінчаються лихом для царів.

В Іудеї теж боролися проти пророків і царі, і святці, і там пророки не мали такого впливу, як в Ізраелі, бо святці ерусалимські були дужчі. У пророка Єремії є спогад, що святці ерусалимські видавали накази брати в темницю і забивати в кайдани усякого пророка, «що не тямиться і пророкує привселюдно». Але сі кари суворі нічого не вдіяли, і пророки дедалі більше набіралися слави між людьми, бо вони відповідали духові того неспокойного часу.

РОЗДІЛ VI

КІНЕЦЬ ОБОХ ДЕРЖАВ. ПОЛОН ВАВІЛОНСЬКИЙ

Іудея була в підданстві у Ізраеля до смерті Амессії іудейського, а потім можна думати, що вона була зовсім злучена з Ізраелем, бо між смертю Амессії і початком царювання сина його Азарії минуло 12 літ без царя в Іудеї. Після смерті Ієробоама II в Ізраелі почалися чвари і з того скористала Іудея, щоб вибитися з-під влади ізраельської. Азарія, царь іудейський, вернув собі знов пристань Елат на Червоному морі, завоював скілька міст філістимських, обложив податками аммонітів, відбудував міста іудейські і окопав їх, країна поправилась і збагатилась. Але хутко почалися сперечки між царем і святцями. Царь почав забірати в свої руки і релігійну владу і поважився відправляти в церкві те, що належалося до старшого святця, напр., сам ходив перед олтарем. В Біблії говориться, що за те

він був покараний слабостою довічною і був запертий в шпиталь для прокажених, а син його Іотам правив замість його.

В Ізраелі в той час було повне безладдя в уряді. По смерті Ієробоама II настав син його Захарія, але царював усього 6 місяців і був забитий, але той, хто забив Захарію (на ймення Саллум), царював тільки один місяць, його забив Менагем, військовий старшина. Були се події дуже звичайні в монархіях іудейській та ізраельській. Всі ті зміни уряду йшли поруч з руйнуванням і різнею. За царя Менагема на Ізраеля напали асирійці, але Менагем від них відкупився і просив навіть у них помочі проти ворогів. Після того асирійці часто мішалися до справ палестинських. Менагем царював 10 літ і лишив по собі сина, але син той був забитий через 2 роки, забив його Пекаг, старшина військовий, і сам став на царстві в Ізраелі.

В Іудеї за панування Іотама справи йшли спокійно. Іотам царював спокійно 16 літ. Але син його Ахаз⁷⁶⁸ мусів, тільки вступивши на царство, боротися проти спілки сирійців з ізраелітами, що хотіли посадити на троні в Іудеї свого чоловіка. Спільники побили Ахаза і забрали великий полон в Самарію. Тільки пророк Обед⁷⁶⁹ вмовив ізраелітів визволити бранців іудеїв і пустити їх додому, наділивши потрібною одежею і ослами для їзди слабих і ранених. Але Ахаз, наляканий спілкою сирійців та ізраелітів, попросив помочі у асирійців і послав дари цареві Тіглат-Пілезерові II.⁷⁷⁰ Тіглат-Пілезер пішов на Сірію, взяв Дамаск, забив дамаського царя і переселив у Асірію багато людей з Дамаску. Потім він напав на Ізраеля, зруйнував багато міст в північній і східній Палестині і виселив багато люду в Асірію. Пекаг,⁷⁷¹ царь ізраельський, умер хутко після того, він був забитий, так як і многі царі ізраельські. Той, що забив його, на ймення Осія, став царем. Осія був остатнім царем ізраельським. Він царював тільки над Ефраїмською країною, і то платячи податки Асірії. Сам визволитися від асирійців він не міг, отже, послав за помочою до єгипетського царя Шебека⁷⁷² (XXV дінастії етіопської). Пророки були проти спілки з чужими державами, і вони корили за те Ахаза, що був спільником Асірії, і Осію, що просив помочі у Єгипту. Вони уважали усяку таку

спілку за зраду своєму богові, хоч у таких нещасних обставинах трудно було гебреям утриматися незалежними у вірі і політиці. При тім же коли народ подоланий і безсилий, то він тратить віру в своїх богів, що не вмiли його боронити, і привикає боятися чужих богів переможних.¹ Ахаз іудейський, певне, так думав, бо почав ставити олтарі чужими сірійським богам і палити людські жертви перед їхніми ідолами. Проте і він не відрікся зовсім од свого бога, а тільки прилучив до нього ще й чужих богів, як то робив Ахаб. Він тільки поробив деякі нові установи в культурі Ягве і перестроїв на новий лад покраси в церкві ерусалимський, бо давня фінікійська різьба і будівництво здавались йому вже не такі гарні, як нові сірійські. Він побачив олтарь в Дамаску і сказав зробити такий самий в церкві ерусалимській, він казав здійснити «мідяне море» з биків і поставити просто на камінному п'єдесталі. Переробив теж на іншій стіль портіки в церкві.⁷⁷³

Осія не платив як слід податків Асірії, чи то через те, що не міг їх виплачувати, чи через те, що не хотів, покладаючися на поміч египтян. Тоді царь асірійський (він зветься в Біблії Сальманассар, але по історії виходить, що то скорійше міг бути Саргон) обложив Самарію. Самарія довго витримувала облогу, але, не маючи нізвідки помочі, мусіла в кінці здатись. Єгиптяне не хотіли встрявати у війну з Асірією за нещасну, зруйновану країну ізраельську, іудейський царь Езекія (син Ахазовий) заперся теж в Єрусалимі і зайнявся релігійними справами, не вважаючи на погибель братів-ізраелітів. Взявши Самарію, Саргон переселив з неї 27 000 людей в Асірію та Медію, як написано в харсабадському написі. Ті переселенці помішалися з крайовими людьми і вже ніколи не вернулися у свій край. На місце виселених Саргон привів до Самарії різних людей, виселених з різних країв, підданих Асірії. Сі люде, нові самаряне, змішалися з племенами сусідніми ізраельськими та ханаанськими і прийняли віру гебрейську, але разом з тим затримували дуже багато з своєї першої віри. Іудеяне завжди

¹ Запевне, се буває тоді, коли народ ще не має міцної філософської релігії.

ненавиділи сих нових самарян, уважали їх нечистим племенем, отак як в Індії була каста судрів, так в Палестині племя самарійське.

Іудеї не жалували ізраелітів у нещасну годину і не помогли їм ні словом, ні ділом. Пророки Іудеї кидали тільки прокляття та докори на Ізраеля, а царь дбав тільки за свою державу. Царь Езекія був дуже побожним і правовірним царем, дарма що батько його Ахаз у релігійних справах був дуже нетвердий. Однак се виходить по словах впорядчиків Біблії, а самі його діла показують, що він позаводив ще більше новітнього в крайових релігійних звичаях, ніж батько його Ахаз. Ахаз переробив тільки дещо в покрасах ерусалимської церкви (чим дуже вразив старозаконних святців), Езекія казав порозвалювати скрізь «високі місця», місцеві олтарі, чого не одважувався зробити жаден з попередніх іудейських царів. Тільки ся зміна була дуже корисною для ерусалимських святців, бо після неї народ жидівський мусів обертатися до єдиної церкви ерусалимської у всякій потребі. Так само Езекія казав знищити по всій країні церкви, святі діброви і «мідяного Моїсеевого змія, що до тієї пори ізраельтяне шанували і звали Негустаном».⁷⁷⁴ Для царів се все було теж добре, бо коли Єрусалим став єдиною святинею Палестини, то легко було йому стати і державно-політичним осередком. Проте людові не могло подобатися руйнування усіх його давніх святощів (святих дібров, олтарів і т. д.) і виключне панування ерусалимських святців.

Після смерти Саргона повстало багато країн проти Асірії, між іншими Іудея теж. Син Саргоновий Санхеріб, управившись з повстанням у Вавілоні, напав на Палестину. Царь тірський втік, інші міста фінікійські здались, амоніти та моавіти здалися, царь аскалонський не здався і за те був забраний до Асірії, Екрон здався після подолання війська єгипетського в його околиці. Отже, зосталася сама Іудея, і царь Езекія «сів у Єрусалимі, мов птиця на яйцях», як говорить в одному написі асірійському. Асірійці вступили в Іудею, тоді Езекія просив помилювання у Санхеріба, обіцяючи дати дари. Санхеріб забажав 300 талантів срібла і 30 талантів золота.

Езекія зібрав усе срібло з церкви і з дворця, поздирав позолоту з церковних дверей і послав тее все Санхерібові. Але Санхеріб тим не вдовольнився, він чув, що єгипетське військо йде на поміч Езекії від Пелузи, і через те не вірив покірності Езекії, а то ще, либонь, думав, що ліпше йому ограбувати цілу країну, ніж самого царя. Санхеріб стояв тоді облогою при місті Лахісі, частину ж свого війська з трьома старшинами послав на Єрусалим. Старшини ті стали під мурами єрусалимськими і держали промову. Вони радили Езекії, щоб той покорився самохіть, поки є час, щоб не впевнявся на єгиптян, бо на них надія мала; старшини казали людові, щоб люд не сподівався помічі від Бога, бо царь тяжко образив Бога, поруйнувавши його святі діброви та олтарі, «Адже не без волі Ягве прийшли ми сюди!» — так казали старшини асирійські, і, певне, їхня промова робила вражіння на люд, бо старшини іудейські просили їх, щоб вони не говорили по-гебрейському, аби люд не розумів їх. Тільки ж промова та, власне, й говорилася для того, щоб люд її розумів, і один із старшин асирійських гукнув як найголоснійше по-гебрейському, щоб люд іудейський покинув свого царя і передався до Санхеріба, і обіцяв від ймення свого царя спокій покірним до тої пори, аж поки царь Санхеріб не переведе їх у кращу, багатшу країну, і ще раз радив не впевнятися на Бога, а подивитися на інші країни, що їх не врятували їхні боги, і згадати долю Самарії.

Люд іудейський слухав тее і мовчав, бо Езекія заборонив відповідати. Езекія послав старшин питати поради до пророка Ісаїї. Ісаїя сказав їм, щоб вони не журилися, що Бог визволить їх від асирійців і дасть їм перемогу, як вже не раз давав. Санхерібові старшини вернулися до свого царя ні з чим. Санхеріб уже звоював Лахіс і стояв облогою під Лібною. Він довідався, що Тарака, царь єгипетський, вже наближається з військом до нього, і пробував ще раз вмовити Езекію листом, щоб той здався по своїй волі. Езекія, прочитавши того листа, розгорнув його в церкві перед Богом і молився, щоб Бог визволив його з лиха. Тим часом Ісаїя прислав до Езекії посланця з словами потіхи і обіцяв, що хутко Бог дасть спокій країні. В Біблії

говориться, що тієї ночі прилетів ангел Божий в табор асирійський і вигубив там 45000 чоловік, а на ранок Санхеріб відступив від Палестини в Асірію. Раніше ми спогадували єгипетську легенду про відступлення Санхеріба, що ніби на табор асирійський бог Пта наслав мишей і вони погризли зброю. Думують, що ці легенди спогадують властиве чуму, що напала на табор асирійський і примусила скінчити війну. В асирійських написах Санхеріб хвалиться, що він звоював Іудею і набрав з неї усякого добра, але ж асирійські царі ніколи не признавались у тому, що їх вороги подолали. Напевне відомо, що Езекія зостався незалежним. Після сього в Біблії розповідається, ніби царь вавілонський Меродах-Баладан⁷⁷⁵ прислав послів до Езекії, ніби повиншувати його після його дивного виздоровлення, і що Езекія показав їм усі свої і церковні скарби, і що Ісаїя пророчив йому, що колись ті самі вавілоняне заберуть усі ті скарби собі. Думують, що се просто легенда для звеличення Ісаї, бо навряд чи після нападу асирійців було що показувати в Іудеї і в обдертому дворці та церкві. Асирійці сплюндрували країну страшенно: лани потоптали, села попалили, замки поруйнували, людей у полон побрали. Люд винуватив святців за ці нещастя. Хоч, може, святці і пророки помогли встояти Іудеї незалежною, але як дорого заплатив народ за ту незалежність! Окрім того, старшини асирійські знали, що робили, коли нагадували людові про руйнування давніх олтарів, церков та святих дібров. Податки на Єрусалим та на його святців мусіли дуже тяжко лягати на сільський люд, позбавлений своїх святинь. Коли по Езекії настав син його Манассія, то давні звичаї знов повернулися, дарма що святці деякі і пророки ганили за те і царя, і люд. Манассія знов відбудував «високі місця, олтарі Ваалові», відновив культ святих дібров і «поклонився цілому військові небесному в церкві Ягве», покликав ворожитів і чужих пророків і навіть в церкві єрусалимській поставив подобу святого дерева (Ашера). Се завершення давніх звичаїв не обійшлося теж без насильства і кровопролиття, бо вже чимало було і таких людей, що противилися давній вірі, привикши до єрусалимського монотеїзму. Біблія каже, що Манассія проливав кров невинну річками і сповнив нею увесь Єрусалим.

Книга Параліпоменон каже, ніби під кінець життя Манасія покався, злякавшись нападу асирійського, і навернувся до правої віри, але в Книзі Царств цього нема, отже, мусить бути, що се просто святецька легенда. Іудея була в спокою від ворогів за Манасії, тільки релігійні сперечки губили багато людей і сили. Після Манасії два роки царював син його Амон, він був ворожий до святців, як і Манасія, отже, либонь, вони його і вбили. Люд був дуже тим розсержений, повбивав злочинців, що забили Амона, а на царство посадив сина Амонового Іосію, що мав тоді всього 8 літ.

За царя Іосії святці знову взяли гору, але на сей раз вони вже зробили діло зручніше. 18 року царювання Іосії, коли провадилися роботи при полагожденню церкви, старший святець Гілкія⁷⁷⁶ дав до відома цареві, що в церкві знайшлася «Книга закону». Коли царь прочитав ту книгу, то вжахнувся, бо там була велика грозьба на того, хто не дотримує закону божого як слід (себто як сказано в книзі). Царь послав питати пророків, що робити, щоб одвернути гнів божий, «Бо наші батьки не слухали слів книги сієї і не робили всього, що там приказано», — казав царь. Пішли питати ради до пророчиці Олдами. Пророчиця сказала, що справді Бог покарає Іудею за гріхи, але поки буде живий Іосія, то буде країна в спокою, бо Іосія догодив Богові своїм благочестям. Царь привселюдно прочитав «Книгу закону» і почав чинити все по тих нових законах.

Думають, що та «Книга закону» мала в собі головні уступи теперішнього Второзаконія і що в ній, власне, говорилося проти чужих релігій, надто проти ідолів, обіцялося благословення боже правовірним і тяжкі прокляття на голову зрадникам у вірі.

Отож після прочитання Закону почалася велика релігійна реформа в Іудеї (621 р. до Р. Х.) в душі чистого монотеїзму і святецько-єрусалимської централізації. Культ Баала та Астарот був знищений, святі діброви попалені, ідоли порозбивані, усі чужовірні одправи заборонені. Усі «високі місця» і всі давніші церкви та олтарі іудейські та ізраельські були розруйновані. Іудейські святці давніших святинь побірали і далі гроші

на утримання, але одправ жодних не одправляли. Царь Іосія поїхав сам у Самарію та в Бетель і там порозвалював олтарі, а святців ізраельських повбивав. Асірійці не боронили Іосію розправлятися в Ізраелі, бо Асірія була тоді зовсім в упадку і сливе жодної сили не мала. Іосія вернувся до Єрусалиму і надзвичайно урочисто відсвяткував Пасху. Запевне, святці дуже похваляли царя Іосію і виставляли його зразком правдивого царя. Вони пророкували йому довге і безпечне царювання, але не так сталося. Неко,⁷⁷⁷ царь єгипетський, йшов на Вавілон через Палестину. Іудеї він не думав зачіпати і просив Іосію пропустити його без завади через Палестину. Але Іосія зібрав військо і перейняв Неко в Магеддо. Іудеї були подолані, і Іосія забитий. Люд і святці дуже за ним журились, і пророк Ієремія зложив «плач» на смерть його.

По смерті Іосію настав знов поворот до давнішого в справах віри. Либонь, перемога єгипетська додала зневір'я іудеям. Хоча все ж з того часу ідеал монотеїстичний вже ніколи не зникав цілком з очей гебреям. Після Іосію люд настановив царем сина його Саллума, але через три місяці Неко забрав його в Єгипет бранцем, а на царство посадив другого сина Іосію — Еліакима, змінивши його ймення на Іоакима. Але через три роки Набукодросор⁷⁷⁸ побив єгиптян при Кархемісі. Іоаким мусів піддатися Вавілонові, але через недовгий час повстав. Набукодросор послав військо на Іудею і напустив на неї моавітів та аммонітів, що вже давно чигали на своїх давніх ворогів Іудеїв. Іоаким заперся в Єрусалимі, чекаючи помочі з Єгипту, але поміч та не прийшла. Пророки сварилися між собою і ніяк не могли прийти до жадної згоди, що треба робити, аби одборонитися від ворогів. Вони корили один одного брехнею, а людові та цареві діставалися від них тільки прокльони та докори, а певної ради ніякої. Ієремія пророкував лихо країні і ганебну смерть цареві. Царь спалив писання Ієреміїни і самого його хотів забити, але святці помогли Ієремії втікти в Єгипет, бо він був святецького роду.

Книга Параліпоменон каже, що Іоакима забили в кайдани і забрали у Вавілон. Книга Царств сього не споминає, а каже

просто, що Іоаким умер, а по ньому настав син його Іехонія (або Іоахін).⁷⁷⁹ Іехонія царював усього три місяці. Увесь сей час вавілоняне стояли облогою під Єрусалимом, а врешті прийшов сам Набукодросор. Іехонія мусів здатися з усією сім'єю. Набукодросор забрав його в полон, а країну всю розграбував, Єрусалим розруйнував, забрав усі скарби церковні і царські, силу людей забрав у полон і всіх ковалів та слюсарів забрав. В Єрусалимі Набукодросор лишив царем найменшого сина Іехонії Матанію і дав йому ім'я Зедекія. Іехонія сидів 37 літ у темниці у Вавілоні, і вже Евільмеродах, нащадок Набукодросора, випустив його з темниці. Сей великий полон, що був за царя Іехонії, зветься в історії «першим полонем вавілонським».

Не довго заставався Зедекія покірним підданцем Вавіло-ну. Люд стогнав під ярмом Вавіло-ну і слухав тих пророків, що пророкували визволення і заохочували царя до повстання, але інші пророки лихо віщували і радили коритися Вавіло-нові, між такими пророками був Іеремія. Іеремія радив наді-ятися на Бога, коритися Вавіло-нові і не шукати нічиєї помо-чі, окрім Божої. Коли Зедекія хотів покликати до спілки для повстання фінікійців, моавітів та аммонітів, Іеремія послав послам і цареві дерев'яні ярма і пророкував, що всякий, хто повстане проти Вавіло-ну, буде покараний війною, голодом і пошестю лихою. Сам він прийшов до церкви з ярмом на шиї. Один пророк повстанської партії зірвав у нього ярмо, і розбив його прилюдно, і сказав: «Так каже Ягве: отак я розіб'ю ярмо Набукодросорове через два роки і визволю від нього шиї всіх людей!» Царь не знав, що почати, кого слухати. Він почав змовлятися з Єгиптом і покинув платити податки у Вавілон. Тоді Набукодросор обложив знов Єрусалим. Зедекія зібрав люд на раду і було зважено, щоб погодитися з Богом, сповни-ти закон, що ніколи не був як слід дотриманий, себто закон, що наказував одпускати на волю по семи роках служби усіх гебреїв-невільників. Але тут надійшли єгиптяне, вавілоня-не пішли їм на зустріч. Іудеї думали, що справа вже виграна, і знов затримали кожний при собі свого невольника-одновірця.

Іеремія пророкував їм за те цілковиту погибель. Царь посадив Іеремію в темницю, щоб він не бентежив людей своїм лихим віщуванням.

Єгиптяне були відбиті, і вавілоняне вернулися до Єрусалиму і тримали його в облозі два роки. Голод великий настав в Єрусалимі. Потім вороги пробилися в місто і почали його руйнувати. Тим часом уночі царь з військом втік на планину Єріхонську, але там вороги його догнали, військо його розбіглося, а сам він у полон попався. Набукодросор казав забити всіх синів Зедекії на очах у нього, а потім самого Зедекію осліпив, забив у кайдани і послав у Вавілон. Єрусалим був страшенно розруйнований, ще гірше, ніж перший раз, а потім спалений. Людей силу забрано в полон, zostалися самі убогі люде, щоб орати землю та глядіти винограду, всі старші святці та урядовці були забрані в полон. Багато людей було забито, багато в полон забрано. Се був «другий полон вавілонський».

В Єрусалимі царь вавілонський покинув намістником Гедалію, іудея. Гедалія старався утримати в країні спокій і покірність. Проте знайшовся один вояк Ізмаїл, з Давидового роду, що хотів здійснити повстання. Але той замір не удався, і сам Ізмаїл мусів утік до аммонітів.

Від того часу Іудея навіки втратила свою політичну незалежність і все переходила з-під влади одної держави під владу іншої, аж поки римляне не розруйнували її в кінець, і тоді гевреї розійшлися по всьому світі. Отож дальшу історію жидівську годиться розказувати при історії вавілонян, персів, греків та римлян, бо історія іудейська тісно зв'язана з історією тих народів.

**Конспекти.
Виписки з книг.
Нотатки
та інше**

[БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ]

Д.⁷⁸⁰ Неск[олько] слов о дух[овной] цензуре
(69 г[од] дек[абрь])⁷⁸¹

— Новая кн[ига] Диксона.⁷⁸² Некрол[ог] Герцена⁷⁸³
(70 г[од] м[ай] ф[евраль])

— Т-ев П. Малороссія в ея словесности⁷⁸⁴ (?) (70 г[од] іюнь)

Д. Первые археол[огические] съезды в Рос[ии] (72 февр[аль])⁷⁸⁵

Т-ов. М. Вост[очная] пол[итика] Герм[ании] и обрус[ение]
(72 г[од] февр[аль]-май).⁷⁸⁶

Д. Подделка Гоголя (73 г[од])⁷⁸⁷

Т-ов М. Русскіе в Гал[иции]⁷⁸⁸ (я[нварь] ф[евраль])
Литер[атурное] движ[ение] в Галиц[ии]⁷⁸⁹ (с[ентябрь] —
окт[ябрь]) 73 г[од])

Драгоманов М. Некрол[ог] Максимовича (март. 74)⁷⁹⁰

Д. Л. Нар[одные] нареч[ия] и местн[ый] эл[емент] в обуч[ении]
(авг[уст] 74)⁷⁹¹

Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Ю[го] З[ападном] крае
(іюль 75)⁷⁹²

— Ново-кельт[ское] и пров[ансальское] движ[ение] во
Фр[анции] (авг[уст] сент[ябрь] 75)⁷⁹³

Д. мелкіе статьи (апр[ель] — дек[абрь]) 77 г[од])⁷⁹⁴

— Т-ъ М. Ученая экспед[иция] в зап[адно] русск[ий] край
(март. 77)⁷⁹⁵

Д. Русск[ая] граматика в Англии. Начатки лит[ературной]
солидарности (іюль, а[вгуст]. 78)⁷⁹⁶

[ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ НОТАТКИ]

...«Спершу в Одесі, поки вона ще тільки заселялась, та й в усьому одеському краї начальство не дуже чиплялось до бігунів та безпашпортних, і їх найбільше втікало з російської України сюди та за Дін на Кубань. Далі начальство стало пильніше глядіти за бігунами, дуже карати тих, хто їх переховував, а самих бігунів брати в салдати та засилати в Сібір. Одна пісня, котру ми маємо в рукописі, жаліється, що тепер уже порони не перевозять бурлаків через річку Самару, — «за превражими панями», —

Гей пани превражі!
І пишуть листи все дрібнії,
щоб бурлака спіймати
і в кайдани забити
і в москалі віддати.¹

(Н. у. п. п. г. с., стор. 31)⁷⁹⁷ —

Далі пісня не приводиться; та й взагалі у сій праці мало цілих пісень, а все тільки характерніші уривки (сама ж праця по-франц[узьки] названа *L'esprit*⁷⁹⁸ de chansonі.⁷⁹⁹

У майора у дворі
та стоять столи тесові,
та за тими столами,
та сидять пани рядами,
сидять, — радоньку радять:
«Та кого нам на службу отдать?
Отдадімо ми багача,
багач викупляється,
отдаймо ми бідняка,
бідняк виплачеться,

¹ Порів[няння] у Лисенка. Укр[аїнські] Пісні, вип[уск] II: Ох вітри, вітри все буйні... (примітка автора Н[ових] У[країнських] П[ісень]).

та отдаймо ми такого,
що нема роду ніякого:
ні матусі, ні отця,
так нікому журиться.
Тільки одна сестриця,
та й та плаче, журиться,
пора, брате, жениться...¹

(Катеринославш[ина], Маріупольськ[ий] пов[іт], с. Михайлівка, зап[исав] Трухманов, 1875 р.) (Н. У. П., стор. 88).⁸⁰⁰

Коментарій відноситься до іншого питання (порівняння пісень чисто укр[аїнських] з помосковленими і т. и.).

А се ще з П[олітичні] П[існі] У[країнського] н[ароду] П (може ти не доглянувся сього вар[іанта], бо він під такою рубрикою, що трудно догадатись: битва під Кистрином):⁸⁰¹

А до його до двора
лежить стежка, дорожка,
сидять пани за столом,
вони п'ють і їдять,
собі раду радять:
кого в салдати віддають.
А де п'ять, там не брать,
де чотири, — не велять,
а де три, тім не йти,
а де два, там нема.
А у вдови один син,
той той пішов під аршин.
І аршина не дійшов,
у салдатушки пішов.

(Запис[ав] Як. Новицький в с. Вознесенці, Александр[івського] пов[іту], Катер[инославської] г[убернії] від Павла Назаренка 1875 р.)⁸⁰²

¹ Пор[івняння] Чубинськ[ого], V, 977–979, найбільше 978 Б (прим[ітка] авт[ора]).

Варіант кінчається спогадом про бій під Кистринь-городом, але коментатор каже: «...Трудно добитись, чи ця пісня зложена в часи Семилітньої війни,⁸⁰³ чи послі — Основа її... здибується як осібна рекрутська пісня... по рукописі (у нас) ще з перших років ХІХ ст.»⁸⁰⁴

Наводиться пісня з початком зовсім подібним до попередньої, тільки далі говориться, як вдовин син заплакав, як пани його «пожаліли» і купили «коника та шабельку» і пішов він до повку; як мати-удова «старшину» просила випустити сина, але син каже: «Ой тоді ти заплачеш, як у муштрі побачиш». Далі й причина, чому старшина одинця-вдовиченка забрала:

А чії же то лани
позасівали пани?
А то того одинця,
вродливого молодця.
А вийдемо на той лан,
а вдарімо в барабан.
От матері на жалость,
а старшині на радість...
Пішла мати плачучи,
а старшині радощі.

(По рукоп[ису] Максимовича)

(Порівн[ання] Чуб[инського] V 977–982. Пам[ятники] Нар[одного] Тв[орчества] Сѣверозап[одного] Кр[ая]. 96. Зап[иски] по отд[елению] этногр[афическому] V, 977–982).⁸⁰⁵ Варіант цей, очевидно, склався ще в перші часи рекрутчини, в кінці ХVІІІ ст. На других варіантах цієї пісні... видно ясно сліди ХVІІІ ст. (Чуб[инський], V, 978–979. Г[еографічна] Е[кспедиція]). — На других видно слід козацького часу (напр[иклад] Чуб[инський], V, 981, І). (За слободських полків, заведених в 1743 р. або й за раніших).

«Так по крайній мірі частини нашої пісні склались ще за козацькі часи, — тільки ж чи в ті часи склалась і вся основа пісні, — не беремось сказати рішуче». — (П. п. у. н. ІІ стор. 199–202).⁸⁰⁶

Про втікачів (дезертирів) я не знайшла пісень, окрім пісні про козака Тарасенка, що втікає з гетьманського війська.⁸⁰⁷ Вся пісня явно з гетьманських часів і рекрутського в ній нема нічого.

Найстаріші варіанти автор П[олітичних] п[ісень] у[країнського] н[ароду] відносить до часів після першого зруйнування Січі (1709–1732), коли запорожцям було заборонено під великою карою вертатись на свою давню територію і взагалі на Україну. Тих, що самовільно все-таки з'являлись у рідний край, звали «затяжчиками».

Починаються ті пісні так:

Нещасливий козаченько без долі вродився,
взяли його в неволеньку, він слізами вмився.
А узявши в неволеньку забили в кайдани,
а забивши у кайдани ведуть перед пани.⁸⁰⁸

(Далі нічого подібного до волинської пісні, а все описи колотнечі затяжчиків з гетьманцями, гусарами, москалями і т. и.). (Власне два куплети; тільки один що наведений і другий з докорами запорожцям).

Рігельман⁸⁰⁹ відносить сю пісню до другої руїни Січі (1775 р.), нібито українці тоді «возтужавшись... что вместо всего самовольства и всякой свободы, принудило (невідомо хто) их обращаться между людей, в порядочной жизни и благородной службе находящихся, и состоять от сего времени под святым законом и дисциплиною... сложа стихи, воспѣли»...⁸¹⁰ про пани і кайдани!

Подібні куплети є і в піснях про козака, що «у степу при дорозі в неволю попався» (без спогаду про Січ і без дорікання запорожцям, що «занапали край»). Сі варіанти відносяться, на думку автора П[олітичних] п[ісень], до козаків-запорозців (гайдамаків) раніш 1775 р. уловлених і відданих панам-ляхам. Там є образи, як усі дзвони дзвонять, як козаченька у кайданах водять, як ведуть перед пани і «як привели перед пани, кайдани опали». Далі пани допитуються козака, чи є в нього родина

і т. и. Більшість сих вар[іантів] починаються: «Стоїть явір над водою» і тільки з 10–15 в[ірша] починається саме оповідання про «неволю».⁸¹¹

В одному вар[іанті] є слова: «Ой на воді два лебеді проти води дмуться, а на коз[ака] да на сіромаху кайдани куються».⁸¹² В інших нема сих слів. В більшості вар[іантів] (більше доладних) «...кайдани опали», в деяких же (більш покалічених) «кайдани ізняли» (сами ж то пани!). Здебільшого пани «дивом дивуються», що кайдани опадають, і коментатор бачить в піснях натяки на «характерництво» в'язня. До основної теми чіпляються і тема про «джигуна», що за жінок пропадає, і про козака, що двох або трьох любив, і про визволення від скарання на горло через дівчину. В одному вар[іанті] сей козак-«сіромаха» так відповідає на допитування, чи в нього є отець-мати:

Ой є в мене родина, уся Україна, —
доведеться сіромасі без виручки згинуть.
Ой Великий Луг батько, а Січ моя мати, —
ой доведеться сіромасі у неволі погибати.
Ой ви мені не пани, а я вам не хлопець,
догадайтесь, вражі сини, що я запорожець!⁸¹³

Коментатор завважає, що ся пісня приладжувалась потім до всяких подій: «Спочатку се була пісня про «затяжчика», потім (після 1775 р.) про січовика турецького-підданого, що попався до чорноморців росс[ійських] південних, потім просто про рекрута.

(П. п. I, № 8, ст. 75–91).⁸¹⁴

В рекрутських піснях описання кайданів малюється так. Жовнір сидить у «пітровгавзі» (вар[іант] галицький), пани перше пишуть, щоб «вковали в кайдани», потім чогось рішають: «неподоба жовнярови в кайданах сидіти». А далі:

Як привели жовняронька
на нове подвір'я,
як заплакав щире, ревне, —
кайдани злетіли!

в інших вар[іантах] не від панів, а просто епічно говориться, що непогода жовн[ірові] в кайд[анах] ходити. А далі:

Ой як вийшов жовніронько
на новее підсіньє,
як си свиснув, ногов тріснув,
кайдани злетіли

І так все або слізьми, або силою жовнір визволяється, хоч потім все-таки від чогось гине. Всі вар[іанти] починаються «Стоїть явір над водою», «Лебедів» нема — і розпитування про рід[них] нема (у рекрутських піснях)⁸¹⁵ (П. п. I, 119–121).⁸¹⁶

Образ козака, що «сорочку латає», стрічається сливе у всіх піснях «про каналську роботу».⁸¹⁷ Так само як і слова: «Летів (летить) ворон з чужих сторін да летючи кряче», і просьба козака до родини, щоб викупила його, або «дала переміну».

Пісні з сими мотивами відносяться, на думку коментатора, до роботи на каналі Ладожській (1721–1722), потім до роботи на Закавказзі (1722–1729), до роботи на лінії понад Синюхою (1743–1744) та на інших лініях.

У вар[іантах] часто говориться замість:

Сидить хлопець у неволі —
— Сидить хлопець над каналом.⁸¹⁸

У кайдани ж той хлопець дістається за те, що просить собі «побільшої», «дорожчої» плати, або просто тільки «обзивається за плату». Закутий у кайдани він посилається «у сібірну роботу» (П. п., I, № IV, ст. 86–113).⁸¹⁹

Пісні, де zostались слова про латання сорочки і про ворона з чужих сторін, а спогад про каналі або лінії зник, дуже показані і здебільшого склад[ені] куди гірше, ніж ті, де сі спогади зовсім виразні. (Мое власне спостереження). В піснях про каналну роботу нема нігде ні «лебедів», ні «опадання кайданів».

Видно, волинська пісня повстала з комбінації (досить механічної) мотивів двох різних циклів: зтяжчицько-рекрутського і каналного.

Куплета:

Ой куйтеся, не куйтеся,
мої не будете,
прийде ж тая час-година,
сами опадете —

нема нігде, ні в одному варіанті.

КРАФФТ ЭБИНГ.⁸²⁰ ПСИХИАТРИЯ

...Периодическое помешательство преимущественно развивается на почве ограниченного, большей частью наследственного, тяжкого предрасположения... должно считаться явлением дегенеративным. Это мнение поддерживается и теми фактами, что и вне пароксизмов⁸²¹ у страдающих периодическим душевным расстройством центральный орган функционирует ненормальным образом.

О природе раздражений, вызывающих пароксизмы, наши сведения ограничены... Предел возбудимости мозга делается так доступным, что различные внутренние или внешние раздражения, вовсе не влияющие вредным образом на человека здорового, здесь оказываются уже достаточными для вызова приступов помешательства.

Признаки свойственные всем формам периодического помешательства.

1. Типическое сходство отдельных приступов, которые распространяются даже на их предвестники, равно как и на содержание и известную последовательность в детальном развитии симптомов приступа (должно понимать относительно).

2. Вся личность субъекта во время пароксизма, и в мимическом, и в психическом отношении, становится совершенно другой, чем во время светлого промежутка, так что мы здесь видим пред собой как бы две чуждые одна другой личности.

3. В промежутках между пароксизмами замечаются более или менее ясные явления постоянного страдания центральной нервной системы; таким образом приступы помешательства есть только симптомы непрерывно существующей болезни. Эти промежуточные симптомы разнятся см. по индивидууму. Истерики, эпилепсии, раздражительность, психическая слабость, нравственная тупость, или как остатки затихающего приступа (умственное истощение) или как предвестники.

4. Період[ические] психозы возвращ[аются] в приблиз[ительно] одинаковые промежутки времени и под влиянием при- бл[изительно] одинаковых внешних и внутр[енних] условий. Продолжительность промежутков может простирается до нескольких недель, месяцев, даже лет. Закон этот нарушается только изменчивостью внешних условий, то ускоряющих, то замедляющих возвращение приступов.

5. Картина болезни б[олее] ч[ем] огранич[ена] аномалиями чувства и формальн[ыми] расстройствами. Часто носит характер резонирующего или нравств[енного] помешательства; или же носит характер импульсивности.

6. Средняя продолжительность парокс[измов] короче непериод[ических] форм помеш[ательств].

7. Парокс[измы] имеют короткий период предвестников, быстро достигают высоты развития, остаются некот[отрое] время на высоте, с незнач[ительными] колебаниями, и быстро же затихают, переходя даже нередко совершенно внезапно в разрешение.

Предсказание вообще неблагоприятно.

MANIA PERIODICA⁸²²

Тягостное, удручающее чувство приближающегося приступа (5 дія),⁸²³ раздражительность и тоска, но не меланхолия в медиц[инском] смысле. Приливы крови к голове, трепетание сердца, головокружение, невралгии, головная боль, усиленная раздражительность чувства, бессонница, общая разбитость, — признаки встречающ[иеся] и при тяжелом инфекц[ионном] заболевании (мій стан перед тифом).⁸²⁴

Маніак[альный] приступ довольно внезапно с резко выраженным резонирующим характером. Moral insanity, delirium actionis,⁸²⁵ импульсивность (страсть к собиранію всякой дряни), безнравственность. Часто гневная манія (не треба).

Веселое настроение сменяется раздражительным. У женщин заподозриванье других женщин в любовных интригах. Ускорение процесса представления делает больных бойкими на язык, находчивыми в насмешке, ироніи, лжи.

Пароксизм ослабеває також внезапно, як і починається, розрешення відбувається в декілька годин, або днів.

Якщо сила і продовжит[ельность] приступов значит[ельные], то лишається період утомлення іноді з маническими явленнями, незаметно переходить в відносно здорове стан. Свідомість хворим можливості повернення приступов можуть надавати цьому періоду характер душевної болю але не меланхолії в медич[инском] сенсі. Період утомлення не дуже інтенс[ивный] і довгий. В проміжному стані стійкі відхилення від псих[ической] норми — посилене подразливість почуттів і ознаки ослаблення умств[енных] здібностей.

Прогноз при цій формі решительно неблагоприятно.

В кращому випадку, при хороших житт[енных] умовах, приступи врем[енно] припиняються, навіть на декілька років. Вилікування ж мені ні разу не вдалося спостерігати.

Лікування вприскуваннями морфію, але це має значення при предвестниках, якщо ж почався пароксизм, то зупинити його нічого не може.

Предвестники: безсонниця, швидке течення ідей, посилене подвижність багатомовність, приливи до голови, або головокруження, головна біль, зміна в вираженні обличчя, легкі приливи, червоність очей, прискорення і некот[орая] спутанність ідей.

Симптоми розвинутого пароксизма: безсонниця, непосидячість, маса бажань, болтливість, веселість, розв'язність, підвищене самопочуття, пристрасть до блискучих предметів, схильність до високопарності, декламації, писання, пенію (воображення себе артистом), забавні виходки, остроти (іноді подразливість і нелепі дії). Менше виправдовувати і мотивувати свої дії (Zolie raisoonaut). Далі іноді сластолюбство.

Потім утомлення більш або менш тривале і ослаблення умств[енных] здібностей.

МУЗИКА ДО ГЕЙНЕ

Schumann

(×Dichterliebe)⁸²⁶

1. Lieb Liebchen
2. Schöne Wiege meiner Leiden
3. Lotosblume
- ×4. Ich grolle nicht
- ×5. Hör' ich das Liedchen klingen
- ×6. Ich hab' im Traum geweinet
- ×7. Allnächtlich im Traume
- ×8. Die alten, bösen Lieder
9. Zwei Grenadiere
10. Ungeduld
11. Der arme Peter
- ×12. Ein Jüngling liebt ein Mädchen
13. Mondnacht
14. Morgens steh' ich auf
15. Ich wanderte unter den Blumen
16. Warte, warte, wilder Schiffer
17. Anfangs wollt' ich fast
18. Mit Myrten und Rosen
19. Was will die einsame Thräne
- ×20. Im wunderschönen wunderschönem Monat Mai
- ×21. Aus meinen Thränen spriessen
- ×22. Die Rose, die Lilie
- ×23. Wenn ich in deine Augen seh
- ×24. Ich will meine Seele tauchen
- ×25. Im Rhein, im heiligen Strome
- ×26. Ach! Wüssten's die Blumen
- ×27. Das ist ein Flöten und Geigen
- ×28. Am leuchtenden leuchtendem Sommermorgen
- ×29. Aus alten Märchen

30. Dein Angesicht so lieb und schön schön
31. Es leuchtet meine Liebe
Ungeduld. — Warnung

Schubert

32. Ich, unglückselger Atlas (Der Atlas)
33. Ich stand in dunklen Träumen (Ihr Bild)
34. Das Fischer mädchen
35. Am fernen Horizonte (Die Stadt)
36. Das Meer erglänzte weit hinaus (Am Meer)
37. Still ist die Nacht (Der Doppelgänger)

Mendelssohn

38. Ich wollt meine Lieb ergösse. (Duett)

Harteveld

39. König Harald Harfagar

Чайковскій

40. Warum?

ХОРИ З «АНТИГОНИ»

I

1 Строфа і 1 Антістрофа

~ ~ - ~ ~ -	(3)	}	2
~ ~ - ~ ~	(2)		
~ ~ - ~ ~ -	(3)		
~ ~ - ~ ~	(1)		

2 Строфа і 2 Антістр[офа]

- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~			
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~			
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~			
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~			
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~	(2)		
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~			
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~			
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~	(3)	}	2
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~	(1)		

III

1 Стр[офа] і 1 Ант[істрофа]

~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~		
~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~	(2)	
~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~		
~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~		
- ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~		

II

1 Стр[офа] і 1 Ант[істрофа]

- ~ - ~ - ~ - ~ (2) } 2
- ~ - ~ - ~ - ~
- ~ - ~ - ~ - ~ (4)
- ~ - ~ - ~ - ~

2 Стр[офа] і 2 Ант[істрофа]

- ~ - ~ - ~ - ~
- ~ - ~ - ~ - ~ (3)
- ~ - ~ - ~ - ~
- ~ - ~ - ~ - ~
- ~ - ~ - ~ - ~

Хор

- ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~
- ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~
- ~ - ~ - ~ - ~
- ~ - ~ - ~ - ~

Антігона

1

- ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~
- ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ (3)
- ~ - ~ - ~ - ~ - ~

1

~ ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~
~ ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ (3)
~ ~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~
~ ~ - ~ - ~ - ~ - ~ (3)
~ ~ - ~ - ~ - ~ - ~

Хор

~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ (5)
~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~

[СПИСОК ВЛАСНИХ ТВОРІВ]

Нев[ільничі] П[існі]
Гімн (?)
[нерозбірливо]
Сторононько рідна
Україно
Скрізь плач
Всі наші сльози
Безсонна ніч
І все таки
Негода
Мати-нев[ільниця]
Товаришам
Нова мрія
Грішниця
Слово
Мрії
Тихо і тепло
Чі згадали
Товаришці
Ангел помсти
Fiat pox
Хвилина распачу
Нев[ільничі] пісні
Нескінчена розмова
У пустині
На дворі весна

СПИС РУКОПИСІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ⁸²⁷

ПОСЛАНИХ НА СХОВ ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ
8 IV 1913 з ЄГИПТУ

- 1) III і IV драми «Руфін і Прісцилла».
 - 2) Виключені місця, виписки і матеріяли,
належні до тої ж драми.
 - 3) Драма «Бояриня».
 - 4) «Тріптіх» (Три менші поеми).
 - 5) Драма «Оргія».
-

[СПИСОК ТВОРІВ ДЖ. МІЛЬТОНА І ЛІТЕРАТУРИ ПРО НЬОГО]

Milton und Seine Zeit.

Cromwell's letters.

Milton State-papers.

Milton's prosaic Works.

(Defensio pro populo Anglicano etc.).

Stern.⁸²⁸ Milton und Seine Zeit.

King's pamphlets.

John Lilbarn's: England's New Chairs Discovered, — The Hunting of the Foxes from Triple Heath to Whitehall be Five Small Beagles (Given in Somers Tracts) for which the author was brought into the prison.

Whitlocke: Cromwelliana Fox's Journal (Leeds, 1836).

[ВИПИСКИ З ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА:

«СОН» («У всякого своя доля»), «МОГИЛА БОГДАНОВА»,
«БУВАЛИ ВОЙНИ Й ВІЙСЬКОВІІ СВАРИ»,
«ЧИГИРИНЕ, ЧИГИРИНЕ!», «КАВКАЗ»]

СОН

Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

Аж злякавсь я... «Ура! ура!
Ура!» закричали.
«Цу-цу, дурні! схаменіться,
Чого се ви раді,
Що орете?» — «Экой хохол!
Не знает параду?
У нас парад. Сам⁸²⁹ изволит
Сегодня гуляти».⁸³⁰

Там же «землячок» «просвіщенний».

Після бійки: «Гуля наш
батюшка гуля! Ура, ура, ура-а-а...»
Тільки де-де православні
По кутках⁸³¹ стогнали,
Та стогнучи, за «батюшку»,
Господа благали.

Це той «Первий», що роспинав
Нашу Україну,
А «Вторая» доканала
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!

Провиддя Полуботка і козаків, що погинули «на лінії», про-
клинають П. В.

Про перевертнів

П'явки, п'явки, може, батько
Остатню корову,
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови!
Україно, Україно!
Оце твої діти!

МОГИЛА БОГДАНОВА ⁸³²

Ото церква Богданова,
Там-то він молився,
Щоб москаль добром та лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не зовсім так сталось...

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже. —
Кажуть, бачиш, що «все то-те
Таки і було наше,
А що ми тільки наймали
Татарам на пашу,

Та полякам... Може й правда!
Нехай і так буде!
Так сміються з України
Стороннії люде!

Нащадки аристократії укр:
«Людськії шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!»⁸³³

ЧИГИРИН

За що боролись ми з ляхами!
За що ж ми різались з панами?
За що ж скородили списками
Татарські ребра!⁸³⁴

КАВКАЗ

Отам то милостиві ми
Ненагодовану і голу,
Застукали сердешну волю,
Тай цькуємо...

І вам слава, сині гори
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом незабуті!
Борітеся, поборете,
Вам Бог помагає,
За вас сила, за вас воля
І правда святая!⁸³⁵

[МАТЕРІАЛИ ДО ДРАМИ «У ПУЩІ»]

Єретицтво отже єсть релігія перейнята і прийнята на віру з переказів людських і з додатків до Божого слова. Отож звідси ясно видно, що усіх відомих в християнстві сект, або неправдивих релігій, папізм⁸³⁶ єсть одно з найбільших єретицтв; і хоч завзятий папіст завжди готовий узивати інших єретиками, однак він тільки і єсть єретик.

Секти бувають і в справедливій, і в фальшивій церкві, коли люде переймають науку більше ради учителя, уважаючи його за непогрішого; і се, по неможности їх, переходить в сліпу віру, і таким ученикам належить ся имення сектяр.

Схізма — се розрив, або поділ церкви, коли він доходить до розлучення соборів; се може статись і в правдивій, і в фальшивій церкві; і то в правдивій потребі се може не доходить до повного зірвання спілки, коли люде можуть погодитись при одправі в тому що у них спільне, тримаючи при собі інші свої думки, нешкодливі для віри.

Парисеї і Саддуки були дві секти, але вони обидві еднались у спільній повазі до Бога у Єрусалимі. Але тут спитає папіст сердито: що ж се? Хіба лютеране, кальвіністи, анабаптисти, соцініяне, армініяне не єретики? Я відповідаю, всі вони може мають деякі помилки, але вони не єретики. Єретицтво єсть у злій волі у виразному бажанні йти проти св[ятого] письма; помилка ж робиться не по волі а через неповне розуміння св[ятого] письма хоч і при великому старанні зрозуміти його як слід.

И изыша вси людіе усерязи златы, яже во ушесех жен их и принесоша ко Аар[ону]. И взя от рук их и слія делом литым, и сотвори им телца литаго и рекоша: сіи бози твои, Израилью, иже изведоша тя из земли Египетскія. — и взем (Моис[ей]) телца, егоже сотвориша, сожже его во огни и сотре подробне

и разсыпа его по воде и напои ею сыны Израилевы. — И сотвориша сын. Левіины, якоже глаг[оле] им Моис[ей]: и паде от людей в той день до 3000 мужей. — И порази Г[оспо]дь люди за сотвореніе телца.

Внемли себе, да не когда завещаеши завет сидящим на земли, в нюже внидеши, да не будет соблазн в вас. Капища их разорите, и куміри их сокрушите и дубравы их посецыте и изваянія богов их сижжете огнем. Бог ревним есть.

Богов сліяных да не сотворити себе.

И всяк премудрый сердцем в вас (ремісник) шед да делает вся, елика заповеда Г[оспо]дь: скинію и т. д.⁸³⁷

Наполни (Бог) Веселеила и Еліава премудрости творити всякое дело художества различна (и ваяти камени и делати древо).⁸³⁸

Чоловіка, що збірав дрова в суботу П. казав побити камінням.

Корей, Дафан и Авірон и 250 мужа пленити повстали проти М. и А. Земля пожрала их [...] и огонь з неба спалив 250. Возростаха о сем людіе и изыде гнів Г[оспо]д[е]н и нача губити люди и погуби 14700.

Рече Г[оспо]дь М[оисею]: сотвори себе змію медяну и положи ю на знамя, и будет... всяк угрызенный видів ю жив будет.⁸³⁹

За идолопоклонство Вельфагору порази Б[ог] язвою 24000.

За гріхи все покоління умерло в пустынї, тільки Халев и І. Навїн з новым поколінням увійшов в обїт[ованну] землю.

Не беззаконуйте и не сотворите себе самим подобія ваянна мужеска пола или женска (ни скота, птицы, рыбы, гада).⁸⁴⁰ (Второзак[онии] Гл[ава] Д ст. 51)⁸⁴¹

Обязательна ненависть, непримиримая война «донеже потребятся» всім «языком». И ваянія богов их да сожжете огнем: «И ясти будети вся користи языков».⁸⁴²

Не яко мноза есте паче всех языков, елицы на лице земли, предпрія вас Г[оспо]дь и изіра вас Г[оспо]дь, вы бо лете меншім от всіх яз., но яко возлюбил ва Г[оспо]дь. — Не ради правды твоея, ниже преподобія сердца твоего ты входити наследити землю их, но нечестія ради и беззаконія языков сих.

[...] за путем иже на западе солнца.⁸⁴³

И отвещавше рекут Левіта всему Ісраилу гласом великим: Проклят человек, иже сотворит изваянія и сляіаніе, мерзость Г[оспо]деви, дело рук художника, и положит е в «сокровеніи». И [...] вси люди рекут: «буди!»⁸⁴⁴

(В земли Егіпетській) виддете мерзости их и куміры их, древо и камень, серебро и злато. (Второзак[оніе]).

Изваянія их сокрушите (Кн[ига] Судей).⁸⁴⁵

Гедеон зруйн[ував] алтарь Ваала і дїброву.

Міха сотворил «изваянное и сляіанно, Ефуд и Єгрофім» і приставив Левіта жерцем. Сынове Дановы одняли кумір і Левіта («пред Господом путь [...] в онь же идете») і устроили «дом Божій» (з куміром!) в Сіломе.

Товел бѣше млатобісу ковал меди и железа⁸⁴⁶ (От племени Каінова) Іувал бѣше показовый певницу и гусли (от плем[ени] Каінова).

И рече человек ближнему своему: прїидити, сотворим паін-ты и испечем их огнем, и быть им плїнта в камене и брєніе вмести мела. И рекоша: прїидите созиждем себя град и [...], еложе верх будет даже до небесе (Столпотвореніе).

Іаков поставив камінь на місці видднїя [...].

Украде же Рахіль ідола отца своего.

Поставив Іаков стола на гробі Рахілі.

Насиліе творяху Егіптяне сын. Ізр. — брєніем и плїнто[...] ніем.

Миріша пророч. Изыде со Тімпаны и лаки. Давид з гуслиами и пр. (в защиту музыки).

Не сотвори себе кумира и всякого подобія, елика на небеси горе и елика на земле низу и елика в водах под землю.

Нї сотворите себе сами богов серебряных, и богов золотых не сотворите себе. — А ще же олтарь от каменій сотвориши ми, да не⁸⁴⁷ устроити их тесаных. И да не въздєши по степенем ко олтарю моему ([...]. Второзак.).

И сотвориши два херувїма злата изваянна и возложиши от обоих стран очистилаща. Да будут херувїми распостирающе крила верху, соосеняюще крилами своими над очистилищем

и лица их ко друг другу, на очистилища будут лица херувимена... сотвориши витое обложніе, венец длани окрест.⁸⁴⁸

Человек зрит на лице, Господь зрит на сердце.⁸⁴⁹

Изваян да сотвориши светилник, стеблі его и ветви и чаши и крузи и кріны от него да будут.) [...] же ветвей исходящих от стран. три ветви от страны его единня и три ветви от страны вторня (И три чаши во образ ореха: на единой ветви круг) и крін: тако шести ветвам исходящим от светилника. И на свет. 4 чаши во обр. ореха, на един. ветви крузи и кріны его. Круг по 2 ветвми от него и круг под 4 ветвми от него) тако в ветвам исходящим от светилника, и на світ. 4 чаши во обр. ореха. Крузи и ветви от него да будут: весь изваян от единого злата чиста. И да сотвориши светил его 7, и поставити светила его, и светити будут от единого лица его. И щипцы его и подставы его от злата чиста створиши, Гаалантом злата чиста да сотвориши вся сосуды сія. Вижде да сотвориши по образу показанному тебе на горе.⁸⁵⁰ (Исход Гл. КЕ).

Делом тканым сотвориши херувимы.

Сохраните суботу, осквернвей ю смертію умрет, [...] от среди людей своих.

Господь избрал Веселеила сына Уріи, сына Орова,⁸⁵¹ от плем[ени] Иудина и Еліава с. Ахісамахова от пл[емени] Данова и наполна духом Божіим премудрости и веденія, во всяк[ом] деле разумети: и архітекттонствовать, делати злато и серебро и медь... и каменние дело и различния древодельства делати во всех делах.

Строптивая бо помышленія отлучают от Бога искушаемая сила обличает безумных.

Ниже бо прелісти нас человеческое злохитрое умышленіе, ниже стеннописання труд безплодный, вид изваян различными [...] безумным прилюдит в [...] и любят мертвого образа вид бездушный... злых любители таковых достойны надежд: и творящими и любящим. Скудленик мягкую землю мнущ со трудом делает ко служенію нашему каждо: но от тогожде

брєнія созда и яже чистых дел служебныя сосуды и сопротивныя, вся подобны: но есть ему прилежаніе, не яко имать трудитися, понеже краткоречно житіе имать: но ревнует злотоделателем и сребросліятелем и меди делателем подревлет, и славу мнит, яко скверная делает.⁸⁵² Пепел бо есть сердце его і землі хуждше упованія его і брєнія безчестнее живот его... — яко вся ідоли язическі вменіша в боги, імже ніже очес употребленіе к зренію, ніже назрі в привлеченіе аіра, ніже уші слышати, ніже персти рук во асязаніе, і ноги іх праздны к хожденію — человек бо сотвори іх і духа взаім взяв, созда іх, не един человек может себе подобна Бога создати, смертен же сий мертва делае руками беззаконными Лучшій бо есть ідолов своїх: сей убо поживе, оная же нікогда.

Вображенія же іх тліннім живота ніже бо быша от начала, ніже будут во веки Тщеславіем бо человеческим внідоша в мір, і сего ради краток іх конец вм[...]нися Горьким бо плачем сетуя, отец скоро восхищенного чада образ сотворив его же тогда человека мертвы ныне яко Бога почте.⁸⁵³ Потом временем возмогшій нечестивый обычай аки закон [...] аким быть, і мучителей повеленіем почитаема бяху ізваянная. Іхже в лице немогуще чествовати человеци дальняго ради обитанія, іздальча лице іобразивши. Явный образ почитаемого царя із сотвориша, яко да отстоящаго аки близь сущаго ласкают с прилежаніем, в продолженіе же злочестія і не разумеющих принуди художниково любочестіе. Сей бо, хотя гродити державствующему,⁸⁵⁴ произведе хитростею своею подобіе на лучшее. Множество⁸⁵⁵ же человек, привлечено благообразіем дела, прежде вмолячествованнаго человека, ныне в Бога вменіша, і сея бысть житію в прельщеніе...

.....рукотворенное проклято есть і сотворивый е В рав[...] бо ненавидима суть Богу: нечествуяй і нечестіе его, ибо сотворенное с сотворишим мучимо будет.

Кн[ига] сына Сиракова⁸⁵⁶

Не возносия, да не падеши і наведеши души твоей безчестіе, і открьет Господь тайная і посреде сонна ниуложит тя, як

не приступил еси во истине к страху Господню і сердце твое исполнено лукавства.

Касаяй аз смоле очернится, і прощайся гордому точек ему будет!

(Притчі Соломона)

Богом чуждым.

Аще праведный едва спасется, нечестивый же и грішний где явится.⁸⁵⁷

Есть путь, иже мнится человеком правым быти, последняя же его приходят во дно ада.

Глаголя нечестивого, яко праведен есть, проклят от людей будет и возненавиден во языцах: обличающім же лучшім являтся, на ня же приидет благословение благо.

Я же видети очи твои, глаголи.

Дреколь и мечь и стрела остра; тако и муж, свидетельствуяй на друга своего свидетельство ложное. Путь злаго и нога законопреступнаго погибнут в день зол.⁸⁵⁸

Иереміи⁸⁵⁹

Буй сотворися всяк ч[елов]ек от ума своего, Постыдесе всяк златоделник во изваяніях своих, яко ложная слія, несть духа в них. Суетна суть дела, смеху достойна. Древо есть от леса изсеченое, дело тектонское и сліяніе, серебром и золотом украшена суть и млатами и гвоздьми утвердиша я, да не движутся. Сребро изваянно есть, не глаголют, носими носятя, понеже ходити не возмогут.

Не убойтесе их яко не сотворят зла и блага несть в них.

[...] же узрите в Вавилоне боги серебряны, и золаты, и каменни, и древянии на раменах носимы показующе страх языком. Блюдите ся, да и не вви иноплеменником уподобитесе, и страг изымет [...] от них, видевше народ кланяющихся им [...] позлащены и посребрени лживы же суть и не могут глаголити.

И яко же девица красотолубивей вземлюще злато устроют венца на [...] своих, там же укладывают жерцы злато и серебро и себе употребляют. Тїи же не уцеляет от [...] и молія, [...] я в багряницу, [...] лице им [...] ради, и скипетр имут, яко ч[е]л[ове]к и яко судія страны, имут же и меч в деснице и Акру. сами же себе от рати и от разбойник не отымут. Не убойтеса их: [...] По телесам их и по главе [...] нето [...] носите и ластовицы и птицы, такожде и кошки скачут. За всяку цену куплены суть в [...] духа.⁸⁶⁰ [...] яко жены служат богом сребренным и златым и деревяным, и [...] от кого зло по [...] или добро, не могут отдать, ни [...] поставити, ни отъяти, такожде ни богатства ни люди не могут дати. Аще кто им что обещае не отдает не[...]. От смерти ч[е]л[ове]ка не избавят, и ни меньша от [...] не [...]. Ч[е]л[ове]ка слепа к веденію не савратят, в нужде ч[е]л[ове]ку не помогут. Вдовы не помилуют и сирот добра не сотворят. Подобая суть каменію нагорному. Лучше [дверь] в дому стрегущая и деревяный стоб, нежели лживые боги. Лучше есть ч[е]л[ове]к праведен не имей [...], будет бо далече от [...].⁸⁶¹

Ч[е]л[ове]к праведен очей своих не воздвигнет на кумиры.⁸⁶²

Аввакум

Что полезет изваянное, яко изваяшая? Создаша сліяніе, мечтаніе ложное. И глаголюще по древу ободрися, возстани и каменію возвысися. И то есть мечтаніе, скованіе злата и серебра, и всякого [...] в нем.⁸⁶³

Маккавей

Приступит муж іудеянин пред очима [...] в капище по повеленію цареву. И виде Матта[...] и возревнова. И вострепеташа внутренняя его, и выжеся ярость его, и наскочив разрече его в капици. И мужа, егоже царе посла, иже [...] ше жрети, уби во время оно, и капище раззори. И возопи во граде гласом [...], глаголя: всяк ревнуй о законе и стоей в заве[...] да изведет вслед мене.

И воздвижесе Іуда Макковой иди в землю иноплеменников и разори капище их и изваяніа богов их сожже огнем и взя користи от грабов и возвратися в землю Іудину.⁸⁶⁴

Исаи

И смирится всякій ч[елов]ек, и рукотворенная вся скрывают, внесши в пещеры и в разселини каменей и в вертепы земныя от лица страха Го[спод]ня. В день бо оный изринет ч[елов]ек мерзости своя златыя и сребряныя, яже сотвориша, и падется высота ч[ел]л[ове]ча, и вознесетсѧ Гос[подь] един.

От язык бо ни един не стане, и от кумир их несть возвеща-
й, и аще вопрошу их, откуда есте, не отвещает.

Не послушаша созидающіи и ваяющіи вси тщетни, творя-
щии желанія своя, но посрамятсѧ вси созидающіи Бога и ва-
яущии вси неполезная... и избрав древоделя древо, постави
е в меру и клеєм сострои е, и сотвори е яко образ мужеск и аки
красоту ч[ел]л[ове]чу поставити е в дому.

Пол древа сожже огнем из оставшаго же сотвори Бога изва-
янна, прекланяетсѧ ему и поклоняютсѧ и молятсѧ глаголя: из-
бавь меня, яко Бог мой еси Ты.

Ради грех[ов] пророков его и неправд жерцев его, пролива-
ющих кровь праведну посреди его (Ерусалима).

Мусить бути промова в пророчому стілі, неясна, містична,
повна погроз кари земної і пекельної.⁸⁶⁵

И к твореніям египетским не примешайтсѧ и не
оскверняйтсѧ.⁸⁶⁶

Оскверняетсѧ во всех кумірах ваших даже до дняшняго
дня. Вы глаголете... будем служити древу и каменію.⁸⁶⁷

[...] куміры свои отымете и имене моего святого не осквер-
ните к сему в рукотвореніях (растленных) ваших.

Сецы, и уничтожай, отрини всякое древо.

Огню будеши яд, кровь твоя будет посреде земли твоея: не будет твоя памяти, занеже аз Г[оспо]дь глаголах.

И виде (Ерусалим) мужи написани⁸⁶⁸ на стене, образы халдейски написани шарами. Препоясани пестротами о чреслах своих и превои крашени на главах их... и возложися на ня зреніем очей своих и посла послы в землю Халдейску.⁸⁶⁹

И гріхи кумір[ів] ваших пріимете.⁸⁷⁰

Оле пастыри Израилевы» Еда пасут пастыри самих себе? Не овец ли пасут пастыри?

Виденіе Езекііля о храме будущем (очевидно образцовом):... изваянніи херувіми и фініки, фінік посреді херувіма и херувіма. Два лица херувиму: лице человеческо к фініку сюду и сюду и лице лівово к фініку сюду и сюду, изваян весь храм окрест от помоста даже до свода херувіми и фініки изваяни... И ваянія над ними и над дверми храма херувім и фініки, по ваянію святых (?) и дрeвеса потребна пред лицем.⁸⁷¹

(Argumentum pro)

Кумір Навуходонос (невідомо, чи бог, чи царь), якому заставляяк кланятися всіх. Себрах, Місах і Авденаю ввержены в пещ[еру] огненную за непоклоненія. (Богам твоим не служим и телу златому, еже поставил еси, не кланяемся).

Искушеніе Даніилом куміра вавилоньського ідою і питтям за Кіра царя перського.

[ВИПИСКИ З ТРЬОХ ЛИСТІВ КРОМВЕЛЯ
(ДАТИ ЛИСТІВ: 13.X.1647; 31.VIII.1657; 1657)]

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] I 260

13Th Oct[ober], 1647. We find him (Cr[omwell]) deep in debates (concerning) the farther establishment of the Presbyterial (Presbyterian) Government (for the law is still loose, the Platform, except in London never fairly on foot); and Teller on no fewer than three divisions. First, shall the Pr[esbyterian] Gov[ernment] be limited to 3 years? Cromwell answers Yea, in a House of 73; is beaten by a majority of 3. Second, shall there be a limit of time to it? Crom[well] again answers Yea; beats, this time, by a majority of 14, in a House now of 74. Third, shall the limit be 7 years? Crom[well] ans[wers] Yea; and in a House still of 74 is beaten by 8. It is finally got settled that the limit of time shall be «to the end of Parliament after the end of this present Session», — a very vague Period, «this present» Session having itself already proved rather long! Note too, this is not yet a Law: it is only a Proposal to be made to the King, if his Majesty will concur, which seems to me doubtful. — Saturday last there was a call of the House, and great quantities of absent Members; «aegrotantes», fallen ill, a good many of them, — sickness being somewhat prevalent in those days of waiting upon Providence.

CROM[WELL'S] LETT[ERS] V 87

Monday 31st August 1657. Mr. John Lilburn («noisy John») dying on Saturday at Eltham, was this morning removed thence to London; and his corpse conveyed to the House called Mouth, old, still extant Bull-and-Mouth Inn, at Alders gate, — which is the usual meeting-place of the people called Quakers, to whom, it seems, he had lately joined in opinion. At this place, in the afternoon, there assembled a medley of people, among whom the Quakers were most eminent for number: and within the house a controversy was,

whether the ceremony of a hearse-cloth should be cast over his coffin? But the major part, being Quakers, would not assert; so the coffin was about five o'clock in the evening brought forth into the st[reet] [...].⁸⁷² At its coming out, there [...] man on purpose to cast [...] hearse-cloth over the [...] and he endeavoured to do it: but the crowd of Qu[akers] would permit him; and having gotten the body upon their shoulders, they carried it away without further ceremony; and the whole company conducted it into Moorfields, and thence to the new Churchyard adjoining to Bedlam, where it lied interred».

CROM[WELL'S] LETT[ERS] V 88 (1657)

Frantic Anabaptist Sexby, scheming out a new Invasion of the Charles-Stewart Spaniards and English-Irish Regiments, and just lifting anchor for Flanders again, was seized in the Ship Hope, in a mean habit, disguised like a countryman, and his face much altered by an overgrown beard...has been lodged in the Tower; where his mind falls into a very unsettled state. In October next he volunteers a confession; goes mad; and in the January following dies [...].

[МАТЕРІАЛИ ДО ДРАМИ [«У ПУЩІ»]. ВИПИСКИ З ЛИСТІВ КРОМВЕЛЯ]

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] v. I 233

The Presbyterian «Platform» of Church Government, as recommended by the assembly of Divines or «Dry-Vines» has at length, after unspeakable debates, passings and repassings through both Houses, and soul's-travail not a little, about «ruling elders», «power of the keys», and such like, been got finally passed, though not without some melancholy shades of Erastianism, or «the Voluntary Principle», as the new phrase runs. The Presbyterian Platform is passed by law: and London and other places, busy «electing their ruling-elders», are just about ready to set it actually on foot and now it is hoped there will be some «uniformity» as to that high matter.

Uniformity of free-growing healthy forest-trees is good; uniformity of clipt Dutch-dragons is not so good! The question, which of the two? Is by no means settled though the Assembly of Divines, and majorities of both Houses. Would fain think it so. The general English wind, which, loving good order in all things, loves regularity even at a high price, could be content with this Presbyterian scheme, which we call the Dutch-dragon one; but a deeper portion of the English wind inclines decisively to growing in the forest-tree way, — and indeed will shoot out into very singular excrescences, Quakerisms and what not, in the coming years. Nay already we have Anabaptists, Brownists, Sectaries and Schismatics springing up very rife: already there is a Paul Best, brought before the House of Commons for Socinianism; nay we hear of another distracted individual who seemed to maintain, in confidential argument that «God was mere Reason». There is like to be need of garden-shears, at this rate! The devout House of Commons, viewing these things with a horror inconceivable in our loose days, knows not well what to do. London City cries, «Apply the shears!» The Army answers, «Apply them gently; cut off nothing that is sound!» The question of

garden-shears, and how far you are to apply them, is really difficult, the settling of it will land to very unexpected results. London City knows with pain, that there are «many persons in the Army who have never yet taken the Covenant»; the Army begins to consider it unlikely that certain of them will ever take it!»

These things premised, we have only to remark farther, that the House of Commons meanwhile, struck with devout horror, has, with the world generally, spent Wednesday the 10th of march 1646-7, as a Day of Fasting and Humiliation for Blasphemies and Heresies. Letter somewhat remarkable for the grieved wind it indicates, was written next day. Fairfax with the Army is at Saffron Walden in Essex; there is an order this day that he is to quarter where he sees best. There are many Officers about town; soliciting payments, attending private businesses: their tendency to Schism, to Anabaptistry and Heresy, or at least to undue tolerance for all that is well known. This Fast-day, it would seem, is regarded as a kind of covert rebuke to them.

CROM[WELL'S] LETTER TO FAIRFAX (1646)

....upon the fast-day divers soldiers were raised (as I heard) both horse and foot, near 200 in Covent Garden, to prevent us soldiers from cutting the Presbyterians' throats! These are fine tricks to mock God with.

The whole world... in this spring of 1641, is getting on fire with episcopal, anti-episcopal emotion; and the Scotch Commisioners, with their Desire of uniformity, are naturally the centre of the latter. Bishop Hall, Smectymnuus, and one Mr. Milton «near St. Bride's Church», are all getting their Pamphlets ready. The assiduous contemporary individual who collected the huge stock of loose Printing now known as King's Pamphlets⁸⁷³ in the British Museum, usually writes the date on the title-page of each; but has, with a curious infelicity, omitted it in the case of Milton's Pamphlets, which accordingly remain undateable except approximately.

CARL[YLE] CROMWELL'S LETTERS V. I 161

To mayor-general Cranford (1643)

....by, but the man «is an Anabaptist». Are you sure of that? Admit he be, shall that render him incapable to serve the Public?....

Sir, the state, in choosing men to serve it, takes no notice of their opinions if they be willing faithfully to serve it, that satisfies.

CROM[WELL'S] LETT[ERS] V. I 199

To the Hon[orable] W[illiam] Lenthall,
Speaker of the Commons House of Parliament

....Presbyterians, Independents, all have here the same spirit of faith and prayer; the same presence and answer; they agree here, have no names of difference-pity it is it should be otherwise anywhere!.... For being united in forms commonly called uniformity, every Christian will be peace-sake study and do, as far as conscience will permit.

TH[OMAS] CARLYLE. OL[IVER] CROMWELL'S LETTERS
VOL. II P. 92

Death Warrant

To colonel Francis Hacker, Colonel Huncks, and Lieutenant Colonel Phayr, and every of them.

At the High Court
of Justice for the
Trying and Judging
of Charles Stuart,
King of England, 29th
January 1648.

Whereas Charles Stuart, King of England, is and standeth convicted, attainted and condemned of High Treason and other high Crimes; and Sentence upon Saturday last was pronounced against

him by this Court, to be put to death by the severing of his head from his body; of which Sentence execution yet remaineth to be done:

These are therefore to will and require you to see the said sentence executed, in the open street before Whitehall, upon the morrow, being the thirtieth day of this instant month of January, between the hours of ten in the morning and five in the afternoon, with full effect. And for so doing, this shall be your warrant.

And these are to require all Officers and Soldiers, and others the good People of this Nation of England, to be assisting unto you in this service.

Given under our hands and seals,

John Bradshaw
Thomas Grey, Lord Groby
Oliver Cromwell
(‘and Fifty-six others’)

CARL[YLE] CROM[WELL’S] LETT[ERS] II 95

On Tuesday 30th January 1648–9, it is ordered in the Commons House: the King’s execution having now taken place, Edward Dendy, Sergeant-at-arms with due trumpeters, pursuivant and horse-troops, notifies, loud as he can blow, at Cheapside and elsewhere, openly to all men, that whosoever shall proclaim a new King, Charles Second or another without authority of Parliament, in this Nation of England, shall be a traitor and suffer death, ~~for which service, on the morrow, each trumpeter had all Sheriffs,~~⁸⁷⁴ Mayors of Towns and suchlike are to [...] the same in their respect [...] localities, that the fact be known to everyone [...].

On May 19th an emphatic Act in these words: «Be it declared by this present Parliament, and by the authority of the same: that the People of England, and of all the dominions and territories thereunto belonging, are and shall be, and are hereby constituted, made, established and confirmed to be, A Commonwealth⁸⁷⁵ or Free-state;⁸⁷⁶ and shall from henceforth be governed

as a Commonwealth and Free-state, by the Supreme authority of this Nation the Representatives of the People in Parliament, and by such as they shall appoint and constitute officers and ministers under them for the good of the People; and... any King or House.. Lords! (Commons Journals, [...] May)

and gives, and continues to give, great satisfaction to that council, to me, and to the whole Nation now, and to all Nations!

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] II 107

Tuesday 13th March 1648 certain dim gentlemen of the highest authority repairing to the lodging of one Mr. Milton, «a small house in Holborn which opens backwards into Lincoln's Inn Fields;» to put an official question to him there! Not a doubt of it they saw Mr. John this evening. In the official book this yet stands legible:

«Die Martis, 13 Marttii. 1648».

That it is referred to the same Committee (Whitlocke, Vane etc.) or any two of them, to speak with Mr. Milton, to know, Whether he will be employed as Secretary for the foreign languages? And to report to the Council. «I have authority to say, that Mr. Milton, thus unexpectedly applied to, [...], it is formally appoint [...] on Tuesday next; wakes his [...], to the Senate of [...], about a weak hence;

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] II 119 (1649)

The Council of State has intelligence of certain Levellers appearing at St. Margaret's Hill, near Cobham in Surrey, and at St. George's Hill, in the same quarter; that they were digging the ground, and sowing it with roots and beans. One Everard, once of the Army, who terms himself a Prophet, is the chief of them: one Winstanley is another chief. They were 30 men, and said that they should be shortly 4000. They invited all to come in and help them; and promised them meat, drink, and clothes. They threaten to pull down park-pales and to lay all open; and threaten the neighbours that [...] will shortly make them all [...] up to the hills and [...] persons are laid hold of [...] justices, «by the [...]».

Restore them to their freedom in enjoying the fruits and benefits of the Earth, and that there had lately appeared to him, Everard, a vision; which bade him, Arise and dig and plough the Earth, and receive the... thereof. That their intent is to restore the Creation to its former condition. That as God had promised to make the barren land fruitful, so now what they did, was to restore the ancient Community of enjoying the fruits of the Earth, and to distribute the benefit thereof to the poor and needy, and to feed the hungry and clothe the naked. That they intend not to meddle with any man's property, nor to break down any pales or enclosures, but only to meddle with what is common and untilled, and to make it fruitful for the use of man. That the time will suddenly be, when all men shall willingly come in and give up their lands and estates, [...] mit to this Community of [...].

And for all such as will [...] and work with them, they [...] meat, drink and cloth [...] that is necessary to the life of man: and as for money, there is not any need of it; nor of clothes more than to cover nakedness.... that they will not defend themselves by arms, but will submit unto authority, and wait till the promised opportunity be offered, which they conceive to be at hand and that as their forefathers lived in tents, so it would be suitable to their condition now to live in the same.

While they where before the General, they stood with their hats on and being demanded the reason thereof they said, because he was but their fellow-creature. Being asked the meaning of that phrase, Give honour to whom honour is due—they said, Your mouths shall be stopped that ask such a question.

Dull Bulstrode hath set down this the more largely because it was the beginning of the appearance extensive levelling doctrine, [...] to be «avoided» by judicious [...] seeing it is «a weak...» [...]. The germ of Quakerism [...] is curiously visible here.

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] II 121

April 20th 1649. The Lieutenant-Gen. has consented to go to Ireland; The officers on whom the lot fell, in all the [...] regiments expressed much cheerfulness at the decision, but the common men blown by Lilburn and his five small Beagles, have notions about England's new Chains etc.... In the night (26th Apr) there has an alarming mutiny broken out in a troop of Whalley's regiment there.... Tried by instant Court Martial, five of them are found guilty, doomed to die, but pardoned; and one of them; Trooper Lockyer, is doomed and not pardoned. He is shot, in Paul's Churchyard, on the morrow (Paul's Cathedr. is now a Horse-guard). He was a [...] brave young man, they said and [...] but three-and-twenty, [...] served seven years in these Wars», «Religious too of excellent parts and much beloved».

«About one 100 went before the Corpse, 5 or 6 in the file; the Corpse was then brought, with 6 trumpets sounding a soldier's knell; then the Trooper's Horse came, clothed all over in mourning, and led by a footman. The corpse was adorned with bundles of Rosemary, one half stained in blood; and the sword of the deceased along with them. Some thousands followed in rank and file; all had sengreen-and-black Ribbon tied on their hats and to their breasts; and the women brought up the rear. At the new Churchyard in Westminster, some 1000s more of the better sort met them, who thought not fit to march through the city. [...] looked upon this funeral [...] to the Parliament and Army; others called these people Levellers, but they took [...] at any one's sayings».-- [...] five small Beagles are [...] To the Tower, each...

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] II 123

In Oxfordshire one Captain Thompson, not known to us before, has burst from his quarters at Banbury, with a party of 200 in these same days, has sent forth his England's Standard Advanced, insisting passionately on the New Chains we are fettered with; indignantly demanding swift perfection of Human freedom, justice on

the murderers of Lockyer and Arnald; threatening that if a hair of Lilburn and the five small Beagles be hurt, he will avenge it «seventy-and-seven fold»... The Lieutenant General has dissipated the mutiny, trodden down the Livelling Principle out of England affairs once more. ---

Sansculottism, as we said above, has to lie submerged for almost two centuries yet. Levelling, the practical civil or military [...] of English things, is forbidden to be. In the spiritual [...] it cannot be forbidden; [...] into Qakerisms and [...] which are not of this [...].

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] II 141

Irish War

... There are Catholics of the Pale, demanding freedom of Religion; there are Old-Irish Catholics demanding not religious freedom only, but what we now call «Repeal of the Union»; and unable to agree with the Catholics of the English Pale. Then there are Ormond Royalists, of the Episcopalian and mixed creeds, strong for King and Covenant; lastly which Jones and the Common Wealth of England, who want neither King nor Covenant. At the date of Oliver's arrival, all Irish Parties are united.....

The claim they started with, in 1641, was for religious freedom.

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] II 144

In Oliver's time men's notion was, not for abolishing punishments, but for making laws just: God the Maker's Laws, they considered, had not yet got the Punishment abolished from them! Men had a notion, that the difference between Good and Evil was considerable; equal to the difference between Heaven and Hell.

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] II 207-225

A Declaration of the Lord Lieutenant of Ireland, for the Undeceiving of Deluded and Seduced People: which may be Satisfactory to

all that do not wilfully shut their eyes against the light. In answer to certain late Declarations and Acts, framed by the Irish Popish Prelates and Clergy, in a Conventicle at Clonmacnoise (1649).

.....I wonder not at differences in the opinion, at discontents and divisions, where so Antichristian and dividing a Term as «Clergy and Laity» is given and received..... The members of the Churches are styled «Brethren, and Saints of the same household of Faith»..... It was your pride that begot this expression (Clergy and Laity). And it is for filthy lucre's sake that you keep it up: that by making the People believe that they are not so holy as yourselves, they might for their penny purchase some sanctity from you... you might bridle, saddle and ride them at your pleasure; and do (as is most true of you) as the Scribes and Pharisees of old did by their «Laity», — keep the Knowledge of the Law from them, and then be able in their pride to say, «This people, that know not the Law, are cursed».--

St. Peter's Patrimony, as you term it..... your predecessors cheated poor seduced men in their weakness on their deathbeds; or otherwise unlawfully came by most of this you pretend to..... And Peter.....if he was to be put up in that case, he must not, nor would he, have drawn it in this. And that blessed Ap[ostle] Paul, who said, «the labourer was worthy of his hire», chose rather to make tents than be burdensome to the Churches..... The same answer may be given to that your «Power and Jurisdiction», and to that pre-eminence of Prelacy you so dearly love. Only consider what that Master of these same Apostles said to them: «So it shall not be amongst you. Whoever will be chief shall be servant of all!».....

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] II 208–225

Declaration to Irish People (following)

.....Alas, poof Laity! That you and your King might ride them, and jade them, as your Church hath done, and as your King hath done by your means, almost in all ages! — But it would not be hard to prophesy, That the beasts being stung and kicking, this world will not last always. Arbitrary power «is a thing» men begin to be weary

of, in Kings and Churchmen; their juggle between them mutually to uphold Civil and Ecclesiastical Tyranny begins to be transparent. Some have cast off both; and hope by the grace of God to keep so. Others are at it! Many thoughts are laid up about it, which will have their issue and vent. This principle, That People are for Kings and Churches, and Saints are for the Pope or Churchmen, as you call them, begins to be exploded.

CARL[YLE] CR[OMWELL'S] LETT[ERS] II 259

(The results of the Irish War)

To the King leaders, rebellious Landlords and papist Aristocracy punishment and quilt may in some measure correspond. All concerned in the Massacre of 41 for there shall be no pardon—gallows, perp. banishment and confiscation for these; but not without trial. Others, who have been in arms ag[ainst] the Parliam[ent] but not in the Massacre, these have forfeited their estates (save the «modicum to live upon»). Open Papists, who have not manifested their good affection to the Parl[iament]: These are to forfeit ~~their good affection~~⁸⁷⁷ one third of their estates, and continue quiet at their peril.

As for all «ploughmen, husbandmen, artificers and people of meaner sort», they are to live quiet where they are, and have no questions asked.

id.

.....The King is thrice brought to the Bar; refuses to plead, comports himself with royal dignity, with royal Haughtiness, strong in his divine right; «smiles» contemptuously, «looks with an austere countenance»;—does not seem till the very last, to have fairly believed that they would dare to sentence him. But they were men sufficiently provided with daring; men, we are bound to see, who sat there as in the Presence of the Maker of all men, as executing the judgments of Heaven above, and had not the fear of any man or thing, on the Earth below. Bradshaw said to the King, «Sir, you are

not permitted to issue out in these discourings. This Court is satisfied of its authority. No Court will bear to hear its authority questioned in this manner». — «Clerk, read the sentence!» —

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETTERS III 59

(War with Scotland 1650)

From Crom[well] to the Governor of Castle of Edinbrough:.... The ministers of in England are supported, and have liberty to preach the Gospel; though not to rail, nor, under pretence thereof, to overtop the Civil Power, or debase it as they please.

From the Governor to Cromwell:

....It savours not of «ingenuity» to promise liberty of preaching the gospel, and to limit the preachers thereof, that they must not speak against the sins and enormities of Civil Powers, since their commission carryeth them to speak the word of the Lord unto, and to reprove the sins of, persons of all ranks, from the highest to the lowest [...].

Cromw[ell] to Governor:... Where do you find in the Scripture a ground to warrant such an assertion, that preaching is exclusively your function?.... I hope He that ascended up on high may give His gift to whom He pleases..... You know who lies is covet earnestly the best gifts, but chiefly that we may prophesy.

CARL[YLE] CROMW[ELL'S] LETT[ERS] III 88

Cromw[ell] to Lenthall:.... Those religious People of Scotland that fall in this Cause, we cannot but pity and mourn for Them; and we pray that all good men may do so too. Indeed, there is at this Time a very great distraction, and mighty workings of God upon the hearts of divers, both Ministers and People.

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] III 160

«Presbytery was no religion for a gentleman» said His Sacred Majesty the King Charles II.

CARL[YLE] CR[OMWELL'S] LETT[ERS] III 96 (1650)

Mr. Stapylton, in black, teaches in St. Giles's; and other qualified persons, some of them in red with belts, teach in other Kirks; the Scots, much taken with the doctrine, «answering in their usual way of groans “Hum-m-rrh!” — and on Monday, it is like, the cannons and mortar-pieces begin to teach again, or indicate that they can at once begin.

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS]

1653, on the 16th December, because manifest to all the world: that the ablest of Englishmen, O. Cromwell, was henceforth to be recognised for Supremely Able; and that the Title of him was to be Lord Protector of the Commonwealth of England, Scotland and Ireland.

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 2

18th December 1653. A certain loud-tongued, loud-minded Mr. Feak, of Anabaptist-Leveller persuasion, with a Colleague, seemingly Welsh, named Powell, have a Preaching-Establishment, this good while past, in Blackfriars; a Preaching-Establishment every Sunday, which on Monday Evening becomes a National-Charter Convention of Feak, Powel and C^o are in the habit of vomiting forth from their own inner-wan, into other inner-men greedy of such pabulum, a very flamy fuliginous set of doctrines, — such as the human mind, super-adding Anabaptistry to Sansculotism, can make some attempt to conceive. Sunday the 18th, which is two days after the Lord Protector's installation, this Feak-Powell meeting was unusually large; [...] «Go and tell your Protector» said the Anabaptist Prophet, «That he has deceived the Lord's People; that he is a perjured villain», — «will not reign long», or I am deceived; «will end worse than the last Protector did», protector Somerset who died on the scaffold, or the Tyrant Crooked Richard himself! «Say, I said it!»... And Major-General Harrison, the most eminent man of the new Anabaptist Party, being consulted

whether he would own the new Protectoral Government answered frankly, No; — was thereupon ordered to retire home to Staffordshire, and keep quiet.

CARL[YLE] CR[OMWELL'S] LETT[ERS] IV 6

March 20th 1653. By the Instrument of Government the L[ord] Prot[ector] with his Council, till once the 1st Parliament were got together.... «to make the Laws and ordinances for the peace and welfare of these Nations... 1st Ordinance relating to the settlement of a Gospel Ministry in this Nation; Ordinance of immense interest to Puritan England of that Time.

38 chosen men, the acknowledged Flower of English Puritanism, are nominated a Supreme Commission for the Trial of Public Trial Preachers. Any person pretending to hold a Church-living, or levy titles or clergy-dues in England; has first to be tried and approved by these men. Thirty eights, 9 are Laymen, 29 are Clergy. His Highness [...] much inquired of what [...] are; has known them to be [Indepen]dents, to be Presbyt[erians], one [...] of them [...] be even Anab[aptists] has be[...] careful only of [...] that they were [...] and had the root of the matter in them.

By the second Ordinance, a Body of Commissioners, distinguished Puritan Clergy, are nominated in all Counties of England, from fifteen to thirty in each County; who are to inquire into «scandalous, ignorant, insufficient», and otherwise deleterious alarming Ministers of the Gospel; to be a tribunal for judging, for detecting, ejecting them (only in case of ejection, if they have wives, let some small modicum of living be allowed them); and to sit there; judging and sifting, till gradually all is sifted clean, and can be kept clean.

CARL[YLE] CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 23–40

Speech II.... Indeed we were almost grown arbitrary in everything.

....A Nobleman, a gentleman, a yeoman; the distinction of these; that is the good interest of Nation, was it not almost trampled

under fort, under despite and contempt, by men of Levelling principles? I beseech you, for the orders of men and ranks of men, did not that Levelling principle tend to the reducing of all to an equality? Did it «consciously» think to do so; or did it «only unconsciously» practice towards that for property and interest? «At all events», what was the purport of it but to make the tenant as liberal a [...] as the Landlord? Which, I [...] if obtained, would not [...] lasted long! The men of [...] principle, after they [...] their own turns [...] have cried up property and interest fast enough!.. And that the thing did, and might well extend far, is manifest; because it was a pleasing voice to all Poor Men, and truly not unwelcome to all Bad Men. So my thinking, this is a consideration which, in your endeavors after settlement, you will be so well minded of, that I might have spared it here.

Now as to Spirituall. Indeed in Spirituall things the case was more sad and deplorable still. The prodigious blasphemies; contempt of God and Christ, denying of him, contempt of Him and His ordinances, and of the Scriptures..... surely these are sad tokens of the last times!.... A second sort of Men (tending in the same direction) who it's true [...] I said, will not practise nor [...] these things, yet can tell [...] Magistrate «That he hath [...] to do with men holding [...]: These (forsooth) are [...] and opinion: [...]

(a suivre)

CARL[YLE] CR[OMWELL'S] LETT[ERS] IV
(SECOND SPEECH — SUITE)

They are matters of Religion; what hath the Magistrate to do with these things? This is to look to «the outward man, not the inward», —and so forth. And truly it so happens that though these things do break out visibly to all, yet the principle wherewith these things are carried on so forbids the Magistrate to meddle with them, that it hath hitherto kept the offenders from punishment.....

.....The former extremity, we suffered under, was, that no man, though he had never so good testimony, though he had received the gifts from Christ, might preach, unless ordained. So now, I think

we are at the other extremity, when many affirm, that he who is ordained hath a nullity, or Antichristianism, stamped thereby upon his calling so [...] he ought not preach [...] be heard. — Our old system [...] liberty or conscience to men [...] have earned it with their [...] who have earned civil liberty [...] also for those who [...] impose upon them [...].

....There is another error of more refined sort,.... That is the mistaken notion of the Fifth Monarchy (The theory that there were four great monarchies in the world: the Assyrian; the Persian; The Greek; the Roman; and now shall be the Fifth Monarchy, by far blessedest and the only real one, — the Mon[archy] of J[esus] Christ, his Saints reigning for Him here on Earth, if not He himself, which is probable or possible, — for a thousand years etc. etc.) If it were but notions, they were best let alone. Notions will hurt none but those that have them. But when they come to such practices as telling us, for instance, that Liberty and Property are not the badges of the Kingdom of Christ; when they tell us, not that we are to [...] Law, but that Law is [...] abrogated, indeed [...]; and perhaps wish to [...] in the Judaical Law, instead [...] laws settled among us [...] every's Magistrate.

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV (SPEECH III 61)

Is not Liberty of Conscience in Religion a Fundamental? So long as there is Liberty of Conscience for the Supreme Magistrate to exercise his conscience in erecting what Form of Church-Government he is satisfied he should set up, — why should he not give the like liberty to others? Liberty of Conscience is a natural right; and he that would have it, ought to give it; having himself liberty to settle what he likes for the Public.... Every Sect says: Oh, give me liberty! But give it him, and to his power he will not yield it to anybody else..... Liberty of Conscience, — truly that is a thing ought to [...] reciprocal! The Magistrate [...] hath his supremacy; he [...] settle Religion, that is [...]. Government, according to his conscience. And as for the People — All the money of this Nation would not have tempted men to fight upon such an account as they have here

been afforded by a Scots Presbytery, — or an English either, if it had made such steps, and been as sharp and rigid, as it threatened when first set up! This, I say, is a Fundamental. It ought to be so. It is for us and the generations to come. And if there be an absoluteness in the Imposer, without fitting allowances and exceptions from the rule, — we shall have the People driven into wilderness. As they were, when those poor and afflicted people, who forsook their estates and inheritances here, where they lived plentifully and comfortably, were necessitated, for enjoyment of their Liberty, to go into a waste howling wilderness in New England; where they have for Liberty's sake, stript themselves of all their comfort; [...] rather loss of friends [...] than be so ensnared [...].

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 71 (1654)

Biddle the Socinian, a poor Gloucester Schoolmaster once, now a very conspicuous Heresiarch, apparently of mild but entirely obstinate manners, — poor devil: him they put into the Gatehouse; him and various others of that kidney. Especially «Theauro John», who laid about him with a drawn sword at the door of the Parliament House one day, — a man clearly needing to be confined. Theauro John: his name had originally been John Davy; but a spirit, in some preternatural hour, revealed to him that it ought to be as above..... Seemingly a kind of Quaker... Does the reader know James Nayler, and the devout women worshipping him? George Fox, in his suit of leather, independent of mankind, looks down into the soft Vale of Belvoir [...] of Vale of Bever: Do [...] whispering winds and [...] fields, do not the still smoke-pillars from these poor cottages under the eternal firmaments, say in one's heart, «George, canst thou nothing for us? George, will thou not help us from the wrath to come?» George finds in the Vale of Bever «a very tender people». In fact, most singular Quakerisms, frightful Socinianisms, and other portents, are springing up rife in England.

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 77 (1655)

General-Adjutant Allen, the resolute devout man, has been in Ireland since that Prayer-Meeting; in Ireland and elsewhere, resolutely fighting, earnestly praying, as from old; has had many darkenings of mind; expects, for almost a year past, «little good from the Governments of this world», one or the other.... We find he has resolved on quitting Ireland, for Devonshire, to all appearance, is not building established — churches there!.. He was seized, his papers searched, and himself ordered to be and continue prisoner....

The witnesses depose, that..... he goes to meetings about Bristol, whither many persons convene, — for Anabaptist or other purposes. Such meeting are often on week-days. He rides thither with vizard or mask over his face. With glasses over his eyes. «On Friday the 5 th of last month January» they spoke mothing but mere treason, of Anabaptists that would rise [...] London etc..... Allen's Letter [...] Lord Prot[ector] is a stubborn, [...] stingily respectful piece [...] desires to be resigned to the Lord, «before whom both of us shall ere long nakedly appear».

Clearly a strenuous Anabaptist, this Allen; a rugged, True-hearted, not easily governable man; given to Fifth-Monarchy and other notions, though with a strong head to control them.

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 110 (1655)

A universal rising of Royalists combined with Anabaptists is in real state of progress. Dim meetings there have been of Royalists Gentlemen.... Anabaptist Levellers have had dim meetings, dim communications; will prefer Charles Stuart himself to the traitor Oliver, who has dared to attempt actual governing of men. Charles Stuart has come down to Middleburg....

Major John Wildman, chief of the frantic Anabaptist Party, upon whom the Authorities have had seized at Exton, near Marlborough, in Wilts. The troopers found him leaning on his elbow, dictating to his clerk «A Declaration of the free and well — [...] People of England [...] Arms (or shortly to be in Arms) against the

Tyrant Oliver Cromwell»; a forcible piece, which can still be read, but only as a fragment, the zealous Major never having had occasion to finish it. They carried him to Chepstow Castle. Wildman was in the last Parliament; but could not sign the Recognition; went away in virtuous indignation to act against the Tyrant by stratagem henceforth. He has been a center of an extensive world of Poets this winter, as his wont from of old was: the mainspring form of Republicanism, which hopes to attain its object by assisting even Charles Stuart against the Tyrant Cromwell. The turning of the key on his is Chepstow will be a deliverance to us henceforth.

We take his capture as the [...] of the Anabaptist [...] department of the Insur[...] The ring leaders are laid [...]; dealt with in a rigorous yet [...] what we must call great [...] manner.....

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 117 (1655)

The duke of Savoy had decided on having certain poor Protestant subjects of his converted at last to the Catholic religion. Poor Prot[estant] people, who dwell in the obscure valleys of Lucerna, Perosa, St. Martin, among the feeders of the Po, in the Savoy Alps; they are thought to be descendants of the old Waldenses; a pious inoffensive people: dear to the hearts of all Protestant men.... The friars could convert nobody, one of the friars, on the contrary, was found assassinated, — signal to the rest that they had better take themselves away. The Duke thereupon sent other missioners; 6 reg[iments] of Catholic soldiers; and an order to the People of Valleys either to be converted straightaway, or quit the country well; the month was December; among the Alps; and it was their home for immemorial years! 6 re[giments], however, say they must; 6 Cath[olic] reg[iments]; and three of them are Irish, made of the banished Kurisees we knew long since; whose humour, on such an occasion, we can guess at! It is admitted they behaved «with little ceremony»! it is not to be denied they behaved with such bluster and violence: ferocities, atrocities, [...] conceivable amount still [...] authentic black-on-white [...] the prot[estants] of V[alleys] were violently [...] out of house and home, [...] slaughters and tortures [...] had to seek shelter in French Dauphiné or where they could; and in

mute or spoken supplication, appeal to all generous hearts of men. The saddest confirmation of the actual banishment, the actual violences, arrives at White Hall this day 3d June 1655.

The Lord Protector is melted in tears, and roused into sacred fire. This day the French Treaty, not unimportant to him, was to be signed: this day he refuses to sign it till the King and Cardinal undertake to assist him getting right done in those poor Valleys. He sends the poor exiles 2000l. from his own purse; appoints a Day of Humiliation and a general collection over England for that object. — Envoys were sent; blind Milton wrote letters to all Protestant states, calling them for cooperation; the French Cardinal was shy to meddle, and yet had to meddle, and compel to duke of Savoy, much astonished at the business, to do justice and not what he liked with his own.

Milton's Sonnet and six Latin Letters are still readable; the Protector's Act otherwise remains mute hitherto.

CR[OMWELL'S] LETT[ERS] IV 135

In the Month of October 1655 there was seen a strange sight at Bristol in the West. A Procession of Eight Persons; one, a man on horseback, riding single; the others, men and women, partly riding double, partly on foot, in the muddiest highway, in the wettest weather; singing, all but the single-rider, at whose bridle splash and walk two women. «Hosanna! Holy, holy! Lord God of Sabaoth!» and other things, in a buzzing tone, which the impartial hearers could not make out. The single-rider is a raw-boned male figure, with lank hair reaching below his in the middle; of abstruse down look, and large dangerous jaws strictly closed; he sings not; sits there covered, and is sung-to by the others bare. Amid pouring deluges, and mud knee-deep: so that the rain ran into their necks, and they vented it at their hose and breeches: Singing as above; answering no question except in song. They are laid hold [...] the Authorities; — turn [...] James Nayler and [...] Nayler heretofore a Trooper under Lambert; now a Quaker and something more. Infatuated Nayler and C^o, given up to Enthusiasm, — to Animal-Magnetism, to Chaos and Bedlam in one shape or other.....

George Fox, some time before this, had made his way to Prot[ector] himself; to represent to him the undeserved sufferings of friends, — and what a faithful people they were, though sans-cullotic and wearing suits sometimes merely of perennial leather.... George, being seized and tribulated by subaltern authorities, contrived to make the Prot[ector] hear some direct voice of him..... «I exhorted him», writes G[eorge], «to keep in the fear of God»; whereby, he might receive Wisdom from God, which would be a useful guidance for Sovereign Person. In fact, I had much discourse with him; explaining what I and Friends had been lead to think, concerning Christ and his Apostles of old Time, and his Priests and Ministers of new; concerning Life and concerning Death; [...] this unfathomable Universe [...], and the Light [...] is from Above, and [...] (a suivre.)

IV 135 CR[OMWELL'S] LETT[ERS] (1655)

The Major Generals are now all on foot, openly since the middle of August last and on official Declaration published on the subject 10 milit[ary] Major-Generals, 10 or 12, with militia-forces, horse and foot, at their beck, coercing Royalist Revolt, and other Anarchy; decimating it, th[at] is, levying 10 % upon the Income of it; summoning it, cross-questioning it, — peremptorily signifying to it that it will not be allowed here, that it had better cease in this Country, they have to deal with Quakers also, with Anabaptists, Scandalous Ministers, and others forms of Anarchy. The powers of those men are great: much need that they be just men and wise....

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 136 (SUITE)

The Darkness in it that is Below: to all that the Protector carried himself with much moderation «Yes, George;⁸⁷⁸ As I spoke, he several times said, «That is very good», and «That is true». — Other persons coming in, persons of quality, so-called, I drew back; lingered; and then was for retiring: he caught me by the hand, and with moist-beaming eyes, said: «Come again to my house. If thou and

I were but an hour of the day together, we should be nearer one to the other. I wish no more harm to thee than I do to my own soul». — «Hearken to God's voice!» said George in conclusion. «Whosoever hearkens to it, his heart is not hardened;»

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 231 (1956)

Miles Sindercomb, was once a zealous Deptford lad, who enlisted to fight for liberty, at the beginning of these wars... gradually got astray into Levelling courses... he was one of the desperate misguided Corporals, doomed to be shot at Burford, seven years ago, but he escaped... has become one of Sexby's people, «on the faith of a Christian King»... On the road from Whitehall to Hampton Court on Saturday he set about providing blunderbusses of the due explosive force, with this he will blow His Highness's Coach and H[is] H[ighness] himself into small pieces, if it please Heaven. This first scheme proved a failure. He decided to fire Whitehall by night, and have a stroke of H[is] H[ighness] in the tumult... Just when the wildfire should have blazed, two Guardsmen wait upon Sindercomb. Inventive Sind[ercomb] has failed for the last time. To the Tower [with him] to a jury of his country with [him!]. He was doomed to suffer [...] traitor and assassin on the Saturday following. The night before his poor sister, though narrowly watched, smuggled him some poison: he went to bed saying: «Well, this is the last time I shall go to bed»; the attendants heard him snore heavily, and then cease; they looked, and he lay dead... He was of that wretched sect called Soul-Sleepers, who believe that the soul falls asleep at death».

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 258 (1657)

The Fifth Monarchy, while men are meditating earthly Kingship; explodes, though in a small way; headed mainly by one Venner a Wine-Cooper, and other civic individuals of the old Feak-and-Powel species whom we have transiently seen emitting soot and fire before now, has for a long while been concocting underground.

Thurloe and H[is] H[ighness] have had eye on it. Th[e] F[ifth] M[onarchy] has decided that it will rise this Thursday, expel carnal sovereignties; and call on the Christian population to introduce a Reign of Christ, which it is thought, if a beginning were once made, they will be very forward to do.

H[is] H[ighness] sent a Troope of Horse into the Mile-End region, early in the morning seized Venner, and some twenty [Ring leaders], just coming for [the rendezvous]; seized chests of arms, [many] copies of a flaming [Pamphlet or] War-Manifesto with [title A Standard] set up; seized also [a War-flag with]. Lion Couchant painted on it, Lion of the Tribe of Judah, and this motto, «Who shall rouse him up?»... In two days they are all lodged in the Tower... Nobody was tried for it: Cooper Venner died on the scaffold, for a similar attempt under Charles Second, some two years hence.....

CARL[YLE] CR[OMWELL'S] LETT[ERS] IV (SPEECH II SUITE)

...This government hath endeavoured to put a stop to that heady way of every man making himself a Minister and Preacher. It hath endeavoured to settle a method for the approving and sanctioning of men of piety and ability to discharge that work. And it hath committed the business to the trust of Persons, both of the Presb[yte]rian] and Independ[ent] Judgements, of as known ability, piety and integrity, as any this Nation hath. The Govern[ment] has also taken care, we hope, for the expulsion of all those who may be judged any way unfit for this work; who are scandalous, and the common scorn and contempt of that function.

... You have peace with the Crown of Portugal... and one [thing] hath been obtained in this [treaty], which never before was, [since] the Inquisition was set up [there: That] our people which trade [thither have] Liberty of Conscience. ([Liberty to worship in] Chappels of their own).

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 155

(Letter for my son Harry Cromwell)

I think the Anabaptists are to blame in not being pleased with you. That's their fault!... Take heed of professing religion without power: that will teach you to love all who are after the similitude of Christ. Take care of making it a business to be too hard for the men who contest with you... I have to do with those poor men, and am not without my exercise. I know they are weak because they are so peremptory in judging others. I quarrel not with them but in their seeking to supplant others; which is done by some, first with branding them with antichristianism, and then taking away their maintenance.

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 241 (1657)

Interminable debates about James Nayler, — excelling in stupor all Human speech. Nayler, in fact, is almost all that survives with one, from Burton, as the sum of what that Parliament did... 400 Gentleman of England, and I think a sprinkling of Lords among them, assembled from all counties and Boroughs of the three Nations, to sit in solemn debate on this terrific Phenomenon; a Mad Quaker fancying or seeming to fancy himself, what is not uncommon since; a new Incarnation of Christ... The honourable Gentlemen set Nayler to ride with his face to the tail, through various streets and cities; to be whipt, to be branded, to be bored through the tongue, and then to do oakum ad libitum upon bread and water; after which he repented, confessed [himself] mad, and this world-great [Phenomenon], visible to Posterity [and the] West of England, was got [winded up].

CROM[WELL'S] LETT[ERS] V 142 (DEATH OF THE [...]) (1658)

In the same dark days occurred G[eorge] Fox Third and last interview with Oliver. George... espied the Pr[otector] at Hyde Park Corner among his Guards, and made up his carriage window, in spite

of opposition, and was altogether cordially welcomed there. But on the following day at Whitehall, the P[rotector] «spake lightly» «rather quizzed; finding my enormous sacred Self-confidence non of the least of my attainments».....

About the time when the Manzinis and Duces de Crequi were parading in their gilt coaches, That George and two Friends going out of Town on a summer day, two of Hacker's men had met them, — taken them, brought them to the Mews. Prisoners there a while: — but the Lord's power was over ~~the men~~⁸⁷⁹ Hacker's men. They had to let us go.

The same day, taking boat went down to Kingston, and from thence to Hampton Court, to speak with the Pr[otector] about the Sufferings of Friends. I met him riding into Hampton-Court Park; and before I came to him, [as] he rode at the head of his Life[guard], I saw and felt a waft of death go forth against him, and when I came to him he looked like a dead man. After I had laid the sufferings of Friends before him, and had warned him according as I was moved to speak to him, he bade me come to his house. So I returned to Kingston; and the next day went up to Hampton Court to speak farther with him. But when I came, Harvey, who was one that waited on him, told me the Doctors were not willing that I should speak with him. So I passed away, and never saw him more.....

CROM[WELL'S] LETT[ERS] IV 152

Decemb[er] 12th 1655. At Whitehall was held a Conference concerning the Jews; which filled all England with rumour; concerning the proposal of admitting the Jews, with certain privileges as of alien citizens, to reside in England. They were banished, near 400 years ago; shall they be now allowed to reside and trade again? The proposer is Manasseh Ben Israel, a learned Portuguese Jew of Amsterdam. He has petitioned Long Parl[liament] and Little Parl[liament], but could never, till his Highness came into power get the matter brought to a hearing. Zealous Manasseh went home again; the Jews could not settle here except by private ~~conf~~⁸⁸⁰ sufferance of his Highness.....

CARL[YLE] CR[OMWELL'S] LETT[ERS] IV 5 (1653)

Mr. John Milton has fallen blind in the Public Service; lives now in Bird-cage Walk, still doing a little when called upon; bating no jot of heart or hope. Mr. Milton's notion is, That this Protectorat of his Highness Oliver was a thing called for by the Necessities and the Everlasting Laws; and that his Highness ought now to quit himself like a Christian Hero in it, as in other smaller things he has been used to do. (Blind Milton, now with assistents is Latin Secretary).

CROM[WELL'S] LETT[ERS] V 136 (1658)

The poor protestants of Piedmont, are again in a state of grievance, in a state of peril. The L[ord] Pr[otector] in the thickest press of domestic anarchies, finds time to think of these poore people and their case..... In Milton's Latin State-Letters, among the Literae Oliverii Protectoris, there are three, to the French King, to the Swiss Cantons to the Cardinal, which all treat of it.

[ВИПИСКИ З «ÉTUDES HISTORIQUES»
G. GUIZOT]

GUIZOT. ⁸⁸¹ RÉV[OLUTION] D'ANGLETERRE

Études historiques.

p. 54

Henri Martyn, ⁸⁸² républicain hardi et cynique, le premier qui ait osé dire dans la chambre des communes: «La ruine d'une seule famille vaut mieux que celle de beaucoup. — De quelle famille entend parler M. Martyn? demanda sir Nevil Roole. — Du roi et de ses enfants»...

Ibidem p. 130.

Il (Warwick) est le type et le représentant d'une classe d'hommes nombreuse, à cette époque, en Angleterre, et qui, sans tenir une grande place d[an]s l'histoire n'a pas laissé d'influer beaucoup sur les événements: hommes dévoués à Charles I-er, ⁸⁸³ même avec un sentiment voisin de la superstiti[o]n, et pourtant amis de leur pays que Charles I-er opprimait; attachés à la cour et s'associant jusqu'au bout à sa destinée, mais sans avoir perdu toute affection pour l'ordre légal, tout respect pour les libertés publiques, sans être devenus étrangers aux intérêts nationaux, ni insensibles aux émotions du citoyen..... La prérogative royale un point où l'avait portée Élisabeth, la réforme incomplète et servile comme Henri VIII ⁸⁸⁴ l'avait faite, c'est là ce qu'ils auraient voulu concilier avec la chute du catholicisme, les traditions constitutionnelles et les... libertés de la vieille Angleterre.....

Guizot. Ét[udes] hist[oriques]. p. 148 (Lilburne)⁸⁸⁵

Les apprentes de la cité formaient alors une classe nombreuse que d'anciennes habitudes de liberté pratique, une certaine aisance et quelque loisir rendaient accessibles à toute les idées nouvelles... Ils s'attachaient avec plus d'ardeur que de réflexion à des instincts généreux ou à quelques notions simples de justice naturelle... Ils levèrent sous Charles I-er, l'étendart des réformes, et fournirent d'abord un parlement, dans l'intérieur de Londres, ses plus bruyants auxiliaires, et plus tard, à l'armée, quelques-uns de ses plus braves soldats. Mais.... comme les biens réels de cette liberté qu'ils avaient espérée leur manquaient chaque jour davantage, ils transportèrent à leurs nouveaux maîtres la haine, qui les avait soulevés contre les anciens. Ce furent les apprentis qui, en février 1660, épuisèrent les boucheries de Londres pour célébrer la chute du Camp,⁸⁸⁶ et ils accueillirent Charles II⁸⁸⁷ de leurs acclamations comme ils avaient poursuivi Charles I-er de leur clameurs.

Thomas Burnet:⁸⁸⁸

Histoire de mon temps,

Clarendon (Édouard Hyde)⁸⁸⁹

Histoire de la grande Rébellion (1845 édition d'Oxford)

Memoires sur la vie privée (éd. d'Oxford 1837.)

LE VERS MOSAÏQUE

Ce siècle⁸⁹⁰ est grand et fort; un noble instinct le mène.
Partout on voit marcher l'Idée en mission.
Et le bruit du travail, plein de parole humaine,
Se mêle un bruit divin de la création.⁸⁹¹
Le vieux monde se meurt. Dans le[s] plus nobles veines
Le sang bleu des aïeux, appauvri, s'est figé,
Et le prestige ancien des races souveraines
Comme un soleil mourant dans l'ombre s'est plongé.⁸⁹²
O terre! il faut que l'homme usurpe ton écorce,
Mais tu pleures tes fils plus robustes et plus francs;
Tu préfères,⁸⁹³ en eux, ta simple et droite force
A l'ascenda[n]t rusé qui nous fait leurs tyrans.⁸⁹⁴
Et les grands coeurs humains, plus troublés que les ondes,
Ces coeurs aujourd'hui froids et jadis embrasés,
Qui donc pourra compter sous leurs douleurs profondes
Tous les amours éteints et les espoirs brisés?⁸⁹⁵
Pourquoi passons-nous donc loin des nos grandes villes?
Pourquoi donc s'arrêter?.. nous manq[u]ons d'air vital
Dans ces bas-fonds impurs peuplés d'âmes⁸⁹⁶ serviles,
On y sent la prison, le lagne et l'hôpital.
J'ai vu pendant trois jours, j'ai vu plein de colère
Bondir et rebondir le lion populaire,
Jetant à l'air ses crins et sa gueule vorace,
Mouvoir violemment les muscles de sa face,⁸⁹⁷
Du fer, du feu, du sang! C'est elle, c'est la Guerre
Debout, le bras levé, superbe en sa colère!⁸⁹⁸
O boucherie! o, soif de meurtre! acharnement
Horrible! odeur des morts qui suffoquent et navres
Soyez maudits devant ces cent milles cadavres,
Et la stupide horreur de cet égorgement.⁸⁹⁹
Guerre! au seul convenir de maux que tu dechaînes⁹⁰⁰
Fermente au fond des coeurs le vieux levain des haines.⁹⁰¹

Hélas! toujours un homme, hélas! Toujours des haines!
Toujours d'affreux combats et des sanglant[e]s armes!⁹⁰²
Il Ainsi toujours poussés vers de nouveaux rivages
Dans la nuit éternelle⁹⁰³ emportés sans retour,
Ne pourrons-nous⁹⁰⁴ jamais sur l'océan des âges
Jeter l'ancre un seul jour?⁹⁰⁵

[EUGÈNE POTTIER.
«TU NE SAIT DONC RIEN!»]

Tu ne sait donc rien!⁹⁰⁶

La mort a fait double saignée
gueurre civile, invasions,
toute la nature indignée
doit se tordre en convulsions.
J'ai soif de sa haine robuste
Soif d'un chaos diluvien.
Et quoi! toujours ton calme auguste...
O, forêt! tu ne sait⁹⁰⁷ donc rien?
O calme insensé, tu me navres,
Ramassés à pleins tombereaux,
J'ai vu piétiner des cadavres
qu'auraient respectés des boureaux,
la chaux vive et la terre noire
ne nous diront jamais combien!
Quoi, toujours le ciel en ta moire,
flot rêveur, tu ne sais⁹⁰⁸ donc rien?
Par milliers, portons lourdes grilles,
vous gardez les vaincus maudits;
ces gueux nourrissaient leurs familles,
ils étaient pères, ces bandits.
Loin d'eux, leurs bébés, faces blanches,
Sont morts sans le pain quotidien.
Quoi! toujours des nids dans tes branches!
Vieux chêne, tu ne sais donc rien?
En nous lançant dans la fournaise
poète, artiste et travailleurs,
nous voulions de cette genèse
tirer l'homme et le sort meubleurs
le sangrène a repris les âmes
et le chiourme le galérien.

Quoi! toujours cendre et jamais flammes?
O, volcan tu ne sais⁹⁰⁹ donc rien?
On a mitraillé les guenilles,
la misère étant un forfait!
De quel pain vont vivre nos filles?
Notre oeuvre, hélas! qu'en a-t-on fait?
Nous voulions dans les plus intimes
faire germer le citoyen.
Quoi, toujours empourprer les cimes,
O, soleil, tu ne sait⁹¹⁰ donc rien?
C'est Naissance et non Funérailles,
repond la sombre Humanité.
Ne vois-tu pas que mes entrailles
vont enfanter l'Egalité?
Eponge le sang qui nous couvre,
l'enfant de ma chair, c'est le tien?
Quoi! douter? lorsque mon flanc s'ouvre,
O, penseur, tu ne sais donc rien?

Eugène Pottier

1. «Лесін білий домик» в с. Колодяжне.
В ньому жила Леся Українка, коли писала
«Стародавню історію східніх народів».

2. Леся Українка та Аріадна Драгоманова.
Софія, Болгарія, 1895 р.

3. Ольга Косач. Київ, 1895 р.

Зміст І

Стародавня Історія.

Східніх народів.

1890 р.

4. Ілюстрації з рукопису Лесі Українки
«Стародавня історія східніх народів».
Обкладинка автографа. 1890 р.

5. Нерозбірливий малюнок олівцем
(Відділ рукописів Інституту літератури НАН України.
Фонд 2. Одиниця збереження 25, зшиток 1).

а да хто приймає високим (горизонт)
 свого ока за справжній горизонт
 світа, то він може може собі
 думати, що всі ті кінці тільки як
 раз посередній землі. ^(х) Давні люди
 не знали, що земля ^{таким як була} кругла, а
 думали, що вона плоска і кру-
 ла, як колесо і кругом оточена
 водою.

Світ давніх людей

І далі ще люди вивчаючи собі
 світ отаким, як тут намалю-
 вано. На малюнку не позначено
 горобів, бо кожен народ знав добре

і вважав з ним кожний народ убавал себе
 найкращим, найрозумнішим і найсвітлішим,
 то ще може й тепер ми знав свою країну
 середнього світа.

7. «Світ давніх людей»

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, аркуш Хб).

що вони бачили величезних людей і
 єзде туди даються Геріманні. Це
 третій раз їздя один Сітхікідз нав-
 коло Африкі, але що він бачив під час
 подорожі — невідомо. Другим сіє тур-
 подорожі, відомо теж, що Сітхікідз
 ці їздили по слову до теперішньої
 * Індійської. З того часу як почали
 люди переїждати в Індію, почали
 вони трохи більше знати про ку-
 ренні і перестали собі вичувати
 свіа так як на першому ма-
 лощку. Карта світу відомого людям
 перемітилася потроху і от ми
 бачимо найпізнішу карту давніх
 Єгиптян ось яку:

8. «Найпізніша карта давніх єгиптян»
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, аркуш XIIб).

Імператор Ніколаса, заповідав йому хвалу і добродію
 всім людям за його. Він наказав виславити
 собі домівку, якому царського урядованим,
 і програвив собі царським. Мій імі опису
 всіма: вставили йому, в кім нахара, вимісу
 та мірку вуду, і скарсам, щоб він сам собі
 вибрав з них царським, який скарсам. Набравши
 скарсам, він до скарсам мій імі вуду
 містам, основани його та оздобивши, та вимісу
 ара імі містам. Скарсам імі мій імі вуду
 лани містам Евбатіану, основани імі мурам,
 імі мур на другому, і ковані мур мур
 мій другого мій на скарсам, але було
 мій зубу, скарсам, в него м надавало і скар
 містам, в. мій була скар. Все м скарсам було
 скарсам і за основани в скарсам був скар
 скарсам і всі скарсам скарсам. Зубу: на скарсам
 мій імі були мій, на другий скарсам: на скарсам
 скарсам, на четвертий скарсам, на п'ятий скарсам,
 на шостий скарсам, на скарсам скарсам
 мій імі. Збудувані та основани мій скарсам,

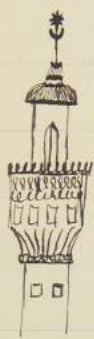
Евбатіана

9. «Царський двір»

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, аркуш 61а).

Мод. Я повернув свічки та свідни
обряди. Оситамиди фраза досить не-
певна: мурдмо мур маі (свідмець)
розкидав свідни амаарі. Се або царі
кого покажуть себе справедливим
від мава і тимі расломимі свіч
спіх забавська свідмець, або може
моді це віра Персів одрізняє
від індійської і Баумама справді
зневажав її, Ні може знов се
поворнувся про свічки та обряди
турки підтримали Персам племен,
іх же свідмець індійської мот і
справді зневажали, а царі перські
вдосконали досить повернули до
турки. Вр.

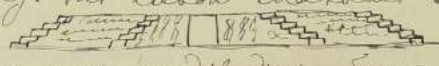
10. Зображення мінарету

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 36).

Мури ті високі і товсті, вони розді-
 ляють менші тераси між собою. У
 кружолі усї просторини, де огорода,
 величезні та високі ^{зупинили} мури з якого
 тільки брамового на заході, до брами
 тієї виводяться, по великих сходах
 що мають атаку форму.

Сходи ті дуже широкі, ^{та вважалися} і сходи
 (на одній ступіні) проти брами видно
 рійки портика, його стіни прикра-
 шені двома рядами ^{прямими} ^{і кривими} ^{колоннами} ^{в простих шахах}
 волохити ^{але зліва} ^{та дуже} ^{древні} ^{колонни}.
 Камінь чистий; колонни відмінно
 сїя портик від другого такого ж
 сального. Проток від другого портика
 є зістерка висічена з каміня, куди
 вода збирається підземними водопровод-
 дами. Потім від цієї ступіні і стіни
 до других сходів що ведуть на верх-
 ню терасу. Ці сходи мають та-
 кий вид:

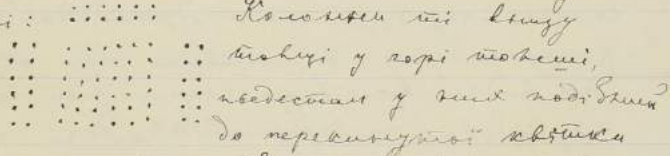
на стіні між тими сходами дуже багато
 різних фігур (орнаментів) деякі (верхні)
 дуже пошкодані і невидимі, а деякі
 дуже добре збережені, бо були заширені
 великою і тільки недавно відкриті.
 (Всі сходи ті сходи мають 208.

11. Тераси та сходи у палацовому комплексі Персеполіса
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 246).

План мамонтіваті рідкі пароди Персії з
своїми саморанами, келуки рідкі надешні
дарети. Свої саморанами в Персії в довшій
медійській одезі і шахи, де-які в короткій
персвотій одезі і в шиточній широкій, де-які
знов з велими руками і почали і сі
остатнісі, Калкут, найкраще мамонтіваті.
Планні сивдани відіається на верхньому аерасу,
де стояли рудки самовнісі дворуди,

віні втасне і діватіваті Сиб-мінар.
Дуканот, що віні був вострований при
Ксерксі, сивдани Дариді, було там 72 колонни,
але всі вони повалили, досіаються сивдани

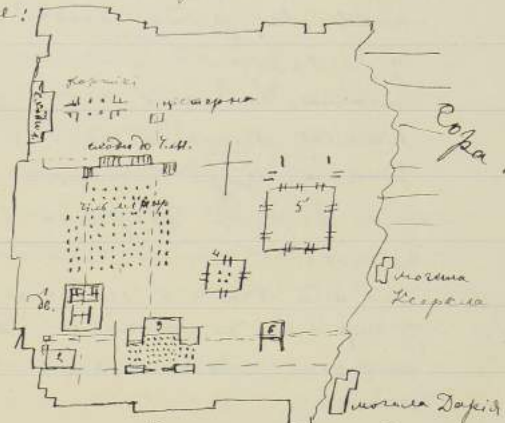

побосу, сивдани сивдани покривочесний,
рідкавими (і), у Персії колонни друкі-
на плані шираса (і), (коріння
покрива колонни діваті) капітелі
закруток (і) на камі: тілесні мінші
колонни дуже великі, до 16-ти. Перше над
камі колоннами була сивдани дереввотна
камі, а окремі камі відіається камі-
камі замісто і сивдани.

12. Схема розміщення колон і малюнки капітелей та баз палацового комплексу Персеполіса (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркум 25а).

27

За оградого усіх цих будов, є ще дві мо-
 нуми: Дарія та Ксеркса. Цяв краще зро-
 зуміти де власне яка будова стоїть
 мамантмо маме!

Три ці дві могили градують і окремі
 історії. Могили ці (власне могили ма-
 мвнннннннн) висічені з скелі як і підму-
 ровок Тіт-Місару. До них нема надний
 сході і добратись до них дуже трудно
 по старій мурі та висагннн камнннннн.
 Власне через це вони і достають
 цілі, що до їх трудно було достаатись.
 На фасаді могили зроблений ніби
 поріг з контурна колонами, замість
 капітелів ці колонами мають вагові
 колони з передніми могилами, ці колони
 має підтримувати зубчасті карнизи.

13. План руїн Персеполіса з визначенням
 палаців, могил Ксеркса і Дарія
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 27а).

макони колечки лежат екарди.

Ще данс від Євб. Мінарю, в долині Мур-
 гад, де, як думаютъ, було колись місто
 Пасаргад, столиця ^{найбільше} ~~католическа~~ Кіра. Єсть
 то часъ найтанимъ піраміди з вілого
 мармуру, 16 футів заввишки, з уступами
 від сходи, уступів в шир 406 на
 шир піраміди на найширшому уступі
 означає мурка (варварск), навколо пі-
 раміди видко руїни мурів та колоди.
 Там означає і той стовп, де зваре-
 зберг Кіра з написами: Ді Курру, царь
 Ахеменид. Окре историки предка-
 писали, що Кір похований в Пасаргаді,
 і керує ще і думаютъ що то і єсть
 місто Пасаргаду.

Від Сурів, міста в Суріані, де
 найбільше ціли Ахеменидів доста-
 ть тільки руїни мурів, як му-
 раш там видно ще де-неде краску.

Там же є і дуже розвалині руїни
 царського двору з великого сарая
 в 56 колонки, подібну до Євб-Мінарю.

На руїнах Євбійани медієвської
 знайдено колонку подібну до шир
 що в Євб-Мінарі.

14. Гробниця Кіра Великого
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 28а).

те що в тій дошці речала Ніла
спускається до моря ланатів ма-
ний вид: , і сама дошка мал
перч кутки і тіди кошови на
крестку букву Δ (delta). Країна ме-
ра остататнім водонадним Ніла і іншо
Семіткою зветься Єгипет. Давні Єгип-
тяне звали свою країну Кемі, що
значить горна, певне задля карного
мулу мілєвкого, що покривав частю
дошму. З одного боку єгипетську дошму
ограничував гори арабські, з другої
лінійські.

» Єгипет, каже Геродот, не подібний
зовсім до єгипетських країн Аравії,
Лівії, та Сирії. В Єгипті земля кор-
на від моря, що Ніл поносить з Єгип-
тоті, в Лівії земля гетьова та ^{місо-}
вама, в Аравії та Сирії вона ^{місо-}
~~вама~~ ^{місо-} і камілляста. Геродот
же Єгипет дарував Ніла. Єгипет
є справді садом посеред пустинні і
певне тією часами з його давно,
коли не цорітла поводі (розлив)
Ніла, що покривав Єгипет мулом
та гнилая синурі; тією часом
вітром. Це ж і високі гори з

15. Розгалужена дельта Ніла та буква дельта
(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 306).

Горада та села тивась двана
дотими ридати по будови боа ^{Гілі}
Части пидді ^{Гілі} при мушукані
мешканців ~~фити~~ так, щоб могли
мати заист від вода в каси
данивареня і щоб з мовна було
робити собі якийсь запас для со-
двїї на ту пору. Через се в Євї-
ті маде були рано покинули
Бранде фити і звернулись до
мїбаробства та осідлого життя.
Через те вони мучисо навчились
спирати будови, і будови ті були
розумні стїни в розумні частин-
нах Євїті, се замечало від рїф-
анці матерему будіваного. Ті
розумні стїни могли навстатити
і розвиватись одностані і ~~доре~~
не було в розумуванні ~~Котомані~~
стїно стародавнійий від ~~всїх~~.
В Євїті та гораму Євїті
могли найперше видобувати в
скалях дольки собі, в дольці ~~ре~~
Бмрке до ~~Диківти~~ ^{Гілі} муріам з да-
век навчились робити ~~Келу~~
з мур та з рїши, в Делбїні ~~а~~
маде могли найперше почати

16. Рівнобедрений трикутник

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 336).

шка піраміди, так і єврейський лабіринт."

Перша дінастія царювала 283 р. Від неї не достачає жодного пам'ятника.

Друга дінастія походила з міста Мекі; вона царювала 302 р. За цієї дінастії почалося повчання свідомі звітів, зрештою найкращі: вона Аніса, що вважався постатью бога Пта, йому поклонились в Мемфісі майбутні; вона Імевіса, що був в Мекі Ом (Сен-стакоміс по грецьки); свідомого чана в окрузі мекендзіявкам. Від другої дінастії достачає піраміда на північ усауав, могила царя, адже вона вів на давнішим пам'ятником з цього світа; вона збудована перелі на-се півк вст інші піраміди, ті всі мають підмурівок рівносторонній \square , а єв май двнастий \square , вона має низькі ^{вузки} ~~вузки~~, рини ідеється до кайти в середині, піраміди. Де колись стілана трума цареві, але труму ту забрали до Берлінського музею. Піраміда єв зветься Сах-кара.

Третя дінастія царювала 214, вона походила з Мемфісу. Від неї достачає цікавий пам'ятник: великий барельєф, що зображує царя Снефру.

17. Рівносторонній та видовжений підмурівок піраміди (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 37а).

Царь тай домолюб египетское мистко
 на Станайском полуострове, чтоб там
 здобувати мидв. Царь саотитъ і при-
 має ^{за волосей} ~~ракою~~ короля подманного, че-
 впає перед ним на коліна, другого
 рукою царь здіймає над головою
 короля ~~гого~~. Над царем напис:
 "Царь ован Єгиптів, бачу переможець
 Снеару, великий бог". Баче бачу сей ~~це~~
 це грубої роботи. При статуї тро-
 ли кращої роботи, що тепер сто-
 ять в Каріжівському музеї, були
 зроблені певне баче бачу того Касу,
 що і баче бачу. Єсть по статуї писав
 Сени, урядівця, рада царського та
 це свідчить білого вака з міткою
 Назаро, що тепер названа царського
 радякскою.

Від четвертої династії: фотомію
 найзнакоміші пам'ятники: дві пи-
 раміди царів з еті династії, Хуфу
 і Шафрі, Геродоту зове сє царів Ке-
 оне і Кефрен. Найбільша пира-
 мида Кефрена (Хуфу), вона має і має
 більше, при землі має ~~найбільше~~
 248 метрів, кожна 248×248 $\begin{matrix} 248 \\ 158 \\ 148 \end{matrix}$. Най-
 більша вона має 133 метри.

Піраміди збудовані в перрррррр

18. Малюнок основи піраміди та квітки лотоса
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 376).

з каміня вапняного, середина туди перес
 набувалася дощелею, а вся піраміда зверху
 нахилалася рівним кативіквідли напіро-
 ванним. Але на Леонсовій стр. нема
 свого мурованія ^(на інших Леонсовій) вона має 206' уступів
 (скалів) корінні давшинки в 2 або 3 мотки.
 Велика піраміда має двері з північного
 боку що провадять в вузьку камерку,
 заперело мовля зайти в кімнату,
 в дній з них ставля царська труна,
 Така тітка кімнатою є ще п'ять, але
 мін забити порошків, вони зроблені
 для того, щоб верш піраміди не
 був дуже підтякий над царською ске-
 пем. Всі ці кімнати вироблені
 посередній цілої піраміди .
 Другої стр. кімната зроблена кичко
 при землі, вирудана в цілія скалі,
 і над нею нема порошків і т.п.
 Над дверима Леонсової піраміди
 один кімнатовий мондроваць видов-
 бав великедшими гіроліграфіи
 іменом короля Пруссій, і тили,
 значайше, показав увес свій воко-
 данізм.
 Відзначено, що на одній піраміді
 вешно міня сінльво каменю,
 сінльво перева було б на обведення

19. Малюнок піраміди з визначеними поверхами
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 38а).

з зарубками: і коло мірялась
вода в Нілській критичній: при спо-
кійній стоянці води і при поводі.
Коли вода не доходила до потур-
ської міри, то відкидали шлю-
зи усіх малих притоків та
озер і пускали воду з озера Мері-
каси ч. вода було замало ба-
гато то відкидали шлюзи на
Дельті та інші канали до озера
Меріка, що були вище того озера
і таким способом вода скоріше
дівалась в море та в Мері-
ка і поводь ущункала. Згідно
про пучки мурів були дуже багати
наслід, треба було касно міряти
воду і дерв і неї мали стора-
ду та урядувач при шлюзах.
Для Есипту однаково поам було
коли шлюди була за мала та за
велика, так: коли вода здійнялась
тільки до 12 локтів, то значило
що буде справжній голод, бо сине
зілля вилеті замінявся
неаппетити, коли вода стала між-
ко 13-ти локтів, то буде недорід
все таки великий; коли до 14-ти

20. Нілометр

(ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 486).

і на ній вироблена різьбана велика
злірі (Барельєф).”

Невідомо навщо був збудований
такої лабораторії. Одні кажуть, що
це просто був царський дворець,
другі кажуть, що це був монархич-
ний найбільший цар Іберія; інші
знав думали, що це була церква
сонцеві присвячена; інші догадува-
ли, що може це була рада палати,
куди збирав цар казначейств і
підлеглих йому (округів) на раду,
і де розраховували над царськими спра-
вами. Все це може бути, але ні-
що це не певне.

Єсть бачити давній під руїни
мосту ^{крізь} царя III династії. Там
знайдено найдавніші єгипетські
колонни. Колони були дуже про-
сто форми: просто обтисаний
стовп з квадратним ^{підставою} капіталом
злірі і вагзу, а саме це ці коло-
ни, які і знайдені в Кемі-Мені,
але знайдені на подібну дере-
в'яні стовпи. Де які історич-
ні писали догадуватися, що це
це єдині не пережиті ці

21. Колона

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 506).

колонни від арсів, або що може
 стати перейняти від них форму
 своїх доріжкових колонн. Але
 як туті певне нема косяку,
 такі жаснось переймаєш, де
 до поставити простий стовп
 та обтесати його рівномірно
 з різницею $\frac{1}{2}$ О можна писати
 і без такої науки.

Ті рудні ^{князівські} черв'яки могли, де
 єсть такі колонни, збільшувати
 свого простого пестеру вибітти
 в скелі і тільки всід до тих
 пестер прикрашувати колоннами,
 та ще в корені пестери все-
 редити і по контури колонни.
 В середній стітні пестер по-
 малювані, хот там так певно,
 що малюнок тинд без світла
 навіть невидко, але як вгадали
 не двали, чи хто багатиме їх
 роботу, коли прикрашували
 свої, могли. Малюнки ті
 подібні до тинд, що в могом
 "дававої держави"; все по смети
 з фактів надіреного і нема мочи
 ними чадного малюнку руд-
 нийого змислу.

22. Колонна в поперечному перерізі
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 51а).

зображає сабою двірця початий Пуги-
 месек I і Тасарольма його нападками
 на Пугимесек. Ся Пугимезеюм відвідств-
 ля від ишого двірця, збудованого
 при царях XIX, XX і та XXI, династий,
 великим двором, де створює два обеліски,
 одати циліндр, другий вві розбитий.
 Обеліск вств по великій сиваві дроз
 касторо замесаний III. Ти два обеліск(и)
 поставили царичи Татмасу з роду Пуги-
 месек. По смерті Пугимеса I,го вона
 стала правити замесом своїх двох
 братів. Вона касто кадала робити
 свої статуї в муреській посади і
 з бородою. Вона поставила в Тибет
 по другий бік Гілеу велику церкву,
 на сайнал пів церкви намальовали
 великий павод в сторону Пуги
 (Kigirito), намальовани маде, що
 несуча різну здобити, вудину на
 втати і чим дерева для персагуван-
 ня в Єгипет. Там намальовани кабли,
 там так перемовно вичахо, що
 зривити з сурин і принал корочки
 з написом іменем царичи Татмасу.

(X) На цих обелісках написано, що на роботу
 їм німро з мисливцями касту.

23. Обеліск

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 59а).

по ~~к~~ Стануї перестали сивати.
Півки що до то росо, складалися через
лиш цимали в середину сондичу, була
укоя подібним до урзу сирпу на
сірі, а мене невірді, прававатом
через шілизи так уно.

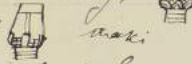
Буді краєі XVIII і ствасіт займа
зміна в франкської реаліті. Піді
були скрізь побували раиси іменні
бога іменна і всі його образи сивою-
правані. Замість того збудався бог
~~Владарь~~ Ра. Мановався він рече
сонце з променями, а корони промені
кідався рукамі. Над ним давало писало:
"Владарь Ра на грі небасній, Владарь Ра
владарь неба, Владарь надочної хвали,
Владарь Ра на сондичній грі!" Здавалося,
що поплонення свого богаві мало
випасти на літо віру в армію
богів і таким способом перейти
в мамотезу. Зумаретів що та
віра розвивалась під впливом
матері іменна іменна II-го, царяці
Паді. Воно не була елітнішого
на можливість малюнку воно
замалюванна з білими мисом і мене
що воно була сирізна або видівна

24. Сонце з променями-руками
(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 63а).

наї зразкові мезеня ніколи не тра-
 мамед, мікро Ерату. А власне на
 той час мезеня зразкові восту-
 пили мери собство в стилусі, ^{зак. стил. мезеня в. подвійні в} ~~Саторині~~
 ми р д кій стилі були Сети. Сети
 напав на них в країні Аморейської,
 був істия велике місто Наден,
 потім мав ділою мурі в місцях
Тозі, Аскалоні та Маседо. Пограбу
~~Сети~~ ^{Сети} знову занував над ними країни,
 що були завойовані при Тутимесі III.

Також доставляв малюнки, заво-
лових та породи та жерель.

В Кармакському дворці Сеті одна
 санд збудована при Сеті I, се дуже
 величезний пам'ятник егіпетського
царя Будивитого. Його має 100 метр
довжини і 50 метр, завдовжки, 98 метр
зв'язки, в ній є 12 колонн 10 метр
завдовжки кожна, кожна та має
капітел подібну до квітів столу.

Та ж ж нов просити форм: такі
колонни найчастіше стригалися в
егіпетських будовах. Вокра в ній
сая були не дуже великі і запра-
товані, так що в сая світло
було не дуже ясно і через те

25. Капітель

(ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 64а).

що надміржався до нього, надав до
долу. Поклеки в тимах мелани
перед стійкими таруги і інші купони
крівавих останків.

— „Самувий сирну, ^{Сирну} ~~жорна~~ дай
цімні Євпей і народ Євпей буде
мелієвником в тебе під мовами!
Да даруєш свої владу. Тим може
дружити сваде мелієвном радів, воки
од в мелієв владив в півоті воки,
нікіто з них не півотане. Вро
ра ти принимав і побив без їх.
Приводим свободні, не пробавд
воки карні... Ми всі воки мелієвном,
кошіві сирнувати воки півоті. О
царю одважний, слава у всіх воки,
даруй нам дихання, венти!”

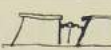
..... „Слава тобі, мелієв нам сирну
Гомзе! (карнув Бог) Ми да руч
тобі півоті мелієвном. Возможав
сі в ї но на троні, Баті во півоті
вмимоме, і півоті в всіх карнув
під свої кардані.”

Сто перемогу над Сирнами Радів
поет сирнув над во високо. Керо
який кае во знав півоті і
сирнуват півоті керо 14 ночі.

26. Чоловічий профіль

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, аркуш 676).

3

Лише на певні боги, в червоні
 часті малювалися царські походи
 і стояли царські статуї. Двору,
 а і царів одрізалися від двор
 найближчих домів тільки величезно
 та багатством вкрас, мали те
 ж був однаковий: один, або кілька
 дворів складаних з мови з ворони-
 ками, палич дощ з колонками,
 потім останній двір вкочений
 кімнатами і серед нього власне
 а була єдиний — алтарів. Вхідна
 брама завдовжки мала два пілони
 по обидва боки , вгорі ціла
 така брама з двома такими баштами
 зветься пілон. Перед пілоном
 іде вулиця одставлена сфінксами.
 Буває часом по дві такі брами
 одна за другою. Такий план
 давівки ще і тепер затримався
 скрізь на сході по багатьох
 містах. Тільки що давівки камені
 лише колонки уриваються зверху
 лотосу, або стовбурі палич, таміть
 камені стіни, правлячі.
 Та і кам'яні колонки є =
 нескі з'являють собою наслідок

27. Вхідна брама з пілонами

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркуш 3а).

Важко нам стовбурів ^{мур} ^{мур} ^{мур}
та потосових сандив. ^{Сандив}, що
оточують будови зроблені з надвірної
вони, всередині прості Δ.
Надвірний колонада в Єгипті
не було, простий мур оточував
усі будови, тільки за часів Гієн-
месців почали робити колонади,
та надвірні (на вилком Фресів)
але в там колонади були сто-
лупи високого балюстрада
що доводило до першої кверті
високою колонади . ^{Сандив}
та колонада була тільки ^{Сандив}
на храму. ^{Сандив} ^{Сандив} та храм
теж не було в Єгипті, ^{Сандив}
в рудіан Абдосу і в Єгипті,
підвісі до Єгипті, але ^{Сандив}
Єгипті не круте, а зроблені
вступами, взагалі ^{Сандив} ^{Сандив}
в Єгипті були рівні ^{Сандив} і
тепер скрізь на оселі ^{Сандив}
свідомі. ^{Сандив} ^{Сандив} ^{Сандив}
дея того робились, ^{Сандив} ^{Сандив}
вживати одностайність му-
рів та місцевості ^{Сандив} ^{Сандив}
до пілоків приставлялися

28. Мур та надвірна колонада

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркуш 36).

рельєф" (intaille-relief), себ то
фронтон вирізана була напе в які
так що вона має і пукнеся
але не виступає над рівень
стали. Се має вид напе в фронтон
була вирізана пукнеся, зма-
тальним способом, а потім дав-
лена в стіну. Сей спосіб риз-
бу неадекватний тільки Еммануї-
ламу Саскові. На Сарелєфен
Еммануїл обличчя зроблені
в профіль (бок), а *vis de face*
(фронтон) Сцени релігійні облич-
чя; і не однакові були по ви-
разу, в релігійних сценах фігу-
ри дуже маленькі, похмурі, зав-
сім мел камінні, у воїнське-
він більше руку і неприм-
не постав, видно більше
близькості до матури, де
і там всі моді одні до од-
го подібні; і тіло хоча не
маурально добре і потенс,
але примамні ноги розма-
їтні і близьке до матури.
Що до статуї Еммануїла під
воєю завжди має вид малень-

29. Обличчя в профіль з оком у фас

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркуш 66).

Всі боги злилися, злилися на
для патри Ватиканський і матеріальні
святий, ^{теологічної і філософської} ~~святий~~ де такі зображення поста-
ти може для того вважати, щоб
виразити пошану до цих патри.
Приміти зображенні фігур не мають
того жак духу зображення, коли при-
падаємо собі і зображенням, ^{якщо}
символіку, де Ісус Христос з'яв-
ляється над магією алхімії / ^{але}
був святий над виставляти ^{на} ~~позу~~,
де вважалося як різні симво-
ли над моральним ^{конкретним} ~~конкретним~~
+ Ісус, ^і магія, ^і магія, ^і магія, ^і магія ^і магія
соловова-святість і т.д. Самі ж
представлення про сонячну
фігуру, бору матір, святий дух, во-
сресинення і спасителя для люд-
ств, всі вони символі для абст-
рактів бог з'являється в однієї
легенда і оздоблюється різноман-
ітними та філософськими теорі-
ями. Преміти ці представлення
не були і для ^{якоби} ~~якоби~~ ^{якоби} ~~якоби~~
давні релігії, як ми вже ба-
чили та ^і це було багате,
Евангеліє відкриває Бог Бачока і

30. Хрест, котва (якір), серце (яблуко?)

(ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркуш 166).

41
всі малявки єгипетські, але як же
не можна р.ч. Кітх мун, буде складано
данесо не все а тільки деце.

Орши в Єгипті річка солого з
її берегів до коши до в море.

Дерва, а часом копали просто копали.

82
Скани не так як в нас, а перше
вручали самі колоски, а потім
саму соломку. Молодими так як
у нас на селі - колоски, सब
то пармамували, а потім вже
зводили різноманітні збірки в музеї.
Власниці в музеї є подорожні
збірки єгипетські знахідки в музеї
мн.

Видно в Єгипті мовили подорожники,
бо до нього в Єгипті малявки
і збрал мисливської кімано зоста-
лого. Збрал на місце не одразу
завсі від кошикої. Тільки є одна
цікава річ, вилучений мисливця
той мисливця вайкою дерева (Р),
її копали на мисливця, а збрал
челю вон так, що коли його
дружно кинути, то він, знаєть-
ки високо в гору, вернеться
знову на те місце, звідки був
кинутий. Така пачка є в музеї

31. Бумеранг

(ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркуш 41а).

у таких Австралійцях і зветься
воми бумеранг. Звичайні малючі
их старейші були часом дуже гарно
оформлені і прикрашені цукровими
малюнками.

Музичні інструменти досталося
багато: гудки, дзвони, сурми бронзові,
дубки великі, і маленькі, арфи і
чотириголосні, м'ячки, арфи, флейти
з покриттями на них дуже оздоблені.

Для барки, меду, кашанки та
дуже різні ми вже побачили в
вельми моту. Таука тільки спода-
ємо шкідливі штуки помайовані
з середки (як оті сапожки одної
гру, що зветься самітер).

Зостається тільки майорський
каміур, в них завідомо і дурки
для пензлів, очікуємо каміур та
для різних фарб. Насері мали
такими самими фарб фарбали
розриває ними в воді і покре-
бували також самі каміур, аїнь-
ко фарб вони потребували левою
дві, кервоку і корку. Е так і вез-
коки для розриває ними фарб,
звиможи ті бувають в формі різних
зубчаті, ірака, фаді і т.д.

32. Малюнок яблука (?) та жука (сонечко? скарабей?)

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркуш 416).

А снів що показав
 мисл матр, на сніг
 да було багаче і
 мисл риди мочола
 було влітрати, кед
 те часто дан снів
 писав на рідні сп
 сови, матр, Па моч
 ма було написати
 або 0, або 0, або 25
 от як, матр, у нас
 можна писати 0, 2
 т, ф, с, т.

з того, що для означення цього слова
 у бравіт знак ~~уменьшительного~~ тасої
 рдс, каторої назва починалася тими
 складами, яких треба писати. (матр.)
 для означення слова Тагдео, матр.
 вався в початку знака сохуя, Па
 Тагс впе з'явилася підсуду знака
 для окремих звуків, і щоб одразу
 ми мави свого подоби складу (матр.)
 Па, ро і т. д.) Все це встатки
 способу писання не вимісав пер-
 ших двох (деографічного та сім-
 логічного (X)) Паї три способи вважа-
 мся порозь однократно.

Почини способ писання чиними
 фігурами (геометричними) давав
 надто задачки для скорого пи-
 сання, коли пришлося влітати по-
 сати. Тоді свідому почали скоро-
 чувати свої знаки, робити їх
 простіше, так що вони хот і не
 були такі гарні і розбірні (на
 погляд) як египетські, та за-
 те не менше було писати. Таке
 простіше писмо звалось (за Фреду)

(X) Деографічний той що виходив
 чини одні (фигур, геометрич) сімлогічний
 от виходив склада. Деографічний (фигур)

34. Знаки давньоєгипетської писемності
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркум 446).

важи для українців, свідомі на-
 трів. Як ви у нас тепер ще ка-
 сел друкарств свідомі крім
 так званого кирилиці, як з це-
 денного вжитку вона вже дав-
 но зникла. Писемна література
 знала тільки ^{своєю} ~~ма~~ ^{ма} майстри, що зникли.
 ся його навмисне, з проханням
 для його слави писемно не знав.
 З початку вона давало здавалося,
 як то з однієї країни одност-
 но могло вживатися різні
 способи писання іа це й най-
 кий спосіб був поширений на
 різні правини. Але в оті часи
 і в нас тепер справа стоїть
 саме так само: ми уживали
 1) друкарські букви, 2) писемні букви
 3) для писем цифр 4) для ма-
 тематичних позначень алгебри-
 чних знаків (=, +, -, x, :). 5) для зудо-
 во писемні естетичні знаки.
 Тільки, що правда, всі ці знаки
 не і для писемні і для ки-
 тарної мови європейські, але не і
 європейські не були з нами такі
 трудні щодо ма знаки європейської
 мови.

35. Алгебраїчні знаки для пояснення математичних понять
 (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркуш 456).

вкритий глянцями, що розповсюд-
за Кистю мезенду, але якимі сам
датовані всі поодинокі її з респон-
со, підставляючи місто імені
імені та імені кас, але всі
імені ~~Александр~~ Духе мезенді.

В другій мезенді VIII по вказу до
царював Шиман - Шиндер II. Він
збудував два великі дворці, але
їм розвалив дім з його мезен-
ків Есар-кадон і збудував собі
з них новий дворець. Через це
прагало багато мезенді Шиман-
Шиндера. Проте всіх відомо, що
вони не ~~їм~~ дозволив царювати Шин-
мані Меродава Шиндана, двоко-
вав Шинман, Шинман Самаріно,
Шин (фінансову мезенді), частин-
ну Шинді на Самарській мез-
енді. Шинді не ~~їм~~ мезенді, мезенді
вони кадав на ізраїльського царю
Шинані і дозволив частинну Ша-
мезенді, але в Шинді асфунді
і мезенді мезенді мезенді про ~~їм~~
спогяду. Шинді самі в Шинді мезен-
ді мезенді не мезенді мезенді

36. Нерозпізнаний малюнок

(ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, аркуш 596).

 ДТ
 1 2 3 4 5 6 7 8 9
 а а а а а а а а а а
 1 2 3 4 5 6 7 8 9
 1 2 3 4 5 6 7 8 9

в своїх боїв, що не вийшли його беремати,
 і прибиває Гадимов курях боїв пере-
 морем! А як іудейський повне так
 знав, до кона ставити алтарі куреню
 сиринкованим бокам, і палати мідьові куреню
 би перед палати ідолани. Крім і
 хоти не водрякся довести від свого
 бога, а тільки прилучив до нього
 ще і курях боїв, як по родові ідеї.
 Він тільки порадив до які нові
 установи в курені ідеї і керує
 їх на мовно мід попроси в черкві
 єрусалимської, бо давня грецька
 розбда і будівництво здавалися йому
 вже не такі гарні, як такі ~~красні~~
 росяккі спорядокі. Він податив але
 твар в Дамаску і казав зробити
 який салим в черкві єрусалим-
 ській, він казав зробити „мідьові мурі
 у ~~кни~~ з білост і поставити просто
 на каміньові ідеїстани. Веревки
 між на який стій нормі в черкві.
 А давне, що бувало туди, коли пард
 ще не має лучної філософської рачкості.

37. Тренувальні вправи написання літер (ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток IV, аркуш 876).

Alten Testam. (4).

3, 87, 134, 175, 172, 182, 200, 218, 226, 227, 237, 243,
246,

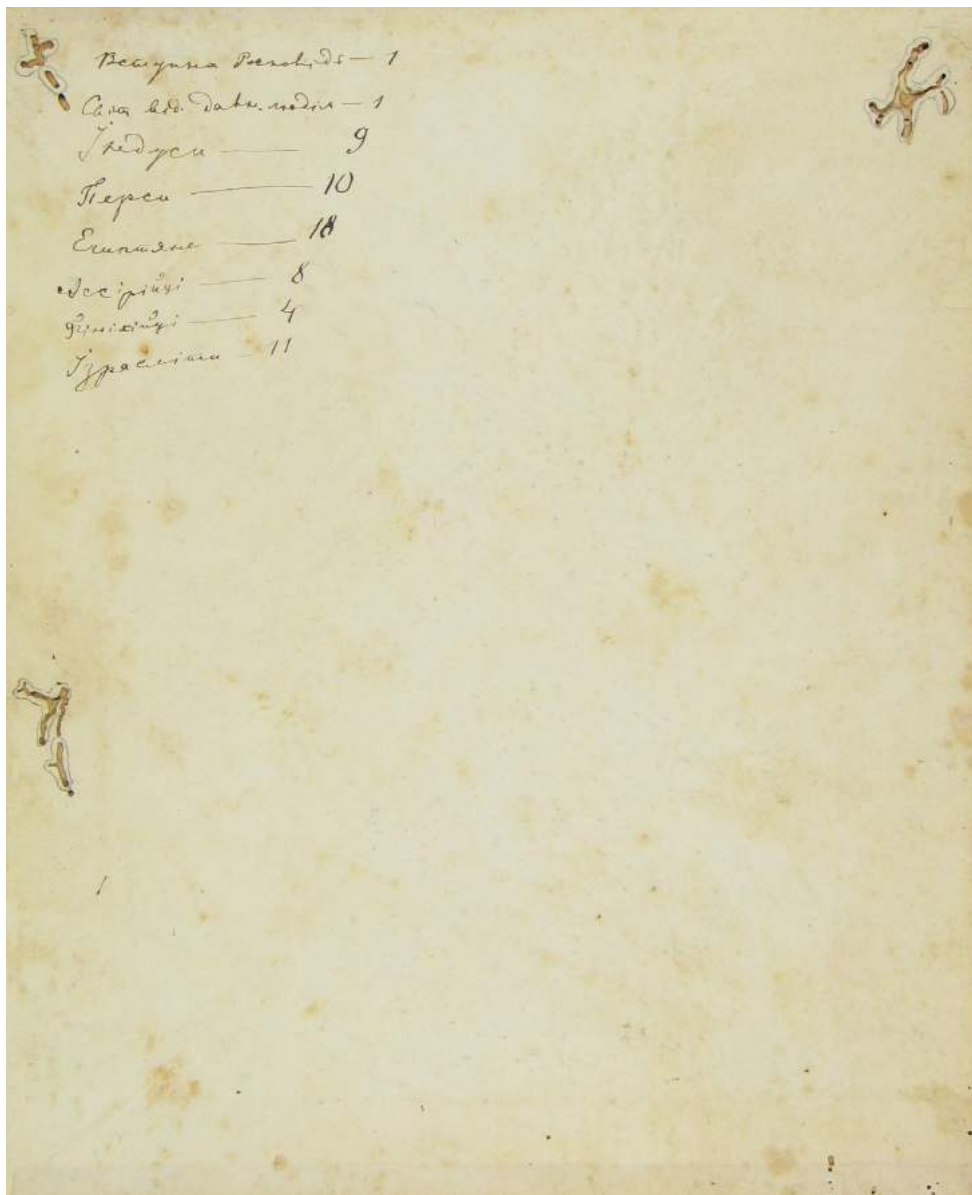
{ Kautsch - Die heilige Schrift des Alten Test. (19 n.)

{ Cornill - Einleitung in das Alte Testament. (15 n.)

{ Weissäcker - Das Neue Testament. (14 n.)

{ Holtzmann - Lehrbuch der historisch kritischen Einleitung
in das Neue Testament. (10 n.)

ä - 1 M - 40
B - 2 N - 50
I - 3 S - 60
A - 4 O - 70
E - 5 P - 80
S - 6 Y - 90
J - 7 P - 100
H - 8 C - 200
A - 9 T - 300
I - 10 Y - 400
ai - 11 P - 500
B1 - 12
П - 13
A1 - 14
E1 - 15
S1 - 16
Z1 - 17
H1 - 18
A1 - 19
K - 20
Ka - 21
KB - 22 *in der*
A - 20
Aa - 21.

39. Зшиток IV. Аркуш на початку зшитка (без нумерації).

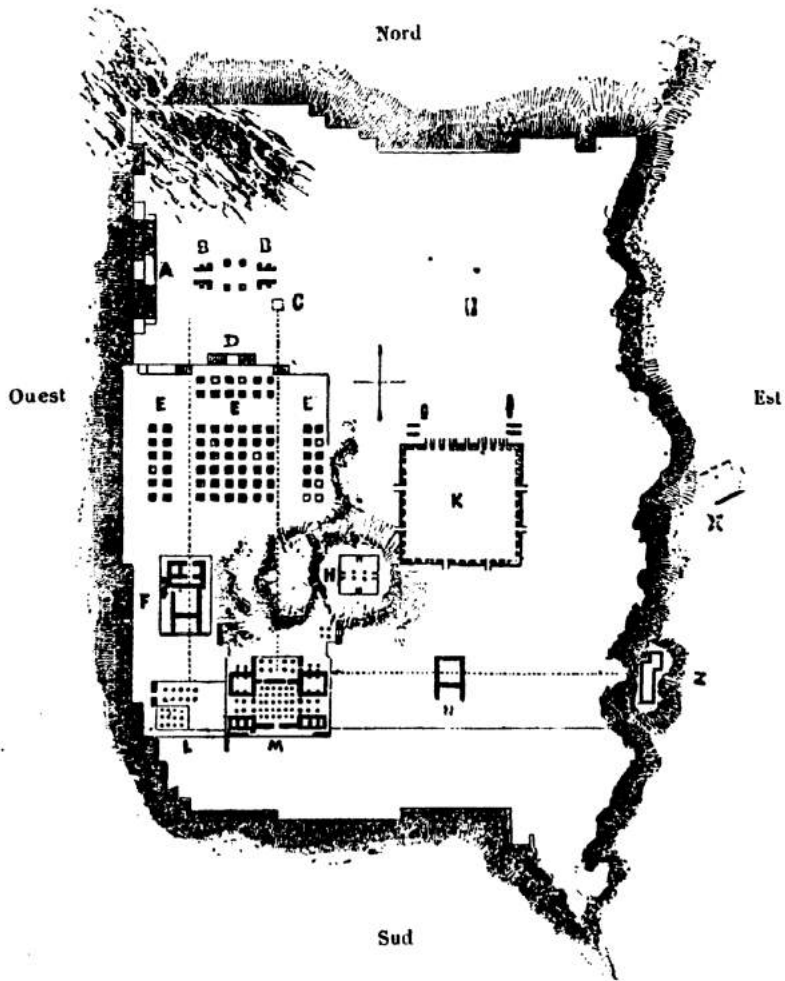

42. Карта світу за Гомером (Менар, с. 8).

Тут і далі — ілюстрації з книги Луї Менара
«Історія давніх народів Сходу» (Париж, 1883).

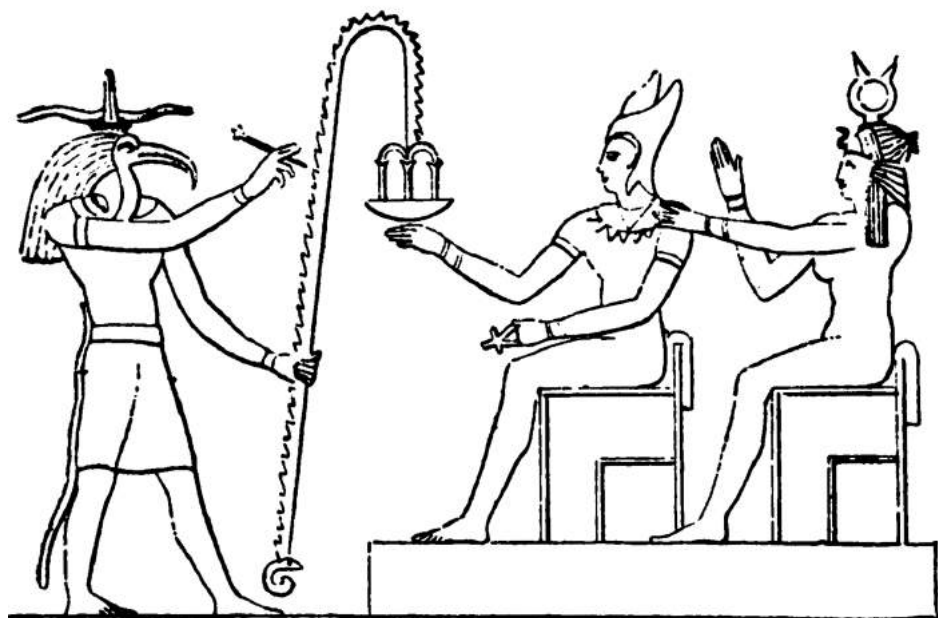
43. Карта світу за Ератосфеном (Менар, с. 10).

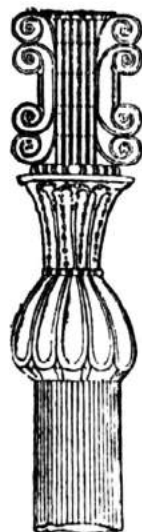
PLAN DES RUINES DE PERSEPOLIS.

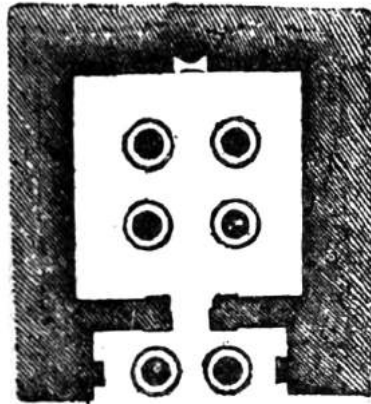
A, escalier de la première terrasse; BB, portiques; C, citerne; D, escalier de la deuxième terrasse; EEE, colonnade du Nord (Tchil-minar); F, palais de l'Ouest; H, palais du centre; K, palais de l'Est; L, palais du Sud-Ouest; M, palais du Sud; N, palais du Sud-Est; X et Z, tombeaux des rois Darcios et Xerxès.

44. План Персеполіса (Менар, с. 649).

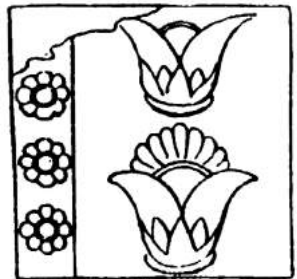
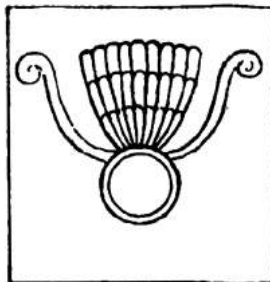

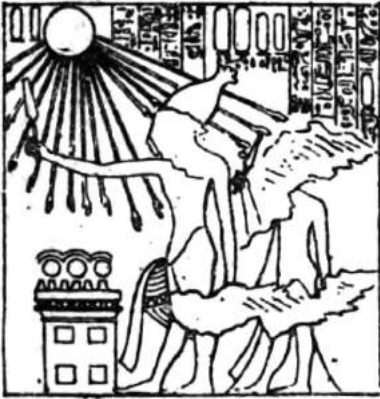
45. Нілометр (Менар, с. 165).

46. Вгорі: призматична колона та схема розміщення таких колон у гробниці Бені Хасана (Менар, с. 49).
Внизу: колони і капітелі Персеполіса (Менар, с. 655).

47. Сонце з променями-руками
(Менар, с. 73).

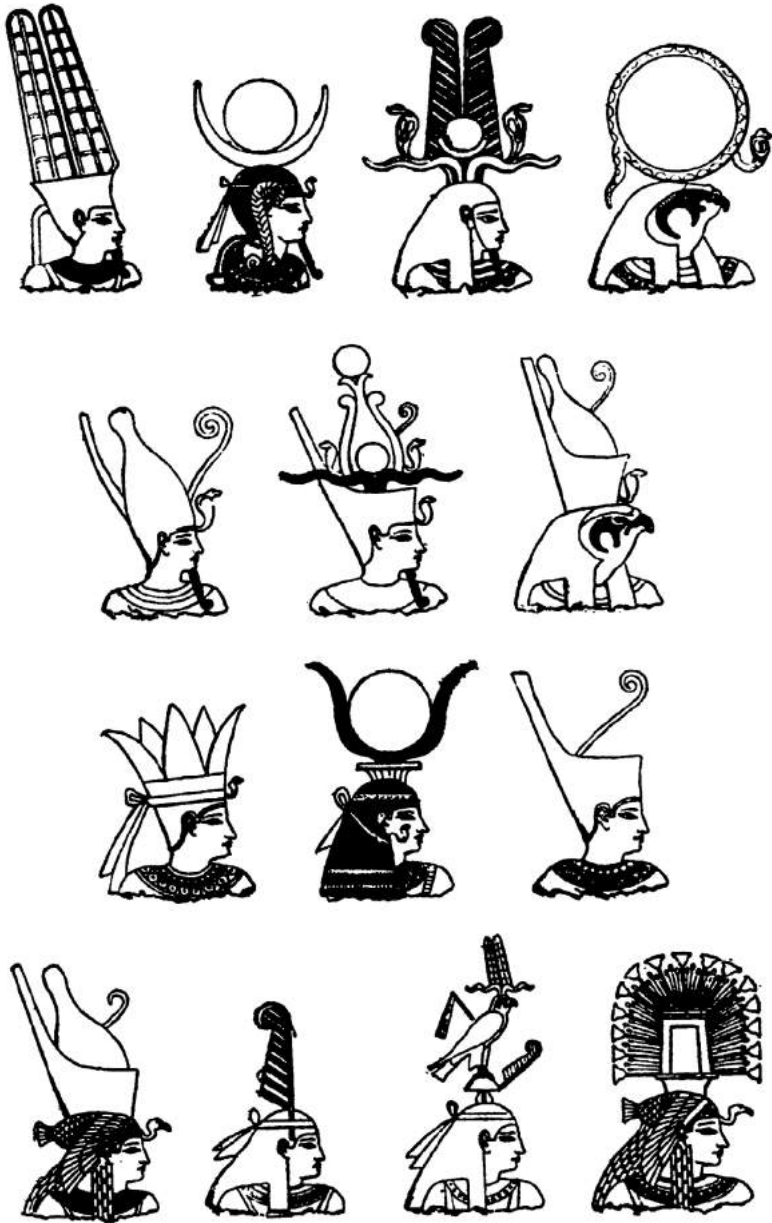
48. Рамзес II (Менар, с. 96).

49. Полювання на птахів з бумерангом (Менар, с. 237).

TABLEAU DES HIÉROGLYPHES LES PLUS USITÉS

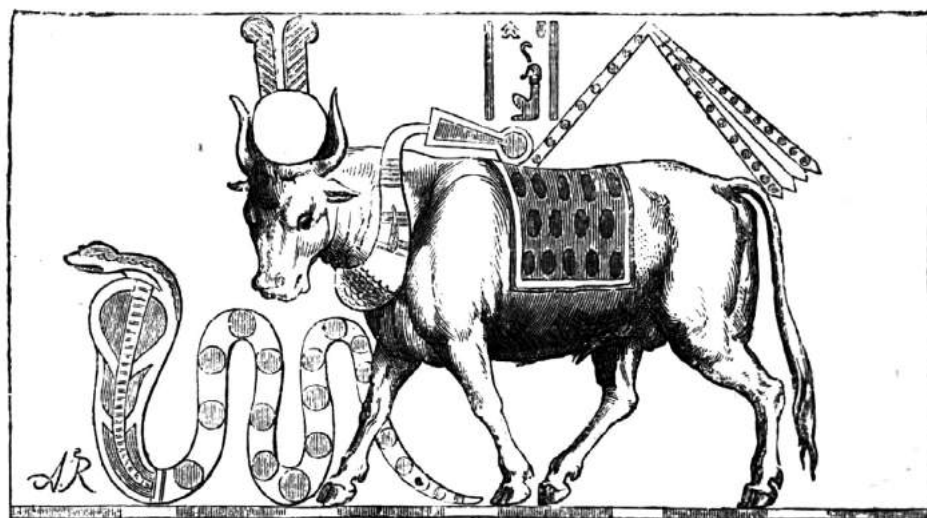
SIGNES IDÉOGRAPHIQUES				SIGNES PHONÉTIQUES	
Le soleil	☉	Homme		a	
La lune	☾	Femme		e,i	
Le monde	—	Enfant		o,ou	
La vie	♀	Roi		b	
La vaillance	♁	Reine		k	
Année	☽	Dieu		t	
Mois	☾ *	Ammon		r,l	
Nuit	☾ 	Set		m	
Quadrupède		Thot		n	
Plante		Panégurie		p	
Fleur		Approuver		s	
Métal	•••	Action de force		ch	
Fluide		Verbe de mouvement		f,w	
Pierre de taille		Genre féminin		kh	
Habitation		Nombre pluriel		h	

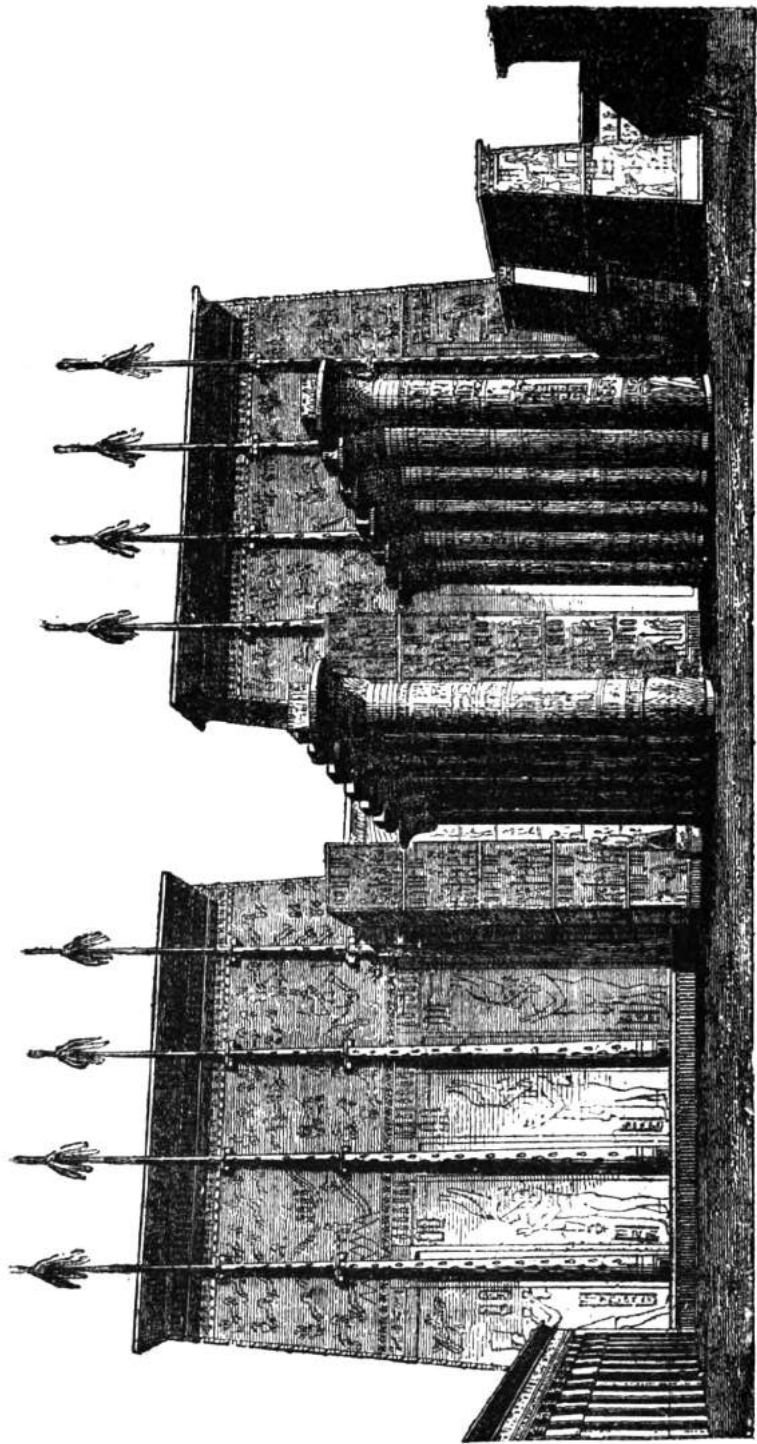
51. Символічні зачіски та головні убори богів і богинь
(Менар, с. 168).

52. Статуя Ніла (Менар, с. 45).

53. Апіс (Менар, с. 166).

54. Пілони Карнакського храму (Менар, с. 124).

55. Крилатий бик. Династія Саргонідів.
Зберігається у Луврі (Менар, с. 287).

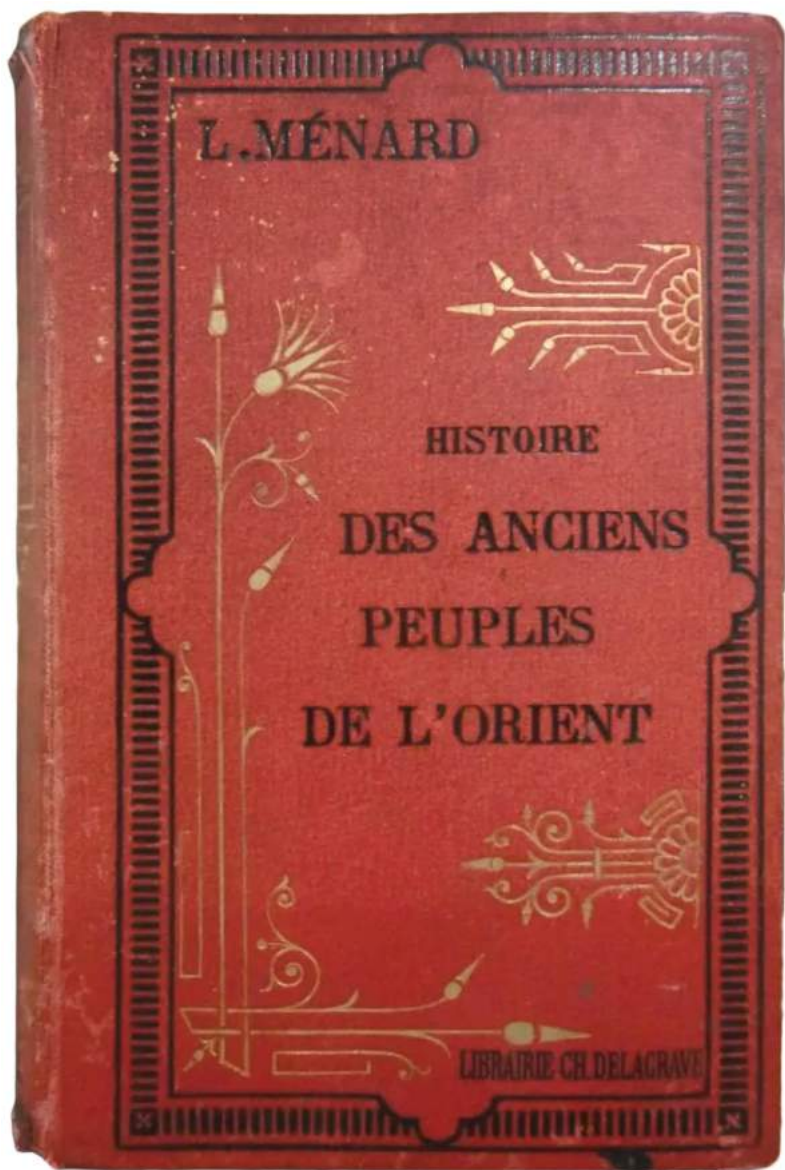
56. Клинопис. Вавілон (Менар, с. 270).

ALPHABET PERSÉPOLITAIN

	A		F
	I		B
	U		M devant a
	K devant a, i		M devant i
	K devant u		N devant a, i
	Kh		N devant u
	G devant a, i		Y
	G devant u		R devant a, i
	C		R devant u
	J devant i		V devant i
	T devant u		V devant a, u
	T devant a, i		Ç
	Th		S
	D devant a		Z
	D devant i		H
	D devant u		Thr
	P		Q

58. Крез на вогнищі (Менар, с. 575).

59. Книга Луї Менара «Історія давніх народів Сходу»
(Париж, 1883).

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

«СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНІХ НАРОДІВ»

Першодруки:

Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Видання перше Ольги Косач-Кривинюк. Катеринослав: Друкарня І. Вісьман та І. Мордхілевич, Феодосіївська 9. 1918. 252 с.

Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Видання друге Українського видавництва в Катеринославі, № 35. Катеринослав. 1918. 255 с.

Передруки:

Леся Українка. Первісні люде. Світ, відомий давнім людям. За ред. проф. Д. Антоновича. Лейпциг: Видавництво української молоді. 1923. 20 с.

Автограф: чорновий (ВР ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 25)—чотири зшитки (арк. 102+93+96+100), кожний в окремій картонній обкладинці з окремою фоліацією, що проставлена олівцем в правому верхньому куті аркуша арабськими цифрами; аркуші Вступу нумеровано римськими цифрами (чорнилом); окрім нумерованих аркушів основного корпусу тексту, зшитки містять аркуші без нумерації; текст розміщено на кожній сторінці аркуша, вгорі ліворуч або праворуч—широкі береги, ймовірно, для уточнень чи дописок, внизу—для посилань. Рукопис реставровано 17.03.1958 р.

«Зшиток І»—підпис вгорі на першому аркуші (без нумерації) червоним олівцем; далі посередині сторінки рукою Лесі Українки чорнилом написано: «Стародавня історія східних народів», у правій нижній частині сторінки дата—«1890 р.». На звороті цього аркуша нерозбірливий малюнок олівцем.

Наступний аркуш нумерований (у верхній правій частині тим самим чорнилом, що написаний текст, стоїть римська цифра «І»), так само пронумеровано наступні 12 аркушів (I–XIII—Вступна розповідь. Первісні люде); на 14-му аркуші запис—«Історія індусів»; нумерацію сторінок 1–88 зроблено арабськими цифрами,

запис олівцем, невідомою рукою. Зшиток I завершується IV розділом книги «Історія медійців і персів» — «Камбіз».

«Зшиток II» — підпис червоним олівцем невідомою рукою посередині аркуша; текст подано на наступному аркуші (нумерація арабськими числами, олівцем у правій верхній частині сторінки) — Розділ V книги «Історії медійців і персів» — «Дарій»; нумерація наскрізна — арк. 1–90; вгорі сторінки олівцем невідомою рукою зазначено: «Сей зшиток переписувати першим».

«Зшиток III» — напис червоним олівцем невідомою рукою посередині аркуша; текст подано на наступному аркуші (нумерація наскрізна арабськими числами — арк. 1–95, олівцем у правій верхній частині сторінки) — Розділ V книги «Історія єгиптян» — «Пам'ятники»; завершується Розділом VII книги «Історія асирійців та вавілонців» — «Звичаї» (цей розділ означено номером «V», а попередній «Віра» — теж не номером VI, як у першодруці, а «IV»). Угорі олівцем невідомою рукою зазначено: «Сей зшиток переписувати другим». На останньому аркуші (без нумерації) Леся Українка чорнилом написала імена дослідників та скорочені назви їхніх творів (П. Чубинського і роботи німецьких теологів з біблійної проблематики: Е. Кауча, К. Корніла, К. Вайцзеккера, Г. Гольцмана), а також у дві колонки по лівому краю відтворила систему числення від 1 до 500, виконану кирилицею з паралельною трансформацією в арабські цифри. Навпроти числівника «кв. 22» подано скорочення «і т. д.», тобто це роз'яснення, як далі утворюються кількісні числівники.

«Зшиток IV» — підпис червоним олівцем невідомою рукою посередині аркуша; текст подано на наступному аркуші (нумерація наскрізна арабськими числами — арк. 1–96, олівцем у правій верхній частині сторінки) — Розділ I книги «Історія Фінікійців» — «Країна фінікійська» (у рукопису книгу названо: «Книга п'ята. Фінікійці»). Вгорі сторінки олівцем невідомою рукою зазначено: «Сей зшиток переписувати третім».

«Зшиток IV» — перший аркуш (без нумерації) містить план усієї «Історії»:

- «Вступна Розповідь — 1
- Світ від[омий] давн[ім] людям — 1
- Індуси — 9
- Перси — 10
- Єгиптяне — 18
- Ассирійці — 8

різноманітного характеру: «1896» (можливо, дата); далі переважають записи грецькою мовою, а також українською; записано виконання різних математичних підрахунків на множення, ділення. У нижньому правому куті навпроти основного тексту подано скорочення заголовними курсивними літерами: «М. В. Ш. М. С».

Датається за автографом: 1890 р.

Подається за першодруком: Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Видання перше Ольги Косач-Кривинюк. Катеринослав: Друкарня І. Вісьман та І. Мордхілевич, Феодосіївська 9. 1918. 252 с.

Розбіжності між першодруком і чорновим рукописом подано в коментарях. Адаптацію до сучасного правопису зроблено лише в тих випадках, коли вона не змінює звучання слова: дедалі (де далі), якому-небудь (якому небудь), якщо (як що), легкий (лехкий), коли б (колиб). Текст в основному адаптовано до сучасних пунктуаційних норм.

¹ як і тепер буває у диких народів — фрагмент, відсутній у рукопису. Аркуш Іб (Леся Українка в рукопису нумерує римськими цифрами аркуші Вступу «Первістні Арійці» [Рукопис, I–XIIIб]; у першодруці назву змінено: «Первістні люде», а нумерацію конвертовано в арабські цифри [Першодрук, 3–12]). Цей аркуш, як і кілька наступних, має багато перекреслень, вставок і доповнень, що свідчить про неодноразове вдосконалення авторкою цього тексту.

² Підкреслення Лесі Українки.

³ якщо вона була коли-небудь — ця частина речення в дужках відсутня в рукопису (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, Іб).

⁴ Наведені приклади запозичено з книги Тайлор Э. Глава XII // *Изащные искусства. С.-Петербургъ, 1882, С. 287–288* разом із посиланням на працю П. Чубинського (*Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург, 1872–1878. Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. Санкт-Петербург, 1874. XXV. С. 1105, 1130, 1160, 1163, 1167–1168, 1173, 1177, 1178, 1181, 1184, 1185; №№ 3, 87, 134, 175, 177, 182, 200, 218, 226, 227, 237, 243, 246*), де продемонстровано утворення вигуків на іншому — українському — матеріалі та в іншому контексті — жартівливому (Ф. 2. Од. зб. № 25, зшиток III, останній нумерований аркуш).

⁵ Приспівка: Га-а, га-а, га-а, га! Наведено цитату з книги: Тайлор Э. Глава XII. Изыщныя искусства // Антропология. С.-Петербургъ, 1882. С. 287–288.

⁶ Дольмен — дослівно «кам'яний стіл»; стародавні погребові і культові будівлі, що належать до мегалітів, тобто таких споруд, які складено з великих каменів.

⁷ події свого життя — фрагмент, відсутній у рукопису. Відсутність цієї частини речення можна пояснити, як і в попередніх випадках, браком місця на аркуші (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, VIIa).

⁸ У рукопису в цій частині тексту вміщено карту, яку було вилучено під час підготовки рукопису до друку. Її Леся Українка підписала так: «Світ давніх людей», супроводила її перекладом географічних назв (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, Xб. Див. малюнок № 07). Карта відтворює давній світ за Гомером, як це подано в книзі Луї Менара (Ménard L. Histoire des anciens peuples de l'Orient. Paris, 1883. P. 8. Див. малюнок № 42).

⁹ І довго ще люде в'являли собі світ отаким — у рукопису це речення мало продовження, яке відсутнє в першодруці: «як тут намальовано. На малюнку не позначено городів, бо кожний народ знав добре тільки свої городи, отже, прийшлося би для кожного окрему карту малювати» (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, Xб).

¹⁰ «арієць» надписано над словом «європеець»; подавалося як вставка і як тотожне поняття. Трохи нижче в тексті в реченні «Потім остатній — європеець...» у рукопису «арієць» виправлено на «європеець».

¹¹ У рукопису замість «колесо» було скерування на малюнок: «як на першому малюнку».

¹² У рукопису після слова «єгиптян» було «ось яку»; речення на цьому закінчувалося, а подавався малюнок.

¹³ уже чотирикутна, на їй визначено чимало країн і всі береги Середземного моря вималювані досить близько до правди — фрагмент, відсутній у рукопису. Поява цього фрагмента в першодруці пов'язана з необхідністю заповнити місце, оскільки під час редагування було знято малюнок іншої карти, яку в рукопису Леся Українка визначила так: «найпізніша карта давніх єгиптян, ось яка» (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, XIIб. Див. малюнок № 08). Але карта за власним малюнком Лесі Українки і її перекладами географічних назв відтворює карту Ератосфена, яку наведено в книжці Луї Менара (Ménard L. Histoire des anciens peuples de l'Orient. Paris, 1883. S. 10. Див. малюнок № 43).

¹⁴ Мовною сім'єю називають групу мов, пов'язаних походженням від єдиної спільної давньої мови. Розрізняють, наприклад, індоєвропейську, китайсько-тибетську, кавказьку мовні сім'ї тощо.

¹⁵ У лінгвістиці аріями (або індоіранцями) традиційно називають народи, що говорять мовами індоарійської групи, а також іранськомовні народи. Довгий час так називали всіх індоєвропейців, тобто нащадків того населення Євразії, яке розмовляло праіндоєвропейською мовою. До індоєвропейської мовної сім'ї, крім індоарійських та іранських мов, належать, наприклад, сучасні романські, германські, слов'янські мови. Оскільки термін «арії» було скомпрометовано нацистською теорією про «вищу арійську расу», сучасні науковці зазвичай не вживають його як синонім поняття індоєвропейці.

¹⁶ Санскрит — давньоіндійська літературна мова, належить до індійської групи індоєвропейських мов. Прийнято розрізняти епічний санскрит, що формувався з опорою на східні діалекти Індії з I тис. до н. е. до III–IV ст. н. е., і класичний санскрит, формування якого припадає на IV–VII ст. Ведійською мовою, або ведійським санскритом, називають варіант давньоіндійської мови, появу якого датують II — поч. I тис. до н. е. і який сформувався з її західних діалектів. Пізніми різновидами санскриту вважають буддійський гібридний та джайнський санскрит. Хоча на початку XIX ст. вважали, що санскрит був спільним предком індоєвропейських мов, згодом науковці від цього погляду відмовилися. Цьому сприяло, зокрема, відкриття на початку XX ст. хетської та інших невідомих раніше індоєвропейських мов, що дозволило скласти уявлення про систему мови, більш близької до доісторичної фази існування індоєвропейської мовної спільності.

¹⁷ У рукопису на лівому березі наведено текст, що з якихось причин був відкинутий під час підготовки до друку (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, 16).

¹⁸ Веди (санскр. *veda* «знання») — вважають найдавнішими пам'ятками індійської літератури. Час виникнення припадає приблизно на середину II тис. до н. е. Їх складають чотири віршові збірники (*saṃhitā*): найдавніша «Рігведа» (веда гімнів), наступні «Самаведа» (веда піснеспівів), «Яджурведа» (веда жертвоприношень), «Атхарваведа» (веда заклинань). Чотири самгіти Вед та тексти індійської традиції, що їх коментують (брагмани, аран'яки, упанішади), належать до святого

письма індусів— Шруті (санскр. śruti «почуте»). У Європі відомості про Веди з'являються 1805 р. завдяки Генрі Томасу Кольбруку (Henry Thomas Colebrooke, 1765–1837), першому європейському санскритологу й індологу, автору санскритської граматики й нарисів із Вед.

19 Еволюція, що перетворила давньоперське ariyānām («[країна] шляхетних») на перське Iran, була такою: [ariyānām] → [airānām] → [ērānām] → [ērān] → [īrān] → [iran].

20 У тих випадках, коли Луї Менар використав грецький алфавіт, Леся Українка в рукопису (а отже, і в першодруці), щоби спростити виклад пояснень, перевела санскритські й грецькі терміни на латиницю.

21 Після слів «первістні арійці» в рукопису вжито дієслово «здається» (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, 2а), яке в першодруці замінено на більш ствердне розгорнуте формулювання з покликанням на авторитет учених, чий імена Леся Українка не назвала.

22 Ще недавно учені здебільшого вважали, що... спочатку в Азії таки— цей фрагмент відсутній у рукопису.

23 Оксус (лат. Oxus)— латинська назва Амудар'ї, найбільшої ріки Середньої Азії.

24 Бактріана (Бактрія)— історико-культурна область, кордони якої визначають гірські системи: на заході— Гіндукуш, на півночі— Паропамиз, а також середня течія ріки Оксус (Амудар'я) (сучасні Південний Узбекистан, Південний Таджикистан, Північний Афганістан, Південно-Східний Туркменістан). За часів царя Кіра увійшла до складу Перської держави; існувала як однойменна сатрапія (провінція) з головним містом Бактра (нині Балх, Афганістан).

25 Застарілий термін кавказька раса упроваджений як назва європеїдної раси німецьким антропологом Йоганном-Фрідріхом Блуменбахом (1752–1840).

26 Питання про походження індоаріїв та їхньої прабатьківщини й досі лишається дискусійним. «Аріанем— Веддйю» зводиться до авестійського словосполучення ariyānam vaijāh— «арійський обшир». У розділі «Авести» «Вендідад» за такою назвою визначено найкращу з 16 областей. На це звертали увагу В. Гейгер (W. Geiger, 1856–1943, іраніст та індолог) і Г. Ольденберг (H. Oldenberge, 1854–1920, німецький санскритолог, буддолог, релігієзнавець).

27 і вже з Кавказу... В остатні часи серед учених почала переважати думка, що арійці таки зроду були європейцями, а вже з Європи

через Кавказ частина їх перейшла в Азію, в Іран та в Індію і там скоріше вийшла з дикого стану, бо дісталася в кращі краї. Тая ж, якась прадавня сторона «Аріанем — Ведйо», що споминається в давніх арійських легендах, звідки ніби вийшли прадіди арійців, то, — як думають тепер, — країна понад річкою Араксом, і не єсть рідний край арійської раси, а тільки одно з пристановищ тих мандрівних арійців, що йшли з Європи в Азію.

Ті учені, що вважають арійців споконвічними європейцями, доказують таку свою думку, між иншим, ще й тим, що в Азії людей арійської раси зовсім мало, рівняючи до числа инших, неарійських народів, а в Європі їх найбільше; тим часом, як людей безперечно азійських рас (семітів, монголів) і тепер найбільше таки в Азії, хоча їм траплялося переселятися цілими ордами в инші сторони (в Африку, в Європу). Однак згоди в думках про сю справу між ученими ще нема — фрагмент, відсутній у рукопису.

28 Підкреслення Лесі Українки.

29 (спіж) — це уточнення відсутнє в рукопису.

30 Висловлювалися припущення, що спочатку система рахунку була вісімковою, оскільки в санскриті *paṇa* (дев'ять) означає також «новий»; тобто дев'ять — це перша одиниця нової вісімки. Це помітно й у сучасних германських і романських мовах: англійською *nine* («дев'ять») і *new* («новий»), німецькою *neun* («дев'ять») і *neu* («новий»).

31 (пані) — відсутнє в рукопису.

32 а для жінки єсть уже зовсім инше слово «гунè» — фрагмент, відсутній у рукопису. Слово «гунè», але записане по-грецьки γυνή, з'являється на останньому (ненумерованому) аркуші четвертого зшитку (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток IV, останній ненумерований аркуш). Укотре, щоби спростити виклад, Леся Українка конвертувала грецькі написи в латиницю і дотримувалася цього й надалі.

33 На санскриті «брат» — *bhrātar/bhrātṛ*.

34 На санскриті «сестра» — *svasār/svasṛ*.

35 (рід, племено) — відсутнє в рукопису.

36 На санскриті «бог» — *deva* (від *div* «сяяти»). Згідно з давньоіндійською міфологією, деви — божества, що перебувають у трьох сферах: небесні — Дьяус, Варуна, Мітра, Сур'я, Пушан, Ушас, Ашвіні; повітряні — Індра, Марути, Ваю, Рудра, Парджанья; земні — Притхіві, Агні, Сома, Бригаспаті, Сарасваті. Особливого значення деви набувають у протистоянні з асурами, злими надлюдськими істотами, що мали магічну силу.

37 Гіндукуш — гори в Афганістані, Пакистані та Індії, відділені від Гімалаїв долиною Інду. Гіндукуш простяглися з південного заходу на північний схід, утворюючи вододіл між басейнами річок Амудар'я, Інд та Гільменд.

38 значно пізніше — відсутнє в рукопису.

39 Пенджаб (дослівно «п'ятиріччя») — назва регіону на півострові Індостан, що нині складається з однойменних індійського штату й пакистанської провінції, а також індійських штатів Гар'яна і Гімачал-Прадеш.

40 коли не вважати, що вони там жили споконвіку. Розселились же вони так... — фрагмент, відсутній у рукопису.

41 Європи — слово, відсутнє в рукопису.

42 ніж до індійських, спочатку заняли середину Європи і Скандинавський півострів, а потім потроху помішались з кельтами — фрагмент, відсутній у рукопису.

43 оселилися на схід від германців... — фрагмент, відсутній у рукопису.

44 посіли Балканський та Італійський півострови, крім того, греки жили здавен на островах Архіпелагу та на східних берегах Малої Азії... — фрагмент, відсутній у рукопису.

45 У санскриті sapta «сім», sindhu «ріка; океан; води».

46 Ар'яварта (санскр. āryāvarta — дослівно «обитель шляхетних (аріїв)») — вважається територією первісного розселення ведійських аріїв в Індії: від моря до моря на заході й сході та від Гімалаїв до гір Віндг'я на півночі й півдні.

47 Dasyou, Дасью, Дазйу (санскр. dasyu «ворог») — аборигенний народ, що сповідував ворожий аріям фалічний культ, а також протистояв аріям за допомогою чаклунства.

48 тубольці... — слово, відсутнє в рукопису.

49 Млеччи (санскр. mleccha; у Лесі Українки Мельчтас, Melch-tas) — ті, хто належить до іншої віри й культури, «варвари».

50 Тут і далі в тексті слово «дазйу», «дазйама» в рукопису Леся Українка подає латинськими літерами, як у мові оригіналу. Тобто коли вона сумнівалася щодо точного транскрибування, то слово просто переписувала, а коли була впевнена, як слово передають українською мовою, подавала його кирилицею. У рукопису майже в усій першій книзі Леся Українка вживає латинську транскрипцію назв, імен, термінів переважно в тих випадках, коли сумнівається в правильності передачі їх кирилицею, — це принцип, від якого відмовились у першодруці, надавши перевагу українській кириличній транскрипції.

51 (подібно до того, як наш простолюд думає про циган, а надто циганок) — фрагмент, що в дужках, відсутній у рукопису.

52 Письменників — слово, відсутнє в рукопису.

53 були — слово, відсутнє в рукопису.

54 «Rigveda» (санскр. *ṛgveda*), «Rigveda-saṃhitā» (санскр. *saṃhitā* — «збірник») — перша з чотирьох вед. Дату виникнення визначають між 1700–1100 рр. до н. е. Містить 1028 чи 1017 гімнів, складених різними віршовими розмірами й упорядкованих авторами-співцями, представниками знаних жрецьких родин, у 10 мандал (санскр. *maṇḍala* — дослівно «коло»), або книг. Чимало гімнів за характером ритуальні, а за змістом це звертання до богів; вони супроводжувалися жертвоприношеннями. Представлено також космогонічні гімни й такі, що супроводжують весільні та поховальні обряди, гімни-загадки, гімни-заклинання тощо. Перший переклад «Rigvedi» в Європі побачив світ 1838 р. латинською мовою в Англії; наступний — англомовний — переклад з'явився у 1850–1888 рр. Переклади французькою та німецькою мовами створено пізніше. Перший французький переклад належить Симону-Олександрю Ланглуа (*Simon-Alexandre Langlois*, 1788–1854); це перший віршований переклад, готувався протягом 1848–1851 рр. (надрукований 1870 р.). Німецький переклад Альфреда Людвіга (*Alfred Ludwig*, 1832–1912) з'явився в Празі ще пізніше — у 1876–1888 рр. У 1879 р. уродженець Луцька Миколай Крушевський видав у Казані (Росія) переклади восьми гімнів «Rigvedi». В Україні науковими дослідженнями гімнів «Rigvedi» в перекладах зі санскриту займався Д. М. Овсяннико-Куликовський. 12 гімнів «Rigvedi» з французької мови переклала Леся Українка. Перший переклад зі санскриту українською мовою 1927–1928 рр. здійснили засновник української індології Павло Ріттер і Михайло Калинович (*Голоси Стародавньої Індії: антологія давньоіндійської літератури / Перекл. із санскриту, упорядкування П. Ріттера; передм. І. Серебрякова. Київ: Дніпро, 1982. С. 9–114; Калинович М. Концентри індійського світогляду. Література. Зб. перший. Київ, 1928. С. 95–96*).

55 Первістна людина... — фрагмент, відсутній у рукопису.

56 Леся Українка ілюструє цей розділ 12 гімнами «Rigvedi», що є перекладами з французької мови і запозичені з книги Л. Менара (*Ménard L. Histoire des anciens peuples de l'Orient. P. 505–514*), який ці гімни відібрав із перекладу С.-А. Ланглуа (*Rig Véda ou Livre des hymnes. Traduction par Alexandre Langlois. Bibliothèque Internationale*

Universelle, 1870), французького індолога, члена Академії написів і красного письменства. У зібранні творів Лесі Українки 1927 р., а потім у дванадцятитомному, послідовність гімнів згідно з відповідними книгами і їхню нумерацію встановив М. Калинович. Окремі гімни українською мовою в перекладі П. Ріттера (1832–1939) див. у виданнях: Чотири гімни з Ріг-веди. З санскритської мови переклав проф. П. Ріттер // Східний світ, 1927, с. 186–189; Голови Стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури.

⁵⁷ Рання зоря, Ушас (санскр. uśas «ранкове світло») — у давньоіндійському пантеоні богиня вранішньої зорі. У «Рігведі» їй присвячено 20 гімнів. Окремо підкреслено, що Ушас дарує натхнення й майстерність співцям. Поза «Рігведою» майже не трапляється, а в післяведійську добу зникає повністю.

⁵⁸ Инакшим — слово, відсутнє в рукопису. Крім того, у рукопису відсутній знак запитання в кінці цього речення.

⁵⁹ то й — фрагмент, відсутній в рукопису.

⁶⁰ то й — фрагмент, відсутній в рукопису.

⁶¹ Ці пояснення, як і наступні, пов'язані з коментарями Луї Менара.

⁶² Arani — ботанічна назва дерева арані (санскр. arāṇi), *Premna spinosa* Roxb., *Premna serratifolia* L.

⁶³ Ся назва сухої тріски — Праманта — нагадує ймення, що сталося славним по всіх світах здавна та й досі, ймення Прометея. Се давні греки розказували, неначе «син землі» Прометей здобув проти волі найстаршого бога Зевса вогонь для людей, що до того часу блукали в темряві, бо їх Зевс навмисне не хотів просвітити, щоб не стали розумними, як боги. Прометей витерпів за те тяжку і довгу кару від Зевса, але не каюся за свій вчинок, бо люде просвітилися і вийшли з дикости, прийнявши небесний вогонь — цього коментаря в рукопису не було. Він з'явився вже в першодруці (1918 р.).

⁶⁴ Тим давнім способом... — фрагмент, відсутній у рукопису.

⁶⁵ Аґні (санскр. agni «вогонь») — згідно з ведійською та індуїстською міфологією, бог вогню, домашнього вогнища, жертвовного кострища. У «Рігведі» трапляється приблизно 200 разів. Головна функція Аґні — посередництво між богами та людьми. Існує низка версій його походження, зокрема: народився у водах; виник на небі; породив сам себе; з'явився від тертя двох шматків дерева, що означало акт зачаття; батьки Аґні — небо і земля. Він нищить темряву й ворогів, парує чоловіків і жінок, приносить багатство.

66 через те, що поданки для богів палено вогнем... — цей фрагмент відсутній у рукопису.

67 жертвов... — слово, відсутнє в рукопису.

68 «Дві матері» — тож саме ті дві тріски «Арані» та «Праманта», що з їх витесується святий вогонь. — цього коментаря в рукопису не було. Він з'явився вже в першодруці (1918 р.).

69 М. Калинович не навів номера цього вірша «Рігведи». Вільний переклад Лесі Українки має спільні риси з віршами (10.115) і (5.10).

70 «Рігведа» (2.4).

71 Девів... — цього уточнення в дужках не було в рукопису.

72 Ашвіни (санскр. aśvin/aśvin «народжений від коня; той, хто володіє кіньми», удвоїні — aśvinau) — у ведійській та індуїстській міфології брати-близнюки, які перебувають на небі. Їм присвячено 54 гімни «Рігведи». Уособлюють досвітні та вечірні сутінки. За своїми функціями Ашвіни — рятівники й помічники, дарують довге життя, їх згадують під час весільних обрядів.

73 Аквіни... — цього уточнення в дужках не було в рукопису.

74 Марути (санскр. maruta) — божества вітру й бурі.

75 Марути... — цього уточнення в дужках не було в рукопису.

76 що туманом здіймається в небо... — фрагмент, відсутній у рукопису.

77 Асклепіас — скорочення Лесі Українки від ботанічної назви рослини *Asclepias acida*, що, як і *Sarcostemma viminalis*, є різновидом молочаю. Луї Менар (*Ménard L. Histoire des anciens peuples de l'Orient*. P. 508) називає ці рослини сировиною для виготовлення соми, божественного напою. Сому жертвували богам і споживали ті, хто здійснював ритуал. Пиття соми (мабуть, галюциногенної дії) провокувало екстатичний стан. Проте рослину й досі не ідентифіковано: на її роль претендують гриб-мухомор, ефедра, конопля, блекота тощо.

78 Індра (санскр. indra) — згідно з давньоіндійською міфологією, бог грому й блискавиці, голова богів. У «Рігведі» йому присвячено близько 250 гімнів. Індра — переможець, його перемоги набувають космогонічного тлумачення: він роз'єднує небо й землю, породжує сонце, звільняє ріки, перемагає хаос, упорядковує космос. У післяведійську добу значення Індри зменшується.

79 Азі (санскр. ahi) — небесний змій, причина посухи.

80 Вритра (санскр. vṛitra «загата») — демон, противник Індри, втілення зла. Один з епітетів Індри — Вритраган (*vṛitrahān*

«вбивця Вритри»). Перемога Індри над Вритрою сприймається як космогонічний акт — перехід від хаосу до космосу, упорядкованого всесвіту, процвітання та плодючості.

81 «Рігведа» (1.32).

82 Сур'я (санскр. *sūrya* «сонце») — за давньоіндійською міфологією, божество сонця; народжується на сході, обходить землю і небо, розмежовує день від ночі.

83 Савітрі (санскр. *sāvitrī* «сонячна») — тут форма жіночого роду, похідна від імені ведичного солярного бога Савітара, якому в «Рігведі» присвячено 11 гімнів.

84 Пушан (санскр. *pūṣan*) — персонаж давньоіндійської міфології, пов'язаний із сонцем, плодючістю, шляхом.

85 Самаведа — «Веда піснеспівів»; її гімни майже повністю запозичено з «Рігведи» і розміщено згідно з літургійним виконанням.

86 як джерелу світла і радощів... — фрагмент, відсутній у рукопису.

87 як і інші давні народи... — фрагмент, відсутній в рукопису.

88 Та й справді соняшне світло дуже корисне для людини, ним і тепер люде гоять чимало слабостів, а в давні часи, коли люде не вміли гаразд готувати собі ліків, сонце таки й було найкращим, правдивим ліком. В цьому гімні до сонця, що тут подаємо, добре висловлено почуття вдячності давніх арійців до «святого сонця», як і досі його називає наш народ («святе сонечко», «свєте сонінко»)... — фрагмент, відсутній у рукопису.

89 «Рігведа» (1.50).

90 Адіті (санскр. *aditi* «безмежність», «незв'язаність») — жіноче божество, мати богів; у «Рігведі» згадується близько 80 разів. Її закликають на світанку, у полудень і на заході сонця. Адіті пов'язана зі світлом.

91 Див. прим. 90.

92 Асури (санскр. *asura* «наділений життєвою силою») — небесні персонажі, що мають магічну силу; у післяведійські часи протистоять богам.

93 Вауон — хибодрук, має бути Вауон, читається Ваю (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, 11б). Ваю (санскр. *vāyu*) — бог повітряного простору й вітру.

94 Рудра (санскр. *rudra* «ревун») — у давньоіндійській міфології персоналіфікація грози, гніву, люті. У післяведійські часи з Рудри розвивається культ Шіви.

⁹⁵ Сома (санскр. soma) — ритуальний напій, персоніфікований як бог цього напою (див. прим. 36). Сома займає третє місце (після Індри й Агни) за кількістю згадувань у «Рігведі», де описаний як «володар світу», «бог богів». Усі 114 гімнів ІХ мандали «Рігведи» присвячено Сомі. Міфологічний образ Соми, так само як і культ рослини та напою, індоіранського походження. Пізніше стає богом місяця, покровителем рослинності.

⁹⁶ Сома Веді — хибодрук, має бути Самаведі; у рукопису — Самаведа (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, 12а). Назва «Самаведа» походить від санскр. sāmān «ритуальний піснеспів».

⁹⁷ Браhma (санскр. brahmā — форма називного відмінка від основи чоловічого роду brahman) — в індуїзмі творець всесвіту, часом ототожнюється з ведійським Праджапаті — володарем створінь. У тріаді богів (Тримурті) Браhma творить всесвіт, тоді як Вішну його зберігає, а Шіва руйнує. Про походження Брагми та його обитель розповідається в таких текстах, як «Ману-сморіті» (manusmṛiti), пурани, «Магабгарата». А коли слово brahman вживано в середньому роді (називний відмінок brahma), то йдеться про Брагман — усюдисущу вищу об'єктивну реальність, абсолют, у якому все виникає, існує та припиняє існування.

⁹⁸ У першому перекладі з санскриту українською мовою, здійсненому П. Ріттером, цей гімн названо «Космогонія» (Голоси Стародавньої Індії. С. 112–113).

⁹⁹ Має бути Paramātma. У санскритському слові paramātman (називний відмінок paramātmā) парам означає «найвища», атман — «сутність», «душа». Параматман усюдисущий; вважають, що все, що існує, є його виявом; в упанішадах ототожнений із Брагманом.

¹⁰⁰ Дотримуючись перекладу С. Ланглуа, наведеного Л. Менаром (Menard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient. P. 511–512), — «Rien ne separait la nuit obscure du jour lumineux; Tout, indivise, respirait seul; en lui rien ne respirait», — Леся Українка перекладає: «І ніщо не ділило темної ночі від ясного дня, і жило тоді тільки Все неподільне, а в ньому ніщо не жило». Переклад Ланглуа змінює зміст гімну, оскільки в санскритському тексті йдеться про те, що існувало лише Те Одне (tad ekam), що містило силу розвитку, оболонкою для якої слугувала порожнеча.

¹⁰¹ Риши (санскр. ṛṣi) — натхненний поет-мудрець, співець священних гімнів, звернених до богів. Згідно з уявленнями ортодоксальних індусів, ці гімни відкрили мудрецам боги, а вираз

«риши каже» еквівалентний фразі «Святе Письмо проголошує». Трапляється написання цього слова в українській мові через і (ріші), однак складотворчий санскритський звук ṛ, а також санскритський і після твердого ретрофлексного фрикатива ṣ [ʃ] краще передавати складами ри та ши.

102 «Рігведа» (10.129).

103 Ось чотири погребові гімни, з них можна бачити, яка була віра в посмертне життя, наскільки самі арійці могли її висловити — фрагмент, відсутній у рукопису.

104 Хибодрук, у рукопису Мрїтйу (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, 13а). Мрїтью (на санскриті mṛtyu) — уособлена смерть, бог смерті; іноді ототожнюваний із Ямою.

105 Яма (санскр. yama) — володар і суддя царства мертвих, зазвичай ототожнюють зі справедливістю. За «Рігведою», Яма перший помер і відкрив шлях смерті іншим, через те він є тим, хто «збирає людей», готує «місце спочинку» для спочилих.

106 «Рігведа» (10.18).

107 «Рігведа» (10.14).

108 Джатаведас (санскр. jātavedas «той, знає усіх істот») — ім'я-епітет бога Агні.

109 «Рігведа» (10.16).

110 «Рігведа» (10.17).

111 «Рігведа» (10.154).

112 «Закони Ману» (санскр. manuśmṛti) — давньоіндійський збірник правил, якими повинні були керуватися індійці в особистому й суспільному житті. Приписують легендарній першій людині, законодавцю Ману. У теперішньому вигляді збірник датується I ст. до н. е.

113 Самгіта (санскр. saṃhitā «зібране до купи») — зібрання ведійських гімнів, молитов, заклинань, жертовних формул; самгітами називають також низку інших, післяведійських, текстів.

114 Касти — підкреслення Лесі Українки. Словом касті на Заході часто називають чотири варни (санскр. varṇa), на які поділяється традиційне індійське суспільство за соціальним станом: брагмани (санскр. brāhmaṇa) — жерці; кшатрії (санскр. kṣatriya) — воїни; вайшы/вайш'ї (санскр. vaiśya; хоча за нормами українського правопису це слово варто б писати через апостроф, транскрипція з м'яким знаком передає м'якість санскритського ś [ɕ]) — торговці, землероби; шюдри/шудри (санскр. śūdra) —

слуги, робітники; приналежність до варни визначалася від народження до смерті. Правильніше вживати слово *касти* як синонім слова *джаті* (jāti), що вказує на більш дрібні соціальні групи всередині варн.

115 Політеїзм — підкреслення Лесі Українки. Політеїзм — віра в багатьох богів; вважається найдавнішою формою релігійного життя людини.

116 Пантеїзм — підкреслення Лесі Українки. Пантеїзм — вчення, що поєднує Бога із світом у єдине неподільне ціле; початки пантеїзму присутні в брагманізмі, де Брагман не творець і володар світу, а всюдисуща життєва сила, безособова душа всесвіту.

117 Підкреслення Лесі Українки.

118 «Манава-дгарма-шастри» (санскр. mānava-dharma-śāstra), «Закони Ману» — див. прим. 112. Перший переклад «Законів Ману» з'явився в Англії 1794 р. Французький переклад здійснив 1833 р. індолог Огюст Луазелер-Деслоншам (Auguste-Louis-Armand-Loiseleur Deslongchamps, 1805–1840). В основі наведених Лесею Українкою фрагментів із «Законів Ману» лежать цитати з книги Л. Менара «Історія давніх народів Сходу» (Menard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient), що продовжують переклад О. Луазелер-Деслоншама (Manava-Dharma-Sastra. Lois de Manou, comprenant les institutions religieuses et civiles des Indes/Traduites du sanscrit et accompagnées de notes explicatives par A. Loiseleur Deslongchamps; Société Asiatique de Paris. [Т. 1]. Paris: De L'imprimerie de Crapelet, 1833, 483 p.; [Т. 2]. Paris: De L'imprimerie de Crapelet, 1833. 482 p.).

119 П'ять елементів (санскр. mahābhūta — дослівно «великі елементи»): земля, вода, вогонь, повітря, ефір.

120 «Закони Ману» (1.1–9).

121 «Закони Ману» (1.12–13).

122 Вад'юс — помилкове написання українською мовою наведеної в книжці Л. Менара назви «Yadjous» (Menard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient. P. 517). Правильна назва — «Яджурведа» — утворена злиттям санскритських слів yajus і veda.

123 Вайшья/вайш'я (санскр. vaiśya) — див. прим. 114.

124 Шюдра/шудра (санскр. śūdra) — див. прим. 114.

125 «Закони Ману» (1.21–31).

126 «Закони Ману» (1.51–53).

127 «Закони Ману» (1.57).

128 «Закони Ману» (1.87–91). «Тільки один обов'язок Повелитель призначив шюдрі — доброзичливе служіння цим варнам...

Але шюдра, який не має змоги служити двічінародженому [й через це перебуває в стані того], кому загрожує загибель синів і дружини, може жити ремісничою справою) («Закони Ману» 1.91, 10.99).

129 Мани (лат. manes, фр. mânes)—душі покійних предків. Так перекладено санскритський термін pitarah («предки»).

130 «Закони Ману» (1.93–96).

131 «Закони Ману» (1.101).

132 «Закони Ману» (4.166–168).

133 «Закони Ману» (8. 380–381).

134 «Закони Ману» (9.313–319).

135 «Закони Ману» (11.261).

136 «Закони Ману» (2.135).

137 «Закони Ману» (9.320–321).

138 «Магабгарата» (санскр. mahābhārata «велике [казання про] нащадків Бгарати») — давньоіндійський епос; складається з 18 книг і є комплексом різноманітних творів, з'єднаних за принципом обрамлення, яким стало епічне казання про суперництво двох кровно пов'язаних родів — Кауравів і Пандавів, а також про жорстоку битву між ними. За народними уявленнями, битва визначила початок важкого періоду світу — калі-юги (санскр. kaliyuga). Складання «Магабгарати» відбувалося протягом кількох століть (VII до н. е. — II до н. е.), а сучасного вигляду вона набула станом на V ст. н. е. Автором «Магабгарати» вважається легендарний В'яса, один із героїв епосу. У Європі перше знайомство з епосом відбулося 1785 р. після перекладу англійською мовою однієї його частини — «Бгагвадгіти», тепер уславленої на весь світ. В Україні фрагментарне знайомство з «Магабгаратою» відбулося 1896 р. завдяки перекладам Івана Франка переважно з німецької мови. Переклад окремих фрагментів «Магабгарати» із санскриту (з калькуттського видання) українською мовою вперше здійснив П. Ріттер.

139 «Рамаяна» (санскр. rāmāyaṇa «шлях Рами») — давньоіндійський епос, складається з семи книг. Час виникнення — від VIII ст. до н. е. до V ст. до н. е.; записана «Рамаяна» приблизно у II–III ст. н. е. За індуїстською традицією, автором вважається Вальмікі, легендарний мудрець і нібито сучасник подій. В індійській традиції «Рамаяна» — перший художній твір, що лишився водночас і священним текстом; головний герой Рама — земне втілення (аватара) бога Вішну. У Європі перші переклади

в місіонерській традиції з'являються в Англії на початку ХІХ ст. Засновник індологічних студій у Німеччині Август Вільгельм Шлегель друкує «Рамаяну» на сторінках свого журналу 1829 р. Паризьке видання епічної поеми, але італійською, друкується в 1843–1867 рр. Переклад окремих фрагментів «Рамаяни» зі санскриту українською мовою вперше здійснив П. Ріттер.

140 «Закони Ману» (9.322).

141 «Закони Ману» (9.326–327).

142 «Закони Ману» (9.334–335).

143 Аніла (санскр. anila) — одне з імен бога вітру Ваю, пов'язаного з Індрою.

144 Тшандра — французькою Tchandra — Чандра (санскр. candra), бог Місяця.

145 Кубера (санскр. kuvera/kubera) — зберігач прихованих у землі скарбів.

146 «Закони Ману» (7.3–6).

147 «Закони Ману» (7.8).

148 «Закони Ману» (7.14).

149 «Закони Ману» (7.17–18).

150 Риж — діалектна назва рису.

151 «Закони Ману» (7.20–24).

152 Двіджа (санскр. dvija «двічі народжений») — визначення людини, яка належить до однієї з трьох перших варн (див. прим. 114) давньоіндійського суспільства: брагмани (жерці й наставники), кшатрії (воїни), вайш'ї/вайш'ї (торговці). «Другим народженням» для них є упанаяна (санскр. upanayana), обряд ініціації хлопчиків-підлітків із цих варн.

153 Під час ініціації на хлопчика одягали (через ліве плече, під праву руку) священний шнур (санскр. pravīta, uajīpravīta).

154 Тшандала — французьке tchandala читається як чандала (санскр. caṅḍāla). Це позакастовий парія, представник найнижчої соціальної версти давньої Індії.

155 «Закони Ману» (3.55–57).

156 «Закони Ману» (3.59–61).

157 «Закони Ману» (9.2–3).

158 «Закони Ману» (9.5–6).

159 «Закони Ману» (9.10–12).

160 «Закони Ману» (9.26–27).

161 «Закони Ману» (5.149).

162 «Закони Ману» (5.152–155).

- 163 «Закони Ману» (5.164–165).
- 164 Пітар (санскр. *pitara/pitṛ*) — «батько», «предок».
- 165 «Закони Ману» (10.62).
- 166 «Закони Ману» (10.84).
- 167 «Закони Ману» (6.2–3).
- 168 «Закони Ману» (6.6).
- 169 «Закони Ману» (6.13).
- 170 «Закони Ману» (6.33).
- 171 «Закони Ману» (6.42).
- 172 «Закони Ману» (6.44–45).
- 173 «Закони Ману» (6.55).
- 174 «Закони Ману» (6.69).
- 175 «Закони Ману» (6.75–77).
- 176 Санньясін (санскр. *saṃnyāsīn* «той, хто зрікся [світу]»), сан-
ньясі (*saṃnyāsī* називний відмінок від *saṃnyāsīn*) — мандрівний
чернець-жебрак.
- 177 «Закони Ману» (6.80–81).
- 178 «Закони Ману» (2.93–95).
- 179 «Закони Ману» (11.228).
- 180 «Закони Ману» (11.231).
- 181 Закони Ману» (4.170–173).
- 182 Закони Ману (4.238–242).
- 183 Закони Ману (8.17).
- 184 Закони Ману (8.84–86).
- 185 Закони Ману (8.89–92).
- 186 Пандави — сини царя Панду (санскр. *pāṇḍava*).
- 187 Кураваси — нащадки давнього правителя Куру — Каурави
(санскр. *kaurava*).
- 188 Кришна (санскр. *kṛṣṇa*) — один з найбільш популярних бо-
гів індуїзму. Зазвичай вважається восьмим із десяти «великих
втілень» (санскр. *daśāvatāra*) бога Вішну, але кришнаїти покло-
няються йому як верховному божеству. У «Магабгараті» змальо-
ваний як мудрий політик, воїн, союзник Пандавів.
- 189 Рама (санскр. *rāma*) — вважається сьомим із десяти «вели-
ких втілень» бога Вішну. Можливо, Рама був реальною історич-
ною постаттю, племінним героєм давньої Індії, якого згодом
обожнили. Його історія коротко розповідається в «Магабгара-
ті» і докладно — в «Рамаяні». Згадки про Раму як втілення Вішну
з'являються в перших століттях нової ери, однак, імовірно, окре-
мого поклоніння йому не було до XI ст.; лише в XIV і XV ст.
з'явилися течії, які шанують його як верховне божество.

190 *Sīta* (санскр. *sītā*)—дружина бога Рами, уособлення подружньої вірності й самозречення. Їй поклоняються як втіленню Лакшмі, дружини Вішну.

191 Цейлон—стара назва острова Шрі-Ланка, що лежить в Індійському океані неподалік від південно-східного узбережжя Індії. У «Рамаїні» фігурує як Ланка (санскр. *Laṅkā*) з однойменною столицею Равани, ворога Рами.

192 Віндг'я (санскр. *vindhya*)—гірський масив у центральній Індії, який традиційно вважають межею між Північною і Південною Індією.

193 Шіва—верховне божество шіваїтів. Разом із Вішну й Брагмою утворює Трімурті, тобто божественну трійцю індуїзму, у якій відповідає за періодичне знищення світу. У Ведах руйнівним божеством був Рудра; схоже, що в пізніші часи його стали евфемістично називати Шівою (санскр. *śiva* «сприятливий, благодійний»). Шіва перебуває на полях битв і біля місць кремації (санскр. *śmaśāna*). У Шіви три ока (одне з яких на лобі), якими, за популярною інтерпретацією, він дивиться на минуле, сьогодення та майбутнє. Як втілення космічної енергії в іпостасі Натараджі (санскр. *naṭarāja* «володар танцю») регулює світовий порядок.

194 Пурани (санскр. *purāṇa* «давні [казання]»)—твори, що оповідають про давнину, відображають космологічні й релігійні уявлення індусів, змальовують міфологічну історію всесвіту, описують генеалогію правителів, героїв, богів. Пурани значно різняться за віком та походженням; склалися, імовірно, з III ст. до XII ст.

195 *Бгаґавадгіта* (санскр. *bhagavadgītā* «Пісня господа»)—релігійно-філософська настанова у варіанті бесіди, що викладена віршами. Є частиною шостої книги «Магабгарати». Визначення часу створення коливається з VIII–VII ст. до н. е. до III ст. н. е. У Європі перший переклад «Бгаґавадгіти» (Чарльза Вілкінса) з'явився 1785 р. У Німеччині знайомство з нею відбулося 1823 р. через латинський переклад А. В. Шлегеля; німецький переклад Р. Пейпера з'явився 1834 р. 1861 р. побачив світ французький переклад Еміля Бюрнуфа. В Україні, окрім окремих згадок у різних дослідників, «Бгаґавадгіту» вперше представила Леся Українка фрагментами з кількох глав (7, 9, 10, 11). Наведені уривки узяті з розділу «Буддизм» книги Л. Менара (*Menard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 534), який спирався на переклад Е. Бюрнуфа

(Burnouf É.-L. *La Bhagavad-Gîtâ, ou le Chant du Bienheureux, poème indien*, 1861). Уперше повна віршована «Бгаґавадгіта» українською мовою з'явилася в перекладі/переспіві Миколи Ільницького, виконаному за виданням: *Философские тексты «Махабхараты»*. Вып. I. Кн. 1. «*Бхаґавадгита*»/Пер. с санскрита, предисл., примеч и толк. словарь Б. Л. Смирнова. Ашхабад, 1978; вона відома в кількох виданнях: шість глав (Всесвіт, 1981), наступні, сьома—вісімнадцята, побачили світ майже через десять років (Всесвіт, 1991), повне видання— у міжнародному альманасі «Зерна» (Париж— Львів— Цвікау, 1999). Прозовий переклад з англійської мови під назвою «Бгаґавад-гітâ як вона є» було видано 1990 р. релігійним Товариством свідомості Кришни. Відсутність об'єктивного наукового українського перекладу із санскриту— мови оригіналу— спонукала Дмитра Бурбу до перекладу глав поеми зі вступом і розлогими коментарями; цей текст регулярно, починаючи з № 2 за 2018 р., публікують на сторінках журналу «Східний Світ» (публікацію останньої частини заплановано в № 1 за 2021 р.). Існує також скорочений варіант (із мінімальними примітками) цього перекладу: *Бгаґавадгіта/Переклад із санскриту, післямова та довідковий апарат Дмитра Бурби*. Харків: Фоліо, 2020.

196 Арджуна (санскр. arjuna «світлий») — третій із Пандавів (синів царя Панду), небесним батьком якого вважають бога Індра.

197 «Бгаґавадгіта» (7.6–9). Вірші «Бгаґавадгіти» цитовано тут не завжди повністю.

198 «Бгаґавадгіта» (7.10).

199 «Бгаґавадгіта» (7.11).

200 «Бгаґавадгіта» (7.26).

201 «Бгаґавадгіта» (9.4).

202 «Бгаґавадгіта» (9.16–19).

203 «Бгаґавадгіта» (9.23–24).

204 «Бгаґавадгіта» (9.26).

205 Див. «Бгаґавадгіта» (11.41–42).

206 «Бгаґавадгіта» (11.16).

207 «Бгаґавадгіта» (11.18).

208 «Бгаґавадгіта» (11.38).

209 «Бгаґавадгіта» (11.40).

210 Буддизм — релігійно-філософська течія, перша світова релігія. Належить до дгармічних релігій, послідовники яких вірують у дгарму (санскр. dharma; палі dhamma) — універсальний закон, що регулює космос, суспільство і залежність долі

людини від причинно-наслідкового зв'язку — закону карми (санскр. карма «дія, вчинок»). Знищення карми може привести до припинення перевтілень душі в юдолі буддійського всесвіту. Назва буддизм введена європейцями й походить від слова Будда (санскр. buddha «просвітлений, пробуджений») — імені-епітета засновника вчення. Він належав до царського роду, звався Сіддгартхоу; досягнувши стану просвітлення, став всесвітньовідомим як Будда Шяк'ямуні (санскр. śākyamuni). Його слава поширювалася долиною ріки Ганг. Стати буддистом спроможна кожна людина незалежно від її соціального стану, якщо вирішила прийти під захист Три-ратни (санскр. triratna), «Трьох коштовностей»: Будди, Дгарми (вчення Будди), Санґи (буддійської громади), а також засвоїла чотири «благородні істини»: у світі існує страждання; існує причина того страждання — жадання; існує можливість позбавлення від страждань; існує шлях, що веде до припинення страждань. Виникнення буддизму датують серединою I тис. до н. е., а на його кінець припадає розподіл на дві течії, відомі як гінаяна (санскр. hīnayāna «мала чи помірна колісниця»; вона ж тхеравада — theravāda «шлях старійшин») і магаяна (санскр. mahāyāna «велика колісниця»). Із часом гінаяна набула поширення в Південній та Південно-Східній Азії, а магаяна просувалася на Північ і Північно-Східну Азію. Знайомство українського читача з буддійськими творами вперше відбулося завдяки І. Франку (але в перекладі з європейських мов); ідеться про фрагменти «Сутта-ніпати» і систематизований виклад буддизму. Уперше переклади українською мовою окремих фрагментів буддійських творів («Дгаммапада», «Сутта-ніпата», «Магавагга», «Магапарінірванасутта», «Джатаки») з мови оригіналу (палі) здійснив П. Ріттер (Голоси стародавньої Індії». С. 251–336).

211 Брагманізм — релігійна течія в Стародавній Індії, що складалася приблизно з VIII по II тис. до н. е. Деякі дослідники вважають його перехідним періодом між релігією Вед та індуїзмом. Брагманізм сформувався внаслідок взаємодії з місцевими культурами. Назва походить від найменування жрецької варни — брагманів, а також текстів-коментарів (які теж називають брагманами) до чотирьох Вед. Брагманізм затверджував поділ суспільства на окремі групи; кожний вірянин від народження належав до своєї касты без права змінювати її. Отже, брагманізм протистояв демократичному буддизму.

212 Лаодзи (близько VI ст. до н. е.) — Лао-Цзи, китайський філософ, якого вважають засновником даосизму й автором твору

«Даодедзін» («Канон шляху й благодаті»), однак дослідники стверджують, що в тому вигляді, у якому цей текст дійшов до нас, він не міг бути написаний однією людиною.

213 Наведено імена засновника буддизму: Сіддгартха (санскр. *siddhārtha* «успішний у досягненні мети») — ім'я, отримане при народженні; Шяк'ямуні (санскр. *śākyamuni* «відлюдник з роду Шяк'їв») — ім'я, яке Сіддгартха отримав, досягнувши стану просвітлення, пробудження, і став відомий світу як Будда, Просвітлений; Шрамана Гаутама (санскр. *śramaṇa gautama* «жебрак-чернець — нащадок Гаутами») — ім'я Сіддгартхи за часів практики суворого аскетизму, коли він переконався, що умертвіння плоті не приведе до вивільнення з лабетів світу. Дати життя умовно згідно з буддійським літочисленням припадають на VII–VI ст. до н. е.; на думку дослідників, це може бути VI–V ст. до н. е. Місце народження Сіддгартхи — гай Лумбіні (нині Непал), де на відпочинок дорогою до батьківської оселі зупинилася його мати Майя Деві. У місті Капілавасту минули його дитинство, роки навчання, там він одружився, там у нього народився син. Після насолоди царським життям і зречення престолу відбулася втеча з палацу в пошуках істини; Шрамана Гаутама, духовний мандрівний шукач, після шестирічної суворої аскези доходить висновку, що не варто впадати в крайнощі, істина міститься посередині. І він, відкривши її в процесі споглядання під деревом просвітлення (дерево Бодгі поблизу села Урувелла) стає Буддою Шяк'ямуні. Досконалий Учитель мандрує шляхами давньої Індії, проповідуючи Дгарму — вчення, головний зміст якого в тому, що у світі існує страждання і є шлях, який позбавляє від нього. Упокоївся Будда Шяк'ямуні в містечку Кушінагара (нині Індія), відбувши на землі 80 чи 82 роки. До найвідоміших творів, де йдеться про життя Будди Шяк'ямуні, належать «Магавасту» («Велика історія»), поема «Ашвагхоши» (перша половина I тис. н. е.) «Діяння Будди», «Лалітавістара» (санскр. *lalitavistara* «розлогий опис “ігор” Будди», джатаки (547 чи 550 творів буддійської літератури про перевітлення Будди Шяк'ямуні). Про останні дні перебування Будди у світі страждань ідеться в палійській «Магапарініббана-сутті» і її санскритському аналогу «Магапарінірвана-сутрі». Розділ «Буддизм» Леся Українка писала на основі книги Л. Менара (Menard L. *L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 531–550), який спирався на працю французького філософа й державного діяча Жуля Бартелемі-Сент-Ілера (1805–1895) «Будда і його релігія» (Barthélemy-Saint-Hilaire J. *Le Bouddha et sa religion*. Paris, 1862).

214 Тибетська мова — належить до тибето-бірманської групи сино-тибетської сім'ї мов. Появу літературної тибетської мови пов'язують із виникненням писемності (VII ст.) на основі або алфавіту деванагарі, або брагмі (північного варіанта гуптського алфавіту) і з поширенням на території Тибету буддизму. Під час перекладацької діяльності (VII–XIV ст.) переважно із санскриту (буддійський гібридний санскрит) станом на XIV ст. склався буддійський Канон «Тріпітака», відомий у тибетській інтерпретації як «Канг'юр» (тибет. *bka'-gyur* — дослівно «Переклад слова [Будди]») і «Тенг'юр» (тибет. *bstan-gyur* — дослівно «Переклад поясень [до слова Будди]»). «Канг'юр» містить тексти Вінаї, Сутр і Тантр, тобто сказаного Буддою. «Тенг'юр» складається з перекладів буддійських творів, а також із перекладених індійських шастр, трактатів з астрономії (астрології), медицини, граматики, творів класичної індійської літератури тощо.

215 Палі — мова, що сформувалася в Індії на основі одного з архаїчних західних середньоіндійських діалектів, який із часом з'єднався зі східноіндійськими діалектами; належить до індійської, чи індоарійської, групи індоєвропейської сім'ї мов. Палі — мова «Тріпітаки», буддійського Канону, і коментарів до нього; набула поширення на острові Шрі-Ланка ще до н. е., а з кінця I — початку II тис. — і в інших країнах на схід від Індії. Якщо в Індії тексти писали алфавітом брагмі, то інші народи вживали місцеві абетки. Нині мову палі вивчають як мову перших буддійських текстів, а також використовують у ритуальній практиці.

216 *Бодгісаттва* (санскр. *bodhisattva* «той, хто прагне просвітлення») — у буддизмі той, хто дав обітницю стати буддою — просвітленим.

217 *Майя Деві*, *Мага Майя* — імена матері принца Сіддгартхи, яка народила сина, побачивши в пророчому сні, як той у подібі слона увійшов у її правий бік.

218 *Шяк'я Шюддгодана* (санскр. *śākyā śuddhodana*) — батько принца Сіддгартхи, майбутнього Будди, раджа (правитель) міста-держави Капілавасту, де минули ранні роки життя його сина, перш ніж той вирушив на пошуки істини.

219 Підкреслення Лесі Українки.

220 *Бодгіманда* (санскр. *bodhimaṇḍa*) — назва місця під деревом, де відлюдник Сіддгартха Гаутама сягнув стану просвітлення (бодгі) і став Просвітленим відлюдником із роду Шяк'їв — Буддою Шяк'ямуні, а дерево стало відомим як «дерево бодгі».

221 Ідеться про персонажа буддійського пантеону на ім'я Мара (санскр. māra «руйнівник, убивця») Паліян (санскр. pārīyaṇ, називний відмінок від pārīyas «найгірший») — персонафікацію злої сили, що контролює світ, населений живими істотами. Мара намагався протистояти Будді Шяк'ямуні, коли той прагнув просвітлення.

222 Пурна (санскр. pūrṇa, палі puṇṇa «довершений») — один із десяти найближчих учнів Будди Шяк'ямуні, знавець Дгарми (Закону) і майстер проповіді.

223 Ідеться про патру (санскр. pātra) — чашу для збирання милостині.

224 Ананда (санскр. і палі ānanda «радість») — двоюрідний або рідний брат царевича Гаутами. Коли той став Буддою, Ананда супроводжував його як вірний учень і слуга до самого відходу в нірвану. Характерна ознака Ананди — блискуча пам'ять: з його слів записано Сутри, тексти проповідей Будди Шяк'ямуні.

225 Сутра (санскр. sūtra, палі sutta «шнур»). Сутрами називають літературний жанр, до якого належать твори, що складаються з окремих афоризмів. Тут ідеться про проповіді Будди Шяк'ямуні, упорядковані з пам'яті Анандою, його улюбленим учнем.

226 «Трипітака» (санскр. tripiṭaka «три кошики»), або «Тіпітака» (палі tipīṭaka) — збірник канонічних буддійських текстів, згідно з буддійською традицією, упорядкований на першому буддійському соборі, скликаному після нірвани Будди Шяк'ямуні. Духовний спадок Вчителя був розподілений на три розділи. «Віная-пітака» (санскр., палі vīnaya «дисципліна») — правила й сукупність нормативів, які визначають життя громади — ченців і вірян. Упорядкування збірника «Вінаї» традиція пов'язує з учнем Будди на ім'я Упалі. «Сутра-пітака» (санскр. sūtra-piṭaka), або «Сутта-пітака» (палі sutta-piṭaka) — проповіді Будди Шяк'ямуні, що їх відтворив з пам'яті Ананда, брат і найближчий учень Просвітленого. До розділу «Сутра-пітаки» включено також джатаки — розповіді про народження Будди Шяк'ямуні в інших сферах буддійського всесвіту. «Абгідгарма-пітака» (санскр. abhidharma), або «Абгідгамма-пітака» (палі abhidhamma) — найскладніша виокремлена частина, тексти якої слугують основою для споглядання, а також висвітлюють питання етики, психології тощо. Прийнято вважати, що на соборі її виклав Магакаш'япа, учень Будди й голова собору. Авторство творів, що її складають (вони

збереглися, крім Палійського Канону, лише в перекладах тибетською та китайською мовами), належить представникам різних буддійських шкіл.

227 Ашшока/Ашока (санскр. *aśoka* «безскорботний») — індійський імператор династії Маур'їв, який володарював у 265–238 (або 273–232) рр. до н. е. і сприяв поширенню буддизму на Шрі-Ланці, у Бірмі й Непалі.

228 Падісса — ідеться про царя на ім'я Тісса, пізніше відомого як Деванампія (санскр. *Devanampriya* «милий богам») Тісса (санскр. *Tissa*), одного з перших царів Шрі-Ланки 307–267 рр. до н. е.

229 Дерева мудрості — ідеться про «дерево бодгі» (санскр. *bodhi vṛkṣa* «дерево мудрості»), пагін якого разом з іншими реліквіями привезений на Шрі-Ланку місією царя Ашоки — його сином Магіндою та дочкою Сангаміттою — і висаджений приблизно 250 р.

230 Ма Дваньлін (1245–1322) — китайський історик, енциклопедист, автор праці енциклопедичного характеру «Веньсянь тонкао» («Загальне дослідження пам'яток писемності») з 348 томів.

231 Оксос — грецька назва ріки Амудар'я (Аму — назва міста, що зникло; перське «дар'я» — велика ріка) в Середній Азії, що протікає в Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані, частково на кордоні з Афганістаном. Утворюється при злитті річок Пяндж і Вахш. Друга за довжиною і найбільша за повноводністю річка Середньої Азії. У басейні Амудар'ї знаходилися давні держави — Хорезм (устя ріки), Согдіана та Бактрія (середня і верхня течії).

232 Ерїтрейське море (*mare Erythrus, mare Rubrum* «червоне море», пор. гр. *erythros*, лат. *rubrum* «червоний») — так давні автори визначали море між Індією, Аравією та Африкою (уся західна частина Індійського океану). Термін Ерїтрейське море, за Геродотом, може називати Червоне море, Перську затоку, Індійський океан.

233 Аріана (*Ariāna*, звідси сучасна назва Іран) включала східні провінції Перської держави, зокрема Гедросію. Мешканців країни називали аріани (*Ariani*).

234 Гедрозія, Гедросія (*Gedrosia*), Гадросія — провінція Перської держави, нині на території Белуджистану.

235 Туранські степи — назва зводиться до найменування історико-географічної області Туран, що згадана в «Авесті»; у I тис. до н. е. Туран означає «країна турів»; тури — степові арійці, що протистояли осілим арійцям, які жили в Ірані.

236 Медія — Мідія, держава на давньому Сході й етногеографічна область на заході Ірану. Кордони Медії на півночі окреслювали

річка Аракс і гірська система Ельбурс, на півдні — Фарс, нині одна з провінцій сучасного Ірану, на заході — Загрос, найбільша гірська система Ірану, на сході — пустеля Деште-кевір. Мідійське царство існувало протягом 672 до н. е. — 550 до н. е.

237 Бактріанія — див. Бактріана.

238 «Зенд-Авеста», «Зендавеста» — зібрання священних текстів давньоіранської релігії; складається з чотирьох частин: «Вендидад»/«Відеват» — сукупність релігійних та юридичних настанов; «Вісперед» і «Ясна» — молитовна пісня; «Яшт» — гімни божествам пантеону; «Мала Авеста» — зібрання молитов і гімнів, звернених до Сонця, Мітри Місяця, вогню.

239 Гузерат — один із варіантів написання в XIX ст. французької назви штату Гуджарат (Gujarat) на заході Індії (фр. Guzarate).

240 Парси, самоназва парсі (гуджаратське pa:rsi) — нащадки персів, що покинули Іран унаслідок арабського ісламського наступу VII–X ст.; нині проживають у штатах Гуджарат і Магараштра (Індія) та в Пакистані.

241 Гевбри, гебри — перси, послідовники вчення Заратуштри, що залишилися в Персії, Езді та Кермані (нині іранські провінції).

242 Анкетіль — Анкетіль-Дюперрон Абрагам Гіацінт (Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron, 1731–1805) — французький сходознавець. Під час перебування в Індії вивчав санскрит і перську мову, завдяки особистій наполегливості та терпінню спромігся навчитися в зороастрійських жерців авестійській мові й отримати відповідні сакральні тексти, опанувати давньоперську й середньоперську мови. Після повернення в Париж опублікував у трьох томах «Зенд-Авесту» (1771) та інші праці.

243 «Авеста» — зібрання священних текстів древньоіранської релігії, священних книг давніх мідян і персів, а також нинішніх парсів/гебрів; книга записана авестійським алфавітом; відома також у середньоперській літературі як «Апастак»/«Ден» — «закон», «припис», «релігійна книга». Її тексти, складені в різний час у різних областях Персії, охоплюють культурний досвід іранських народів. «Авеста» містить елементи астрології та міфології, тексти філософські й історичні за змістом; йдеться про боротьбу добра і зла, воскресіння з мертвих. Історія формування авестійського канону досі дискусійна (переважає думка про появу в VIII–VII ст. до н. е.), так само як і питання остаточної фіксації пам'ятки (станом на XII ст. «Авеста» перетворилася на зороастрійський служебник, у такому вигляді існує досі) та локалізації

території виникнення. Складалася з 21 книги; збереглася приблизно третина. Частина пам'ятки: «Старша» та «Молодша Авеста». «Старша Авеста» записана авестійською абеткою і містить такі частини: «Ясна» (авестейською йаз «почитати, поклонятися»); особливе місце серед 72 глав «Ясни» належить 17 «Гатам», що приписуються Заратуштрі; там викладено головну доктрину віровчення. «Відеват» — трактат, що складається з 22 глав, де в діалозі пророк Заратуштра отримує відповіді від бога Агурамазди на запитання про правові й ритуальні проблеми. «Висперід» — доповнення до «Ясни»; містить зороастрійські літанії. «Молодша Авеста», відома також як «Зенд-Авеста», окрім згаданого, містить так звані «Яшти» — піснеспіви з величанням різних божеств, а також «Бундегеш» чи «Бундахішн» — найпізнішу частину «Авести», де викладено початки космогонії, космології, географії, етнології, есхатології зороастризму.

244 Зендська мова — йдеться про авестійську мову, мову «Авести», одну з древніх іранських мов. Мова богослужіння в зороастрійських громадах в Індії (у парсів) і в Ірані (у гебрів). У Європі відома з другої половини XVIII ст.

245 Гатас — транскрипція французького *Gâtas* (див.: Menard L. *L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 552).

246 Пельвійська мова — пехлеві (пахлаві), мертва середньоіранська мова південно-західної групи індоіранської гілки індоєвропейської сім'ї мов; наступниця давньоперської мови й попередниця новоперської. Первісний ареал поширення — південна частина Ірану, Парса (Фарс); потім на території держави Сасанідів, де була офіційною мовою впродовж III–VII ст. Після завоювання Ірану арабами була в ужитку у гебрів в Ірані та парсів в Індії.

247 Агура-Мазда, Агура Мазда (авестійське), Аурамазда (давньоперське), Ормазд (пехлеві) — дослівно «господь мудрий», в іранській міфології — ім'я головного божества зороастрійського та ахеменідського пантеонів; бог добра, світла, мудрості і правди; веде вічну боротьбу зі злим духом Ангро Майнью.

248 Ангра-Маніу — Ангра-Ман'ю (з авестійської), Ангро Майнью, в іранській міфології голова сил зла, п'їтьми, смерті, противник Агура-Мазди; символ негативних мотивацій людської психіки.

249 Мітра, Місра (давньоіндійське *Mitrá*, авестійське *Miθra* «згода», дослівно «договір») — персонаж давньоіранської міфології, пов'язаний з ідеєю договору, виступає як бог сонця. Культ

Мітри набув надзвичайного поширення в різних культурно-історичних традиціях.

250 *Веретрагна* (з авестійської) — в іранській міфології бог війни та перемоги, сягає доби індо-іранської спільноти, відповідає епітету Індри у ведійській міфології — Врітрахану «убивця Врітри». Його відомі перевтілення: вітер, кінь, бик, коршун (або сокіл), дик (кабан), прекрасний воїн.

251 *Міст Чінват* (Чінвато-перету, що може означати «перехід-розлучник») через похмуру ріку, яка розділяє світи живих і мертвих. У зороастризмі долю померлих на мосту визначає Заратуштра, який супроводжує душі праведників.

252 *Дахма*, або Вежа мовчання/тиші — споруда в зороастрійському поховальному обряді у вигляді піднятої кругової конструкції, яку будували для екскарнації померлих; у IX–X ст. з'являється нове визначення — дахмаг, що означало будь-яке місце для мертвих.

253 *Медійська* (мідійська) мова — зникла індоєвропейська мова; належить до північно-західних іранських мов. Пам'ятки писемності не збережено. Окремі мідійські слова (переважно оніми) згадуються з IX ст. до н. е. в асирійських, а пізніше в грецьких і давньоперських джерелах.

254 *Маздейці* — послідовники маздеїзму, що є поширеною назвою низки давньоіранських релігійних систем; термін утворено від імені верховного божества Агурамазди. Культ Агурамазди засвідчений у північно-західному Ірані у VIII ст. до н. е. Термін маздеїзм часом вживають як синонім зороастризму. Вірянин повинен дотримуватися зороастрійської моралі й віри.

255 *Пророк Заратуштра* (відомий також як Заратустра, Зороастр) — засновник зороастризму (маздеїзму), першої з відомих монотеїстичних релігій, жрець і пророк. Також припускають, що це історична особа, автор «Авести», священного тексту зороастризму. Час його життя і діяльності визначають із XIV до VI ст. до н. е. Заратуштра, син Поурушаспи, з роду Спітама, відомий за Гатами (частиною «Авести») — сімнадцятьма великими гімнами, які він створив. Мова, якою говорив Заратуштра, відома тільки за Гатами й кількома іншими текстами. За зороастрійськими переказами, у 30 років він отримав від Агурамазди об'явлення — текст «Авести». Заратуштра поклонявся Агурамазді як володарю порядку, праведності та справедливості, вважав його єдиним богом, який існує вічно, є творцем усього доброго. Заратуштра

постав першим, хто говорив про суд над кожною людиною, про рай і пекло, про майбутнє воскресіння тіл, про загальний останній суд. Спасіння кожної людини залежить від її думок, слів, дій; у день суду кожний відповідь за долю власної душі й розділить спільну для всіх відповідальність за долі світу.

256 Анагіта — повне ім'я Ардвісура Анагіта (з авестійської — «Ардві могутня, незаплямована») — в іранській міфології богиня води та плодючості. Ардвісура — іранське ім'я богині небесної ріки, що приносить воду на землю. Анагіті — покровителька іранських героїв і легендарних правителів. Ардвісура Анагіті приносять жертви із проханням про дарування сили й могутності.

257 Гаома, гаума (авестійською hav «вичавлювати») — в іранській міфології обоженний галюциногенний напій; божество, що його персоніфікує; рослина, з якої напій виготовляли. Три втілення Гаоми утворюють єдність. Образ Гаоми має точну відповідність з індійською Сомою. Відомості про Гаому містяться в «Авесті». Визначають кілька рослин, із соку яких могли виготовляти напій, серед них — конопля, гриб-мухомор, ревіль, ставчак тощо. Урочисте жертвоприношення Гаоми — ясна — гарантувало в зороастрійському ритуалі безсмертя для вірян і врівноваженість світобудови. Вичавлений сік Гаоми змішували з молоком, отриманий напій присвячували Агурамазді. Момент змішування символізував явлення у світ Заратуштри.

258 Яшт V.

259 Гоновер (Honover) — молитва з 21 слова, яку особливо шанували й часто повторювали, бо вважали, що вона мала силу могутнього замовляння.

260 Гайомарт (авестійське Gayō Marətan; пехлеві Gayōmart, таджицьке Каюмарс «живий смертний») — в іранській міфології перший смертний, іноді перший праведник, якого вважають батьком іранських народів; відповідає ведійському Мартанді — одному з синів Адіті; у перському епосі виступає як перший цар іранців.

261 Йіма (авестійською Iima) — в іранській міфології першопредок людства, культурний герой, творець благ цивілізації, володар світу в добу тисячолітнього золотого віку. Образ Йіми, подателя земних благ і тілесного безсмертя, стали протиставляти Заратуштри, провіснику безсмертя духовного.

262 Карсіптан (Karsiptan — персонаж, чие ім'я згадано в «Авесті») — Каршіпт, голова всіх птахів, який першим приніс вчення «Авести» на землю, щоби захистити людей від холоду й повені.

263 Саош'янт (також Саошіант, Сосіош, авестійський дієприкметник майбутнього часу від дієслова «спасати») — спаситель у зороастрійській/маздеїстській релігії, який прийде на Землю задля остаточної перемоги добра над злом. Гайомарт — попередник і прообраз Заратуштри, Саош'янт — його наслідувач, той, хто має завершити справу Заратуштри. Саош'янтами називали трьох синів Заратуштри.

264 Ассірія — Ассирія, давня держава в Північному Межір'їччі (на території сучасного північного Іраку та південно-східної Туреччини); роки існування: з XXIV ст. до н. е. (як незалежна держава — з XIV ст. до н. е.) до її знищення в VII ст. (близько 609 р. до н. е.) Медією (Мідією) і Вавилонією. Головне місто — Ніневія (передмістя теперішнього Мосула). Одна з наймогутніших держав свого часу в добу розквіту; займала територію від західних кордонів сучасного Ірану до Середземного моря і Єгипту.

265 Геродот Галікарнаський (між 490/480 рр. — близько 425 рр. до н. е.) — давньогрецький історик, географ і мандрівник. Автор «Історії» в дев'яти книгах, де представлено греко-перські війни, а також історії держави Ахеменідів, Єгипту та ін., перший систематичний опис життя й побуту скіфів.

266 Дейокес (кін. VIII ст. — поч. VII ст. до н. е.) — дрібний мідійський керманіч, підпорядкований королівству Маннаї на території сучасного Іранського Азербайджану; пізніше традиція зробила його засновником Медійської імперії. Згідно з Геродотом, Дейокес — перший правитель Мідії; його діяльність припадала на більшу частину першої половини VII до н. е. Його нащадки — син Фраортес і онук Кіаксарес.

267 Екбатана — головне місто Північної Мідії, столиця Великої Мідії на півдні за Дарія I. За Геродотом, столиця Мідії, яку заснував і побудував Дейокес.

268 Тут у рукопису Леся Українка подала примітку в одне слово («Екбатана») та малюнок. Зображено сім концентричних кіл із наведеним посередині горизонтальним написом «царський двір». (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток I, 61а. Див. малюнок № 09). Малюнок відтворено на нижньому березі під описом Екбатани, що відповідає опису столиці Кіра в Північній Мідії. Екбатана — літня резиденція перської династії Ахеменідів, місце перебування сатрапа Мідії від часів Ахеменідів до Сасанідів.

269 Опасання — захисний дашок, підтримуваний кронштейнами або стовпчиками, який оперізує церкву. Розвинуте

опасання має вигляд критої галереї на стовпчиках. У низці храмів опасання влаштували кількома горизонтальними рядами, підкреслюючи ярусність загальної композиції споруди.

270 Фраортес, Фравартіш (Frawartish, 675–653 рр. до н. е.)—син і наступник Дейокеса.

271 Кіаксарес (Ciaxares, правління: 625–585 рр. до н. е.)— цар Мідії, син і наступник Фраортеса, онук Дейокоса.

272 Галіс (від грецького Ἄλυς) — антична назва ріки Кизил-Ірмак, Кизилірмак (тур. Kızılırmak — дослівно «червона річка») — найдовша річка Малої Азії

273 Ніневія, Нін (гр. Νινευη) — у VIII–VII ст. до н. е. столиця Ассирійської держави. Розташована на території сучасного Іраку (місто Аль-Мосул, лівий берег ріки Тигр). За Страбоном, засновник Ніневії — якийсь Нін, за Біблією (П'ятикнижжя) — Нимрод.

274 Скити, скіфи — загальна назва споріднених за мовою та культурою іранськомовних племен, походження яких ще достеменно не з'ясоване. За одним із припущень, частково підтвердженим археологічними знахідками (VIII ст. до н. е.), вони походять зі Східного Сибіру. Перша згадка про скіфів (країна Ішкуза) в писемних джерелах ассирійського походження датується 70-ми рр. VII ст. до н. е. Пройшовши шлях від Північного Причорномор'я до Передньої і Малої Азії, скіфи воювали з Ассирією, Мідією, Нововавилонським царством. Військово-політична активність скіфів у Передній і Малій Азії відбувалася аж до початку VI ст. до н. е., коли, переможені Мідією, вони повернулися на свої землі. Упродовж кількох десятиліть, змінюючи час від часу політичних союзників, скіфи наводили жах на мешканців країн, аж поки Кіаксар, цар Мідії, не знищив їхніх керманічів. Позбавлені правителів, скіфи повернулися в Північне Причорномор'я. Перемога над Дарієм I Великим (550–486 рр. до н. е.) зробила їх панівною військово-політичною силою в Північному Причорномор'ї.

275 Аліатт (Alyattes, помер 560 р. до н. е.) — цар Лідії (правління: 610–560 рр. до н. е.) в західно-центральної Анатолії (Мала Азія), завоювання якого створили могутню, але короткочасну Лідійську державу.

276 Астіаг (гр. Astyages, аккад. Ishtumegu) — останній цар Мідії (правління: 585–550 рр. до н. е.). Під кінець його царювання Мідію завойовує перський цар Кір II, який, за Геродотом, був онуком Астіага. Під час вирішальної битви близько 550 р. знищено Екбатану, столицю Мідії.

277 Кір II Великий (давньоперськ. Kuruš)—перський цар із династії Ахеменідів, правління: 559–530 рр. до н. е. Син Камбіза I і, ймовірно, царівни Мандани, дочки царя Мідії Астіага. Засновник перської держави Ахеменідів. Кір—єдиний неіудей, згаданий у Біблії як спаситель, пророк і помазанник, бо в перший рік свого правління видав наказ про звільнення євреїв, дозволив повернутись до Єрусалима й відбудувати храм.

278 Гарпаг, Гарпагос (аккад. Arbaku, д.гр. Ἄρπαγος; VI ст. до н. е.)—мідійський сановник, довірений царя Астіага, потім военачальник Кіра II Великого і сатрап Лідії. Головне джерело відомостей про нього—«Історія Геродота».

279 Ксенофонт (430–425 рр.—після 355 р. до н. е.)—історик і письменник; учень Сократа. 1936 р. у перекладі Бориса Зданевича, мабуть, уперше Ксенофонт заговорив українською мовою; з'являються фрагменти «Кіропедії», твору Ксенофонта. Йдеться про «Історію Пантеї та Араспа». Переклад відомий за виданням: Антична література: Хрестоматія. Упорядник О.І. Білецький. Київ: Радянська школа, 1968. С. 288–294.

280 Ктезіас, Ктесій Книдський (близько 400 р. до н. е.)—давньогрецький історик, лікар при дворі перського царя на ім'я Артаксеркс II Мнемон; автор праць «Persika» (в 23 кн.) та «Indika» (в 3 кн.), що відомі за списками пізніших авторів. На думку римських істориків, він був поганим лінгвістом і натуралістом, але добрим брехуном.

281 Ніколаос Дамаський—грецький історик (64 р. до н. е.—після 4 р. н. е.), народився в Дамаску. Сучасник Клеопатри, Антонія, Ірода Великого. Найвизначніший твір—«Всесвітня історія» в 144 книгах, де представлено історію з найдавніших часів (Ассирія, Межиріччя, Лідія, Персія, Троянська війна) і до смерті Ірода. Історію використовували Страбон, Йосип Флавій, Плутарх і Євсевій.

282 Камбіз (Камбіс, Камбуджія) II Великий—цар Ахеменідів (530–522 рр. до н. е.), старший син Кіра Великого; був призначений батьком намісником Вавилону (537 р. до н. е.). Камбіз здійснив завоювання Єгипту (525 р. до н. е.) і заснував нову, XXVII, династію фараонів, прийнявши титул «Цар Верхнього і Нижнього Єгипту». Його плани захоплення Карфагену, Нубії (країни Куш, сучасний Судан) не вдалося реалізувати. Прийнято вважати, що образ Камбіза спотворений грецькими істориками, зокрема Геродотом. Унаслідок посилення централізованої влади виникає

протистояння з перською верхівкою. У березні 522 р. до н. е., отримавши звістку, що «маг» на ім'я Гаумата очолив повстання проти нього, Камбіз повертається до Персії, але вмирає на зворотньому шляху.

283 Тігран I Єрвандуні, Тігран I Єрвандід — вірменський цар із династії Єрвандідів (Єрвандуні), правління: близько 560–535 рр. до н. е. Згідно з вірменською історичною традицією, Мідію розгромлено військовим союзом Тіграна I і Кіра II Великого. За Ксенофонтом, давньогрецьким істориком V ст., між Тіграном і Кіром існували дружні стосунки.

284 Лідія (гр. Λυδία) — історична область і давня держава в центрі західної частини Малої Азії (півострів на Заході Азії, Туреччина). Рельєф Лідії переважно рівнинний, найвідоміша золотоносна ріка — Пактол, найвища точка — гора Тмол. Столиця — місто Сарди, відоме з XIII ст. до н. е. (руїни збережено поблизу міста Ізмір, Туреччина). Серединне положення Лідії між Європою і Сходом забезпечило їй вигідні позиції в міжнародній торгівлі. У VII–VI ст. до н. е. Лідія стає заможною державою (за переказами, з VII–VI ст. до н. е. карбує монети з електруму і золота). Лідія сягає розквіту, коли цар на ім'я Крез (правління: 561/560 — 546 до н. е.) підкорив майже всю Малу Азію на захід від ріки Галіс (сучасна ріка — Кизил-Ірмак). Крез, зазнавши повної поразки при Сардах від персів, потрапляє в полон, Лідія стає однією із сатрапій — провінцій перської держави.

285 Кройзос, Крез — останній цар Лідії (595–546 рр. до н. е.), володів золотими копальнями (звідси фразеологізм «багатий, як Крез»). Крез значно розширив територію Лідійського царства, підкоривши грецькі малоазійські міста (серед них — Ефес, Мілет) і захопивши майже всю західну частину Малої Азії до ріки Галіс (сучасна Кизил-Ірмак).

286 Солон (між 640 і 635 рр. до н. е., Атени — бл. 559 рр. до н. е., Атени) — законодавець, політик, реформатор, мандрівник, військовий стратег і поет.

287 Каппадокія (перськ. Katpatuka «країна чудових коней», д.гр. Καππαδοκία, тур. Karadokya) — історична область і держава на північному сході Малої Азії; входила до складу Мідії, потім Персії.

288 Птерія (д.гр. Πτερία) — столиця асирійців у північній Каппадокії. За Геродотом, захоплена і зруйнована Крезом 547 р. до н. е.; мала бути місцем битви між Кіром II і Крезом. За деякими

даними, Птерія знаходилася на місці сучасного міста Богаз-Кея. Під час археологічних розкопок віднайдено численні таблички вавилонською мовою, що підтверджують локалізацію давньої столиці.

289 Сарди — місто, що найбільш відоме як столиця Лідії. Розташоване в Малій Азії на золотоносній річці Пактол біля підніжжя гори Тмол, де карбували монети з коштовних металів. Після загрози Лідії стає центром однієї з перських сатрапій. За часів Дарія звідси починався шлях до Суз, відомий як «царська дорога», що з'єднувала західні та східні сатрапії перської держави. Руїни Сард збереглися на схід від сучасного турецького міста Ізмір.

290 Юстин Марк Юніан (лат. Marcus Junianus Justinus, II–III ст.) — римський історик, автор «Витягів» («Епітоми») з історичної праці «Historiae Philippicae» Трога Помпея, що містять виклад всесвітньої історії, переважно македонської, але без чіткої хронологічної послідовності подій.

291 Табалос, Табалус (гр. Τάβαλος), Табал — перс, перший сатрап міста Сарди, поставлений Кіром Великим після завоювання Лідії (бл. 546 р. до н. е.); мусив продовжувати підкоряти навколишні грецькі колонії.

292 Пактієс — лідієць; за Геродотом, Кір II призначив Пактієса скарбником у Сардах; підняв повстання в Лідії проти перського царя бл. 542 р. до н. е. і взяв в облогу Табалоса в Сардах. Після придушення повстання ховався в різних містах, поки його не видали персам.

293 Мазарес — мідійський полководець на службі в Кіра II, який придушив повстання, очолюване Пактієсом, захопив його в полон і продовжив завоювання Малої Азії.

294 Кіме, Кіма, Кіма Еолійська (д.гр. Κύμη) — стародавнє місто на західному узбережжі Малої Азії біля Кімейської затоки (сучасна затока Немрут у Туреччині); одне з найбільших міст в Еоліді. Його мешканці брали участь у Великій грецькій колонізації.

295 Сузіана — історична область (нині — остан, провінція сучасного Ірану). У добу Ахеменідів — одна з перських сатрапій. Страбон у XV книзі «Географії» писав про Сузіану як про географічну територію. У Біблії і в східних народів Сузіана відома як Елам, головне місто — Сузи.

296 Вавилонія — історична область і Вавилонська держава в південній частині Межиріччя річок Тигру і Євфрату (територія сучасного Іраку); виникла на початку II тис. до н. е. (бл. 1895 р.

до н. е.). Назва походить від найменування столиці — міста Вавилону. Мова — південновавилонська (діалект аккадської). В історії Вавилонської держави виокремлюють три періоди: старовавилонський (2017–1595 рр. до н. е.), середньовавилонський (1595–1000 рр. до н. е.) та нововавилонський (626–539 рр. до н. е.). У старовавилонську добу за часів царя Гаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) Вавилонська держава постає централізованою і простягається від Перської затоки до Сирійської пустелі на півночі. У середньовавилонський період, з другої половини XVIII ст. до н. е., настає поступовий занепад, Вавилонська держава перебуває в залежності від войовничих сусідів. Відновлення втраченого відбувається в нововавилонську добу (626–539 рр. до н. е.), коли за царя Набопаласара (626–604 рр. до н. е.) разом із Мідією було поділено територію Ассирії. У наступні роки за правління Навуходоносора II (604–562 рр. до н. е.) Вавилонська держава вела успішні війни проти Єгипту та його союзників: 586 р. до н. е. знищено Єрусалим, Іудейське царство включено до складу Вавилонської держави. Але після захоплення її військами царя Кіра II, перського правителя, 539 р. до н. е. Вавилонська держава втрачає незалежність.

297 Гіндес (Gyndes) — назва ріки за Геродотом в його «Історії». Йдеться про ріку Діяла (сучасний Ірак), що впадає в Тигр біля Багдада.

298 Вавилон (аккад. Bābili, Babilim «ворота бога»; д.гр. Βαβυλών). Хронологічні межі існування: приблизно друга половина III тис. — IV ст. до н. е.; був розташований по обидва береги ріки Євфрат (на південь від Багдаду). За часів Гаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) Вавилон став центром Вавилонії і мав цей статус понад тисячу років. У XIV ст. до н. е. Вавилон набув права самоврядування, його мешканців було позбавлено державних повинностей і військового призову. Упродовж довгої історії місто входило до складу різних держав, переживало важкі часи. Знищений 689 р. до н. е. за часів ассирійського царя Синаххериба; відновлений за правління вавилонського царя Набушаднеца-царя II (згідно з Біблією, Навуходоносора II). При Навуходоносорі II Вавилон перетворився на найбільше й найбагатше місто Близького Сходу. Окрасою міста були храми та двірцеві комплекси, тисячі сади Семіраміди. Вавилон, захоплений перським царем Кіром 539 р. до н. е., якийсь час зберігав статус столиці, але Ксеркс, інший перський цар, після чергового постання 479 р.

до н. е. позбавив місто цього статусу. Відтоді Вавилон втратив своє значення як великий культурний центр. Між 470 і 460 рр. до н. е. Вавилон відвідав Геродот, який залишив детальний його опис.

299 Дербіки — плем'я, що проживало поблизу залив Кара-Бу-газ-Гол поруч із пустелею Каракуми; або це район середньої течії Амудар'ї, як вважають туркменські дослідники, між сучасним Туркменобатом і Бухарою.

300 Аморгес — цар східноіранських саків, імовірно, вигаданий сучасник Кіра Великого.

301 Сака, Саки (давньоперськ. *Sakā*) — за античними джерелами, збірна назва групи іранськомовних кочових і напівкочових племен I тис. до н. е. — перших ст. н. е. Назва походить від скіфського слова *saka* «олень». В ахеменідських написах саками іменують усіх скіфів. Відомо кілька назв. Сака Парадрая (саки «через море»), ймовірно, мешкали на північ від Чорного моря та у степах на території сучасної Росії; окремі групи сягали долини Дунаю в Центральній Європі, Сирії та Верхньої Месопотамії. Сака Тіграксауда (саки «в загостреному капелюсі») зображені на рельєфі Бегістунської стели й описані Геродотом (7.64); жили між Каспійським морем і річкою Джаксарт (Сир-Дарія). Сака Хаумаварга (саки «пиття Гаоми» або «приготування Гаоми»), можливо, мешкали в південно-східній іранській провінції Дрангіана, яка пізніше стала відомою як Сакастан, Сейстан географічна область на південному сході Ірану (гірські райони Паміру) та південному заході Афганістану. Згадуються з другої половини VI ст. до н. е.

302 Массажети — загальне давнє ім'я племен Приаралля, які мають спільну генеалогічну традицію і, ймовірно, спільний епонім. За Геродотом, один із полководців Ксеркса мав ім'я «Массагет, син Оариза».

303 Пасаргади — перша столиця держави Ахеменідів; розбудову як царської резиденції розпочав Кір II Великий; розташована на північний схід від Персеполя (степ Моргаб у провінції Фарс, центр Ірану). З часом Пасаргади набули статусу «священної столиці», де відбувалась коронація царів.

304 Бардія — молодший син Кіра Великого; його вважають рідним братом Камбіза II. За часів Кіра II був сатрапом Мідії, Бактрії, Парфії та ще кількох сатрапій. За Геродотом, Камбіз II убив брата, оскільки підозрював його в намірі захопити владу.

305 Асіро-Вавілонія — Ассирія і Вавілонія, держави Межиріччя (долини річок Тигру і Євфрату). Міжусобні спустошливі війни впродовж століть змінювалися короткими періодами миру, коли відбувалось об'єднання під владою однієї з них. Прийнято вважати, що на VIII–VII ст. до н. е. припадає їхній розквіт, який визначено як асиро-вавилонську культуру.

306 Амазіс, Амосес, Яхмос II (570–526 pp.) — фараон із XXVI династії; підтримував дружні стосунки із греками та персами. Він був останнім великим правителем Єгипту до перського завоювання. Після його смерті перський цар Камбіз захопив Єгипет 525 р. до н. е.

307 Псамметіх III, Псамтіх (Psammeticus) — останній фараон XXVI династії Єгипту (526–525 pp. до н. е.).

308 Пелусій (гр. Πηλούσιον) — давньоєгипетське місто й фортеця на крайньому сході дельти Нілу, так звані Східні ворота Єгипту. Біля фортеці відбулася битва єгиптян із військами Камбіза, які перемогли, після чого шлях для завоювання Єгипту був відкритий.

309 Картаген, Карфаген (д.гр. Καρχηδών) — давнє місто; засноване 814 р. до н. е. колоністами з фінікійського міста Тір. Нині з назвою Картаж у складі вілаєту Туніс (сучасна держава Туніс, поблизу міста Туніс).

310 Фінікійці, фінікіяни — мешканці давньої Фінікії, що займала територію на східному узбережжі Середземного моря (сучасний Ліван); там вони з'явилися, ймовірно, на межі IV–V тис. до н. е. Прославилися як знані мореплавці, торговці, ремісники й винахідники фінікійського письма, до якого зводять усі основні європейські системи письма: грецьке, латинське і слов'янське (кирилиця).

311 Мемфіс — давньогрецька назва (перша назва — Інбу-хедж, «Білі стіни») міста на кордоні Верхнього і Нижнього Єгипту, найбільшого політичного, господарського і культурного центру Давнього Єгипту (початок III тис. до н. е. — друга половина I тис. н. е.). Розташований на західному березі Нілу на південь від дельти та від сучасного Каїру. Мемфіс був столицею за часів I–VIII династій (2950–2180 р. до н. е.), XVIII та XIX династій до фараона Сеті I (1332–1279 р. до н. е.). За часів панування персів стає адміністративним центром сатрапії Єгипет. Мемфіс відомий своїми некрополями, що містять знамениті піраміди, храмовими комплексами бога на ім'я Птаг — творця всесвіту і бога мертвих, Апіса — священного бика.

312 Цар меройський (етіопський)—імовірно, йдеться про Аманатакілебте, царя Нубії (країни ефіопів, або Куш у пізніших Ахеменідських написах); роки правління: 538–519 до н. е. За Геродотом, успішно чинив опір Камбізу II.

313 Оазис Аммона—ідеться про оазис Сіва, де був храм оракула Амона, давньоєгипетського бога небесного простору.

314 Апіс—грецька назва священного бика Гапі. Бик Гапі—священна тварина, жива ікона бога Гапі. Культ Гапі зосереджувався в Мемфісі, відомий від I династії, але гарно простежується від Нового Царства; у некрополі Саккара О. Марієтт знайшов Серапеум, некрополь гробниць биків-апісів, де виявлено понад шістьдесят мумій биків, похованих від часу правління Аменготепа III до Птолемеївської доби. Ні бика Гапі, ні бика Мневіса не можна назвати волами, бо волом в українській мові називають лише кастрованих биків, а священні тварини стародавніх єгиптян не були кастровані.

315 У рукопису уточнено: «...Боги покарали божевіллям за його нечесть».

316 Прексаси (Prexaspes, Πρηξάσπης)—довірена особа Камбіса II; за наказом царя вбив його рідного брата Бардію/Барзію/Смердіса, підозрюючи, що той претендує на царський трон. Після смерті Камбіса під час заколоту Прексасп спочатку підтримував претензії вдаваного Бардії на царський престол, але потім зізнався в скоєному вбивстві й наклав на себе руки.

317 Гаумата (Gaumāta)—маг (жрець), який за відсутності Камбіса II 522 р. до н. е. узурпував трон, видавши себе за Бардію/Барзію/Смердіса, сина Кіра Великого, брата Камбіса II. Після смерті останнього Дарій звинуватив самозванця в порушенні гармонії в державі й за підтримки представників перської аристократії, захопивши його, знищив.

318 Отанес (гр. Otanēs, перською Utāna)—один із семи аристократів, які об'єдналися для повалення самозванця Гаумати. За деякими джерелами, Отанес походив із роду Ахеменідів. Саме йому належала ініціатива повалення Гаумати. Під час обговорення форми правління держави виступав за демократію та принцип рівності перед законом. Він і його нащадки отримали особисті привілеї.

319 Дарій—один із семи аристократів, які доклали зусиль для повалення узурпатора Гаумати; майбутній Дарій I, Дарій Великий (550–486 рр. до н. е.), цар Персії в 522–486 рр. до н. е., один із

найбільших правителів династії Ахеменідів, який відзначався адміністративним генієм і великими будівельними проектами; син Гістапса — сатрапа Парфії (сучасна провінція Хоросан в Ірані). Дарій кілька разів намагався завоювати Грецію; його флот був знищений штормом 492 р. до н. е., а афіняни розгромили його армію під Марафоном 490 р. до н. е.

320 Гобрій (гр. Gobryas, перською Gaub(a)ruva) — разом з іншими сімома (зокрема й Дарієм) аристократами брав участь у заколоті проти Гаумати. Із Дарієм його пов'язували родинні стосунки: Гобрій був і дівером, і тестем Дарія. Згодом придушував повстання в провінціях, отримав посаду командира царських списоносців.

321 Мегабізес I, Мегабіз (гр. Megabyzus, перською Bagabuxša) — один із семи, разом із Дарієм, перських аристократів; сприяв сходженню Дарія на престол під час усунення Гаумати. Під час обговорення устрою майбутньої держави пропонував надати владу олігархам.

322 Багдад, або «Богом даний», як поселення відомий ще з часів вавилонського царя Гаммурапі (правив з 1793 р. до 1750 р. до н. е.); згадується у 1341–1316 рр. до н. е.; трапляється в ассирійських документах за часів правління царя Тіглатпаласара III (745–727 рр. до н. е.). Нині столиця Іраку.

323 Тегеран — поселення; існує з VI тис. до н. е., нині — столиця Ісламської республіки Іран.

324 Бегістун — скеля поблизу Керманшаху (сучасний Іран), із висіченим тримовним клинописним текстом давньоперською, еламською/мідійською та ассиро-вавилонською/аккадською мовами і рельєфними зображеннями, що створені за наказом перського царя Дарія I (522–486 рр. до н. е.). Дату створення визначають між 520 р. до н. е. та 518 р. до н. е. Напис — одне з найважливіших джерел із політичної історії держави Ахеменідів, висвітлює події 522–518 рр. до н. е. Крім головних, на скелі розміщено одинадцять малих, також тримовних написів; їх подано над зображеннями облич або під ногами. Дешифрування систем письма заклало підвалини наукового дослідження давньої Передньої Азії. Унікальна пам'ятка знаходиться з лівого боку караванного шляху (діє досі), що з'єднав Вавилон і Екбатану (сучасний Хамадан), столицю Мідії, на висоті приблизно 105 м; висота напису — 7 м 80 см, довжина — 22 м. На рельєфі (середня висота всього зображення — 3 м, довжина — 5 м 48 см) представлений Дарій,

який лівою ногою наступає на Гаумату, свого головного ворога. Права рука царя піднята в молитовному жесті, лівою рукою тримає лук. За спиною Дарія зображено двох воїнів. Це, як вважають дослідники, списоносець Гобрій, лучник Аспатіна. Ліворуч від Дарія розміщено дев'ятьох правителів-повстанців, скованих за шиї довгим ланцюгом, зі скрученими за спинами руками; останній правитель скіфів виокремлений завдяки високому гостроконечному капелюху. Над всією групою ширяє Агура Мазда — Господь Мудрий, який благословляє Дарія правою рукою, а лівою протягує цареві обручку як знак вручення царської влади. Бегістунський напис презентує офіційну версію початку правління Дарія I: його прихід до влади як наслідок повалення влади узурпатора Гаумати, знищення політичного спадку попередника, придушення численних бунтів у різних частинах Перської держави. Окремо напис поширювався на теренах Перської держави трьома згаданими мовами, іноді в супроводі зображень. У Європі окремі відомості про Бегістунський напис з'являються з кінця XVI ст. Першу публікацію з перекладом, транслітерацією, з літографічно відтвореним текстом здійснив Генрі Ровлінсон (Henry Rawlinson, 1810–1895) — британський офіцер, археолог, лінгвіст, дипломат і дешифрувальник клинопису. Леся Українка, наводячи опис і переклад Бегістунського напису, спиралася на переклад Л. Менара (Ménard L. *L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 597–601). Авторка, можливо, використала і праці Франсуа Ленормана (François Lenormant, 1837–1883), одну з яких за редакцією Михайла Драгоманова було видано в Києві (Ленорман Ф. *Руководство к древней истории Востока до Персидских войн. Мидяне и Персы*. Т. II, вып. 2. Киев, 1878). Сучасні українські переклади Бегістунського напису спираються на переклади Василя Абаєва або Мухаммада Дандамаєва.

325 У рукопису навпроти цього тексту на берегах Леся Українка намалювала башту (мінарет). Зображення мінарету (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, Зб. Див. малюнок № 10) — малюнок, зроблений пізніше, ніж написано текст, бо чорнило краще збережено. Мінарет, або манара (manarah), зображений на лівому березі навпроти тексту, де йдеться про протистояння Дарія Великого і його противника Гаумати, а отже, не має ніякого стосунку до змісту.

326 Зопір — син Мегабіза, який підтримав Дарія Великого в його протистоянні з Гауматою. За Геродотом, коли Дарій не мав

змоги придушити повсталий Вавилон, Зопір сам себе скалічив, щоб вавилонці йому, перебіжчику, повірили. Домовившись із Дарієм, він перейшов на бік оточених. У Вавилоні Зопіру повірили, зробили військовим начальником. Але він зрадив і підступно відкрив ворота військам Дарія. У нагороду Дарій зробив його довічним керівником Вавилону. Під час наступного повстання, вже за часів царя Ксеркса, вавилонці вбили Зопіра. Перси ж шанували Зопіра за його вчинок.

327 Халкедонія (Халкедон, Калхедон, Chalcedon; нині Кадикьой, район Стамбула, Туреччина) — місто, засноване 680/5 р. до н. е. до-рійськими греками на малоазійській частині північного берегу Мармурового моря, поруч із входом до Боспору. Виникло як важливий торговельний центр, що контролював перевезення хліба через Босфор; завдяки зручному розташуванню мав стратегічне значення. 513 р. місто підкорене військами Дарія Великого.

328 Тракія, Фракія — історично розміщувалася між Балканськими горами та Егейським і Мармуровим морями (нині входить до складу Болгарії, Греції, Туреччини); населення складало фракійські племена індоевропейського походження. Греки заснували кілька міст-колоній на фракійському узбережжі, найвизначніша — Візантія. За часів Дарія Великого з 516 р. до н. е. була частиною Персії, знов підкорена перським полководцем Мардонієм 492 р. до н. е.

329 Траки, фракійці — індоевропейські племена, які населяли в давнину території північного сходу Балканського півострова й північного заходу Малої Азії; межували зі скіфами на півночі, кельтами й ілірійцями на заході, греками на півдні; східний кордон — Чорне море.

330 Міссейці, можливо, мізійці — ще один народ, імовірно, фракійського походження, який мешкав у Місії — області на північному заході Малої Азії, що за часів панування тут персів належала до другої сатрапії.

331 Гети — народ, споріднений із фракійцями, сусіди скіфів; чинили опір Дарію Великому під час придушення ним повсталих грецьких міст.

332 Фессалія, Тессалія — країна в північній Греції. Найдавніші мешканці Фессалії — пеласги. За політичним устроєм це країна аристократичного правління; не була єдиною державою; правителі окремих її міст обирали тага — верховного правителя Фессалійського союзу. Під час греко-перських воєн Фессалія виступала

на боці персів. Фессалійці були готові виступати разом із греками, якщо ті будуть їх захищати. Проте греки не знали шляхів перського наступу й відступили до Фермопіл, залишивши Фессалію без захисту. Фессалійці були змушені підкоритися персам.

333 Мізія, Місія — область на північному заході Малої Азії, що за часів панування тут персів належала до другої сатрапії — провінції з головним містом Абідос. Місто, від якого за наказом Ксеркса було наведено понтонні мости через протоку до міста Сест на європейському узбережжі.

334 Геллеспонтіда — узбережжя (переважно азійське) протоки Геллеспонт (гр. Ἐλλήσποντος, сучасна назва Дарданелли), що з'єднує Егейське море з Пропонтидою (Мармуровим морем).

335 Пафлагонія (η Παφλαγονία, Paphlagonia) — гірська область у північній частині Малої Азії, яка в цьому місці найсильніше виступає в Чорне море. Головне місто — Гангра, населення семітичного походження.

336 Фригія — внутрішня історична область на заході Малої Азії; могутнє царство. Перша столиця — місто Келени, друга — Гордіон, приблизно з X ст. до н. е. Походження фригійців не зовсім ясне. На VIII ст. до н. е. припадає остаточне формування території, тоді ж з'являються перші написи фригійською мовою. Фригія перебувала у складі Хеттської держави приблизно в 1800–1250 рр. до н. е.; під владою кіммерійців приблизно в 695–626 рр. до н. е.; входила до складу Лідії приблизно в 626–590 рр. до н. е.; у складі Персії приблизно в 546–334 рр. до н. е.

337 Кілікія (д.гр. Κιλικία) — історико-географічна прибережна область на південному сході Малої Азії (нині південь сучасної Центральної Туреччини); назву, ймовірно, отримала від семітичного племені кіліків. Родючістю своїх земель Кілікія здавна привертала увагу грецьких поселенців. Кілікія входила до Хеттського царства (II тис. до н. е.). З XII до VI ст. до н. е. на її території існувало кілька незалежних царств; з VI ст. до н. е. утворилося єдине Кілікійське царство. Столичне місто — Тарс, побудоване ще асирійцями. Згодом Кілікія добровільно підкорилася перській державі Ахеменідів.

338 Гандарія, Гандхара (також Гандара, Гхандара, Чандахара) — північно-західна область Великої Індії, яка займала територію, що відповідає сучасному Північно-Західному Пакистану та Північно-Східному Афганістану; назва давнього царства, що було зосереджено навколо південної частини долини ріки Кабул.

Гандхарці згадуються у Ведах, брагманах, буддійських джерелах. Гандхара знаходилася в самому центрі комунікацій Індії з Іраном і Середньою Азією. За часів правління Ахеменідів Гандхара потрапила під владу персів, що відбулося чи під час походів Кіра Великого (558–530 р. до н. е.), чи в перші роки правління Дарія I; входила в сьому сатрапію.

339 Сатагідія, Катагідія — згадується серед країн, що поставляли прикраси під час будівництва палацу в Сузах.

340 Арменія — як Арміна згадується Дарієм Великим у Бегістунському написі 520 р. На чолі Арменії в цей час перебувала династія Ервандидів. Як сатрапія Арменія проіснувала в складі Персії понад два століття (550–330 рр. до н. е.).

341 Сагартія — мала сатрапія; столиця Арбела (Арбайра). Сагартійці — кочовики перського походження.

342 Каспія — йдеться про східних каспіїв (каспірів), які займали північні райони Індії; їх включено в 15-ту сатрапію, що являла собою велетенське штучне об'єднання гірських районів на сході імперії Ахеменідів. Ймовірно, східні каспії (каспіри) були корінним неіндоевропейським населенням західної частини Гімалаїв.

343 Хорезм — давня держава й регіон Центральної Азії, з центром у пониззі ріки Амудар'я (область розвиненого іригаційного землеробства, ремесел і торгівлі). Хорезм відомий як Хварізам в «Авесті», Хваразміш — у Бегістунському написі, Хорасмія у працях Арріана і Страбона. Хорезм контролював північні торгові шляхи із середньоазійського межиріччя. Через Хорезм проходив Великий шовковий шлях. Нині територія історичного регіону Хорезм знаходиться у складі Туркменістану й Узбекистану. У середині VI ст. до н. е. Хорезм був включений до складу імперії Ахеменідів. Таноксиарк, син Кіра, став намісником Хорезму, Бактрії та Парфії/Партії, що входили до 16-ї сатрапії.

344 Мосхи — давньогрецька назва стародавнього грузинського племені месхів, яке жило в південно-західній Грузії на території сучасної Месхетії. Можливо, це найменування якимось пов'язане з народом мушків. У I ст. до н. е. та в I ст. н. е. мосхи жили в районі Месхійського гірського хребта в місцевості між Іберією, Вірменією та Колхідою.

345 Тібарени — давній народ, який згадується в античних джерелах. Разом з іншими племенами Причорномор'я у VI–V ст. до н. е. тібаренів підкорила імперія Ахеменідів, їх було включено до 19-ї сатрапії.

346 Мітра — божество індоіранського походження, яке пов'язане з дружністю, договором, згодою, сонячним світлом. Визначення Геродотом його як жіночого божества вважалося помилковим. Проте існували культу андрогінних божеств, наприклад, Зрван — верховне божество в деяких іранських культурах. Тому частина дослідників припускає, що Мітра міг належати до так званих андрогінних персонажів, а грецький історик визначив лише жіночу сутність Мітри.

347 Цвяхоподібне (кунейчне) письмо — ідеться про клинопис, найдавнішу з відомих систем письма (близько 3500 рр. до н. е.), що переважала в давнину в усій Передній Азії. У Європі стає відомою з XVII ст. завдяки мандрівникові П'єтро делла Валле (Pietro della Valle, 1586–1652), який привіз копії клинописних написів із Персеполя. Назва клинопис виникла на підставі способу й матеріалу для писання (волога глина, на якій паличкою видавлювали знаки). 1802 р. початки дешифрування клинопису заклав німецький дослідник Георг Фрідріх Гротефенд (Georg Friedrich Grotefend, 1775–1853). Незалежно від нього англійський офіцер і дипломат Г. Ровлінсон, спираючись на власні копії клинопису, зокрема на тримовні Бегістунські написи, розшифрував найпізніший різновид клинопису — перський. Поступово прочитували новоеламський, ще більш давніший — вавилонський, а згодом і найдавніший — шумерський. Дешифрування клинопису сприяло розвитку нової науки — асирології.

348 Припущення належало Г. Ф. Гротефенду, який 1802 р. звернув увагу на те, що косий клин у Персепольському написі, опублікованому німецьким і данським дослідником Карстенем Нібуром (Carsten Niebuhr, 1733–1815), є розділовим знаком, дійшов висновку, що група символів, яку виділено таким знаком, означає титул царя, а весь напис є титулатурою двох перських царів.

349 Підкреслення Лесі Українки.

350 Чіль-Мінар («сорок стовпів»), Чехель-мінар («сорок колон, або мінаретів») — назва, що сягає XIII ст.; нині — Тахт-е-Джамшид («трон Джамшида»), але ще з часів італійського мандрівника П. делла Валле відомо, що Чехель-мінар розташований на місці міста Персеполіс.

351 Персеполіс — давня столиця перських царів Ахеменідської династії, розташована приблизно за 50 км на північний схід від Ширазу (остан Фарс) на південному заході Ірану. Заснована 1520 р. до н. е. Це місто розташовувалося біля злиття річок

Пульвар (Сіванд) та Кор. 1979 р. руїни були визнані об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО.

352 У рукопису речення мало продовження: «що мають отаку форму», ілюструвалося малюнками: перший розміщувався одразу в тексті (сходи всередині), а другий (вид зверху) — на березі ліворуч. Малюнки терас і сходів у палацовому комплексі Персеполіса (VI–V ст. до н. е.), столиці давньої Персії часів імперії Ахеменідів (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 24б. Див. малюнок № 11).

353 Цистерна презентує систему водопостачання й водовідведення Персеполіса, яку вважали найскладнішою в античному світі. Віднайдено понад 2 км мережі, що постачала воду, відводила весною талу воду, мала колектори та каналізаційні стічні канами.

354 У рукопису є речення «Ті сходи мають такий вид:», а також малюнок (розміщений одразу в тексті); у першодруці це знято. Малюнки терас і сходів у палацовому комплексі Персеполіса (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 24б. Див. малюнок № 11).

355 У рукопису речення мало продовження: «поставлені вони на такому плані:», і в тексті було подано цей план. На березі ліворуч від тексту авторка намалювала колони. Схема розміщення колон і малюнки капітелей і баз палацового комплексу Персеполіса — ув тексті й на правому березі аркуша (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 25а. Див. малюнок № 12).

356 Тут у рукопису після слів «у горі колонни зроблена покраса» авторка зобразила ці колони з прикрасами. Див. малюнок № 12. Малюнки колон та їхніх деталей створено за малюнками з книжки Л. Менара.

357 У рукопису Леся Українка зобразила в тексті закруток. Див. малюнок № 12.

358 Наргіле (походить від перського *nârgile*) — кальян, прилад для куріння, який дозволяє фільтрувати й охолоджувати дим, що вдихається.

359 У рукопису далі зазначено: «Щоб краще зрозуміти, де власне яка будова стоїть, намалюємо план:...». Подано план руїн Персеполіса з визначенням палаців, могил Ксеркса й Дарія (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 27а. Див. малюнок № 13). Малюнок створено за планом у книжці Л. Менара (Див. малюнок № 44).

360 Пам'ятник Кіра — Гробниця Кіра Великого; з'явилася після 530 р. до н. е. Нагадує давні вавилонські й асирійські зикурати — багатотерасні культові споруди зі святилищем нагорі. Кути

споруди, згідно з вітровою орієнтацією, розміщено за головними сторонами світу.

361 Зображення гробниці Кіра Великого (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 28а. Див. малюнок № 14).

362 Ніл — найбільша річка Африки, друга за довжиною річка світу. Має дві основні притоки: Білий Ніл (основне русло річки, бере початок в озері Вікторія на Східноафриканському нагір'ї, має інші притоки), Блакитний Ніл (бере початок з озера Тана на Ефіопському нагір'ї); обидва Ніли сходяться поблизу Хартума в Судані і далі утворюють власне Ніл, який впадає в Середземне море, утворюючи велику дельту.

363 Абіссінські гори — Ефіопське нагір'я; назва походить від номена Абіссінія — середньовічної європейської назви Ефіопської імперії.

364 Астаборос — від грецької назви (Астаборас) річки Атборо (її ще називають Чорним Нілом), яка починається, як і Блакитний Ніл, на Ефіопському нагір'ї, тече через північну Ефіопію та північний схід Судану та зливається з Нілом біля міста Атбара на північ від Хартума (Судан).

365 Голубий ніл (Блакитний Ніл) і Астаборас (Чорний Ніл) — це різні притоки Нілу.

366 Мерое (Мерое) — грецька назва стародавнього міста в Куші (нині Судан), мероїтською — Медеві. Місто було столицею Царства Куш (бл. 1070 р. до н. е. — бл. 350 р. н. е.) в Мероїтський період (від 542 р. до н. е. до бл. 350 р. н. е.). Розташоване в середній течії Нілу на його східному березі в долині, яка нині називається Бутана, а давнім грекам і римлянам була відома як «острів Мерое».

367 Леся Українка тут, очевидно, говорить про стародавню Ефіопію (Етіопію) або стародавню Нубію (Куш), яка нині в основному є територією Судану.

368 У рукопису речення мало продовження: «мають такий вид», а також ілюстрацію — малюнок розгалуженої дельти Ніла, схожої на віяло (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 30б. Див. малюнок № 15).

369 Зображено букву дельту (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 30б. Див. малюнок № 15).

370 Підкреслення Лесі Українки. Кемі — коптська назва Єгипту, від давньоєгипетського Кемет; пізніша вимова — Кемі; походить від слова «чорний» на позначення кольору ґрунту нільської долини на противагу червоному піску пустель.

371 Арабські гори — йдеться, мабуть, про гірські плато Аравійської пустелі, яка розміщена на схід від Нілу аж до Червоного моря, а також про гірський хребет Етбай.

372 Лібійські гори — йдеться, мабуть, про гірські плато Лівійської пустелі, що розташована на захід від долини Нілу і займає частково територію Єгипту, схід Лівії і північний захід Судану.

373 Арабія в розумінні Геродота — землі від південно-східної частини Африки на схід від Нілу, Арамейський півострів (зокрема й Арабія Петра) та землі Аравійської пустелі (зокрема Арабія Фелікс).

374 Лібія (Лівія) — це, за Геродотом, земля в північній частині Африки, що простягається від Нілу на сході аж до Атласких гір на заході; по суті, ті землі, які нині окреслені регіоном Магриб; вона не збігається з сучасним розумінням стародавньої Лівії, яка в основному відповідає території сучасної Лівії.

375 Сирія — тут, очевидно, йдеться про країну Сирію, Велику Сирію, регіон, що включає в себе весь Левант, Сирію, Палестину, аж до земель Месопотамії.

376 Оскільки Леся Українка цитує Геродота, то не зовсім зрозуміло, чи вона відрізняє стародавню Етіопію від сучасної їй країни Ефіопії (Абіссинії). Стародавня Етіопія (Ефіопія) — це назва, яку греки застосовували до країни на південь від Єгипту; вона в основному збігається з територією Кушу (Стародавньої Нубії), нинішній Судан. Блакитний Ніл бере початок в Етіопському (Ефіопському) нагір'ї, а Білий Ніл — від озера Вікторії в Східноафриканському розломі. Але Геродот не знав цих тонкощів і говорив про Стародавню Етіопію (Ефіопію), яка в основному збігається з територією нинішнього Судану, хоч може включати територію Південного Судану та частину нинішньої Ефіопії.

377 Гармаку — Гор-ем-ахет, «Гор-на-горизонті» — давньоєгипетська назва іпостасі бога Гора, втіленням якої була статуя Великого Сфінкса.

378 Кушїти — кушити, африканські народи, що говорять мовами кушитської гілки афроазійської мовної сім'ї; мешкають переважно на Африканському Розі та на південь від Єгипту (сучасний Судан).

379 Аму, аам (давньоєгипетською означає «азіат») — так називали всі народи, що мешкали на північний схід від Єгипту, найперше ті, що проживали в стародавніх Сирії, Палестині, Фінікії та в інших регіонах Близького й Середнього Сходу.

380 Тамагу — йдеться, можливо, про чемегу — племена, що мешкали на захід від Єгипту, на території сучасної Лівії. Термін «чемегу» з'явився в єгипетських текстах доби Середнього Царства, а вже за Нового Царства його використовували переважно на позначення всіх жителів Лівії (яка на той час була населена в основному лівійсько-берберськими племенами) чи взагалі всіх західних племен.

381 Шазу, шасу — цей термін давньоєгипетською мовою означає «кочівники»; з'явився в текстах XVIII династії на позначення мешканців територій на північний схід від Єгипту; вони вели кочовий спосіб життя та займалися тваринництвом; національну належність шасу досі не визначено; ймовірно, це загалом не етнічний термін; шасу й ааму часто вживали як синоніми. Єгиптяни поділяли народи не на раси, а за місцем, де вони мешкали відносно Єгипту: західні народи (зокрема чемегу), південні (кушити й інші), північно-східні (аму, ааму — умовно «азіати», всі, хто приходив через суецький перешийок), східні (південно-східні).

382 Давньоєгипетська мова належить до афроазійської мовної сім'ї, де складає окрему гілку разом із коптською (що є її пізнішим варіантом). Семітські мови складають іншу гілку цієї самої мовної сім'ї.

383 Халдейська мова — мова північно-західної групи семітської гілки афроазійської мовної сім'ї (можливо, споріднена з арамейською); нею говорили халдеї — вихідці з північного Леванту, які оселилися в південно-східній Месопотамії в IX ст. до н. е. Від самої мови не залишилося текстів. Цілком можливо, що Леся Українка так називає арамейську або аккадську мову.

384 Феллахи — арабською мовою — «селяни»; ця назва не означає «єгиптяни», бо її використовували на позначення будь-яких осіб, які займалися сільським господарством. Переважна більшість селян Єгипту говорить арабською мовою (єгипетським діалектом).

385 Копти — єгиптяни, які є прибічниками коптської християнської церкви, що є однією зі східних православних церков і перебуває під верховенством Патріарха в Александрії. Богослужіння в церкві ведеться, зокрема, і коптською мовою, яка нині як розмовна вже не вживана.

386 ...та мова зветься коптською... — коптська мова — пізніший варіант давньоєгипетської мови; вона користується грецьким письмом із додаванням декількох літер на позначення звуків,

відсутніх у грецькій мові; давньоєгипетська та коптська мови складають окрему гілку в межах афроазійської мовної сім'ї.

387 Бербери— група народів північної Африки й окремих місцевостей Західної Азії, що розмовляють берберськими мовами. Берберські мови належать до берберської групи афроазійської мовної сім'ї.

388 Суецький перехід (Суецький перешийок)— вузька частина суші, що з'єднує Азію (Синайський півострів) й Африку.

389 Червоне море— частина Індійського океану, що прилягає до Азії (Суецький та Аравійський півострови) й Африки (Східне узбережжя Єгипту та країни Рогу Африки).

390 Малюнок рівнобедреного трикутника (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 336. Див. малюнок № 16). Малюнок не стосується тексту і, найімовірніше, пов'язаний із процесом навчання. Ольга Косач-Кривинюк 30 жовтня 1892 р. повідомила, що до Колодяжного приїхала «тітка Олександра з синами. Леся вчить їх і сестру Ольгу. Сестру вчить не лише мов та історії, а навіть геометрії» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк, 2006. С. 187). Можливо, малюнок був заготовкою для уроку з геометрії.

391 З каменю єгиптяни будували лише культові споруди, зокрема храми богам, заупокійні храми та гробниці.

392 Олександр Македонський (Александр Македонський)— Александр III (356–223 рр. до н. е.), цар Македонії, один із найбільших світових завойовників, творець імперії, до складу якої входив і стародавній Єгипет. Імперія не пережила свого творця і розпалась на декілька держав, зокрема на державу Птолемеїв у Єгипті.

393 Монетон, Манетон (Манефон)— давньоєгипетський історик із Себенніта, жрець, який жив за династії Птолемеїв у III ст. до н. е., написав давньогрецькою мовою книжку з історії Єгипту, так звану Єгиптіаку, від якої збережено лише фрагменти у творах пізніших християнських авторів. Залишаються сумніви щодо історичності цієї постаті та щодо авторства цих фрагментів. Водночас історики припускають, що Манетон (або автор наявних нині фрагментів) мав можливість користуватися давньоєгипетськими хроніками чи іншими текстами історичного характеру, які не дійшли до нашого часу, оскільки частину викладених ним фактів, імен царів тощо підтверджують давньоєгипетські джерела.

394 Сотіс— єгипетська назва зірки Сиріус.

395 «Давня держава», «середня держава» та «нова держава» взяті Лесею Українкою з французької єгиптології XIX ст., як і розподіл династій між царствами. Сучасний розподіл історії Єгипту трохи відрізняється: Раннє Царство (приблизно 2900 р. до н. е. — приблизно 2545 (+25) р. до н. е., I–III династії); Давнє Царство (приблизно 2543–2120 (+25) рр. до н. е., IV–VIII династії); Перший перехідний період (приблизно 2118–1980 (+25) рр. до н. е., IX, X та рання XI династії, до Ментуготепа II); Середнє Царство (приблизно 1980 (+16)–1760 рр. до н. е., пізня XI династія — XII династія); Другий перехідний період (1759 — приблизно 1539 рр. до н. е., XIII–XVII династії); Нове Царство (приблизно 1539 р. — 1077 р. до н. е., XVIII–XX династії); Третій перехідний період (приблизно 1076 р. — 723 р. до н. е., XXI–XXIV династії); Пізня доба (722–332 рр. до н. е.), XXV–XXX династії, із яких XV (кушитська) та XVII (перська династія Ахеменідів) були іноземними. Далі йде елліністичний період, що включає державу Александра Македонського (332–323 рр. до н. е.), та Царство Птолемеїв (305–30 рр. до н. е.).

396 Гікси — йдеться, очевидно, про гіксосів. Термін гіксоси походить від давньоєгипетського словосполучення «гека хасут», що означає «правитель іноземної країни», «правитель гористої країни».

397 Династія Птолемеїв (Птолемеїв) — македонська династія, що правила Єгиптом від 305 р. до 30 р. до н. е., коли зі смертю останньої правительки цариці Клеопатри VII Єгипет став провінцією Римської імперії. Елліністична держава Птолемеїв виникла внаслідок розпаду імперії Александра Македонського й утвердження в Єгипті Птолемея Лаґа (Птолемея I Сотера); її греко-македонська еліта була носійкою елліністичної культури; єгиптяни та єгипетська культура займали в імперії Птолемеїв другорядне і підкорене становище.

398 Перший відомий цар єгипетський звався Мена... — царя Мену, Мені (д.гр. Менеса), згадки про якого є в Манетона, Геродота, першого царя об'єднаного Верхнього й Нижнього Єгипту, за давньоєгипетською літописною традицією, сучасні єгиптологи ототожнюють із Нармером, Гором Агою або Гором Скорпіоном; окремі вчені розглядають царя Мену як збірний образ декількох реальних правителів I чи 0 династій, які намагались об'єднати Єгипет.

399 Ном Тені — VIII ном Верхнього Єгипту, давньоєгипетською називався «Та ур», а давньогрецькою відомий як Тініський ном за назвою його головного міста, яке греки називали Тін, Тініс.

400 Місто Тені—місто Тін, Тініс (давньоєгипетське Чені), столиця VIII давньоєгипетського ному, місто, яке відіграло велику роль у ранньодинастичній історії Єгипту.

401 Абідос—давньоєгипетське Абджу, місто в середньому Єгипті, у VIII номі Верхнього Єгипту; сучасна Ель-Араба Ель-Мадфуна у провінції Сохаг. Одне з найдавніших міст Стародавнього Єгипту, одна з перших його столиць; центр загальнодержавного культу бога Осіріса.

402 Гребля Кошейш—про цю греблю відомо зі свідчень давньогрецьких авторів, зокрема Геродота; її існування археологічно не підтверджено.

403 Пта, Птаг—давньоєгипетський бог загальнодержавного значення, центром культу якого був Мемфіс. Бог-деміург у мемфіській сакральній традиції; за так званим Мемфіським богословським трактатом бог Птаг створив світ своїм божественним задумом і словом; бог матеріального світу, землі як матерії, покровитель ремесел і мистецтв. Його партнеркою була богиня Сохмет.

404 Га-ка-Пта—Гут-ка Птаг, назва храму бога Птага в Мемфісі.

405 Крокодилополіс—так стародавні греки називали декілька давньоєгипетських міст, у яких вшановували крокодилів, тому точно встановити, про яке місто тут іде мова, важко. Можливо, йдеться про давньоєгипетське місто Іумітру, що розташоване в IV номі Верхнього Єгипту; його сучасне місцезнаходження точно не встановлено; це може бути Нага Авлад Дагмаш, де є руїни храму бога Собека. В Іумітру був центр бога Собека, візуальний образ якого поєднують із образом крокодила. Може бути стародавнє місто Шедет у фаюмській оазі, яке теж було центром ушанування крокодилів; нинішнє місто Фаюм.

406 Лабірінт—лабіринт, великі палацові структури, що склалися з декількох серій приміщень, залів, часто організованих у декілька поверхів. Геродот описав такий лабіринт у Єгипті, стверджуючи, що він мав змогу бачити частину з його залів, коридорів та інших приміщень, був вражений красою та величчю, а розташований він неподалік від піраміди. Імовірно, йдеться про споруду, побудовану Аменемгетом III (XII династія) у Фаюмі, оскільки саме цей цар організував серію іригаційних побудов, які з'єднали Фаюмську оазу з іригаційною системою Нілу, що в результаті давало можливість регулювати кількість води в річці й забезпечувало стабільно високі врожаї. Можливо, ця споруда

була пов'язана із заупокійним комплексом Аменемгета III, побудованим у Гаварі на південь від Мемфісу, недалеко від входу до Фаюмської оази.

407 Меріс — Мерідове озеро (сучасне Біркат Карун), яке розташоване в западині Фаюмської оази; у давнину мало більшу площу, ніж зараз.

408 Станом на 1890-ті рр. про пам'ятки перших династій майже нічого не було відомо; з 1890-х рр. в Абідосі у місцевості Ум Ель-Кааб розпочато розкопки царського некрополя двох перших династій, спершу під керівництвом Еміля Амеліно, потім Фліндерса Пітрі; 1970 р. некрополь почали систематично досліджувати археологи з Німецького археологічного інституту. У середині 1930-х рр. розпочали розкопки пам'яток I династії в некрополі Саккара, їх проводило Товариство дослідження Єгипту. Нині якраз I династія та її правителі непогано представлені в археологічних пам'ятках.

409 Віл Апіс — див. примітку 314.

410 Віл Мневіс, Бик Мневіс — священний бик чорної масті, культ якого вшановували в Геліополі; його вважали живою іконою душі бога Ра. Биків Мневісів також муміфікували та ховали у спеціальному некрополі поблизу Геліополя.

411 Місто Он (Геліополіс, Геліополь) — давньоєгипетське місто Іуну (коптське читання — Он), яке греки називали Геліополіс (Геліополь); центр культу бога Ра. Був столицею XIII ному Нижнього Єгипту; розміщувався в Айн Шамс, тепер це північно-східне передмістя Каїру.

412 Цап Мендесійський — ідеться про культ головного бога міста Мендеса. Мендес — грецька назва давньоєгипетського міста Джедет, столиці XVI ному Верхнього Єгипту (нині Тель Ель-Руба). Головним божеством міста був Банебджедет, якого зображували в образі барана. Банебджедет вважався душею бога Осіріса або бога Ра; іноді його асоціювали з іншими головними богами (Геб, Шу, Ра-Атум).

413 Пірамід на п'ять уступів царі другої династії не будували; вони загалом пірамід не будували. Мабуть, йдеться про східчасту піраміду Джосера, царя III династії, побудовану в некрополі Саккара; вона має шість терас і не квадратну, а прямокутну основу.

414 Малюнок рівностороннього підмурівка піраміди (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 37а. Див. малюнок № 17), що ілюструє пояснення в тексті.

415 Малюнок видовженого підмурівка піраміди (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 37а. Див. малюнок № 17), що ілюструє пояснення в тексті.

416 Саккара — назва села на південь від Каїру, біля якого на західному березі Нілу розташоване поле пірамід, величезний некрополь царських і приватних усипальниць стародавнього Єгипту. Тут міститься піраміда Джосера, піраміди царів і цариць VI, VIII династій, окремих царів Першого перехідного періоду, XIII династії, а також вищих державних чиновників доби Нового Царства, некрополі священних тварин тощо.

417 Снефру — цар Снофру (приблизно 2543–2510 (+25) рр. до н. е.), перший цар IV династії, батько Хуфу. Побудував три піраміди (Червону та Ломану в Дахшурі й піраміду в Мейдумі). Єгипетська традиція зберігає добру пам'ять про цього царя як про гарного правителя.

418 Сепі, Сепі — чиновник високого рангу доби III династії. Його статуя, як і статуя його дружини Несі, нині в музеї Лувру; обидві вилучені з їхньої сімейної гробниці, яка, ймовірно, була в некрополі Саккара.

419 Наза, Несі — дружина чиновника Сепі; їхня родина жила за доби III династії; статуї подружжя тепер зберігаються в Луврі.

420 Хуфу (гр. Хеопс) (приблизно 2509–2483 (+25) рр. до н. е.) — другий цар IV династії, будівничий найбільшої єгипетської піраміди.

421 Шафра, Хафра, грецькою Хефрен (приблизно 2472–2448 (+25) рр. до н. е.) — цар IV династії; будівничий другої за висотою піраміди в Гізі; вважають будівничим Великого Сфінкса; син Хуфу.

422 Малюнок основи піраміди з визначеними розмірами (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 37б. Див. малюнок № 18), що ілюструє пояснення в тексті.

423 Висота піраміди Хуфу була 146,7 м, нині вона складає 138,8 м.

424 Малюнок основи піраміди з визначеними розмірами (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 37б. Див. малюнок № 18), що ілюструє пояснення в тексті.

425 Леся Українка описує будівельну технологію, що з'явилася лише за правління V династії, коли зводили каркас із обтесаного каменю, проміжки між каркасом заповнювали необтесаним камінням (але не землею). Піраміди царів IV династії повністю зводили з обтесаного каміння, укладали один шар на інший, робили спеціальні кам'яні «замки». На лівому березі навпроти

четвертого рядка знизу є малюнок, що зображає витончено виконану квітку лотосу (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 376. Див. малюнок № 18).

426 Йдеться про так звані розвантажувальні камери, зроблені для того, щоби вага піраміди не продавляла стелю в поховальній камері. Вони є не кімнатами, а пустотами, не мають входу, розташовані похило в товщі піраміди.

427 Малюнок піраміди з визначеними поверхами (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 38а. Див. малюнок № 19) ілюструє пояснення в тексті.

428 Йдеться про ієрогліфічний напис, складений Карлом Ріхардом Лепсіусом, очільником цієї експедиції, давньоєгипетською мовою на честь дня народження короля Пруссії Фрідріха Вільгельма IV та на згадку про Пруську археологічну експедицію до Єгипту (1842–1845 рр.); напис вирізьблено над офіційним входом до піраміди 1842 р.

429 Атор, Гатгор — давньоєгипетська богиня, дочка бога Ра і його партнерка у творенні світу; богиня любові, веселощів, сп'яніння та покровителька дітонародження. Культ Гатгор мав осередки в декількох містах Єгипту, храм цієї богині був у Мемфісі.

430 Більшість сучасних єгиптологів пристає на думку, що цар Хафра звелів побудувати Великого Сфінкса (чи обтесав скелю, що залишилася від вибирання каменю для пірамід у каменярнях і вже мала силует, схожий на лева, що лежить); є версії, що Хафра побудував цю статую на честь свого батька Хуфу й надав їй саме риси обличчя Хуфу. Припускають також, що скеля, схожа на лева, була тут ще до початку будівництва пірамід, а утворилася вона внаслідок ерозії гірських порід, служила місцем сонячного культу, а Хафра (чи хтось інший) надав їй більшої схожості зі сфінксом.

431 Тутмос I (1493–1483 рр. до н. е.) — цар XVIII династії, батько Тутмоса II та цариці Гатшепсут, відомий тим, що продовжив єгипетські завоювання в Куші та на території Сирії. Тутмос I організував велике будівництво у храмових комплексах у різних місцях Єгипту.

432 Менкера, Менкаура (2447–2442+25 рр. до н. е.), грецький варіант імені царя — Мікерін; цар IV династії, син Хафра, будівничий третьої великої піраміди в Гізі.

433 Дерев'яний саркофаг Менкаура, який зберігається у Британському музеї, насправді не був саркофагом саме цього царя; його зроблено єгиптянами за доби Саїської династії.

434 Нут — давньоєгипетська богиня неба, виступає партнеркою бога землі Геба; охоронниця померлого; її образ зображали на внутрішній стороні віка дерев'яних розписаних саркофагів.

435 Себ — застаріле читання імені давньоєгипетського бога землі Геба.

436 Анубіс — давньогрецький варіант імені давньоєгипетського бога Інпу, покровителя померлих і провідника душ праведників у заупокійному світі, подателя жертв для померлих. Культ Анубіса пов'язаний із некрополями. Він зображався найчастіше у вигляді людини з головою шакала; шакали були тваринами Анубіса.

437 Озеро Мері — тут не зовсім зрозуміло, про що саме йдеться.

438 Нітокрис, Нітокріс — легендарна давньоєгипетська цариця, згадувана грецькими авторами; її існування не підтверджують джерела.

439 Щодо буцімто напису Нітокріс на саркофазі в піраміді Менкаура, то тут не зовсім точно розуміння інформації. Британський військовий, дипломат і єгиптолог Говард Вайз у 1835–1837 рр. обстежував піраміду Менкаура і знайшов там у верхньому передпокої дерев'яний антропоморфний саркофаг із надписаною титулаторою Менкаура з тілом усередині (він, як виявилось пізніше, був зроблений за правління Саїської династії, тобто ні саркофаг, ні мумія не належать Менкауру), а також у самій поховальній камері саркофаг Менкаура з базальту, у якому знайшли жіночу мумію. Базальтовий саркофаг затонув у Середземному морі разом із кораблем, на якому його намагалися вивезти в Британський музей. Інформацію про жіночу мумію було інтерпретовано як таку, що стосується цариці Нітокрис. Ця подія опосередковано відбилась у поезії Лесі Українки «Ра-Менеїс».

440 Родопіс — імя славетної давньогрецької гетери фракійського походження, що жила в VI ст. до н. е.; у давньогрецьких оповідках їй часто приписують причетність до будівництва третьої великої піраміди в Гізі; часом Родопіс називають дочкою єгипетського царя.

441 Наприкінці XIX ст. сходознавчі науки знали ще порівняно мало про культурні особливості й релігії стародавніх Індії та Єгипту, тому іноді вбачали подібність там, де насправді її не було. Зокрема, не надто заглиблюючись в особливості анімалістичних культів, у релігійні практики та символізм, пов'язаний із образами різних тварин у релігії та мистецтві цих цивілізацій, учені вважали, що ці культури мають однакову чи дуже подібну природу.

442 «Наука Птаготепе» — повчання, яке за давньоєгипетською традицією приписують мудрецю Птаготепу, придворному царя V династії Джедкара Ісесі.

443 Ра-ем-ке — схоже, йдеться про дерев'яну статую царя XIII династії Ау-іб-ра Гора, яку було знайдено в гробниці в Дахшурі в результаті розкопок Жака де Моргана 1894 р.

444 Насправді VII династія ніколи не існувала, а інші згадані династії залишили пам'ятки різного типу.

445 Гнес — давньоєгипетське місто Гут-несу, грецька назва якого — Гераклеополь; столиця XX ному Верхнього Єгипту; столиця Єгипту доби правління Гераклеопольських династій (IX та X); нинішня Ігнасья аль Мадіна.

446 Теби — грецька назва давньоєгипетського міста Уасет; нинішнє місто Луксор. Столиця IV ному Верхнього Єгипту; столиця всієї держави в певні періоди; визначний сакральний центр, осередок культу бога Амона, де було збудовано два його найбільші храми (Карнакський та Луксорський).

447 Антев — Іні-ітеф (в англомовній і франкомовній традиції також Антеф) — ім'я Іні-ітеф мали три царі XI династії.

448 Аменема, Аменемгат — таке ім'я мали чотири правителі XII династії.

449 Узортезен — застаріле читання імені Сенусерт. Таке ім'я мали три царі XII династії.

450 Північно-західна Арабія — йдеться, ймовірно, про північно-західну частину Аравійського півострова та прилеглі території, які покриває Аравійська пустеля.

451 Нубія — стародавня давньоєгипетська назва країни Судан. Греки назвали Нубію Ефіопією, хоча нинішня Ефіопія та нинішній Судан — різні країни.

452 Мемнон — герой давньогрецької міфології, син троянця Тітона та богині Еос, цар Ефіопії, учасник Троянської війни на боці Трої, був убитий Ахілом, Зевс дарував йому безсмертя. Греки вважали колосальні статуї Аменготепе III в його заупокійному храмі колосами Мемнона через те, що внаслідок землетрусу статуї були пошкоджені і на сході сонця виникало якимось акустичне явище, яке греки пояснювали так: Мемнон вітає схід своєї матері.

453 Сезострис — легендарний правитель Єгипту в давньогрецьких легендах; очевидно, збірний образ царів Сенусерта I, Сенусерта II та Сенусерта III.

454 У рукопису текст ілюструвався зображенням нілометра (Див. малюнок № 20, № 45).

- 455 Озеро Меріс — Мерідове озеро у фаюмській оазі.
- 456 Цар Меріс — не зовсім зрозуміло, про кого йдеться.
- 457 Малюнок колони (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 50б. Див. малюнок № 21) ілюструє пояснення в тексті й пов'язаний із зображенням «призматичної колони з Бені Хасана», що відтворена в книзі Л. Менара (Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient. P. 49. Див. малюнок № 46). Бені-Гасан — скельний некрополь доби Давнього і Середнього царства в Єгипті, культурно-історичний пам'ятник; розташований на східному березі Нілу поряд із давнім містом Менат-Хуфу.
- 458 Малюнок колони в поперечному перерізі (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 50б. Див. малюнок № 22) ілюструє пояснення в тексті.
- 459 Аам — див. прим. 379.
- 460 Ном Мез — йдеться про ном Орікса, Магедж, XVI ном Верхнього Єгипту. У скельних гробницях номархів цього ному в Бені-Гасані, у гробниці Хнумготепа II є, серед іншого, і зображення кочівників-азіатів.
- 461 Амені, Аменнемгат — номарх ному Орікса, що служив за правління Сенусерта I; похований у скельній гробниці № 2 в Бені-Гасані, де було вирізано його автобіографічний текст.
- 462 ...одна рукопись якогось письменника старого... — йдеться про текст так званої «Сатири на професії», повчання писаря Дуа-хеті своєму сину, де описано труднощі життя різних професій і звеличувано професію писаря.
- 463 Нато — місто в дельті; не зрозуміло, про що саме йдеться.
- 464 Гіксоси — давньоєгипетське словосполучення «гека хасут» означає «правитель іноземної країни». Такими титулами єгиптяни називали практично всіх іноземних царів, князів і шейхів племен тощо, тобто слово не стосується окремої етнічної групи. За доби Середнього Царства відбувалася поступова колонізація дельти Нілу різними племенами, що проходили з Сирії-Палестини й оселялися в непридатних для землеробства місцинах західних рукавів дельти. Наприкінці доби Середнього царства, коли влада єгипетських царів ослабла, правителі цих іноземних племен захопили владу спочатку в дельті, а потім і в значній частині Єгипту, почали правити як царі Єгипту. Етнічна належність цих племен не була однорідною; серед них були й різні семітські народи, що підтверджують дані археології. Наприкінці Другого перехідного періоду єгиптяни на чолі з фараонами Теб (XVII династія) поступово відвоювали в цих іноземних правителів усі

землі Єгипту і вигнали їх у Сирію-Палестину. В «Історії» Манетона для назви цих нападників було вжито слово «правителі іноземних країн»; так їх називала традиційна давньоєгипетська історіографія; грецькою мовою ця назва звучала як «гіксоси», що стало підставою для багатьох європейських істориків висувати різні гіпотези щодо того, що то за народ такий — «гіксоси»; їх, зокрема, ототожнювали зі стародавніми євреями, сліпо вірячи, що все, що описано в біблійних оповідках, відображає історичні факти.

465 Аменема — легендарний правитель Єгипту, про якого згадано в «Історії» Манетона.

466 Салатіс, грецькою Салітіс — легендарний правитель гіксосів з «Історії» Манетона. Існує декілька спроб ототожнити це ім'я з якимось давньоєгипетським іменем чи словом із семітських мов, але бракує достатніх аргументів.

467 Нома Саїська, Саїський ном — V ном Нижнього Єгипту (Нейт Мегтет); розміщувався в західній дельті на Канопському руслі гирла Нілу; греки називали ном Саїським за його stolичним містом Саїсу (так давні греки називали місто Сау, сучасне Са ель-Гаґар).

468 ...вона лежить при ріці Бубастімі... — такої річки не існує; є місто Пер-баст, давньогрецькою — Бубастіс; сучасна місцина Телль-Баста, столиця XVIII ному Нижнього Єгипту (що називався Імті Хенті). Місто і ном розташовані на середній течії східного русла Нілу. Міста Саїс і Бубаст розташовані на різних руслах Нільського гирла.

469 Сутек, Сутех — варіанти вимови імені давньоєгипетського бога Сетха (Сета), одного з головних богів стародавнього Єгипту, захисника бога Ра. Сет відігравав провідну роль у царській ідеології нарівні з Гором; у міфі про царя Осіріса Сет виступав руйнівною силою щодо світового порядку, вбивцею та узурпатором царської влади, якого було підкорено і прощено. Замирення Гора і Сета — метафора об'єднання двох Єгиптів під владою царя. Завдяки тому, що політеїстичні релігії часто «вгадують» в образах богів з іншої релігії власних, Сетом єгиптяни називали і низку палестинських та сирійських (богів пустелі, грози, грому, які мали схожі функції). Єгиптяни ототожнювали з Сетом бога, якому поклонялися племена, що відомі нині як гіксоси. У розкопках міста Аваріса (Телль Даба), столиці царства гіксосів, археологи виявили рештки статуї бога, ймовірно, Гадада. Деякі єгиптологи

вважають, що образ Сета набув характеру злої сили після вигнання гіксосів; причина в тому, що його сприймали як їхнього покровителя, але насправді ця гіпотеза суперечить джерелам, які показують, що Сета й надалі вшановували в його центрах культів і в усіх храмах як провідного бога державної релігії.

470 Аммон, Амон, Імен — давньоєгипетський бог, центром культу якого були Теби, де він був локальним богом. Бог повітря, трансцендентний образ якого невидимий для людини; один із восьми богів-деміургів у Гермопольській космогонії. Із приходом тебанської династії до влади над усім Єгиптом на початку доби Середнього Царства культ Аммона став загальнодержавним. Образ Аммона почали асоціювати з образом деміурга Ра; було витворено культ Амона-Ра, який поступово набув рис покровителя всього людства, бога-спасителя для бідних та нужденних, який чує молитви та прохання людей.

471 Тіааккен — є припущення, що це Тао Секененра, цар XVII династії, який правив у Тебах за доби пізнього Другого перехідного періоду; батько царів Камоса та Ягмеса I (засновника XVIII династії).

472 Аваріс — давньогрецька назва міста Гут-уарет на півночі східної частини дельти на стику VIII, XIV, XIX та XX номів Нижнього Єгипту; нинішнє місто Телль Даб'а; відкрите австрійською археологічною місією на чолі з Манфредом Біетаком. Засноване єгиптянами, а в часи гіксоського царювання стало столицею їхньої держави, землі якої простягалися не лише в межах Єгипту, а займали якусь частину Ханаау, можливо, й Фінікії. Місто Аваріс розташоване неподалік від моря, було морським портом, його вигідне географічне розташування дозволяло контролювати різні землі, що перебували під гегемонією гіксосів.

473 Апені, Апопі — цар XV (гіксоської) династії; точні роки царювання не відомі. Із давньоєгипетського літературного твору «Сварка Апопі із Секененра» (дійшли уривки доби XIX династії) відомо, що Апопі жив тоді ж, коли Тао Секененра був правителем Теб; вони розсварилися через претензії Апопі.

474 Амосіс, Амес, Ягмес I (приблизно 1539–1515 рр. до н. е.) — перший цар XVIII династії.

475 Геліополіс — давньоєгипетське місто Іуну (коптське читання — Он), яке греки називали Геліополіс; центр культу бога Ра. Був столицею XIII ному Нижнього Єгипту; тепер це північно-східне передмістя Каїру.

476 Леся Українка говорить про автобіографію Ягмеса, сина Ібани, і цитує свій переклад із французької її фрагмента. Переклад цієї автобіографії здійснено українською мовою (Романова О. Автобіографія Ягмоса, сина Ібани (Переклад та коментарі). Сходознавство. 2008. № 44. С. 80–90).

477 Ейлейтія— місто Неheb (Ель-Каб) у Верхньому Єгипті; столиця III ному Верхнього Єгипту.

478 Таніс— давньоєгипетською Джанет, місто у східній дельті Єгипту, на таніському руслі Нілу, у XIV номі Нижнього Єгипту; відоме з періоду XIX династії; за XXI династії сюди перенесли царську резиденцію з Пер-Рамсеса. У тексті автобіографії Ягмеса, сина Ібани, ідеться про облогу Аваріса. Довгий час, аж до розкопок Тель ель-Даб'а, єгиптологи вважали, що Аваріс і Таніс— це те саме місто.

479 Сирійська пустиня— Сирійська пустеля (сучасна арабська назва— Бадія Аш-Шам), велика пустельна, напівпустельна та степова область, що припадає частково на території сучасних Сирії, Йорданії, Іраку та Саудівської Аравії, на півдні межує з Аравійською пустелею.

480 Аменотеми, Аменготепи— таке ім'я мали чотири правителі XVIII династії.

481 Тутмеси, Тутмоси— таке ім'я мали чотири правителі XVIII династії.

482 Містечко Карнак— сучасний Ель-Карнак; у XIX та на початку XX ст.— село на східному березі Нілу на місці стародавніх Теб; поблизу був Карнакський храм Амону; нині це північна частина міста Луксор.

483 Луксор— у часи, коли Леся Українка писала свою роботу, був радше селом чи містечком на території стародавніх Теб; нині це велике місто.

484 Курнаг— нинішня Курна (варіанти назви: Гурна, Ель-Курна, Курнаг); загальна назва для трьох поселень (Нова Курна, Курна і Шейх Абд Ель-Курна) та навколишньої місцевості на західному березі Нілу біля підніжжя Тебанських пагорбів, навпроти сучасного міста Луксор. Найбільші пам'ятки на цій території: Рамессеум— заупокійний храм Рамсеса II, заупокійний храм Сеті I, низка руїн інших царських заупокійних комплексів і некрополів знаті. Оскільки поселення входило в зону археологічного заповідника, уряд Єгипту в середині XX ст. проводив інтенсивні заходи щодо виселення звідти мешканців; для тих, хто не погодився на відселення, побудували Нову Курну.

485 Медінез-Табу— Медінет Абу; наприкінці XIX ст. селище на західному березі Нілу навпроти Луксора; в околицях розміщувався заупокійний храм Рамсеса III. Нині назву Медінет Абу вживано на позначення самої цієї археологічної пам'ятки, а поселення злилося з містечком Аль-Байрат.

486 Тутмозейон— йдеться, ймовірно, про храмовий комплекс Амона-Ра, який будували, зокрема, й царі XVIII династії, а саме: Тутмос I, Гатшепсут, Тутмос III.

487 Малюнок обеліска (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 59а. Див. малюнок № 23) ілюструє пояснення в тексті.

488 Гатасу— цариця Гатшепсут (1479–1458 рр. до н. е.), правителька Єгипту (XVIII династія).

489 Пунт— стародавня африканська країна на південний схід від Єгипту, яку сучасні єгиптологи асоціюють переважно з Сомалі, більш широко— з територіями, що перебувають на Розі Африки (сучасні Джибуті, Еритрея та Ефіопія).

490 У рукопису— не «третій», а «перший».

491 Тутмес III— Тутмос III (1479–1425 рр. до н. е.); XVIII династія. Частину свого правління був співправителем разом із царицею Гатшепсут; один із найвідоміших давньоєгипетських царів і найбільший завойовник в історії Єгипту, який дійшов до Оронта в північній Сирії та до четвертого порога Нілу в Нубії.

492 «Кімната предків»— зала, стіни якої містять зображення царів-попередників Тутмоса III на єгипетському троні; розміщена у святилищі святкування геб-седу Тутмоса III у храмі Амона-Ра.

493 Тебоїда, Тебаїда— Тебанський ном.

494 В Тутмозейоні знайдена одна поема...— так звані Анналі Тутмоса III, записи історичного характеру про військові кампанії цього царя переважно в Сирії-Палестині, із детальним описом битви при Мегіддо. Записи розміщено на стінах вівтарної та суміжних частин храму Амона-Ра в Карнаку; розповіді про походи Тутмоса III збережено й на інших пам'ятках.

495 Тігр— річка в Месопотамії, одна з двох найбільших річок; тече на схід від Євфрату; єгиптяни ніколи не доходили туди походами й не завойовували Месопотамії, бо для того, щоби вийти до Тігру із заходу чи з південного заходу, потрібно перейти більшу частину Месопотамії. Тутмос III досягнув Євфрату десь у його верхньо-середній течії на території Сирії.

496 Алжир— країна на заході Магрибського регіону; стародавній Єгипет ніколи не підкорював цю країну.

- 497 Етіопія — очевидно, йдеться про стародавню Нубію (Куш).
- 498 Аменготеп III, Аменгетеп (1390–1356 рр. до н. е.) — цар XVIII династії, один із найвидатніших царів Єгипту; відомий переможними кампаніями в Сирії-Палестині та масовим монументальним будівництвом; розбудував Карнакський і Луксорський храми, храми на території Нубії.
- 499 Луксорська церква — йдеться, очевидно, про Луксорський храм Амона.
- 500 Аменготепова церква — йдеться, можливо, про заупокійний храм Аменготепа III на західному березі Нілу; від нього залишилися руйни та дві колосальні статуї цього царя на троні, які греки називали колосами Мемнона.
- 501 Камбіз, Камбіс II (530–522 рр. до н. е.) — цар ахеменідської династії, підкорювач Єгипту.
- 502 Атен-Ра (Атон-Ра) — давньоєгипетський бог видимого сонця, культ якого набув поширення за правління Аменготепа III. За правління його сина Аменготепа IV Ехнатона став головним державним богом унаслідок так званої Амарнської реформи.
- 503 Малюнок сонця з променями-руками (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 63. Див. малюнок № 24); пов'язаний із зображенням «Жертвоприношення Атону». Живопис Тель-ель-Амарна» з книжки Л. Менара (*Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 73. Див. малюнок № 47). Виокремлений фрагмент із розписів в Ахетатоні, столиці фараона XVIII династії Аменхотепа IV (приблизно 1364–1347 рр. до н. е.), який, прийнявши ім'я Ехнатон, проголосив верховним богом сонячний диск Атона; його забражували у вигляді сонця, що тягне свої долоні до людей.
- 504 Аменготеп IV, Ехнатон (1353–1336 рр. до н. е.) — цар XVIII династії, відомий релігійною реформою, що передбачала введення єдиного бога для поклоніння Атона (Атона-Ра), а також занедбання, а потім і переслідування культів інших давньоєгипетських богів.
- 505 Тая, Тія — дружина Аменготепа III і мати Аменготепа IV. Деякі науковці, які займаються стародавньою історією східних країн, зокрема й окремі єгиптологи, намагалися спекулювати на нібито іноземному походженні цієї цариці, хоча її батько Іуйя — чиновник високого рангу родом з Ахміма (Верхній Єгипет), мати Туйя — принцеса царського роду, обоє — єгиптяни. Є версії іноземного походження Тії, зокрема як кушитки, бо її портретні статуї та зображення часто мають негроїдні риси; є гіпотеза щодо

мітанійського (тобто хуритського) походження. ДНК-аналіз царських мумій XVIII династії не підтверджує іноземного походження ні цієї цариці, ні когось з інших представників династії.

506 Сети I (1290–1279 рр. до н. е.) — цар XIX династії, син Рамсеса I, батько Рамсеса II; другий цар цієї династії, якому довелося фактично відновлювати втрачений контроль Єгипту над регіоном Сирії-Палестини та відвойовувати його в Хетській імперії. Сети I продовжив будівництво Великого гіпостильного залу в Карнаку, а також збудував храм Осіріса в Абідосі, відновив багато тих пам'яток богам у різних місцях Єгипту, які було сплюндровано під час Амарнської реформи.

507 Хети — таку назву мали два народи, які мешкали в Анатолії. Перший (давні хети, гатта) — стародавні мешкані царства Гатта, які проживали на Анатолійському нагір'ї; відомі з аккадських записів із XXIV ст. до н. е.; за часів Аккадської, а потім Ассирійської імперій вели з ними війни і поступово підкорили. Давні хети говорили не європейською мовою і втворили власне ієрогліфічне письмо. Поступово в II тис. до н. е. індоєвропейські племена, носії мови нешлі, заселили Анатолію й асимілювали їх, утворивши новий народ, який сусіди теж назвали хетами. Приблизно 1600 р. до н. е. вони утворили царство Хатуса, яке в сучасній історіографії називають Хетським царством, Хетською імперією; ця держава стала значною політичною силою на Близькому Сході й вела боротьбу з Ассирійською імперією, Єгиптом і Мітанні за гегемонію в регіоні. Царство хетів проіснувало декілька століть, а приблизно 1180 р. до н. е. розпалося на окремі держави.

508 Аморецька країна — царство Аммуру, або Аморецьке царство; держава, що розташовувалася на нагір'ях і в долині сучасної річки Нахр аль-Кабір, у районі середньої течії Оронту і в середній частині Левантійського узбережжя (частково на нинішніх територіях Сирії та Лівану); сформувалася в першій половині II тис. до н. е.; перебувала в зоні впливу великих близькосхідних імперій єгиптян і хетів, періодично переходячи під контроль то тієї, то тієї.

509 Кадеш — стародавнє місто на річці Оронт; нині це руїни в місцині Телль Небі Менд у провінції Гомс на заході сучасної Сирії недалеко від кордону з Ліваном. Відоме ще від XVIII ст. до н. е. із записів архіву міста Марі. Із виникненням імперії хетів місто стало їхнім васалом, а єгипетські царі Нового Царства декілька разів воювали проти нього й підкорювали, щоправда, місцеві

правителі переставали коритися, як тільки влада фараонів у регіоні слабла. Династія міста Кадеш очолювала конфедерацію міст, які воювали проти Тутмоса III; місто взяв Сети I; найвідоміша битва за місто відбулася 1275 р. до н. е. між єгипетським військом на чолі з Рамсесом II і хетським, очолюваним царем хетів Муваталлі II; ніхто не отримав вирішальної перемоги, тому сторони уклали між собою мирний договір.

510 Газа, Газа (Аза) — стародавнє місто в південно-західній Палестині, важливий торговий центр і стратегічний вузол комунікацій; тут були єгипетська колонія і фортеця, тому Єгипет завжди намагався контролювати цей пункт. За доби єгипетського контролю центр провінції Ханаан. У XII ст. до н. е. народ пелешт захопив місто й околиці та поступово асимілював місцеве населення. Коли вплив Єгипту послабився, пелешт утворили конфедерацію десяти міст, столицею якої стала Газа.

511 Аскалон, Ашкелон — місто, розташоване в південній частині Палестини; одне з найдавніших та найбільших на Близькому Сході; важливий порт і торговий центр Ханаану. Зазнавало нападів із боку великих імперій, зокрема Єгипетської, асирійської, а також інших народів, зокрема пелешт, фінікійців, греків.

512 Магеддо, Мегіддо — місто в північній Палестині (нині на території Ізраїлю), відоме від раннього бронзового віку; важливий стратегічний пункт на торговому шляху Віа Маріс. Функціонувало як місто-держава з місцевою династією, хоча часто підпадало під владу великих близькосхідних імперій. Біля Мегіддо приблизно 1457 р. до н. е. відбулася битва між військами Тутмоса III та коаліцією міст Ханаану, яку очолювали правителі міст Кадеш і Мегіддо; у результаті Єгипет знову підкорив собі ханаанські міста. 609 р. до н. е. відбулася ще одна битва, коли війська єгипетського царя Нехо II розбили війська царя Іудеї Йосії.

513 Йдеться про велику гіпостильну залу Карнакського храму Амона.

514 Малюнок капітелі (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 63. Див. малюнок № 25) ілюструє пояснення в тексті; колони гіпостильного залу Карнаку.

515 Малюнок капітелі (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 63. Див. малюнок № 25); колони гіпостильного залу Карнаку.

516 Рамзес Мейамун, Рамсес (Рамессес) II Усермаатра Сетепенра мері Амон (1279–1213 рр. до н. е.) — цар XIX династії, відомий також як Рамсес Великий; один із найвеличніших давньоєгипетських

правителів, який відновив єгипетські завоювання в Сирії та в Куші і проводив активне будівництво в різних місцях Єгипту, зокрема добудував Великий гіпостильний зал у Карнаку, вів будівництво луксорського храму тощо.

517 Гіпотезу про неєгипетське походження царів XIX династії не підтверджено.

518 Рамзес I, Рамсес I (1292–1291 рр. до н. е.) — засновник XIX династії. Военачальник і візир царя Горемгеба, який призначив його спадкоємцем трону, не маючи власного сина. Рамсес I став царем уже в похилому віці і призначив свого сина Сегі I співправителем.

519 Велика підземна церква Абу-Сімбельська — комплекс із храмів, присвячених Рамсесу II та його дружині Нефертарі; вирізаний у скелях біля Нілу в місцевості Абу-Сімбел. Був переміщений 1960 рр. на штучно насипаний острів через створення Асуанської греблі й озера Насера.

520 Рамсесейон Тебський — йдеться, мабуть, про Рамессеум, заупокійний храм Рамсеса II в Західних Тебах (Ель-Курна).

521 Поема та досить довга, — як одна пісня Іліади, а зложив її поет званий Пентаур — «Поема Пентаура» — наратив про Кадеську битву Рамсеса II з хетським царем Мутаввалі II. Тексти записано в Карнакському та Луксорському храмах, у храмі Рамсеса II в Абідосі, в Абу-Сімбелі та в Рамессеумі. Існують також папірусні копії наративу на ієратичних папірусах Сальє III. Одна з копій ієратичного тексту має наприкінці напис, що її виконав писар Пентаур.

522 Мут — Монту, давньоєгипетський бог військової доблесті, культ якого був у Тебах.

523 Баал — слово, яке вживали щодо низки ряду богів Месопотамії, Сирії та Палестини; означало «володар»; його вживали як епітет до богів. Найчастіше Баалом називали бога грози, шторму та родючості Гадада; у фінікійців і ханаанців він став окремим божеством; від гіксоського завоювання культ Баала проник і в давньоєгипетську релігію.

524 Елефантіна, Елефантина — грецька назва острова на Нілі, де стояло давньоєгипетське місто Абу, столиця I ному Верхнього Єгипту. Абу розташоване на північ від першого порогу Нілу; за ним пролягав кордон між Єгиптом і Нубією.

525 Ліворуч на березі намальовано чоловічий профіль (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток II, 67б. Див. малюнок № 26). На думку Л. Мірошниченко, це зображення фараона Рамзеса II (Мірошниченко Л.

Над рукописами Лесі Українки. Нариси з психології творчості та текстології. Київ, 2001. С. 168). Рисунок виконано олівцем по верх написаного тексту, який за змістом є славослів'ям фараонові Рамзесу II. Можливо, поява малюнка спровокована сторінкою з книжки Л. Менара, де текст про Рамзеса II супроводжено зображеннями фараона (*Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. Р. 96. Див. малюнок № 48).

526 Рамсесів дворець — йдеться, мабуть, про Рамессеум, заупокійний храм Рамзеса II в Курні.

527 Менефта, Меренптаг, Мернептаг (1213–1203 рр. до н. е.), давньоєгипетський цар XIX династії, син і спадкоємець Рамзеса II; відомий тим, що відбив напад так званих «народів моря» та лівійців, які вперше вторглися в Єгипет.

528 Сети II (1202–1198 рр. до н. е.) — цар XIX династії.

529 Царська долина — Долина царів, Ваді аль Мюлюк, ущелина в Лівійському нагір'ї (цю його частину ще називають тебанськими горами) на західному березі Нілу в районі стародавніх Теб (нинішнього Луксора), де знаходиться некрополь скельних гробниць давньоєгипетських царів Нового Царства.

530 У рукопису вказано 80 000.

531 Абаріс — Аваріс, місто, яке було певний час столицею гіксоського царства.

532 Озарсіф — легендарна фігура, згадана в Манетона.

533 Рамзес III (1187–1157 рр. до н. е.) — другий цар XX династії, останній із великих правителів Нового царства; відомий тим, що вів активні війни, зокрема обороняв Єгипет від нападу лівійців, потім — «народів моря», які спричинили колапс пізнього бронзового віку близькосхідних та егейської цивілізацій і зникнення кількох імперій. Стародавній Єгипет вистояв, але це призвело до поступового політичного занепаду держави.

534 Філістимляни — народ перешт (пелешт) за єгипетськими джерелами, філістимляни — за Біблією; населяв південну приморську частину Ханаану; вперше згаданий у єгипетських джерелах серед «народів моря», які напали на Єгипет і яких переміг Рамсес III.

535 Медіне-Табу — мається на увазі заупокійний храм Рамзеса III в Медінет-Абу.

536 Сетозіс — легендарний цар у Манефона.

537 Рампсініт — Рампсінітос, легендарна фігура давньоєгипетського царя з історії Геродота; не підтверджено історичними джерелами.

- 538** Деметер—Деметра, давньогрецька богиня родючості.
- 539** Ізіда, Ісіда—давньоєгипетська богиня, покровителька царської влади, сестра і дружина Осіріса, яка збирала тіло й поховала свого чоловіка, убитого Сетом; мати й охоронниця бога Гора; велика богиня з могутньою магією. За пізньої доби Єгипту образ богині Ісіди набуває рис культів великих богинь Близького Сходу і поширюється по всьому Середземномор'ю та на Близькому Сході.
- 540** Астарті (множина від Астарта)—грецька назва богині, яку з різними іменами (Асторет, Ашторет, Іштар, Інанна, Аллат та ін.) вшановували на Близькому Сході. Велика богиня-мати, богиня родючості, повелителька природи, яка вмирає і відроджується; богиня сексу, любові, війни.
- 541** Герзор, Герігор—верховний жрець Амона в Карнакському храмі та полководець, що жив за царя Рамсеса XI (за іншою версією—після смерті цього царя). Узурпував царські титули і проголосив себе на пам'ятниках у Карнаку царем Єгипту, хоча його влада ніколи не поширювалася за межі Теб та округи.
- 542** Дружина Аммона-Ра—«дружина Амона», найвища сакральна посада в корпорації служителів Амона, яка з'явилася в написах від початку XVIII династії; цей титул мали жінки керівної династії—або дружини, або матері, або дочки царів, зокрема цариця Гатшепсут. «Дружини Амона» мали владу ставити і звільняти всіх жерців із корпорації цього бога. За третього перехідного періоду «дружина Амона» мала залишатись неодруженою. Царі призначали на цю посаду своїх дочок чи сестер і могли змушувати чинних жриць назначати їх спадкоємицями, щоб забезпечити династії легітимізацію.
- 543** Смендес, єгипетською Несібанебджет (приблизно 1076–1052 рр. до н. е.)—цар XXI династії; його влада поширювалася насамперед на Нижній Єгипет, а фактичну владу в Тебах і Верхньому Єгипті контролювали верховні жерці Амона, які певний час визнавали номінальну владу царів Танісу.
- 544** Танісска династія—XXI династія.
- 545** Піанкі—Пійя (Піанхі), цар Куша, який завоював Верхній Єгипет і керував ним як цар Єгипту (приблизно 753–723 рр. до н. е.); засновник XXV династії. Постійно вів кампанії за підкорення всього Єгипту.
- 546** Бокенрауф, Бакенранеф, грецькою Бокхоріс (728–723 рр. до н. е.)—син Тефнахта, цар XXIV династії, який вів боротьбу

з кушитською династією за владу над Нижнім Єгиптом; був захоплений кушитським царем і страчений. У працях грецьких авторів кушитським царем, який стратив Бакенранефа, названо Шабаку, але нові дослідження доводять, що Шебітка управляв Кушем і Єгиптом раніше за Шабаку, отже, ймовірно, саме він стратив Бакенранефа.

547 Шабак, Шабака — цар XXV династії (приблизно 706–690 рр. до н. е.).

548 Тарака — Тагарка (690–664 рр. до н. е.), цар XXV династії.

549 Рут Амен — Тантамані (664 — приблизно 655 рр. до н. е.), цар XXV династії.

550 Псаметік, Псамметіх I (приблизно 664–610 рр. до н. е.) — засновник XXVI династії (Саїської).

551 Неко, Нехо II (610–595 рр. до н. е.) — цар XXVI династії (Саїської).

552 Псаметік II, Псамметіх II (595–589 рр. до н. е.) — цар XXVI династії.

553 Узобра — Апрій, Вагібра, Га-аа-ібра (589–570 рр. до н. е.), цар XXVI династії.

554 Кірена — давньогрецька колонія на східному березі лівійського узбережжя Середземного моря.

555 Амес, Ягмос II, Амасіс (570–526 рр. до н. е.) — цар XXVI династії.

556 Навкратіс — грецька колонія на канопському руслі Нілу, заснована Ягмосом II у давньоєгипетському місті Паемра.

557 Полікрат Самоський — тиран Самосу в 540–522 рр. до н. е., про якого розповів Геродот. Мав славу освіченого правителя, який підтримував науки й інженерні проекти, а також культуру.

558 Крез — цар Лідії (приблизно 560–546 рр. до н. е.), царства в західній частині Анатолії зі столицею в місті Сарди; утворилося приблизно 1200 р. до н. е. і проіснувало до захоплення його персами 546 р. Крез був останнім його незалежним правителем.

559 Псаметік, Псамметіх — таке ім'я мали три царі XXVI династії.

560 Псаметік III, Псамметіх III (526–525 рр. до н. е.) — цар XXVI династії.

561 Оазис Аммона — Оазис Сива в західній пустелі Єгипту, де був храм бога Амона і оракул цього бога, який мав популярність не лише в єгиптян, а й у всьому регіоні Середземномор'я та Близького Сходу.

562 Олександрія— Олександрія Єгипетська, місто, засноване Александром Македонським приблизно 331 р. до н. е. на заході єгипетського узбережжя Середземного моря недалеко від давньоєгипетського поселення Ракотіс; столиця Єгипту за правління Птолемеїв; один із центрів елліністичної культури.

563 Гермес Трисмегіст— у давньогрецькій міфології легендарний мудрець стародавнього Єгипту, напівбожественної чи божественної природи; автор Герметичного корпусу. Образ виник на підставі культу бога Тота, покровителя мудрості. Стародавні греки ототожнювали бога Тота з Гермесом; так виник синкретичний образ Гермеса Тричі Великого.

564 Цим розділом починався третій зшиток, на початку якого Леся Українка олівцем зазначила: «Сей зшиток переписувати другим».

565 Маріетт— Франсуа Огюст Фердинант Маріетт, видатний французький археолог, засновник Єгипетського департаменту служби старожитностей і Каїрського музею; перший очільник цих інституцій.

566 Булак— Каїрський музей, створений О. Маріеттом 1863 р. Розміщувався в передмісті Каїра Булак, тому давніше його ще називали музеєм Булак.

567 У другій половині ХХ ст. давньоєгипетське мистецтво і його стилі, характерні риси, локальні школи та розвиток впродовж давньоєгипетської історії ще не були достатньо вивчені. Це ставало підставою для уявлень про те, що мистецтво нібито не розвивалося і стиль завжди був той самий.

568 Найдавніші пам'ятки давньоєгипетського мистецтва дійшли від доби неоліту; приблизно 5000 р. до н. е. виникла бадакійська культура, тому епоха правління ІV династії— це не початок, а дуже пізня фаза давньоєгипетського мистецтва.

569 Малюнок вхідної брами (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток ІІІ, 3а. Див. малюнок № 27) як ілюстрація до тексту, де подано опис архітектурних споруд часів Рамзеса ІІ, який розширив Луксорський храм, добудував залу Карнакського храму.

570 Малюнок муру (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток ІІІ, 3а. Див. малюнок № 28), що ілюструє опис.

571 Малюнок надвірної колонади (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток ІІІ, 3а. Див. малюнок № 28), що ілюструє опис.

572 У рукопису далі було речення: «Дивись малюнок Абу-Сімбельських гротів та Бені-Гассанських», але самої ілюстрації немає.

573 Бені-Гассанські гроти — йдеться, мабуть, про ті скельні могили правителів ному Орікса й інших великих чиновників, що розташовані в Бені-Гасані.

574 Бес — давньоєгипетський бог, прокровитель сім'ї, домашнього вогнища, дітей.

575 Малюнок обличчя в профіль з оком у фас (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, 6б. Див. малюнок № 29) як ілюстрація до тексту, де йдеться про особливості давньоєгипетського мистецтва.

576 Богиня Пахт — войовнича локальна богиня, що охороняла вхід до ваді в місцевості поблизу Мінья в Середньому Єгипті; там їй було споруджено два скельні храми (греки назвали їх Спелос Артемідос). Її зображали у вигляді левиці, що лежить, або жінки з головою левиці чи кішки та атрибутами, близькими до богинь Сехмет чи Гатгор.

577 Маут — богиня Мут (Маут), богиня-мати, культ якої вшановували в Тебах; дружина бога Амона та мати бога Хонсу; покровителька царської влади.

578 Хонс, Хонсу — тебанський бог місяця та юності, член тебанської тріади богів, куди входили також Амон і Мут.

579 Нум, Хнуфіс — бог Хнум; бог витоків Нілу; зображався з головою барана чи у вигляді барана; бог — творець світу і людських тіл, які він ліпив із глини, як гончар; центрами його культу були Елефантина й Есна.

580 Нейт — богиня, культ якої простежується від додинастичної доби; богиня — творчиня світу, богиня-мати, богиня війни, полювання, природи, світової водної стихії. У додинастичну епоху представлена символами, далі має антропоморфний образ; покровителька міста Саїсу; її культ вшановували в низці інших міст, згодом він набув загальнодержавного значення.

581 Імготеп — історична постать, візир царя III династії Джосера; будівничий першої піраміди; загально визнаний мудрець. За доби Нового Царства цю особу обожнили й почали вшановувати як бога-цілителя, сина Птага та мудреця.

582 Ма — Маат, богиня справедливого світоустрою, світової і соціальної гармонії.

583 Ізіс — Ісіда.

584 Горос — бог Гор. У давньоєгипетській релігії є декілька образів цього бога, зокрема Гор Старший (Гор Бехдетський), Гор — син Ісіди та месник за свого батька, Гор — живий фараон.

585 Ізис, Ісіда не була богинею землі; богом землі був Геб.

586 Малюнки хреста, котви (якоря), серця (яблука?) (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, 16б. Див. малюнок № 30) ілюструють текст, де йдеться про символіку зображень.

587 Сарapis, Серапіс — грецький відповідник до єгипетсько-го Усір-Гап(i) «Осіріс-апіс»; синкретичний культ, запроваджений Птолемеєм Сотером для об'єднання давньогрецької та єгипетської релігій. Культ Серапіса запроваджувався в усій державі Птолемеїв як державний; в Александрії побудували Серапеум, центральний храм Серапіса. Його культ був поширений і поза межами Єгипту, продовжував існувати в римську епоху.

588 Амент, Іменет — так стародавні єгиптяни називали некрополі та потойбічну країну, де жили, за їхніми уявленнями, душі померлих.

589 Ритуал — те, що традиційно називають «Книгою мертвих»; корпус заупокійних текстів, призначених для орієнтації померлого в загробному світі та щасливого проходження ним усіх регіонів потойбіччя, щоб потрапити на суд Осіріса, витримати його і спокійно там мешкати. «Книги мертвих» входять у загальний вжиток із початком Нового Царства й побутують аж до кінця давньоєгипетської цивілізації. Їх записували на папірусні сувої, почасти розмальовували і вкладали в саркофаг або в спеціальні скриньки заможним небіжчикам, які могли оплатити послуги зі створення таких сувоїв. Окремі вислови із «Книги мертвих» записували на інших предметах, не лише на папірусі, а й на стінах гробниць тощо.

590 Аменті — Іменет, богиня заходу та потойбічного світу.

591 Уреус — уреї, образ давньоєгипетської кобри з роздутим капюшоном, що піднялася на хвості; використовували як символ охорони царської влади та як втілення богині Уаджіт, яка є охоронницею влади царя. Уреї у візуальному мистецтві передавав ідею захисту, застереження, порогу між профанним і сакральним світом.

592 Кінне військо (на возах) — йдеться, мабуть, про колісниці.

593 Малюнок бумеранга, точніше, металевий палиці (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, 41аб. Див. малюнок № 31) ілюструє текст, де подано його опис. Бумеранг використовували переважно для полювання на птахів. Це засвідчено підписом «Полювання та риболовля на болотах» під зображенням у книжці Л. Менара (*Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 237. Див. малюнок № 49). У гробниці фараона Тутангамона було віднайдено зібрання

бумерангів. «Полювання у нільських заростях» — розпис із гробниці в Тебах/Фівах XV–XIV ст. до н. е., що зберігається в Британському музеї.

594 На полях ліворуч від тексту малюнки плода (яблука?) та жука (сонечко? скарабей?) (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, 41аб. Див. малюнок № 32) — довільне зображення лівому березі аркуша; до тексту стосунку не має.

595 Єгипетський цар Тамус — міфологічний персонаж із Діалогів Платона.

596 Цю примітку авторка доповнила малюнком серця (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, 44а. Див. малюнок № 33) у виносці. Ілюструє текст, де йдеться про символіку зображень.

597 У рукопису речення мало продовження з ілюстраціями: «...Напр., Ра можна було написати або...» Малюнки сонця, рота, ока, лева (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, 44б. Див. малюнок № 34) як пояснення до знаків давньоєгипетської писемності на прикладі імені Рамзеса; запозичене з таблиці найбільш уживаних ієрогліфів, яку наведено у книжці Л. Менара (*Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 250–251. Див. малюнок № 50).

598 Алгебраїчні знаки для пояснення математичних понять (Ф. 2. Од. зб. 25, зшиток III, 45б. Див. малюнок № 35) як один із різновидів мови. Зображення узято з книжки Л. Менара (*Ménard L. L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. P. 255).

599 Арменські гори — нині Вірменське нагір'я — гірський регіон на півночі Передньої Азії. Назва з'явилася тому, що в цих межах була історична область формування вірменського народу. Більша частина Вірменського нагір'я пролягає в межах сучасних Туреччини й Вірменії.

600 Тігр (Tigris — від давньоперськ. *tigra* «стріла») — одна з головних річок Передньої Азії неподалік від ріки Євфрат. Починається на сході в горах Туреччини, протікає через території сучасних Туреччини, Сирії та Іраку. Дві річки окреслюють Межиріччя — давню країну Месопотамію. У давнину Тігр відділяв Ассирію від Месопотамії.

601 Євфрат (гр. і лат. *Euphrates*) — річка, найбільша в Західній Азії. Витоки знаходяться в горах Вірменського нагір'я в східній Туреччині; протікає через території сучасних Туреччини, Сирії та Іраку. Сприятливі природні умови привели до появи на її берегах приблизно з IV тис. до н. е. важливих міст. Виникли центри пізніших держав Вавилонії та Ассирії. Є згадки в античних авторів, Біблії, арабських пророцтвах.

602 Ассирія— держава в північній Месопотамії, що стала однією з найбільших країн давнього Середнього Сходу. Знаходилася на територіях, що нині входять до складу північного Іраку та південно-східної Туреччини. Як незалежна держава Ассирія виникла в XIV ст. до н. е. З середини VIII і до кінця VII ст. до н. е. сильні ассирійські царі (серед них Тиглат-Палесар III, Саргон II, Сеннахеріб та ін.) об'єднали більшу частину Близького Сходу, від Єгипту до Перської затоки, під владою Ассирії. Останнім великим ассирійським правителем вважають Ашурбаніпала. Остаточо державу зруйнувало протистояння з халдейсько-медійським союзом в 612–609 рр. до н. е. Ніневія, Ашур та Німруд— найвизначніші центри Ассирії, що засвідчено археологічними розкопками.

603 Халдея (ассирійською *Kaldu*, вавилонською *Kasdu*)— територія в південній Вавилонії (сучасний південний Ірак); згадується в Старому Завіті, у документах ассирійського царя Ашурнацірпала II (правління: 884/883–859 рр. до н. е.). Відома також як «Земля Моря». Мешканці Халдеї— племена, які наприкінці II тис. до н. е. прийшли, мабуть, з Аравії та закріпилися в неприступній болотистій місцевості на березі Перської затоки на південь від Вавилонії. Цар Шалманасер III Ассирійський називав Перську затоку Халдейським морем («Калдуським морем»). Із занепадом Вавилонії халдеям вдалося її захопити й заснувати власну династію, що протривала до вторгнення персів 539 р. до н. е.

604 Ніневія— давнє ассирійське місто; за клинописними табличками, відоме з III тис. до н. е. Нині це околиці Мосула на лівому березі ріки Тігр (Ірак). Вважають, що столицею Ніневія стала за часів царя Сінахеріба (правління: приблизно 704/705–681 рр. до н. е.). Царською резиденцією була майже 90 років; розквіту сягнула за часів царя Ашшурбаніпала (669–633 рр. до н. е.), який зібрав унікальну бібліотеку— майже 30000 клинописних табличок. Знищено Ніневію під час нападу мідійців 612 р. до н. е. Локалізацію міста встановлено 1820 р. Під час воєнних дій 2014–2016 рр. на території Іраку частину Ніневії зруйновано.

605 Ксісутрос (фр. *Xisouthros*) згадував вавилонський історик і астролог Берос, сучасник селевкідського царя Антіоха I Сотера (281–261 рр. до н. е.). За Беросом, бог на ім'я Крон/ус явився уві сні Ксісутросу, десятому царю Вавилонії, і попередив про потоп, що має знищити людство за гріхи. Ксісутрос діяв як Ной. 1872 р. серед ніневійських клинописних табличок було віднайдено вавилонський варіант легенди про потоп (VII ст. до н. е.).

606 Сефарваім (фр. Sepharvaim), Сіппар, Сіппар (шумерською Zimbar «Місто птахів») — місто та держава в північній частині Нижньої Месопотамії на східному березі ріки Євфрат (сучасний Ірак).

607 Гордійці, гордуенці — за античними авторами Страбоном і Плутархом, мешканці Гордії/Гордуени — регіону навколо озера Ван і Гордійських гір.

608 Аккади (вавилонці й асирійці) — семітомовне населення, яке займало північ Межиріччя; з'явилося в північній Месопотамії в IV тис. до н. е. Утворило централізовану державу під владою царя.

609 Суміри, шумери — найдавніше населення, будівничі міст, творці писемності; займали південь Нижньої Месопотамії; поселилися там приблизно в середині V тис. до н. е. Станом на другу половину IV тис. до н. е. Шумер — союз теократичних міст-держав, що сформувалися навколо храмів тих чи тих божеств; проіснував до кінця III тис. до н. е. Шумерська мова вийшла з живого обігу й залишилася тільки як мова культу й літератури; самі шумери як етнос практично зникли.

610 Немрод, Німрод, Німврод, Неврод, Немврод (д.гр. Νεμρωδ) — герой, воїн-мисливець, цар; син Хуша й онук Хама; вважають засновником міст Вавилон, Ерех, Аккад, Халне в землі Сеннаар. Клинописні документи, де би згадувався Німрод, поки що не відомі.

611 Оанес — у шумерсько-аккадській міфології першолюдина в образі напівриби-напівлюдини; культурний герой, який вийшов із моря й навчив людей Вавилонії письму, наукам, будівництву міст і храмів, землеробству тощо.

612 Деметра (д.гр. Δημήτηρ, Δήμητρα «мати-земля») — дочка Кроноса й Реї, сестра і коханка Зевса, богиня родючості, хліборобства та шлюбу; посідала важливе місце в античній міфології.

613 Семіраміда, Семіраміс, Шамірам, Шаммурадат (д.гр. Σεμίραμις) — в аккадській і давньовірменській міфологіях легендарна цариця Ассирії, дружина царя Ніна, яка вбила його й захопила владу. Її міфологізований образ зводять до Шаммурадат — цариці Ассирії приблизно у 811–805 рр. до н. е. Увела культ бога мудрості Набу, покровителя писарів і каліграфів. За грецькими джерелами, із Семірамідою пов'язують появу переказів про сьоме чудо світу — Висячі сади Семіраміди.

614 Нінос, Нін — у грецькій міфології цар Ассирії та засновник міста Ніневії, яке іноді називають Нінусом. Вважають, що він був

сином Белоса, або Бела, і за 17 років правління підкорив усю Західну Азію з допомогою Арія, царя Аравії. Був підступно вбитий дружиною Семірамідією. Відомий за давньогрецькими джерелами; його ім'я не трапляється в жодному клинописному тексті.

615 Держето, Атаргатис (арамейське «Атар-Ата») — західносемітська богиня плодючості, відома в греко-римському світі як «сирійська богиня»; матір Семіраміди.

616 Самураміт — те саме, що Шаммураат; див. прим. 613.

617 Гаммурапі — цар Вавилону приблизно у 1793/2–1750 рр. до н. е.; походив з I Вавилонської (аморейської) династії. Завершив об'єднання і створив державу, що включала всю Нижню й більшу частину Верхньої Месопотамії (зі столицею у Вавилоні). За часів його царювання було складено збірку законів — найбільшу й найважливішу пам'ятку права Месопотамії. Після смерті Гаммурапі створена ним держава проіснувала ще 200 років.

618 Сінаххеріб (правління: 704/5–681 рр. до н. е.) — син Саргона II, цар Ассирії. Здійснив вісім походів, спрямованих на захоплення Сирії, Палестини й підкорення Вавилону. Знищивши Вавилон після вбивства сина, Сінаххеріб вивіз статую головного бога Мардука до Ассирії; сучасник іудейського царя Єзекії; брав в облогу Єрусалим, але невдало.

619 Тіглатпаласар I (правління: 1115–1076/1112–1074 рр. до н. е.) — ассирійський цар, який прагнув відновити минулу могутність країни за часів його попередників.

620 Ашшурнасірапал II (правління: 883–859 рр. до н. е.) — енергійний і жорстокий цар, який відновив могутність Ассирії. Наніс руйнівні удари по державах, що знаходилися в районі між Тігром і Євфратом. Йому вдалося вийти до Середземноморського узбережжя. За його правління почала формуватися Ассирійська імперія. Завойовані території було розподілено на провінції, а ті — на дрібніші адміністративні одиниці. Ашшурнасірапал переніс столицю з Ашшура на північ — у Калах; побудував палац, храм на честь бога війни Нінурти — покровителя міста, казарми, обронні споруди.

621 Салманесер, Салманасар III (Шульману-ашаред III, Шульману) — цар Ассирії приблизно 859/858–824 рр. до н. е. Син і спадкоємець Ашшурнасірапала II. Продовжив підкорення арамейських племен на захід від Ассирії, намагався захопити північну Сирію і Кілікію, проте об'єднаним силам сирійців, ізраїлітів та інших народів вдалося зупинити війська Салманасара III. Посилення

царства Урарту на північ від Ассирії поблизу озера Ван призупинило рух у цьому напрямку. У результаті своїх 32 походів Салманасар III розширив кордони Ассирії. За його часів територія Ассирійської держави складалася з 26 провінцій. В останні роки займався будівництвом. Проте у виснаженій безперервними війнами Ассирії зростало невдоволення, що завершилося заколотом 827 р. до н. е.

622 Йдеться про чорний обеліск висотою 198 см із Кальху (Німруда), де представлено аннали царя Салманасара III, які розповідають про його походи, та зображення, які ілюструють принесення данини від васальних правителів. Установлений Салманасаром III в Німруді близько 825 р. до н. е. Знайдений під час розкопок у Німруді британським археологом Генрі Лейардом (Austen Henry Layard) 1846 р. і перевезений до Англії.

623 Йдеться про зображення ізраїльського царя Іегу, що є найдавнішим зображенням єврея у світовому мистецтві.

624 Сарданапал, Сарданапалус — був, як стверджують грецькі джерела, останнім царем Ассирії, хоча це не підтверджують історичні факти: останнім правителем Ассирії був цар Ашур-убаліт II (612–605 рр. до н. е.). Сарданапал, імовірно, жив у VII ст. до н. е. За Ктесієм, проводив життя в потуранні своїм примхам. У переліку ассирійських царів немає жодного з іменем Сарданапал.

625 Тіглат-Пілезер II — насправді йдеться про Тіглат-Піласара III (Тукульті-апал-Ешарра — буквально «Захисти спадкоємця, Ешарра») — цар Ассирії (приблизно 745–727 рр. до н. е.), який здобув престол у протистоянні з братами. Тіглат-Піласар III виявився добрим реформатором: здійснив реорганізацію армії, був талановитим полководцем. Завойовані землі перетворював на ассирійські провінції. Здійснював успішні походи проти Вавилонії (захопив її 729 р. до н. е. і проголосив себе її царем, узявши ім'я Пулу), Ізраїлю, Сирії (підкорив Дамаск 732 р. до н. е.), Єгипту. Фінікійські міста Тір і Сідон підкорилися добровільно.

626 Есар-гаддон — йдеться про Асархаддона (681–669 рр. до н. е.), молодшого сина ассирійського царя Сінаххеріба та вавилонянки. Асархаддон був несподівано призначений спадкоємцем трону. Брати, не задоволені батьківським рішенням, учинили заколот і вбили батька. В 679–678 рр. до н. е. Асархаддон відновив Вавилонію як особисте царство в союзі з Ассирією; був коронований вавилонською короною і дозволив повернутися на батьківщину виселеним Сінаххерібом вавилонцям.

627 Меродах Баладан, Мардук-апла-ідін II (дослівно «Мардук дав спадкоємця»; бібл. Беродах Баладан) — цар Вавилону (правління: приблизно 722–710 і 703–702 рр. до н. е.).

628 Пекаг — Факей (івр. Пеках), цар Ізраїльського царства (751–731 рр. до н. е.).

629 На берегах ліворуч навпроти цього абзацу розміщено малюнок. Див. малюнок № 36.

630 Хорсабад (стара назва Гізір-Саргон/Хісір-Саргон, нині поселення на півночі Іраку) — йдеться про Дур-Шаррукін (фортецю Саргона), асирійське місто, побудоване царем Саргоном II (правління: 713–707 рр. до н. е.), ймовірно, на початку VII ст. до н. е.

631 Саргон — цар асирійський (722–705 рр. до н. е.). Історію його царювання відбивають написи й зображення, віднайдені в палаці в Хорсабаді. Унаслідок завоювань Саргона увесь давній Схід разом із Єгиптом визнав могутність Ассирії. Для об'єднання різних племен величезної монархії він перетворював підкорені країни на провінції, здійснював масові переселення, змішуючи етнографічний склад держави.

632 Гізір-Саргон — див. прим. 631.

633 Сузуб — в асирійських джерелах відомий як Шузубу Халдейський. Прізвисько Мусезіб-мардука, царя Вавилонії (правління: 692–689 рр. до н. е.). Він піднявся проти влади Сеннахірима за підтримки Елама.

634 Історію царювання Сінаххеріба викладено в Аналах Сінаххеріба, які відтворено на так званій Призмі Тейлора. Датовано 691 р. до н. е., відкрито англійським полковником Джоном Тейлором 1830 р. на розкопках Ніневії. Текст на шести сторонах призми розповідає про походи Сінаххеріба на сусідні держави, зокрема на Іудею, і є свідченням про облогу Єрусалима за часів царя Єзекії.

635 Ашшурбаніпал (Aššur-bāni-apal — дослівно «Ашшур дав си-на-спадкоємця», Ашшурбаніпал) — син Ассархаддона, царя Ассирії; правління: 669/6–627/5 рр. до н. е. Був останнім великим правителем Ассирії. За його часів імперія досягла вершини своєї могутності, хоча вже виявляла чіткі симптоми занепаду.

636 Бібліотека Ашшурбаніпала — найбільша зі збережених і найдавніша з відомих бібліотек. Збиралась у Ніневії, асирійській столиці, за наказом царя Ашшурбаніпала (правління: 669/6–627/5 рр. до н. е.); слугувала також державним архівом. Віднята археологами частина бібліотеки складається

з 25000–30000 глиняних табличок із клинописними текстами. Відкриття бібліотеки в середині XIX ст. мало велике значення для дешифрування клинопису й розуміння культури Месопотамії. Віднайдена в 1849–1852 рр. на городищі Куянджик (давня Ніневія, сучасний північний Ірак, неподалік від міста Мосул). Нині матеріали зберігаються у Британському музеї.

637 Куянджик («овечка») і Телль-Небі-Юнус («Пророк Йона») — гори, що знаходяться навпроти сучасного міста Мосул.

638 Набонасартак, Набонассар, Набу-націр (Nabu-nasir) — дослівно «Набу-хранитель» — цар Вавилонії (правління: приблизно 748–734 рр. до н. е.) з VIII династії. За повідомленнями вавилонського історика й астролога Бероса, за часів Набонассара було здійснено реформу календаря.

639 Набополассар (Набу-апла-уцур) — засновник Нововавилонського царства та X Нововавилонської (халдейської) династії (роки правління: 626–605 рр. до н. е.). 626 р. до н. е. коронував себе царем Вавилонії. Брав участь у війнах, спрямованих на знищення Ассирії, воював проти Єгипту. Одночасно відновлював напівзруйновану мережу каналів у містах Вавилонії, особливо в самому Вавилоні. 605 р. помер у Вавилоні.

640 Нітокріс — відома як останній «фараон» і цариця VI династії. Грецькі історики Геродот, Манефон, Євсевій згадують про неї, але її ім'я відсутнє в давньоєгипетських джерелах. Деякі науковці сумніваються в її історичному існуванні.

641 Меродах — іудейський (Ісайя, 46, 1) варіант імені головного бога вавилонян Мардука. Значення імені не з'ясовано. Меродах вважався сином Еа, богом-покровителем Вавилону, головою богів, володарем всесвіту, повелителем неба й землі; мав характер сонячного божества й бога премудрості.

642 Бел, Бел (аккад. — «владика», «пан») — у релігіях Месопотамії означення верховного бога. Вживане стосовно Мардука, бога міста Вавилону.

643 Книга пророка Даніїла — книга, що входить до складу єврейської Біблії (Танаха) і Старого Завіту; дев'ята книга розділу Ктувім єврейської Біблії; має дві частини: історичну (1–6 глави) і пророчу (7–12 глави).

644 Валтасар (Вальтасар, Белшацар, Бел-шарр-уцур) — син і співправитель останнього царя Нововавилонського царства Набоніда з X вавилонської династії. Наприкінці правління Валтасара (загинув 539 р. до н. е.) його царство збідніло, у країні був

голод. Згідно із Книгою Даниїла, був останнім халдейським правителем Вавилона.

645 Набонагід, Набонід (Набу-наїд)—останній цар Нововавилонського царства (травень 556 р. до н. е.—29 жовтня 539 р. до н. е.) з X нововавилонської (халдейської) династії.

646 Нісрош—хибодрук; див. прим. 652.

647 Мілітта. Є згадка в Геродота: Беліт (Bilit)—«владичиця», богиня природи й родючості, покровителька міста, богиня любові.

648 Хибодрук, має бути Хорсабад.

649 У рукопису цей розділ має номер IV.

650 Ашшур, Ассур—давньоассирійський бог, епонім однойменного міста, покровитель давньої Ассирії й ассирійських царів.

651 Ау, Еа, Айя—аккадський бог, який злився з шумерським Енкі, богом підземних вод, родючості; бог мудрості; творець.

652 Нісрох—бог, у храмі якого в Ніневії був убитий своїми силами цар Сінаххеріб. Значення імені досі не з'ясовано.

653 Нуаг—бог Нуах.

654 Нана—шумерська богиня, яка пов'язана із плодючістю.

655 Зерианіт, Церпаніт, Царпаніт («Срібне сяво») — дружина верховного бога Мардука, яка народила йому сина Набу, бога мудрості, покровителя писарів.

656 Оморка («Море») — богиня, яка панує над темрявою і водами; її опис нагадує злих вавилонських демонів. Бог Бел розрубав її навпіл, створює небо і землю, світовий порядок і наказує відрубати голову одному з богів, щоби створити з його крові й землі людей і тварин.

657 «Схід Істар в підземне царство» — «Зішестя Іштар»; текст збережено у двох версіях: 1) фрагмент із міста Ашшур (столиця давньої Ассирії, місто, назване на честь ассирійського верховного бога Ашшура; XI ст. до н. е.), 2) фрагмент із бібліотеки Ашшур-банапала (VII ст. до н. е.). Сюжет поеми тісно пов'язаний із більш раннім шумерським міфом «Зішестя Інани».

658 Содом (івр. *Sədom* — дослівно «який палає»; гр. *Σόδομα*) та Гоморра (івр. *ʿAmora* — дослівно «занурення, потоплення»; гр. *Γόμορρα*) — два відомих біблійних міста, що були знищені Богом за гріхи їхніх мешканців.

659 У рукопису «Історія фінікійців. Зшиток IV», мала назву «Книга п'ята. Фінікійці»; було зроблено напис: «Сей зшиток переписувати третім».

660 Пунт — твердження про ототожнення Пунту з Фінікією застаріле; сучасні обґрунтовані дослідження египтологів указують на розташування Пунту на території північно-східної частини Ефіопії та Східного Судану.

661 Тір — фінікійське місто Τύρος, у Біблії назване ַרְשֵׁי [цор], фінікійською ִשְׂרָי; одне з найбільших фінікійських міст; розташоване на узбережжі Середземного моря.

662 Арад — мається на увазі фінікійське місто від д.гр. Ἄραδος, Αραδης; згадується в Біблії, зокрема грецькою Αράδιος, староеврейською אֲרָד [аррад], фінікійською ʿurk. Перші письмові згадки трапляються в египетських джерелах XV ст. до н. е.

663 Біблос — одне з найдавніших міст Фінікії, згадуване в египетських документах доби Стародавнього царства. В епоху античності називалося Βύβλος, староеврейською בִּבְלָא [гебал].

664 Кабіри — Κάβειροι, хтонічні божества, помічники Гефеста.

665 Ваал — див. прим. 523.

666 Молох — раніше вважали, що Молох — фінікійський бог; грецькою перекладали ἄρχων або Молох, що більш точно відображає староеврейське מֹלֶךְ [молек]. Пунічні написи, віднайдені в Карфагені та його колоніях, указують, що такого божества не існувало, а цим словом позначали обряд людських жертвопринесень Баал-Хамону.

667 Астарот — Астарта [ˈttrt, ˈʃtrt], фінікійська богиня кохання; уособлювала планету Венеру; войовнича богиня; відіграла важливу роль у боротьбі богів.

668 Адон — Адоніс (Ἄδωνις, фінікійською ʿdn — буквально «господар, володар») — фінікійське божество, можливо, походить із месопотамського Таммуза, культ якого був відомий у Єрусалимі.

669 Кадм (д. гр. Κάδμος) — у давньогрецькій міфології є твердження, що він був сином фінікійського царя Агенора; йому приписують винайдення грецької абетки.

670 Аскалон (д. гр. Ἀσκαλῶν, староеврейською אֲשְׁכֶלֶן [ашкелон]) — фінікійське місто, згадуване в Біблії.

671 Палаїтір (д. гр. Πάλαι Τύρος) — буквально «Старе Місто Тір». Йосип Флавій указує, що Нове Місто (Тір) було великим торговим і судноплавним центром, тоді як Старе забезпечувало водою, деревиною та надавало місця для поховань.

672 Мелькарт — фінікійське божество; [mlqrt] — буквально «цар міста»; мав спільні риси з Баал-Хаддадом.

673 Церква Єрусалимська—єрусалимський храм Ягве, збудований царем Соломоном у X ст. до н. е. Для його зведення було запрошено будівничого Хірама з Тіру фінікійського. Храм було зруйновано під час навали вавилонських військ 586 р. до н. е.

674 Гірам—Хірам, фінікійський цар (приблизно 969–936 рр. до н. е.). За свідченням Йосипа Флавія, син фінікійського царя Абібаала, сучасник ізраїльських царів Давида й Соломона.

675 Еліссара—у римській міфології донька Тірського царя, засновниця Карфагену.

676 У рукопису тут закінчувалося речення, а нове починалося словами, які в першодруці пропущені: «Народ настановив царем малого ще Пігмаліона, а...».

677 Утік—найдавніша фінікійська колонія міста Тір; лат. Utica, гр. Ἰτύκη. Згідно з Арістотелем і Плінієм Старшим, місто було засновано приблизно 1100 р. до н. е. Після падіння Карфагену 146 р. до н. е. місто стало центром римської провінції Африка; розташоване на території сучасного Тунісу.

678 Картадаст—те саме, що Карфаген; див. прим. 679.

679 Карфаген (фінікійською Qarthadašt—буквально «нове місто») — місто в Північній Африці, засноване приблизно 825 р. до н. е. фінікійцями з Тіру. У грецькому перекладі Біблії згадане під назвою Καρχηδόνα.

680 Дідона—те саме, що Еліссара; див. прим. 675.

681 Елулай—цар Тіру й Сідону (733–701 рр. до н. е.).

682 Сальманезер—ассирійський володар Салманасар V (727–722 рр. до н. е.).

683 Есар-Гаддон—ассирійський цар Асархаддон (680–669 рр. до н. е.).

684 Априес—Апрій, єгипетський фараон XXVI династії (589–570 рр. до н. е.), син фараона Псамметіха II.

685 Єзекіль—один з останніх великих пророків Іудейського царства; був священником у Єрусалимі, потім відведений у Вавилонський полон (VI ст. до н. е.).

686 Тарсіс—фінікійське місто, яке пов'язували з видобутком металів. Імовірно, було розташоване на території сучасної Іспанії.

687 Кассітерідські острови—ймовірна назва Британських островів; грецьке Κασσιτερίδες походить від κασσίτερος «олово»; з цих островів фінікійці привозили олово на ринки Середземномор'я.

688 Тааум — Таавт (Таавτος), фінікійський бог мудрості, який, за легендою, навчив фінікійців писемності.

689 Ешмуназар, Ешмуназор [’šmn’zr] — під цим іменем було двоє фінікійських царів Сідону. Згаданий у тексті саркофаг VI ст. був використаний у більш пізню епоху Ешмуназором II (475–461 рр. до н. е.).

690 Баал — західносемітське найменування богів [b’], похідне від Балу (буквально «господар, володар»). У фінікійській міфології дуже популярними були культу Баал-Хаддада, Баал-Зебула, Баал-Аддіра, Баал-Цапані. Останній, можливо, згаданий у Біблії: יְבֻזַבְבַּד [баал цефон], грецькою Βεελοετφων, хоча трапляється більш точна транслітерація грецькою мовою: Βααλ.

691 У рукопису «Історія ізраелітів (жидів)» мала назву: «Книга шоста. Ізраеліти (жиди)». Леся Українка використала положення науково-популярної «Історії давніх народів Сходу» Л. Менара.

692 Палестина (д.гр. Συρία ἢ Παλαιστίνη, Сирія Філістимська, як позначив її Геродот) — країна між Фінікією і Єгиптом. Назва походить від староеврейського לְפָלֶשֶׁת [пелешет] — народ, який заселяв східне узбережжя Середземного моря південніше від Фінікії. Розташована на берегах р. Йордан та навколо Мертвого моря. У різні епохи під цією назвою перебували різні території. Самі мешканці Палестини називали її Ханаан. У Біблії описано межі Ханаану, які мають заселити ізраїльтяни.

693 Сирія — північно-східне узбережжя Середземного моря до річки Тігр, на півночі — до Вірменських гір, на півдні — до Аравійської пустелі.

694 Ханаан — від грецької транслітерації Χανααν.

695 Фінікія — східне узбережжя Середземного моря між берегом і Ліванськими горами. Φοινίκη від грецького φοινός «багрянний»: край славився фарбуванням тканин у цей колір, а також фініковими пальмами: φοίνικες (φοίνιξ).

696 Жид, жидівський — слово, яке вживає Леся Українка, у сучасного читача може викликати негативні конотації через часте його вживання антисемітами. Лексема жид склалася в італійській мові, де *giudeo* продовжує латинське *judaeus*, похідне від власного імені одного з колін ізраїльських: יְהוּדָה (Йехуда). В українську мову потрапило з польської (*Żyd*); перша фіксація — в Остромировому Євангелії у формі жидовинь. Сучасні тлумачні словники української мови слово жид кваліфікують як застаріле. З кінця XV ст. східні слов’яни почали його вживати з негативним емоційно-оцінним

значенням. З початку ХХ ст. представники української інтелектуальної еліти зверталися до української громади з закликом відмовитися від терміна *жид*, бо він образливий для євреїв. Леся Українка використовує слово *жид* як нейтральне; у її творах часто висловлено співчуття до єврейського народу: поема «Самсон», «Єврейська мелодія», «Єврейські мелодії», «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя». Останній вірш було заборонено й вилучено з радянського видання творів Лесі Українки у 12 томах 1975–1979 рр.

697 Лібан та Антілібан. Лібан — Ліван, гірський хребет уздовж східного узбережжя Середземного моря; староеврейською לְבָנוֹן [лебанон], гр. Λίβανος «білі гори». Антилібан — Антиліван, гірський хребет на схід від Лібану.

698 Гореб (Хорев) — гора на Синайському півострові; гр. Χωρηβ, староеврейською חֲרֵיב [хореба].

699 Сінай — Синай, гора на Синайському півострові; гр. Σίνα, староеврейською סִינַי [сінай].

700 Сіон — гора; назва походить від грецької транслітерації назви Σιών, у староеврейському оригіналі צִיּוֹן [ційон], у сучасних біблійних перекладах трапляється варіант Ціон. У Старому Завіті є ще одна гора зі схожою назвою: Σηων, староеврейською שֵׁוֹן [сіон] — друге найменування гори Гермон. Леся Українка згадує про першу гору Сіон (Ційон).

701 Морія — назва гори; у грецькому тексті Старого Завіту: Αμόρια, в давньоврейському тексті: מִמְּוֵרָה [гамморія].

702 Оливна гора — гора неподалік від Єрусалима; грецькою ὄρος τῶν ἐλαιῶν. Уперше згадано в Старому Завіті: (מַעְלֵה הַזַּיִתִּים) [ma-ālē hazzētîm] «крутий схил з маслинами», (הַר הַזַּיִתִּים) [har hazzētîm] «оливна гора».

703 Гарізім — священна гора для ізраїльтян. Пізніше в самаритян на цій горі був храм, зруйнований 128 р. до н. е. Іоанном Гірканом; староеврейською גְרִיזִים [герізім], гр. Γαριζίν.

704 Табор (Фавор) — гора Фавор, староеврейською תְּבוֹר [табор], грецькою транслітерували як Ἰταβύριον, Θαχχία, Θαβωρ.

705 Небо (Навав) — гора; сучасна назва — ен-Неба, староеврейською נֶבֶו [нево], гр. Ναβαυ. Форма Навав, можливо, з грецької вимови.

706 Фаран — пустеля на Синайському півострові; від грецької назви Φαράν, у староеврейському оригіналі — פָּרָן [паран], тому в сучасних перекладах Біблії трапляється варіант Паран.

707 Самум — гарячий пустельний вітер з високою температурою і густими хмарами пустельного пилу й піску; назва з арабської: **سوم** [самум].

708 Мером — маленьке озеро, через яке протікає р. Йордан; староеврейською **מְרוֹם** [мером], грецькою **Μαρρών**.

709 Генесаретське або Тіберіадське (зване теж Галілейським морем) — озеро в середній течії Йордану; найбільша прісноводна водойма Ізраїлю; назва староеврейською: **יַם־קִנְנֶרֶת** [йам-кіннерет] — буквально «озеро-арфа» (за формою нагадує арфу); у Євангеліях його називали за місцевістю: Галілейським **Γαλιλαίας**, Тиверіадським **Τιβεριάδος**, Геннісаретським **Γεννησαρέτ**. Остання назва найбільш схожа на стародавню **Кіннерет**.

710 Біблія — зібрання священних книг для іудеїв і християн; у перекладі з грецької **βιβλία** — книги. Найдавніші книги об'єднані під назвою Старий Завіт (39 книг); канон священних книг іудеїв. Уперше ця назва згадується в апостола Павла: **παλαιὰ διαθήκη**. Оригінальний текст написано староеврейською та арамейською мовами; його називають масоретським, оскільки він збережений єврейськими вченими-масоретами (від **מסורה** [масора] «традиція»). Інша група книг — Новий Завіт (27 книг); разом зі Старим Завітом — канон священних книг християн. У III–I ст. до н. е. зроблено перший переклад Старого Завіту давньогрецькою мовою; він відомий як Септуагінта, або переклад 70 мудреців. У IV ст. н. е. Ієронім Стридонський переклав староеврейський текст Старого Завіту латиною; цей переклад отримав назву Вульгата (від лат. **vulgatae** «загальноприйнятий»).

711 Кретім або Пелетім — найменування критян у Старому Завіті: **כְּרִיתִים** [кретім], грецькою **Κρήτας**. Указана Лесею Українкою назва охоронців царя Давида згадується в Біблії: **כְּרִיתֵי הַפְּלִתִי** [креті, пелеті], у Септуагінті їх названо **Χελεθθι, Φελεττι**.

712 Іаков Ізраель («борець божий») — староеврейською **יַאֲקֹב** [йааков], грецькою **Ιακωβ**. Друге ім'я — Ізраель — отримав або через «боротьбу з Богом» (корінь **יָרַשׁ** [сара] означає «боротися, вперто добиватись», староеврейською **יִיֶסְרֵל** [йісерель], грецькою **Ισραήλ**), або після повернення з Месопотамії як благословення від Бога.

713 дванадцять племен жидівських — або дванадцять колін Ізраїльських. Уперше згадані в книзі Буття: **יְהוּדָה וְבִנְיָמִן וְיִזְבְּעֻן וְדָן וְנַפְתָּלִי וְגָד וְאֲשֵׁר וְיִשָּׂשכָר וְזָבֻלֹן וְיוֹסֵף וְבִנְיָמִן**; ідеться про кланові об'єднання: Іуда, Беніамін, які утворили Іудейське царство, і 10 колін, які утворили північне Ізраїльське царство: Манасія, Ефраїм, Іссахар, Завулон, Гад, Асір, Нефталім, Дан,

Рувім і Сімеон; не враховано тринадцяте коліно Леві, яке не мало власної землі і було розсіяне.

714 Моїсей — Мойсей, пророк і вождь Ізраїлю; староеврейською מֹשֶׁה [моше], грецькою Μωϋσῆς. Традиційно його вважають автором п'яти книг Тори (Буття, Вихід, Левіт, Числа, Повторення Закону).

715 У рукопису подано коментар, який у першодруці відсутній: «Битія гл.: ЛЗ, ЛД, М, МА, МВ, МГ, МД, МЄ, MS, МЗ».

716 Ягве (староеврейською יְהוָה). У старих перекладах Біблії трапляється застаріла форма транслітерації цього імені: Іегова; на час написання книжки вже було обґрунтовано інший варіант вимови цього імені: Ягве.

717 Елогім — староеврейською עֲלֹהִים [ельогім], форма множини від אֱלֹהִים [ель] — буквально «боги», щоправда, семітологи схиляються до думки, що це форма pluralis majestatis, тобто вона виражає шанобливість. Є припущення, що форму потрібно розуміти як «Бог богів», «найвищий Бог», «квінтесенція Божественної влади». Грецькою це ім'я перекладали як θεός (Бог).

718 Ель Шадаї — староеврейською אֱלֹהֵי שָׁדַי [ель шаддай], дослівно означає «Бог всемогутній»; грецькою перекладали як ὁ θεός (Бог).

719 Цебаот — староеврейською צְבָאוֹת [цеваот], форма множини, що означає «війська». Повне ім'я אֱלֹהֵי צְבָאוֹת (дослівно Ягве військ); мали на увазі зірки на небі, які символізували Боже військо, тобто ангелів. Звична для українського читача транслітерація одного з імен Божих — Саваоф — походить від грецького перекладу, відомого під назвою Септуагінта, де це ім'я транслітеровано як σαβαωθ [саваоф]. Транслітерація Лесі Українки Цебаот відображає староеврейську версію цього самого імені, яку прийняли в європейській літературі.

720 Адонаї — староеврейською אֲדֹנָי [адонаї] — буквально «Господь мій»; походить від староеврейського אֲדֹנָי [адон] «Господь». Використовують як субститут імені Бога Ягве; у Середньовіччі це ім'я сприймали як ключ для нібито правильного прочитання імені Ягве, що насправді не підтверджено дослідженнями семітологів.

721 Яббок — річка, притока Йордану; від староеврейського יַבְבֹּק [йаббок], грецькою Ιαβωκ; більш відома транслітерація Іавок.

722 Скриня Заповіту — Ковчег Завіту; грецькою ἡ κιβωτὸς τῆς διαθήκης κυρίου, староеврейською אֲרוֹן בְּרִית יְהוָה [арон беріт ягве]. У ньому зберігалися дві кам'яні плити (скрижалі), на яких було

записано 10 заповідей; слово לָרַב [беріт] «завіт» ужито в значенні «союз», укладений між Богом Ягве й народом Ізраїлю.

723 Соломон — останній цар над усіма колінами Ізраїльськими (965–928 рр. до н. е.). З народження мав ім'я Єдідья, староеврейською יְדִידְיָהּ [йедідд'я], грецькою Ιεდი. Сівши на трон Давида, узяв собі нове ім'я — Шломо, староеврейською שְׁלֹמֹה, грецькою Σαλωμων — буквально «мир».

724 Аод — суддя ізраїльський; ім'я походить із грецької транслітерації Αωδ; староеврейський оригінал — אֹד [ехуд].

725 Барак — військовий ватажок епохи суддів; староеврейською בָּרַק [барак], грецькою Βαράκ.

726 Дебора — ізраїльська пророчиця епохи суддів (XII ст. до н. е.); староеврейською דְּבוֹרָה [дебора], грецькою Δεββωρα.

727 Іеровоам — Єровоам I, цар ізраїльський (926–907 рр. до н. е.); староеврейською יְרֹבָאָם [йараб'ам], грецькою Ιεροβοαμ.

728 «Шібболет» і «сібболет» — відображено діалектні відмінності староеврейської мови у вимові між племенами Манасії і Ефраїм: הַבֶּשֶׁל [шібболет] і הַבֶּלֶט [сібболет] зазвичай перекладають як «колос», саме тому і Леся Українка використовує це значення. Щоправда, лексема має ще одне значення: «річний потік». Оскільки запитання ставилося на березі річки, то, мабуть, примушували сказати річний потік.

729 Ябес — місто в Галааді, староеврейською יַבֶּשׁ גִּלְעָד [ябеш гілеад], грецькою Ιαβις Γαλααδ.

730 Гелі — у деяких перекладах Ілій або Елі; жив за часів Суддів; коген у святилищі міста Шіло; староеврейською הֵלִי [елі], грецькою Ηλι.

731 Саул — перший цар Ізраїльський (1029–1005 рр. до н. е.), який правив усіма колінами ізраїльськими; староеврейською שָׁאֻל [шауль], грецькою Σαουλ.

732 Місна (Масіфат) — місто в Галааді, староеврейською מִסְנֵה [міцпа], грецькою Μασσηφα.

733 Маттарія — рід із коліна Веніаміна, з якого за жеребом вибрали царем Саула; староеврейською מַטְרִיָּה [матрі], грецькою Μаттари. Мабуць, Леся Українка взяла це ім'я з Септуагінти, оскільки в європейських перекладах це ім'я транслітерували зі староеврейської Matri.

734 Іонатан — син царя Саула, загинув разом з ним під час битви з філістимлянами; староеврейською יְהוֹנָתָן [йонатан], грецькою Ιωναθαν.

735 Белеем (Віфлеем) — місто, де мешкав рід царя Давида; староеврейською בֵּלְעָם [бет лахем], грецькою Βηθλεεμ, іноді Βαιθλεεμ. Варіант Белеем помилковий.

736 Давид — цар ізраїльський (1004–965 рр. до н. е.); староеврейською דָּוִד [давід], грецькою Δαυιδ.

737 Голіат — філістимлянин, якого здолав у бою майбутній цар Давид; староеврейською גִּלְיָת [гальйат], грецькою Γολιαθ.

738 Ісбаал (або Іевостей) — син ізраїльського царя Саула, після його смерті певний час був царем більшості колін Ізраїльських зі столицею в Маханаїмі. Його ім'я по-різному пишуть у біблійних перекладах; це пов'язано з тим, що в масоретському тексті переписувачі внесли свідомі виправлення, щоби прибрати небажану згадку про служіння Баалу, одному із синів Саула. Ім'я представлено в одній із книг Старого Завіту староеврейською як יֵשׁוּב שָׁרָי [іш бошет] — буквально «чоловік сорому», грецькою Ιεβοσθε; такий варіант імені викликав сумніви в науковців, бо в інших давніх грецьких перекладах Біблії (Аквіли, Сіммаха і Теодотіона) ім'я транслітеровано як Εισβααλ «чоловік Баала», тобто «той, хто шанує Баала», що більше нагадує Αισβαλ, Ἰεσβααλ [ешбаал] (1 Пар. 8:33).

739 Геброн — місто царя Давида, сучасне місто Хеврон, староеврейською גֵּבְרֹן [хеврон], грецькою Χεβρων.

740 Габаон — велике місто в Ханаані, віддане коліну Веніаміна, а з часом левітам, староеврейською גִּבְעֹן [гібеон], грецькою Γαβαων.

741 Рісна — дружина царя Саула, грецькою її ім'я транслітерували як Ρεσφα, староеврейське ім'я — רִעְצָה [ріцпа].

742 Мілло — один із пагорбів, на яких стоїть Єрусалим; від староеврейського מִלְלָה [мілло]; у грецькому перекладі — ἄκρα «вершина».

743 Вірсавія (Бетсаба) — дружина царя Давида, мати царя Соломона, староеврейською בַּת־שֵׁבַע [бат-шева] — буквально «донька Шevi», грецькою Βηρσαβεε.

744 Абсалон (Авессалом) — син царя Давида, староеврейською אַבְשָׁלֹם [абшалом], грецькою Αβεσσαλωμ.

745 Філістимія — область Ханаану на узбережжі Середземного моря від Яффи до Гази; староеврейською פְּלִשְׁתִּים [пелешет], грецькою Φυλιστιμ. Від цього слова походить назва Палестина.

746 Регабеам (Ровоам) — цар іудейський (926–910 рр. до н. е.) староеврейською רְעֻבָאֵם [рехабеам], у грецькому перекладі — Ροβοαμ.

747 Царь тірський Гірам — Хірам I (969–936 рр. до н. е.), цар фінікійського міста Тір; староеврейською חִירָם [хірам], грецькою Χιραμ.

748 Асури (Феруери)—істоти, зображення яких, за припущенням Лесі Українки, знаходилися в храмі Соломона. У Біблії немає опису подібних зображень. Натомість Леся Українка в історії асирійців та вавилонців так пояснює, хто такі Феруери та Асури: «На перських руїнах знаходяться такі самі крилаті воли, тільки крила у них трошки инакші. Перси певне перейняли ті фігури від асирійців, так само як і фігуру “Феруера”, генія царського. На асирійських малюнках над головою царя є постать ніби людини до пояса з луком в руках з крилами і хвостом птичим, на ньому надітий круг наче колесо, часом, замість людської постаті, буває просто круг, а від нього йдуть крила і хвіст птичі. На одному циліндрі перед постаттю царя Санхеріба є такий самий “Асур”, тільки він має не одну, а три голови, можна думати, що то з’являє трійцю Самас, Сін і Бін, під ним внизу намальоване фантастичне дерево з овочами».

749 Пророк Азіа — пророк із міста Шіло, староеврейською אִיָּאָ [ахія], у Септуагінті Αχια.

750 Розділення Палестини на держави Іуди та Ізраеля було в 975 р. — розділення єдиного Ізраїльського царства на царства Іуди та Ізраїлю відбулося, за сучасними даними, приблизно 926–922 р. до н. е.

751 Підкреслення Лесі Українки.

Шешонк — єгипетський фараон XXII династії Шешонк I (943–922 рр. до н. е.), якого згадано в Біблії; староеврейською (שֶׁשׁוֹן־קַיִן) [шешак, шішак], грецькою Σουσακμ.

752 Аза — цар іудейський (911–870 рр. до н. е.); староеврейською אָזָא [аза], грецькою Ασα.

753 Беша — цар ізраїльський (906–883 рр. до н. е.); староеврейською בִּשְׁאָ [ба’ша’], грецькою Βαασα.

754 Зімрі — ізраїльський цар, правління якого тривало 7 днів (883 р. до н. е.); староеврейською זִמְרִי [зімрі], грецькою Ζαμβρι.

755 Омрі — цар ізраїльський (882–871 р. до н. е.); староеврейською אֹמְרִי [амрі], грецькою Αμβρι.

756 Ахаб — цар ізраїльський (874–852 р. до н. е.); староеврейською אַחָאָב [ахав], грецькою Αχαβ.

757 Ітобаал — цар фінікійських міст Тіру й Сідону (приблизно 887–856 рр. до н. е.), батько ізраїльської цариці Іезабелі; згаданий у Біблії як «цар сідонський», староеврейською אִתְּבַּאֵל אֶלְעָזָר [ет-баал] «Етбаал, цар сідонський», у Септуагінті — Ιεθεβααλ βασιλέως Σιδωνίων.

758 Іезабель — фінікіянка за походженням, донька Ітобаала, царя фінікійського, дружина ізраїльського царя Ахаба, мати

ізраїльських царів Ахаза та Іорама; згадана в Біблії; староеврейською לִזְבֵּל [ізебель], грецькою Ιεζαβελ .

759 пророк Ілія Тісбейський — ізраїльський пророк Ілля з міста Тішбі в Галааді, який жив у IX ст. до н. е. під час правління царів Ахаба й Ахаза; староеврейською $\text{עִלְיָאֻ$ [еліягу], грецькою $\text{Ηλίου ὁ προφήτης ὁ Θεοσβίτης}$.

760 Бенгадар — Бен-Хадад I (885–865 рр. до н. е.); староеврейською בַּנְגַדָּר , арамейською בַּרְחַדָּד [бар-хадад] «син Хадада»; цар арамейського царства зі столицею в Дамаску; згадуваний у Біблії; у грецькому перекладі Біблії Бен-Хадад іменується υἱὸς Ἀδερ «син Адера». Форма імені «Бенгадар» поєднала в собі семітську форму «Бен» з грецькою «Адер».

761 Іосафат — іудейський цар (870–848 рр. до н. е.), син царя Ази; староеврейською יְהוֹשָׁפָט [йегошафат], грецькою Ιωσαφάτ .

762 Іорам — іудейський цар (848–841 рр. до н. е.), староеврейською יֹרָאָם [йегорам], грецькою Ιωραάμ .

763 Аталія — донька ізраїльського царя Ахаба та Іезабелі; дружина іудейського царя Іорама; самостійно царювала в Іудеї (841–835 рр. до н. е.); староеврейською $\text{אַתַּלְיָה$ [аталіяг], грецькою Γοθολία .

764 Зедекія — Седекія, останній цар Іудейського царства (597–586 рр. до н. е.), староеврейською זְדַקְיָהוּ [цідкіягу], грецькою Σεδεκίου .

765 Меза — моавітський цар Меша (מֶשָׁע , Mš'), стела з його написом датована 850–840 рр. до н. е.

766 Ахазія — іудейський цар (841 рр. до н. е.); староеврейською יְהוֹאָזָאֵף [ахазіягу], грецькою Οχοζίας .

767 Іегу — ізраїльський цар (841–814 рр. до н. е.) з коліна Ефраїм; староеврейською יְהוּ [йегу], грецькою Ιου .

768 Ахаз — іудейський цар (743–727 рр. до н. е.); староеврейською אָחָז [ахаз], грецькою Αχαζ .

769 пророк Обед — староеврейською עֹבַד [одед], грецькою Ωδηδ . «Обед» запозичено з праці Л. Менара.

770 Тіглат-Пілезер II — у тексті помилка, має бути Тіглатпаласар III; асирійський цар (745–727 рр. до н. е.). Тіглатпаласар II правив значно раніше (967–935 рр. до н. е.). Ім'я згадується в Біблії; староеврейською תִּגְלַת פְּלֶסֶר [тіглат пелесер], грецькою Θαυλαθφελλασαρ .

771 Пекаг — ізраїльський цар (737–732 рр. до н. е.) з коліна Манасії; староеврейською פִּקָּח [пеках], грецькою Φακῆε .

772 Шебека — Шабакa, фараон XXV ефіопської династії (716–701 рр. до н. е.).

773 У рукопису ліворуч на берегах навпроти тренувальні вправи написання літер. Див. малюнок № 37.

774 Негустан — зі староврейської נְחֻשְׁטָן [нехуштан], грецькою Νεεσθαν; бронзовий ідол змія; слово походить від שָׁנָה — буквально «змій».

775 Меродах Баладан — Мардук-апла-іддіна II, Вавилонський цар (722–710, 703–702 рр. до н. е.); у Старому Завіті це ім'я трапляється у варіанті Беродах Баладан בְּרֹדַחְבַּלְדָּן, у грецькому перекладі — Μαρῶδαχβαλαδαν.

776 Гілкія — коген Хілкія חֵלְקִיָּא [хілкійагу], грецькою Χελκίας.

777 Неко — Нехо II, єгипетський фараон XXVI саїської династії (610–595 рр. до н. е.). У Біблії є згадка про нього; староврейською נֶחֱוֹ [нехо], грецькою Νεχῶω.

778 Набукодоросор — вавилонський цар Навуходоносор II (605–562 рр. до н. е.), вавилонською мовою Набу-кудуррі-уцур; у Біблії згаданий з іменем Ναβουχοδονοσορ, староврейською נְבֻזַנְדִּרְשַׁרְשֵׁר [небухеднецер]. Леся Українка вжила дещо перекручену транслітерацію імені: Nabucodorosor.

779 Іехонія (або Іоахін) — іудейський цар; правив 3 місяці (597 рр. до н. е.), потім відведений у вавилонський полон; імовірно, згаданий на вавилонських табличках з іменем Яукін; староврейською יְחִזְקִיָּא [йегойяхін], грецькою Ιωακίμ.

КОНСПЕКТИ. ВИПИСКИ З КНИГ.

НОТАТКИ ТА ІНШЕ

[Бібліографічні нотатки]

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 861. Автограф. Олівець. 1 арк.). Пропущені літери й слова відновлено у квадратних дужках за контекстом. Авторське мовлення, графіка та пунктуація збережені. Без дати.

Бібліографічні нотатки журналу «Вестник Европы» за 1869–1878 рр. Це список статей М. Драгоманова, який співпрацював із «Вестником Европы» впродовж 1868–1874 рр., а матеріали часто підписував «Д.», «П. Т-ев» та «М. Т-ов». О. Дей нарахував

57 криптонімів М. Драгоманова. (Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ: Наук. думка, 1969. С. 466.)

«Вестник Европы» — перший російський літературно-політичний журнал, у якому широко висвітлювали питання зовнішньої і внутрішньої політики Росії, а також історію та політичне життя іноземних держав. Заснований 1866 р. Михайлом Стасюлевичем, видавався у Санкт-Петербурзі (1914–1918 рр., Петроград) упродовж 1866–1918 рр. Редакторами були: М. Стасюлевич (1866–1908), Максим Ковалевський (1909–1916); 1914 р. журналом керували три співредактори — Костянтин Арсеньев, Дмитро Овсянико-Куликовський і Олександр Посніков, з 1916 р. до 1918 р. — Давид Грімм і Д. Овсянико-Куликовський, за участю К. Арсеньева й О. Поснікова. З 1866 р. до 1868 р. виходило 4 томи на рік, з 1869 р. — щомісячник.

780 Тут і далі підкреслення Лесі Українки.

781 Д. Несколько слов о духовной цензуре // Вестник Европы. 1869. Год 4. Т. 6. Кн. 12. (декабрь). С. 889–903.

782 Д. Новая книга Диксона о России // Вестник Европы. 1870. Год 5. Т. 3. Кн. 5. (май). С. 346–374.

783 Некролог А. И. Герцена // Вестник Европы. 1870. Год 5. Т. 1. Кн. 2. (февраль). С. 935–945.

784 П. Т-ев. Малороссія в ея словесности. Малороссія (Южная Русь) в исторіи ея литературы с XI по XVIII век. И. Г. Прыжова. Воронеж. 1869 // Вестник Европы. 1870. Год 5. Т. 3. Кн. 6. (июнь). С. 754–801.

785 Д. Первые археологические съезды в Росіи и их труды // Вестник Европы. 1872. Год 7. Т. 1. Кн. 2. (февраль). С. 854–858.

786 М. Т-ов. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. 1872. Год 7. Т. 1. Кн. 2. (февраль). С. 640–694.

787 Д. Подделка Гоголя // Вестник Европы. 1873. Год 8. Т. 4. Кн. 8. (август). С. 822–839.

788 М. Т-ов. Русскіе в Галиціи. Литературныя и политическія заметки // Вестник Европы. 1873. Год 8. Т. 1. Кн. 1. (січень). С. 115–152; Кн. 2. (февраль). С. 769–798.

789 М. Т-ова. Литературное движение в Галиціи // Вестник Европы. 1873. Год 8. Т. 5. Кн. 9. (сентябрь). С. 240–268.

790 М. Драгоманов. Некролог. М. А. Максимович. — Его литературное и общественное значеніе // Вестник Европы. 1874. Год 9. Т. 2. Кн. 3. (март). С. 442–453.

791 Л. Д. Народныя наречія и местный элемент в обученіи // Вестник Европы. 1874. Год 9. Т. 4. Кн. 8. (август). С. 544–571.

792 М. П. Драгоманов. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. — По новым матеріалам для юго-западного края // Вестник Европы. 1875. Год 10. Т. 4. Кн. 7. (июль). С. 133–179.

793 М. П. Драгоманов. Ново-кельтское и провансальское движение во Франціи // Вестник Европы. 1875. Год 10. Т. 4. Кн. 8. (сентябрь). С. 688–740; Т. 5. Кн. 9. (сентябрь). С. 153–203.

794 Д. Англійская книга о Россіи // Вестник Европы. 1877. Год 12. Т. 2. Кн. 4. (апрель). С. 891–894.

Д. По поводу нашей переводной литературы о славянстве // Вестник Европы. 1877. Год 12. Т. 3. Кн. 6. (июнь). С. 859–865.

Д. Путешествія по Волге. — По Волге, Немировича-Данченко // Вестник Европы. 1877. Год 12. Т. 4. Кн. 7. (июль). С. 382–390.

Д. Новейший этнографическій стиль. — Бродячая Русь Христа-ради. С. Максимовича // Вестник Европы. 1877. Год 12. Т. 4. Кн. 8. (август). С. 822–830.

Д. Сербскій перевод Тургеневской «Нови» // Вестник Европы. 1877. Год 12. Т. 6. Кн. 12. (декабрь). С. 874–876.

795 М. Т-ва. Ученая экспедиція в западно-русскій край. — Изданіе Императорскаго Русскаго Географическаго Общества // Вестник Европы. 1877. Год 12. Т. 2. Кн. 3. (март). С. 85–109.

796 Д. Начатки литературной солидарности // Вестник Европы. 1878. Год 13. Т. 4. Кн. 8. (август). С. 826–832.

[Фольклористичні нотатки]

Фрагмент із автографа (арк. 7–11) фольклорних записів Лариси та Михайла Косачів, що зберігається в РНММ у Москві (Ф. 275. Інв. № 70. № 6186).

Написано на пожовклому папері (здвоений аркуш), фіолетовим чорнилом. Авторське мовлення, підкреслення, графіку та пунктуацію збережено. Пропущені літери й слова відновлено в квадратних дужках за контекстом.

Без дати.

Фольклористичні нотатки — це конспект праць М. Драгоманова «Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)» (Женева, 1881 р.) та «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.» (Частина I. Розділ I та Розділ II) (Женева, 1883–1885).

Драгоманов Михайло (1841–1895)—літературознавець, фольклорист, історик, філософ, публіцист, політик та громадський діяч, дядько Лесі Українки.

Лисенко Микола (1842–1912)—композитор, піаніст, диригент, збирач українського фольклору, громадський діяч.

Чубинський Павло (1839–1884)—поет, етнолог, фольклорист, громадський діяч.

Максимович Михайло (1804–1873)—етнограф, фольклорист, історик, філолог, природознавець, поет.

Рігельман Олександр (1720–1789)—військовий інженер, топограф.

797 Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). Вид. 2-ге. Київ: Криниця, 1918. С. 37–38.

798 Тут і далі підкреслення Лесі Українки.

799 *L'esprit chansonnier*—театральний термін, манера авторського виконання пісні. Походить з французького театру Середньовіччя як окремий жанр, коли автор пише слова і виконує їх сам під гітару.

800 Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). Вид. 2-ге. С. 105.

801 Кистрин—місто в Східній Пруссії (1758 р.), поблизу якого відбулася одна з найбільших битв Семилітньої війни.

802 Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. / з увагами М. Драгоманова. Женева: Печатня «Громади», 1883–1885. Ч. 1, розд. 2. 1885. С. 119.

803 Семилітня війна (1756–1763)—найбільший військовий конфлікт Нового часу між Великою Британією (в унії з Ганновером) і Пруссією, з одного боку, та Францією, Іспанією, Російською імперією, Швецією та Саксонією—з другого.

804 Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 2. 1885. С. 200.

805 Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург, 1872–1878.

Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. Санкт-Петербург: Тип. Майкова, 1874. XXV. 1209 с.

- 806** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 2. 1885. С. 202.
- 807** Мається на увазі пісня про кару Тарасенка, подана М. Драгомановим у праці «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.» на с. 84.
- 808** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 1. 1883. С. 75.
- 809** Ригельман О. Летописное повествование о Малой России. Москва, 1847.
- 810** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 1. 1883. С. 79–80.
- 811** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 2. 1885. С. 114.
- 812** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 1. 1883. С. 82.
- 813** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 1. 1883. С. 90.
- 814** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 1. 1883. С. 75–91.
- 815** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 2. 1885. С. 119–121.
- 816** Далі текст на три рядки не зберігся, стертий.
- 817** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 2. 1885. С. 86–113.
- 818** Вгорі «над канавою» в дужках написано «(меж канавами var.)».
- 819** Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. 1, розд. 2. 1885. С. 86–113.

Крафт Эбинг. Психіатрія

Друкуються вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 27. Автограф. Чорнило. 4 арк.). Документ виявлено в архіві Гадацького музею М. Драгоманова і 23.II.1946 р. передано О. П. Петровим до відділу рукопису Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Виписки написані чорнилом упевненим, розмашистим почерком.

Авторське мовлення, підкреслення, графіка та пунктуація збережені. Пропущені літери й слова відновлюються в квадратних дужках за контекстом.

Без дати.

Конспективні виписки з книги Ріхарда фон Краффт-Ебінга «Учебникъ психіатріи», зокрема розділу «Періодическое помешательство». На той час (до 1895 р.) було два видання цієї праці в перекладі російською мовою.

П. Одарченко зіставив і проаналізував видання Р. Краффт-Ебінга (третє перевидання), зазначивши, що «Леся Українка вибирає й виписує потрібний їй матеріал, ігноруючи спеціальними науково-метричними відомостями, не зупиняючися на внутрішніх процесах, а, головню, звертаючи найбільшу увагу на описи зовнішнього виявлення психічної хвороби. Докладні виписки Леся Українка робить про «признаки, свойственные всем формам периодического помешательства» (ст. 570–571), при чому тут вона додержується друкованого тексту, точно виписуючи всі 7 ознак, що їх наводить Краффт Ебінг. Докладно зупиняється Леся Українка також на розділі «Mania periodica» (573–576) й на ілюстраціях цієї форми божевілля (577–578), але тут Леся вже досить вільно поводиться з друкованим текстом — вона вибирає й виписує тільки ті місця, де подано опис зовнішніх ознак божевілля, робить у дужках свої ремарки, що красномовно свідчать про певне призначення виписок» (Одарченко П. До генези «Блакитної троянди» Лесі Українки // Леся Українка. Розвідки різних років. Київ, 1994. С. 72–73). Крім того, П. Одарченко віднайшов у «Блакитній троянді» описи душевної хвороби, приступ пароксизму в Люби і зіставив їх із виписками підручника Р. Краффт-Ебінга.

820 Ріхард фон Краффт-Ебінґ (Richard Fridolin Joseph Freiherr Krafft von Festenberg auf Frohnberg) (1840–1902) — австрійський і німецький психіатр, невропатолог, криміналіст, дослідник людської сексуальності, основоположник клінічного аналізу параної, автор численних праць з психіатрії і невропатології. Серед них — «Основи кримінальної психології» («Grundzuge der Kriminalpsychologie», 1872), «Підручник судової психопатології» («Lehrbuch der gerichtlichen Psychopathologie», 1875), «Підручник клінічної психіатрії» («Lehrbuch der Psychiatrie auf klinischer Grundlage», 1879), «Експериментальне дослідження в області гіпнозизму» («Eine experimentelle Studie auf dem Gebiete des Hypnotismus», 1888), «Статева психопатія» («Psychopathia Sexualis», 1886), «Підручник психіатрії» («Lehrbuch der Psychiatrie», 1897).

1864 р. став асистентом в притулку для душевнохворих в Іллену. 1868 р. переїхав до Баден-Бадена, де займався дослідженням

і лікуванням нервових і психічних захворювань; 1872 р. став професором психіатрії Страсбурзького університету. Через рік зайняв пост директора Національної клініки для душевнохворих в Граці. З 1880 р. — професор психіатрії і нервових хвороб університету Граца, а з 1889 р. — професор Віденського університету. 1902 р. Краффт-Ебінг повернувся в Грац, де працював в приватному санаторії.

821 Пароксизм — сильний приступ, раптове загострення якої-небудь хвороби.

822 *Mania Periodica* — «Манія періодична» (лат.) — назва розділу книги.

823 Ці матеріали Леся Українка використала не лише в 5 дії, а й у 3 і 4. Наприклад, стан Люби у 3 дії («Якось не по собі: голова болить, і якось серце заходиться... не виспалась, певне») відповідає випискам (Леся Українка. «Блакитна троянда». Збір. тв. у 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 3. С. 58).

824 У липні 1891 р., перебуваючи в Євпаторії, Леся Українка хворіла на черевний тиф легкої форми.

825 Зверху над «*delirum actionis*» Леся Українка надписала: «бред в дійствіях». З латинської цей вираз перекладається як «шалена діяльність».

Музика до Гейне

Друкуються за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 869. Автограф. Чорнило. 1 арк.).

Авторське мовлення, підкреслення, графіку та пунктуацію збережено.

Датовано за листами [1900 р.].

Список творів різних композиторів на слова Г. Гейне, складений німецькою мовою. Ймовірно, цей перелік Леся Українка зробила, коли готувався вечір до ювілею Г. Гейне в Київському літературно-артистичному товаристві, для якого вона писала реферат («Про основні мотиви в творчості Г. Гейне») і готувала концертну програму разом із Людмилою Драгомановою. Вечір відбувся 23 березня 1900 р. Вона сама (з дядиною) проводила репетиції з вокалістами, а потім виступала з ними на вечорі; це був її єдиний виступ на сцені як концертмейстера (Щукіна І. «Голосні струни» Лесі Українки: музика в рядках і між ними. Слово і Час. 2016. № 12. С. 10–17).

У листі до сестри Ольги з Тарту Леся Українка сповіщала про студіювання творів Г. Гейне: «Крім того я тепер набрала 12 томів Гейне і в вільні від філософії хвилини переглядаю його, бо таки ж треба» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 189). А за деякий час уже ділилася враженнями від ювілейного вечора: «Тож 23-го ми з дядиною обидві виступали на естраді, я читала реферат і ще аккомпаніувала одній співачці, а дядина теж аккомпаніувала дуету. Вечер той одібрав у мене массу часу і енергії, а все ж вийшов не так, як мені хотілось: мало співців було, хоч біганини за ними було без кінця, всього тільки трое знайшлося і ті співали небагато, бо в їх репертуарі з Гейне нічого не було, а багато нового лінувались розучувать. Мій реферат теж вийшов неважно, принаймі, я ним недовольна: де-що вийшло розволочене, де-що недоговорене, бо написать його як слід я не успіла, отже прийшлося не читать, а говорить і се мене звязувало з непривички. Хоч люде кажуть, що воно не погано вийшло, тільки що паузи часом були довгенькі, а все ж у мене якийсь неприємний одслід в душі зостався. Тільки я не жалую, що врядила вечер, бо инакше зовсім не було б поминок по Гейне в Києві, а се не випадало. Старіцький дуже добре читав на вечері Людіни, Слав[инського] і мої переклади, Бердяев теж читав порядно. Читав де-хто і по німецьки. Декламація взагалі була незла. Другий реферат (Гольденвейзера), біографічний нарис про Г[ейне], мені не дуже подобався, багато там місця одводилось літературній сплетні, не люблю я сього і, здається мені, користи мало з такого перевертання і перемивання кісточок померших поетів.

Я, після сього вечера, ще більше впала в свій суб'єктивний фаталізм, думаю, що не слід мені брати ініціативи таких річей, бо завжді траплю на «феральний день», страх як неладилось все на сей раз; тепер не варто розказувать всіх тих більших і менших зоключеній, що причепились до мого вечора, але крові вони попусували мені чимало і на другий день після вечора я було аж голос втратила. Тут ще раз показалося, як трудно робити щось на певний строк серед нашої київської обстановки: безконечні гості, зібрання і т. и., в переривах репетіції з співцями (все мусіла розучувати з ними сама, бо ніхто в цьому не помагав), а значить на літературну роботу лишались хвилини» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 195–196).

826 Певні позиції Леся Українка виокремлювала позначенням × перед назвою.

Хори з «Антигони»

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 867. Автограф. Олівець. 2 арк. (1 чистий)).

Авторське мовлення, підкреслення, графіку та пунктуацію збережено. Пропущені літери й слова відновлено у квадратних дужках за контекстом.

Без дати.

«1883 року в Одесі вийшла друком “Антигона”, драматична дія Софокла. “З грецького на южно-руську мову перевіршував Петро Ніщинський” [...] ця книжка була в нас зараз по видрукуванні, і Леся не раз її перечитувала» (Косач-Кривинюк О. П. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 48–49). Образ Антигони з трагедії Софокла Леся Українка згадує в драматичній поемі «Оргія» (1913 р.).

[Список власних творів]

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 29. Автограф. Чорнило. 1 арк.), який 6.XII.1946 р. був переданий М. Кривинюком (сином О. Косач-Кривинюк) до відділу рукопису Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Авторське мовлення та графіку збережено. Пропущені літери й слова відновлено у квадратних дужках за контекстом.

Без дати.

Спис рукописів Лесі Українки посланих на схов до Бібліотеки Наукового Товариства Імени Шевченка у Львові 8.IV.1913 з Єгипту

Друкується за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 874. Автограф. Чорнило. 1 арк.). Авторське мовлення, підкреслення, графіку та пунктуацію збережено.

Єгипет 8.IV.1913 р.

Під списком розписка Івана Кревецького про одержання рукописів («Вичислені висше рукописи одержала бібліотека в депозит 15.IV. н. ст. 1913 р.») і печатка Бібліотеки НТШ.

Кревецький Іван (1883–1940) — історик, бібліотекар, літературознавець, публіцист, перекладач. З 1905 р. до 1914 р., з 1921 р. до 1937 р. очолював бібліотеку Наукового товариства імені Шевченка.

26 березня (8.IV н. ст.) 1913 р. з Єгипту (Гелуан, Вілла Тэфлік) Леся Українка написала лист до «Високоповажного Заряду Бібліотеки Наукового Товариства Імени Шевченка», у якому зазначала, що «довідавшись від д. Євшана, що Товариство приймає часом на схов від українських авторів їх рукописи, одважуся вдатися з проханням, щоб Шановний Заряд не відмовив прийняти і мої рукописи в депозит з тим, щоб я, або той, кому я те доручу, міг їх одержати назад в разі потреби. Рукописи і списи їх посилаю на руки д. Євшана, що був ласкав узяти на себе полагодження сеї справи. Якщо правила Бібліотеки накладають які обов'язки на депозитора, що користає з архівного схову, то прошу мене про те повідомити, а я радо вчиню все, що буде від мене жадано» (Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 867).

На чистому аркуші того самого листа іншою рукою написано:

«Одерж. в депоз. 15.IV. (н. ст.) 1913

- 1) III і IV драми “Руфін і Прісцілла”.
- 2) Виключені місця, виписки і матеріали, належні до тої ж драми.
- 3) Драма “Бояриня”.
- 4) “Тріптіх” (Три менші поеми).
- 5) Драма “Оргія”
Лв. Федюшка Ів. Кривецький
- 6) “Адвокат Мартіян”» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 919).

1 травня (14. IV. н. ст.) 1913 р. «Ів. Кривецький підписав поквитування Бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка в одержанні в депозит рукопису п. з. “Адвокат Мартіян” Лесі Українки від д. Євшана» (Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 870; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1071).

2 травня (15. IV. н. ст.) 1913 р. «Євшан написав Лесі, що він того самого дня, як одержав од неї рукописи, оддав їх у Бібліотеку Наукового т-ва ім. Шевченка, дістав потвердження директора і думав вислати його з листом.... У Львові застав другу Лесину посилку і картку. Тепер висилає Лесі поквитування бібліотеки на всі рукописи, які він передав туди» (Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 870).

827 Підкреслення Лесі Українки.

[Список творів Дж. Мільтона і літератури про нього]

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 810. Автограф. Чорнило. 1 арк.). Авторське мовлення, графіка та пунктуація збережені. Без дати.

Джон Мільтон (1608–1674) — англійський поет, один з епічних поетів Англії, автор «Втраченого раю», «Історії Британії», памфлетист, захисник релігійних, громадянських і політичних свобод.

828 Підкреслення Лесі Українки.

[Виписки з творів Т. Г. Шевченка: «Сон» («У всякого своя доля»), «Могила Богданова», «Бували війни й військовії свари», «Чигирине, Чигирине!», «Кавказ»]

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 863. Автограф. Олівець. 1 арк.). Пропущені літери й слова відновлюються в квадратних дужках за контекстом. Авторське мовлення, графіка та пунктуація збережені.

Без дати.

829 Підкреслення Лесі Українки.

830 Окремі уривки віршів, які виписувала Леся Українка, у повному зібранні творів Т. Шевченка мають суттєві відмінності. Для порівняння ці поезії наводимо за цим виданням (Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2001), а відмінності підкреслюємо:

Аж злякався я... «Ура! ура!
Ура!» — закричали.
«Цу-цу, дурні! схаменіться!
Чого се ви раді!
Що горете?» — «Экой хохол!
Не знает параду?
У нас парад. Сам изволит
Сегодня гуляти!»

(Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 1. Київ: Наук. думка, 2001. С. 271.)

831 «По углах стогнали» (Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 1. Київ: Наук. думка, 2001. С. 274.)

832 «Великий льох»

833 Цитата із «Бували війни й військовії свари» Т. Г. Шевченка

834 За що боролись ми з ляхами?
 За що ж ми різались з ордами?
 За що скородили списками
 Московські ребра??

(Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 1. Київ: Наук. думка, 2001. С. 254.)

835 І вам слава, сині гори,
 Кригою окуті,
 І вам, лицарі великі,
 Богом не забуті!
 Борітеся — поборете,
 Вам Бог помагає!
 За вас правда, за вас слава
 І воля свята!

(Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 1. Київ: Наук. думка, 2001. С. 344.)

[Матеріали до драми «У пущі»]

Друкуються вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 808. 17 арк.). Текст написаний олівцем, частково чорнилом; окремі сторінки рукопису написані іншою рукою (як олівцем, так і чорнилом), ймовірно, К. Квітки. Сторінки пронумеровані невідомою рукою у верхньому правому куті олівцем. Ідентифікувавши виписки Лесі Українки, ми змінили розміщення сторінок фондової одиниці (подекуди сторінки одного і того ж тексту були розміщені хаотично, тобто він роз'єднувався іншими частинами рукопису, втрачалася цілісність) і подаємо в такому порядку: 1, 2, 5–8, 25–27, 3, 32, 29–31, 28, 33, 34, 24.

Пропущені літери й слова відновлено у квадратних дужках за контекстом. Авторське мовлення, графіку та пунктуацію збережено.

Без дати.

Виписки з Біблії — це виписки зі Старого Завіту. Матеріали до драми «У пущі» — варіанти драми «У пущі», які використано в підготовці тексту, що представлений у третьому томі («Драматичні твори. 1909–1911 р.»), тому тут їх не публікуємо. Окремі фрагменти з біблійних виписок Лесі Українка позначала вертикальною лінією на полях біля тексту і вказувала літери (ймовірно, початкові букви імені дійової особи) «Г», «Дж.» та «См.», а в подальшому ці цитати використовувала в розмовах персонажів драми.

- 836 Тут і далі підкреслення Лесі Українки.
- 837 Речення ліворуч від тексту позначене вертикальною лінією, біля якої вказано дві літери «Дж».
- 838 Речення позначене двома вертикальними паралельними лініями, біля яких вказано дві літери «Дж».
- 839 Речення ліворуч від тексту позначене вертикальною лінією, біля якої вказано дві літери «Дж».
- 840 Речення ліворуч від тексту позначене вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «Г».
- 841 Старий Завіт. Второзаконии IV. Гл. 15–17.
- 842 Речення ліворуч від тексту позначене вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «Г».
- 843 Речення ліворуч від тексту позначене вертикальною лінією.
- 844 Абзац ліворуч від тексту позначений вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «Г».
- 845 Речення ліворуч від тексту позначене вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «Г».
- 846 Цю частину речення праворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «Г».
- 847 ...богов златых не сотворите себе. — А ще же олтарь от каменій сотвориши ми, да не... — цю частину тексту праворуч позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «Г».
- 848 Абзац праворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано дві літери «Дж».
- 849 Це речення записано праворуч від тексту вертикально на полі.
- 850 Речення ліворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано дві літери «Дж».
- 851 Цю частину речення ліворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано дві літери «Дж».
- 852 Починаючи з наступного речення і включно з «Книгою сина Сиракова» (завершуючи словами: «Касаяй аз смоле очернится, і прощайся гордому точек ему будет!») текст написано іншою рукою, ймовірно, К. Квітки.
- 853 Текст у рукопису підкреслено і ліворуч позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «Г».
- 854 ...і не разумеющих принуди художниково любочестіе. Сей бо хотя гродити державствующему... — цю частину тексту виділено вертикальною лінією ліворуч.

855 Перед цим словом стоїть позначка: літера «г» та дві паралельні скісні лінії.

856 Підкреслено двома лініями.

857 Притчі Соломона. Глава 11. № 31.

Це речення у тексті виділено ліворуч двома скісними лініями, біля яких указано літеру «г».

858 Притчі Соломона. Глава 25. № 18–19.

859 Цю частину рукопису («Іеремі» та «Исаи» (включно із «Аввакум» та «Маккавей», закінчуючи словами «и молятся глаголя: избавь меня, яко Бог мой еси Ты») написано чорнилом невідомою рукою, ймовірно, К. Квітки.

860 Леся Українка підкреслила частину речення і, крім того, праворуч від тексту позначила вертикальною лінією, надписавши «См.».

861 Речення праворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «г».

862 Речення ліворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «г».

863 Підкреслення в цій частині тексту ліворуч позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «г».

864 Абзац позначено вертикальною хвилястою лінією.

865 Абзац виділено двома вертикальними паралельними лініями.

866 Речення праворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «г».

867 Абзац праворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру г.

868 У кінці цього рядка стоїть позначка: літера «г».

869 Абзац ліворуч від тексту виділено двома вертикальними паралельними лініями.

870 Речення праворуч від тексту позначено вертикальною лінією, біля якої вказано літеру «г».

871 Абзац ліворуч від тексту позначено вертикальною лінією. Тут подано опис херувіма біля фініка (у Біблії — пальма), якого Леся Українка зобразила на окремій сторінці (№ 24) цього самого документа. Л. Мірошніченко цю автоілюстрацію кваліфікує як «лінійно-контурне зображення двох пуритан», а рослину поруч — «деревце життя» (Мірошніченко Л. *Над рукописами Лесі Українки. Нариси з психології творчості та текстології*. Київ: НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Шевченка, 2001. С. 120–122).

**[Виписки з трьох листів Кромвеля
(дата листів: 13.X.1647; 31.VIII.1657; 1657)]**

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 28. Автограф. Чорнило. 3 арк.), який 6.XII.1946 р. був переданий М. Кривинюком до відділу рукопису Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Авторське мовлення, підкреслення, графіка та пунктуація збережені. Пропущені літери й слова відновлено в квадратних дужках за контекстом.

Без дати.

Виписки англійською мовою з книги Томаса Карлайля «*Oliver Cromwell's Letters, vol. I–V*». Значно більше листів О. Кромвеля, цього ж видання, збереглося у фонді Лесі Українки під номером 809, їх ми теж друкуємо у цьому томі. Виписані та простудійовані матеріали Леся Українка використала для написання драми «У пущі».

Олівер Кромвель (1599–1658) — англійський державний діяч, військовик, революціонер, прибічник парламентаризму, один з організаторів армії парламенту Англії в боротьбі з королівською армією під час Громадянської війни

872 Внаслідок пошкодження аркушів (внизу праворуч відірвані частини), текст має пропущені місця.

[Матеріали до драми [«У пущі»]. Виписки з листів Кромвеля]

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 809. Автограф. Чорнило. 44 арк.). Авторське мовлення, підкреслення, графіка та пунктуація збережені. Пропущені літери й слова відновлюються в квадратних дужках за контекстом.

Без дати.

Виписки англійською мовою з книги Томаса Карлайля «*Oliver Cromwell's Letters, vol. I–V*». Ці матеріали Леся Українка використала для написання драми «У пущі».

873 Тут і далі підкреслення Лесі Українки.

874 Закреслення Лесі Українки.

875 Підкреслено подвійною лінією.

876 Підкреслено подвійною лінією.

877 Закреслення Лесі Українки.

- 878 Закреслення Лесі Українки.
879 Закреслення Лесі Українки.
880 Закреслення Лесі Українки.

[Виписки з «Etudes historiques» G. Guizot]

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 866. Автограф. Чорнило. 2 арк.). Авторське мовлення, підкреслення, графіка та пунктуація збережені. Пропущені літери й слова відновлюються в квадратних дужках за контекстом.

Без дати. Конспективні виписки з книги.

881 Франсуа П'єр Гійом Гізо (François Pierre Guillaume Guizot, 1787–1874) — відомий французький історик і державний діяч, автор багатьох книг з історії Англії, Франції, Європи, а також з релігії, юриспруденції, парламентаризму.

882 Анрі Мартен (Henri Martin, 1810–1883) — історик, есеїст і політичний діяч Франції.

883 Карл I (1625–1649) — король Англії, Шотландії та Ірландії, внук Марії Стюарт і син Жака Стюарт.

884 Генріх VIII (1491–1547) — король Англії (1509–1547), батько королеви Єлизавети I.

885 Джон Лільберн (1614–1657) — англійський революціонер, лідер левелерів, радикальної демократичної партії.

886 Тут і далі підкреслення Лесі Українки.

887 Карл II (1630–1685) — король Англії, Шотландії та Ірландії (1649–1685) після страти короля Карла I, його батька.

888 Томас Бюрне (1635–1715) — французький письменник, історик і теолог.

889 Едуард Гайд (1609–1674) — перший граф Кларендону, канцлер Англії, радник королів Карла I та Карла II.

Le vers mosaïque

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 876. Рукопис. Олівець. 1 арк.). Пропущені літери й слова відновлюються в квадратних дужках за контекстом. Авторське мовлення, графіка та пунктуація збережені.

Без дати.

[Мозаїчний вірш]. Окремі строфи віршів французьких поетів переписаних Лесею Українкою.

- 890 siècle— за сучасним правописом.
- 891 Перша строфа вірша Віктора Гюґо «Ce siecle est grand et fort; un noble instinct le mène».
- 892 Theuriet A. Les paysans. Anthologie des poètes français du XIX-ième siècle. Т. 2. 1887. Р. 254.
- 893 préfère— за сучасним правописом.
- 894 Prudhomme S. Le Lion. Oeuvres, Poésies. 1865–1866.
- 895 Delille J. La Pitié. Paris: Chez Giguet et Micharud, 1805. Р. 33–158.
- 896 d'âmes— за сучасним правописом.
- 897 Огюст Барб'є, «Le Lion».
- 898 Луїза Аккерман, «La guerre».
- 899 Шарль Леконт до Ліль, «Le soir d'une bataille».
- 900 déchâînes— за сучасним правописом.
- 901 Ackermann L. Victorine. Poésies philosophiques. Laguerre. Paris: édit. d'Alphonse Lemerre, 1885. Р. 121.
- 902 Альфред де Мюссе, «La muse».
- 903 éternelle— за сучасним правописом.
- 904 Має бути «rourgons-nous».
- 905 Альфонс де Ламартін, «Le lac».

[Eugène Pottier. «Tu ne sait donc rien!»]

Друкується вперше за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 877. Список рукою Лесі Українки. Чорнило. 1 арк.). У паспорті до цього документа О. Косач-Кривинюк указала: «Збірка “Чужі твори” [Евген Поттіє] Eugen Pottier Tu ne sait donc rien!».

Підкреслення, графіка та пунктуація збережені.
Без дати.

Ежен Пот'є (Eugène Pottier; 1816–1887)—французький письменник, революціонер.

- 906 Тут і далі підкреслення Лесі Українки.
- 907 Леся Українка підкреслила хвилястою лінією.
- 908 Леся Українка підкреслила хвилястою лінією.
- 909 Леся Українка підкреслила хвилястою лінією.
- 910 Леся Українка підкреслила хвилястою лінією.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Аа-Готеп 221
Аарон 293, 368
Абіатар 318–319
Абімелех 299–300, 309
Абісаєм 315, 317
Абнер 311–312, 317
Абраам 287–288, 291
Абсалон (Авессалом) 316–317, 498
Аваріс 169, 469–471, 477
Аввакум 374, 514
Авденай 376
Авірон 369
Агі 63, 422
Агіа 323, 499
Агні 61, 65
Аградат 105
Агура-Мазда (Ормузд,
Оромазес) 94–99, 124–125,
127–129, 138, 263, 438
Адар (Сатурн) 260
Адіга 64–66, 423, 440
Адон 275–276, 283, 491
Адонаї 175, 291, 496
Адонія 318–319
Адрестос 108–109
Азарія 334
Азу 326
Аквіни 62, 422
Александр Македонський 17,
28, 151, 194, 460–461, 480
Аліатта 103, 106, 442
Амазіс 116–117, 448
Амассу 317
Аменготеп III 174, 176,
449, 467, 473
Аменготеп IV 175, 473
Аменема 161, 163, 167, 467, 469
Амені 166, 468
Аменотепах 170
Аменті 220, 482
Амес (Амозіс) 169–170, 191–192,
222, 228, 470, 479
Амессія 333–334
Амітіс 105–106
Аммон 117–118, 168–169, 172,
174–178, 182, 186, 193–195, 197,
208–209, 316, 449, 470, 478–479
Аммон-Ра 172, 208–209, 470, 478
Аморгес 114, 447
Аморрей 295
Анагіта 99, 440
Анаітіс 260
Анакім 287
Ананда 89, 435
Ангра-Маніу (Аріман) 94–97,
99–100, 186, 214, 263, 438
Анілі 75, 428
Анірі 125
Анкетіль 21, 93, 437
Антев 161, 221, 467
Антігона 361, 509
Анубіс 157, 161, 208, 214, 217, 466
Аод 298, 497
Апепі 169, 470
Апіс 118–119, 153, 181, 194, 210–
211, 215, 221, 223, 448–449, 463
Апрієс 280, 492
Арам 238, 458
Арбакес 245
Ардвісура Анагіта 99, 440
Аріель 330
Арієну 103
Арйуна 83
Армаїс 183
Артістоне 122
Арфаксад 238
Асір 296, 298, 495

Асока 91
Астар 330
Астарот 275–278, 283–284,
297, 311, 326, 340, 491
Астарта 322, 478, 491
Астіаг 104–106, 109, 442–443
Асур 260–261, 267
Асур-ак-пала (Асур-назір-
пала) 243–244, 260, 271, 279
Асур-акге-іддін 249
Асур-бані-пал 244, 249–250,
252, 260, 267, 269, 280
Аталія 328, 332, 500
Атен-Ра (Атен-Ре) 174–175, 186, 473
Атіс 108–109
Атор 155, 179, 199–205, 208, 465
Атосса 122
Атріна 124–125
Ау 260, 490
Ахаб 278, 326–332, 336, 499–500
Ахазія 331–332, 500
Ахаменіди 105
Ахеменід 116, 120, 122–123,
141, 144–145, 441, 443, 445,
447, 449–450, 453–456, 461

Б

Баал 177, 186, 284, 326–327, 329,
332, 340, 476, 491, 493, 498
Балтазар 255
Барак 298, 497
Бардія (Барзія, Смердіз) 116,
118–119, 123, 128, 447, 449
Бел (Ел, Віл, Ваал) 254, 260,
262, 275–277, 297, 300,
339, 370, 486, 491
Белезіс 245
Бенгадар 328, 331, 500
Бероза 236–237, 239, 241,
250, 255, 261–263
Бес 200, 204
Беша 326, 499
Бін 244, 260–261, 499
Бітон 107
Бокенрауф 187, 478
Брама 65, 71–74, 86
Будда 82, 84–92, 211, 290, 430–435

В

Вагіаздата 125, 128
Варуна 67, 75, 418
Вельфагор 369
Веніамін 296, 298, 302–303, 305,
311, 313–314, 317, 324, 497–498
Вергілій 279
Веселенл 369, 371
Вірсавія (Бетсаба) 27, 316–319, 498
Вішну 82–83, 92, 424, 427, 429–430
Врітра 63, 94, 439

Г

Гаалант 371
Габріас 128
Гад 249, 279, 294, 296, 436,
469, 476, 492, 495, 505
Газаель 244, 331–333
Гайо Маратан 100
Гаммурабі 241
Гармак 148, 155, 458
Гарпаг 104–105, 110, 113, 443
Гатасу 171, 472
Гаумата 119–125, 138, 141,
222, 444, 449–451
Гедеон 299, 327, 370
Гейне Генріх 358, 507–508
Гелі 169, 302, 497
Гер-Гор 186
Гера 107
Геракл 277–278, 467
Гермес Трісмегіст 195, 205, 211
Геродот 16, 21, 101–106, 109–110,
112–118, 122–123, 125, 128–130,
133, 137, 139, 147–148, 152–156,
158, 163, 183–185, 187–188, 192,
210, 215, 218, 223–224, 228–229,
234, 240, 247, 252, 273–274, 277,
436, 441–447, 449, 451, 455, 458,
461–462, 477, 479, 489–490, 493
Герцен Олександр 347, 502
Гідарнес 127
Гілкя 340, 501
Гірам 278, 319–320, 322, 492, 498
Гірканія 127
Гістасп 123, 127, 141
Гобріас 121

Гоголь Микола 347, 502
Голіат 308–309, 498
Гопа 86–87
Гордіас 108
Горос (Горус) 153, 179, 208–214, 481

Д

Давид 27, 304, 307–320, 322–325,
327–328, 330, 332, 343, 370,
492, 495, 497–498, 502
Дадарсар 127
Даліла 301
Даніил 255, 376
Данов 296, 298, 301–302, 370–371
Даріавус 123, 125, 127, 141
Дарій (Дарейос) 19, 25, 120–137,
141–146, 194, 255, 412, 441–442,
445, 447, 449–452, 454, 456
Дафан 369
Дебора 26–27, 298, 497
Дейокес 101–102, 251, 441–442
Деметра (Деметер) 185,
240, 478, 485
Держето 241, 261, 486
Дідона 279, 492
Діксон Вільям Гепворт 347, 502
Діодор 16, 21, 210, 216–217,
220, 224–229, 265
Дйатаведас 67
Драгоманов Михайло 9,
11–14, 23–24, 29, 31, 39,
347, 451, 501–505, 507

Е

Езекія 336–339
Елама 238, 445, 488
Еліав 369, 371
Еліаким 341
Еліссара 278–279, 492
Елогім 291, 496
Елулай 279, 492
Ель Шаддаї 291, 496
Еней 279
Есар-гаддон 245, 487
Ефраїм 296, 300–302, 311, 317,
326, 335, 495, 497, 500
Ефуд 370

Є

Єгрофім 370
Єзекіїль 24–25, 280, 376, 492
Єлісей 327, 330–333
Єремія (Іеремія) 25, 334,
341–343, 373, 514
Єшмуназар 284, 493

З

Завулон 296
Заратустра (Зороастр) 14,
93, 99–100, 111, 138–139,
144, 211, 290, 439
Захарія 335
Зевс 60, 421, 467, 485
Зедекія 25, 27, 329,
342–343, 413, 500
Зерпаніт 260, 490
Зімрі 326, 499
Зіновій 366
Зопіра 126, 452

І

Іаков (Іаков Ізраель) 288–289,
291, 296, 370, 495
Іван 13–14, 35, 205, 215, 427, 510
Іегу 244, 332–333, 500
Іезабель 278, 326–328, 332, 499–500
Іеробоам 323, 333–335
Іеробоам II 333
Іероваал 299
Іеровоам 324–326, 497
Іесей 307
Іефай 300
Іехонія (Іоахін) 25, 342, 413, 501
Ізіда 185, 214, 283, 478
Ізіс 208, 213–214, 224, 481
Іісус Навін 294–296, 298, 369
Ілія 176, 327, 476, 497, 500
Імготеп 208, 481
Індра 20, 62–63, 65, 75, 86, 89, 94,
287, 418, 422–424, 428, 431, 439
Інтаферн 122
Інтафрес 128
Іоав 312, 315–319
Іоаким 341–342
Іоїль 298

Іонатан 306–313, 319, 497
Іорам 328, 330–332, 500
Іосафат 328–331, 500
Іосіф 227, 289–290, 296–297
Іосія 24–25, 27, 253, 340–341, 413
Ісаак 287, 291, 300
Ісаїї 375, 514
Ісахар 296, 298
Ісбаал (Іевостей) 311–312, 498
Істар (Венера) 260, 263, 490
Ісус син Сирахів 372, 513
Ісус Христос (Jesus Christ) 209,
392–393, 398–401
Ітаем-філістимець 317
Ітобаал 278, 326, 499
Іувал 370
Іуда 296, 298, 301–302, 307,
311–314, 317, 324, 371, 495, 499
Іуда Макковей 375

Й

Йама 67–68, 75
Йіма 100, 440

К

Кабіри 275, 474, 491
Кадма 277, 491
Каїн 370
Камбіз 19, 104–105, 116–121, 123,
130, 146, 174, 192–194, 222,
412, 443–444, 447–449, 473
Камбузія 123–124, 141
Камос 329–330, 470
Камос-Надаб 329
Кара 75
Карпістан 100
Кіаксар II 105, 124–125,
127, 130, 252, 254
Кіаксарес 102–104, 251, 441–442
Кір (Кірос, Курус) 104–106, 109–116,
119–120, 123–126, 137, 141,
145–146, 193, 255, 280, 376, 417,
441–447, 449, 454, 456–457, 479
Клобіс 107
Корей 369
Краффт-Ебінг Ріхард
фон 355, 505–507

Крез 106, 112–113, 115, 119,
191, 193, 444, 479
Крішна 82–83
Кройзос 106–112, 444
Кромвель Олівер (Cromwell
Oliver) 364, 377–387, 389–391,
393–396, 398–399, 401–403, 515
Ксаттріга 124, 127
Ксенофонт 16, 105, 112,
114, 443–444
Ксізутрос 236–237
Ктезіас 105, 111, 114, 443
Кувера 75, 428
Куру 82
Кураваси 82, 429

Л

Лао-Тсеу 84
Леві 369
Левіт 296, 370, 496
Лисенко Микола 348, 504
Лот 286–287, 289

М

Ма 208, 481
Ма-Туан-Лін 92
Мазарес 113, 445
Майя Деві 85–87, 433–434
Маккавей 374, 514
Максимович Михайло 347,
350, 502–504
Манасія 296, 299–300, 495, 497, 500
Мандана 104, 443
Маргіяну 127
Маріетт 196, 480
Мармайу 180
Мартія 124, 126–127, 510
Матанія 342
Матта 305, 374, 497
Маут 208–209, 481
Мегабізес (Мегабіз) 25,
121, 126, 450–451
Меза 329–330, 500
Мелхол 313
Мелькарт 277–278, 284, 491
Мемнон 161, 174, 182, 467, 473
Мена 152, 461

Менагем 335
Менефта 180–181, 194, 223, 477
Менкера 156, 158, 465
Мерс 152, 162–164, 210, 463, 468
Меродах (Юпітер) 245–248, 251,
254, 260, 267, 339, 488–489, 501
Меродах Баладан 245, 247–248,
251, 260, 339, 488, 501
Мідас 108
Мізраїм 238, 287
Мікерінос 156
Мілітта 257, 260, 490
Мільком 322
Мільтон Джон (Milton John) 364,
380, 383, 397, 403, 511
Міртійо 66
Місах 376
Мітра 94, 96, 137, 418, 437–439, 455
Міха 329, 370
Міхая 329, 370
Мневіс 153, 210, 449, 463
Мойсей (Моісей) 181, 211, 289–294,
297, 319, 324–325, 337, 496
Молох 275–276, 322, 491
Момос 213–214
Монетон 151, 292, 460
Мут 177, 182, 476, 481

Н

Набонагід 124–125, 255, 490
Набонасартак 251, 489
Набополасар 252–253
Набу-кудур-асур 260
Набукодоросор II (Навуходонос)
124–125, 128, 252–255, 267,
280, 341–343, 376, 446, 501
Надігабіра 124–125
Наза 153, 464
Назаренко Павло 349
Нана 260, 490
Натан 316, 318
Небо (Меркурій) 260
Небополасар 260
Негустан 337, 501
Нейт 208–209, 469, 481
Неко 24–25, 190–191, 194, 253,
280, 341, 413, 479, 501

Немрод 238, 485
Нергал (Марс) 260
Нефілім 287
Нефталім 296, 298
Ніколаос Дамасский 105, 111, 443
Нінос 241, 485
Нісрох 257, 260, 490
Нітокріс 157–158, 252, 466, 489
Новицький Яків 349
Нуаг 260, 490
Нут 156, 220, 466

О

Оанес 239, 250, 260–261, 485
Обед 335, 500
Озарсіф 181, 477
Озіріс 152, 156, 171, 181, 199,
205, 208–209, 214–215,
217, 220, 256, 283
Олдама 27, 340
Омізес 127
Оморка 262, 490
Омрі 326–328, 330, 332, 499
Оров 371
Ороїтес 128
Осія 335–336
Отанес 120–122, 449
Отніель (Гофонііл) 298
Охос 194

П

Пактіес 112–113
Пандоваси 82
Панду 82–83, 429, 431
Папіан 87
Парміс 122
Партіан 126–128
Патісса 91
Пахт 208, 481
Пекаг 245, 335, 488, 500
Пентаур 176, 232, 476
Піанкі 187, 478
Пігмаліон 278–279, 492
Пітріс 78
Піфагор 268
Платон 231, 483
Полікрат 191, 479

Полуботок Павло 366
Пот 92
Прекзасп 118–120
Прометей 60, 421
Псаметік 188–193, 479
Псаметік II 191
Псаметік III 192
Пта 152–153, 188, 339, 448, 462, 481
Птаготеп 160, 467
Птолемайос Лагід 194
Птолемей 234
Птоломеї 152, 194, 196, 198, 200,
205, 235, 460–461, 480, 482
Птоломей Філадельф 231
Пурашаспи 99
Пурна 88–89, 435
Пушан 64, 68, 418, 423

Р

Ра 178–179, 208–209, 233,
463, 465, 469–470, 483
Ра-Ем-Ке 160
Рагаб 295
Рама 82–83, 427, 429–430
Рамзес II (Рамзес Мейамун) 176,
178–180, 182, 190, 194, 205,
222, 232, 290, 475–477, 480
Рамзес III 176, 182–183,
277, 287, 477
Рамзес I 176
Рампсініт 184–185, 477
Рання Зоря 62
Рахіль 370
Регабеам (Ровоам) 319, 323, 498
Рефаїм 287, 314
Рігельман Олександр 351, 504
Ріспа 312, 498
Ріші 65–66, 68, 86
Родопіс 158, 466
Романов Олексій Михайлович 366
Рувім 294, 296, 298, 496
Рут Амен 188, 479

С

Сабакос 187
Савітрі 64, 68, 423
Сакія-Суддгодана 86

Салатіс 167, 469
Саллум 335, 341
Салманесер 25, 243–244,
486–487, 492
Сальманезер 279, 332–333, 492
Самас 260–261, 499
Самгар 298
Самдан 239
Самерумос 277
Саммураміт 241, 244
Самсон 301, 494
Самуїл 303–307, 309–311
Санхеріб 242, 247–249, 252,
259, 261, 279, 337–339, 499
Саошіт 100
Сара 288
Сарапіс 215, 482
Саргон 245–247, 250, 257–258,
279, 336–337, 484, 486, 488
Сарданапал 244–245, 251, 487
Сарука 125, 128
Саул 304–314, 316, 318–319,
327–328, 497–498
Святий Дух 209
Себ 156, 317
Себрах 376
Сезостріс 161, 176, 183, 194, 241
Сем (Сім) 238
Семіраміда 241, 261, 446, 485–486
Сєпа 153
Сєре 257
Сєт 168, 186, 214, 218, 469–470, 478
Сєті I 175–176, 182, 190, 201,
220, 448, 471, 474–475
Сєті II 180, 478
Сєтозіс 183, 477
Сіва 449, 456
Сіддгарта (Сакія-Муні,
Срамана-Гаутама) 84, 432–434
Сімей 316–319
Сімеон 296, 324, 496
Сін 260–261, 499
Сіріус 95
Сісєра 298
Сіша 82
Смендєс 186, 478
Сневру 153, 464

Соломон 27, 145, 265, 278, 295,
304, 311, 313, 318–325, 327,
373, 492, 497–499, 514
Солон Атенський 107–108,
111, 444

Сома 63, 65, 69, 99, 418,
422, 424, 440, 472

Сотіс 151, 460

Спігамас 105

Сузуб 248, 488

Сур'яа 62, 64

Сутек 168–169, 175, 177, 469

Т

Тааут 260, 262, 284, 493

Табалос 112, 445

Тамара 316

Тамус 231, 483

Тарака 188, 190, 249, 338, 479

Тая 175

Телос Атенський 107

Тіаакен 169

Тіглат-Пілезер I 242, 248–249

Тіглат-Пілезер II 245, 335

Тігран 106, 444

Томіріс 115

Тот 31, 208–213, 217, 231, 284, 480

Трімурті 82, 430

Трухманов 349

Тутмес I 155, 171

Тутмес III 171–182, 242, 253, 472

Тшандра 75, 428

У

Угобра 191, 479

Узоос 277

Узоргензен I 166

Упадарма 125

Уреус 221, 482

Урія 371

Ф

Файдіме 122

Феруер 96, 261, 321, 499

Фо 92

Фравартіс (Фраортес) 124, 127

Фрада 125

Фраортес 101–102, 124,
251, 441–442

Фта (Гефест) 179, 188,
190, 194, 208, 215

Х

Хака (Ксака) 92

Халев 369

Хам 238, 287, 485

Хамос 322

Ханаан 238, 275, 285–299, 306,
313, 315, 321, 475, 477, 493,
498

Хеопс 153–154, 464

Хефрен (Шафра) 153–155, 464

Хмельницький Богдан 365–366

Хнуфіс (Нум) 208, 481

Хонс 208, 481

Хусія 317

Хуфу 153, 464–465, 468

Ц

Цебаот 291, 496

Цітраакма 125, 127

Ч

Чайковський Петро 359

Чубинський Павло 21–22,
349–351, 412, 414, 504

Ш

Шабак 187, 479, 501

Шалманезер 25, 245

Шебека 335, 501

Шевченко Тарас 365

Шешонк 325, 499

Ю

Юстин 112, 445

Я

Явін 298

Ягве 238, 291, 306, 327–330, 336,
338–339, 342, 492, 496–497

A

Aditi 65
Allen William 395
Ares 30, 54
Assoure 65

B

Ben Israel Manasseh 402
Best Paul 379
Bradshaw John 382, 388
Burnet Thomas 405

C

Carlyle Thomas 377, 379,
381–392, 400, 403
Charles I of England 381,
395–396, 404–405
Charles II of England 382,
389, 400, 405
Cranford Lawrence 381
Cromwell Harry 401
Cromwell Oliver
див. Кромвель Олівер

D

Davy John (Theauro John) 394
Dendy Edward 382

E

Elizabeth I of England 404

F

Fox George 364, 394, 398, 401

G

Grey Thomas 382
Guizot François Piere
Guillaume 404–405, 516

H

Hacker Francis 381, 402
Harrison Thomas 390
Harteveld Wilhelm 359
Henry VIII 404
Huncks Hercules 381
Hyde Edward 405

J

Jesus Christ
див. Ісус Христос

L

Lenthall William 381, 389
Lilburne John 377, 385–386, 405
Lockyer Robert 385–386

M

Martyn Henri 404
Mendelssohn Felix 359
Milton John
див. Мільтон Джон

N

Nayler James 394, 397, 401

P

Phayre Robert 381
Pottier Eugène 408–409, 517
Pramåtma 65

R

Roudra 65

S

Schubert Franz Peter 359
Schumann Robert 358
Sindercombe Miles 399
Sourya 65
Stapylton Robert,
Reverend 390

T

Thompson Joseph
(Captain Thompson) 385

V

Vayon 65, 423
Venner Thomas 399–400
Verethragha 94

W

Whalley Edward 385
Wildman John 395–396

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 10

«Стародавня історія східних народів». Конспекти.

Виписки з книг. Нотатки та інше

Редактор тому Юрій Громик

Випускові редактори Олександра Сауляк, Ростислав Семків

Коректура Катерина Рудик, Вероніка Вишневська

Художня концепція Ростислав Лужецький

Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна

Дизайн макета Микола Ковальчук

Верстка Олена Нужна

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90¹/₁₆. Ум. друк. арк. 36,5.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи

«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45 Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 10. «Стародавня історія східніх народів». Конспекти.
Виписки з книг. Нотатки та інше / ред. Ю. Громик;
передм. О. Огнева; упоряд. А. Радько, О. Огнева, І. Біскуб та ін.;
комент. О. Огнева, В. Приймаченко, О. Романова та ін. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 528 с., 56 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-725-7 (Т. 10)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

У томі 10 представлено текст «Стародавньої історії східніх народів» — підручника, написаного Лесею Українкою для молодшої сестри, — а також авторські ілюстрації, конспекти й виписки з книг, нотатки і матеріали до художніх творів письменниці.

УДК 821.161.2'05-3

AY